BULLETIN
DE LA COMMISSION ROYALE DE

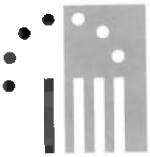
HANDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR

TOPONYMIE
&
DIALECTOLOGIE

LXXIX / 2007

SOMMAIRE – INHOUD

Rapport 2006 – Annual report 2006 – Jaarverslag 2006 ..... p. 7
Abonnements d'échange – Ruilabonnementen ..... p. 27
Liste des membres – Ledenlijst ..... p. 29
Frans Debrabandere, In Memoriam Dr. Frans Claes S.J. ..... p. 33
Willy Bal et Jean Germain, Toponymie de Jamioulx ..... p. 37
Marie-Guy Boutier, Toponymie majeure de Wallonie – bref état des lieux ..... p. 69
Jean Lechanteur, Notes sur quelques noms de famille wallons (suite) ..... p. 99
Jean Loicq, Notes d'hydronymie wallonne ..... p. 125
Bernard Roobaert, Hydrotoponymes ..... p. 151
Ute Boonen, Syntactische variatie in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden : Rood en groen in de adresformule ..... p. 165
Paul T.C. Kempeneers, Toponymie van Attenrode-Wever ..... p. 195
Vic Mennen, Herkomst en woonplaats als benoemingsmotieven bij familienamen van de Limburgse Kempen ..... p. 349
Bernard Roobaert, Tautologische samenstellingen van hydronimen op *Beek* ..... p. 377
Jacques Van Keymeulen, Ronny Keulen, Jos Swanenberg en Ton Van De Wijngaard, Dialectlexicografie in de zuidelijke Nederlanden : Bibliografie van de regionale en plaatselijke woordenboeken ..... p. 399
Willy Van Langendonck en Mark Van de Velde, Naar een universele theorie van eigennamen ..... p. 429
Ward Van Osta, De plaatsnaam *Turnhout* en anderen namen met *hout* ..... p. 469

Publié avec les crédits des services de la
Politique scientifique fédérale
Gepubliceerd met kredieten van het
Federaal Wetenschapsbeleid

D/0891/2007/1 – ISSN 0774-8396

WERKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. A. Van Loey, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*, 252 blzn., 1 krt. — 14 EUR
2. J. L. Pauwels, *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland*, 172 blzn., 28 krtn. — 10 EUR
4. F. Vanacker, *Syntaxis van het Aalsters dialect*, 154 blzn. — 8 EUR
6. J. Lindemans, *Toponymie van Asse*, 224 blzn., 1 krt. — 13 EUR
7. A. Pauwels, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, 2 dln., 268 blzn., 17 krtn. — 18 EUR
10. E. Eylenbosch, *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*, 336 blzn. — 16,5 EUR
11. J. Buntinx - M. Gysseling, *Het oude goederenregister van Oudenbiezen* (1280-1344). I. Tekst, 360 blzn. — 18 EUR
12. R. Willemyns, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de middeleeuwen*, 306 blzn., 1 tabel — 16 EUR
14. M. Maasen - J. Goossens, *Limburgs Idioticon*, 302 blzn. — 16 EUR
16. M. De Vos, *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, 512 blzn., 24 krtn. — 23 EUR
17. J. Van Loon, *Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen*, 220 blzn. — 13 EUR
18. Y. Coutant, *Middeleeuwse molentermen in het graafschap Vlaanderen*, 942 blzn. — 45 EUR
19. R. Van Passen, *Toponymie van Waarloos*, 232 blzn., 3 krtn. — 13 EUR
20. P. Kempeneers, *Toponymie van Waanrode*, 112 blzn., 20 krtn. — 6,5 EUR
21. R. Vandekerckhove, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het Deerlijkse dialect*, 352 blzn. — 21 EUR
22. W. Van Osta, *Overzicht van Noord- en Zuid-Nederlandse LO-Namen*, 192 blzn. — 10 EUR
23. V. Mennen, *Toponymie van Eksel*, 416 blzn. — 22 EUR
24. H. Brok, *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen*, 160 blzn. — 8 EUR
25. P. Kempeneers, *Toponymie van Budingen*. X + 252 blzn., krtn., ill. — 16 EUR

OVERDRUKKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. F. Claes, *Bijdrage tot de toponymie van Schaffen en Molenstede*, 182 blzn., 8 krtn. — 18 EUR
2. F. Claes, *Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort*, 5 krtn., 196 blzn. — 13 EUR
3. L. Van Durme, *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen*, 9 krtn., 96 blzn. — 6,5 EUR
4. F. Debrabandere, *Persoonsnamen in Hulster Ambacht 1300-1400*. – M. Gysseling † - F. Debrabandere, *Persoonsnamen in de Vier Ambachten 14e en 15e eeuw*, 2 krtn., 294 blzn. — 16 EUR
5. F. Debrabandere, *Persoonsnamen in de Kortrijkse baljuwsrekeningen 1385-1400*, 210 blzn. — 13 EUR
6. F. Debrabandere, *Persoonsnamen in de Kasselrij Kortrijk. Tweede helft veertiende eeuw*, 262 blzn. — 14 EUR

7. J. Van Keymeulen, *Dialectwoorden verzamelen. Een praktische handleiding*, 122 blzn. — 7,5 EUR
8. P. Kempeneers, *Toponymie van Orsmaal, Gussenhoven en Melkwezer*, 242 blzn. — 13 EUR
9. P. Kempeneers, *Toponymie van Helen-Bos*, 122 blzn., krtn., ill. — 7,5 EUR
10. P. Kempeneers, *Toponymie van Vissenaken*, 251 blzn., krtn., ill. — 16 EUR
11. P. Kempeneers, *Toponymie van Attenrode-Wever*, 154 blzn., krtn., ill. — 16 EUR

MÉMOIRES DE LA SECTION WALLONNE

15. R. Mantou, *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre* (1250-1350), 550 p. — 25 EUR
16. L. Remacle, *Toponymie de Lierneux*, 182 p. — 14 EUR
17. L. Remacle, *Toponymie de La Gleize*, 144 p. — 13 EUR
18. Y. Coutant, *Terminologie du moulin médiéval dans le comté de Flandre*, 942 p. — 45 EUR
19. J. Lechanteur, *Le Dictionnaire wallon-françois d'Augustin-François Villers*, 590 p. — 25 EUR
20. J.-J. Gaziaux, *Élevages divers, attelages et véhicules agricoles à Jauchelette*, 320 p. — 16 EUR
21. Ph. Hardy - H. Offermanne, *Toponymie d'Aywaille*, 200 p. — 15 EUR
22. J.-J. Gaziaux, *Cultures diverses, prairies, vergers et jardins à Jauchelette*, ill., 340 p. — 18 EUR
23. J. Lechanteur, *Toponymies de Soumagne et de Melen*, 412 p. — 21 EUR
24. J. Germain - L. Genette, *Toponymie de Spontin et de Durnal*, IV + 244 p., cartes, ill. — 16 EUR

TIRÉS À PART DE LA SECTION WALLONNE

1. A. Baguette, *Toponymie de Charneux*, 76 p., 1 carte — 6,5 EUR
2. M. Willems - G. Abraham, *Toponymie de Saive*, 116 p., 1 carte — 8 EUR
3. A. Baguette, *Toponymie de Battice*, 84 p., 2 cartes — 6,5 EUR
4. A. Baguette, *Toponymie de Thimister*, 76 p. — 6,5 EUR
5. A. Baguette, *Toponymie de Chaineux*, 64 p., 2 cartes — 5 EUR
6. J. Loicq - J.-H. Michel, *Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'antiquité*, 152 p. — 13 EUR
7. J. Germain, *Toponymie de Natoye*, 132 p. — 10 EUR
8. L. Wintgens, *Précis de grammaire de la langue régionale dans l'ancien Duché de Limbourg. Abriss einer Grammatik der Regionalsprache im Bereich des ehemaligen Herzogtums Limburg*, 106 p. — 8 EUR
9. J. Germain, *Vingt-cinq ans de dialectologie et d'onomastique wallonnes 1976-2000. Bibliographie complémentaire*, 98 p. — 7,5 EUR
10. J. Loicq, *Le nom des Germains dans l'Antiquité*, 144 p. — 11 EUR

BULLETINS
de la
commission royale du

HANDELINGEN
van de
koninklijke commissie voor

TOPONYMIE & DIALECTOLOGIE

V. 1931, 304 p.; VI. 1932, 304 p.	16 EUR
VII. 1933, 432 p., 1 portr., 3 gekl. kaarten/cartes col.	20 EUR
VIII. 1934, 470 p., 1 portr., 9 kaarten/cartes	23 EUR
IX. 1935, 432 p., 1 portr., 7 fig., 3 kaarten/cartes	20 EUR
X. 1936, 472 p., 1 portr., 6 kaarten/cartes	23 EUR
XI. 1937, 427 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes	20 EUR
XII. 1938, 449 p., 1 portr., 14 kaarten/cartes	22 EUR
XIII. 1939, 479 p., 1portr., 5 kaarten/cartes	23 EUR
XIV. 1940, 450 p., 2 portr., 2 kaarten/cartes	22 EUR
XV. 1941, 469 p., 3 kaarten/cartes	23 EUR
XVI. 1942, 348 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col.	18 EUR
XVII. 1943, 480 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col.	23 EUR
XIX. 1945, 406 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes	20 EUR
XX. 1946, 334 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes	16 EUR
XXI. 1947, 365 p., 4 kaarten/cartes	18 EUR
XXII. 1948, 476 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes	23 EUR
XXIII. 1949, 388 p., 2 fig.	19 EUR
XXIV. 1950, 414 p., 2 fig.	20 EUR
XXV. 1951, 472 p., 1 kaart/carte	23 EUR
XXVI. 1952, 440 p.	21 EUR
XXVII. 1953, 373 p.	19 EUR
XXVIII. 1954, 372 p.	19 EUR
XXIX. 1955, 359 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes	18 EUR
XXX. 1956, 366 p.	18 EUR
XXXI. 1957, 498 p., 1 portr.	20 EUR
XXXII. 1958, 426 p., 1 kaart/carte	20 EUR
XXXIII. 1959, 511 p.	25 EUR
XXXIV. 1960, 335 p., 2 kaarten/cartes	16 EUR
XXXV. 1961, 377 p., 2 portr., 4 kaarten/cartes	19 EUR
XXXVI. 1962, 299 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes	16 EUR
XXXVII. 1963, 326 p., 2 kaarten/cartes	16 EUR
XXXVIII. 1964, 286 p., 1 portr., 3 kaarten/cartes	16 EUR
XXXIX. 1965, 277 p., 1 portr.	14 EUR
XL. 1966, 237 p.	13 EUR
XLI. 1967, 358 p., 1 kaart/carte	18 EUR
XLII. 1968, 342 p.	18 EUR
XLIII. 1969, 240 p., 2 portr.	13 EUR
XLIV. 1970, 274 p.	14 EUR
XLV. 1971, 270 p., 2 portr., 21 kaarten/cartes	14 EUR
XLVI. 1972, 336 p., 1 portr.	16 EUR
XLVII. 1973, 214 p., 1 kaart/carte	11 EUR
XLVIII. 1974, 318 p., 5 kaarten/cartes	16 EUR
XLIX. 1975, 326 p., 1 kaart/carte	16 EUR
L. 1976, 252 p.	13 EUR
LI. 1977, 260 p., 1 kaart/carte	13 EUR

LII. 1978, 294 p., 1 portr.	16 EUR
LIII. 1979, 302 p., 7 kaarten/cartes	16 EUR
LIV. 1980, 298 p., 1 kaart/carte	16 EUR
LV. 1981, 248 p.	13 EUR
LVI. 1982, 250 p., 2 portr., 1 kaart/carte	13 EUR
LVII. 1983, 248 p., 3 kaarten/cartes	13 EUR
LVIII. 1984-85, 352 p., 1 portr.	18 EUR
LIX. 1986, 304 p., 2 portr.	16 EUR
LX. 1987, 224 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes, 13 graf./graph.	13 EUR
LXI. 1988, 192 p., 1 portr.	13 EUR
LXII. 1989, 192 p., 2 portr., 1 kaart/cart, 11 graf./graph.	13 EUR
LXIII. 1990-91, 336 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes,	19 EUR
LXIV. 1992, 160 p., 2 kaarten/cartes,	13 EUR
LXV. 1993, 232 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVI. 1994, 160 p., 3 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVII. 1995, 192 p., 1 portr., 17 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVIII. 1996, 412 p., 1 portr., 16 kaarten/cartes,	20 EUR
LXIX. 1997, 548 p., ill., 9 kaarten/cartes,	25 EUR
LXX. 1998, 408 p., ill., 2 portr., 14 kaarten/cartes,	20 EUR
LXXI. 1999, 588 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
LXXII. 2000, 422 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIII. 2001, 404 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIV. 2002, 456 p., ill., kaarten/cartes	22 EUR
LXXV. 2003, 504 p., ill., kaarten/cartes	24 EUR
LXXVI. 2004, 396p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXVII. 2005, 336 p., ill., kaarten/cartes	19 EUR
LXXVIII. 2006, 436 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIX. 2007, 496 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
Register op Jg. I-XV / Index des T. I-XV, 1942, 102 p.	10 EUR
Tables des T. I-XXV du Bulletin (Partie française), 1956, 319 p.	16 EUR
Tables des T. XXVI-L du Bulletin (Partie française), 2003, 400 p.	20 EUR

Les *Mémoires*, *Bulletins* et tirés à part doivent être commandés à :
De *Werken*, *Handelingen* en overdrukken zijn te bestellen bij :

N.V. Drukkerij G. Michiels,
Industriezone «Overhaem» Rietmusweg 96, 3700 Tongeren
info@michielsprinting.be

Les frais d'envoi ne sont pas inclus dans les prix indiqués
Prijzen excl. portokosten.

Secrétaire général & rédacteur – Algemeen secretaris & eindredactie
José Cajot, Mombeekdreef 18, B-3500 Hasselt
3500 Hasselt. Tel. 011 - 27.09.58.
e-mail : jcajot@skynet.be
www.toponymie-dialectologie.be

RAPPORT
sur les travaux de la commission en 2006

Monsieur le ministre

La *Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie* accomplit sa mission scientifique sous le haut patronage de l'*Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* et de la *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten*. La Commission a comme objectif scientifique l'étude de l'onomastique (toponymie et anthroponymie) et de la dialectologie, particulièrement en Belgique, tant dans le domaine roman que germanique, et la publication de travaux (Bulletins, Mémoires) relatifs à ces disciplines. Elle assume en outre, une mission consultative: les pouvoirs publics peuvent toujours faire appel à ses avis scientifiques et ne manquent pas de le faire.

Réunions statutaires

Les réunions statutaires ont eu lieu les 30 janvier, 29 mai et 30 octobre 2006 dans les locaux du Palais des Académies à Bruxelles. Il y a eu six réunions de section (dans chacune des deux sections les 30 janvier, 29 mai et 30 octobre 2006), deux séances plénières (les 30 janvier et 29 mai 2006) et une réunion (commune) du bureau le 30 octobre 2006.

Réunions extraordinaires

Les réunions extraordinaires ont également eu lieu dans les locaux du Palais des Académies à Bruxelles. Les deux réunions extraordinaires du bureau (commun) ont eu lieu les 6 mars et 13 mai 2006. En outre la section flamande s'est réunie en deux séances extraordinaires les 7 avril et 28 novembre 2006.

Communications faites à la séance plénière

Marie-Guy Boutier : *Point de vue roman à propos du projet de* «Dictionnaire etymologique des noms de communes belges»

Paul T.C. Kempeneers : *De opzet van een* «Etymologisch woordenboek van de Belgische gemeentenamen»

Communications faites à la section wallonne

Jean Germain : *Origine et sens de l'appellatif toponymique* «clavia»

Après avoir listé toutes les mentions toponymiques de *clavia* dans le Condroz (namurois essentiellement) et après avoir relevé toutes les mentions du lexème dans la lexicographie wallonne, Jean Germain rappelle les quelques propositions étymologiques – contradictoires et diverses – dont a fait l'objet le terme, notamment dans les différents volumes du FEW. L'analyse phonétique mais surtout sémantique de *clavê, clavia* (et variantes apparentées) conduit à retenir l'étymon le plus immédiat, celui du bas-latin CLAVELLUS. Plus complexe est la filiation sémantique dont le sème commun semble bien être 'clou, partie dure'.

Jean LECHANTEUR : *Nouvelles notes sur des noms de famille wallons*

Dans cette nouvelle série de notes, nourries de ses nombreuses lectures de documents d'archives de la région liégeoise et verviétoise, Jean Lechanteur propose successivement quelques précisions ou confirmations (Kuyper, Waegenaar, Soglet), des nuances à apporter dans l'explication de NF détoponymiques et d'ethniques (Lesuisse, Despagne, Corbillon, Rassenfosse, etc.), quelques étymologies à réviser (Gigot, Tancré, Hansez, etc.), de nouvelles propositions d'explications par des toponymes (Delchief, Desoppy, Desoroux, etc.). Une attention particulière est apportée aux prénoms traditionnels attestés dans les sources liégeoises (Cabeau, Lappe, Spirlet, Florence, etc.), ainsi qu'aux aphérèses et apocopes de prénoms (Pollinard, Vier, etc.). Quelques explications originales et bien documentées clôturent son exposé (Garray, Félon, Xhonneux, Delsipée, Quoniam, etc.).

Tout le monde s'accorde à reconnaître l'utilité fondamentale et la pertinence de ce type de documentation bien datée et localisée, qui ne peut apporter que des bases solides à l'anthroponymie wallonne.

Délibérations importantes au bureau (commun) et lors des réunions plénières et des séances de section

Un site internet propre

Les deux sections s'accordent sur la nécessité de créer un site internet propre. Le secrétaire général se chargera d'en coordonner les aspects techniques et les contenus. Le résultat devrait refléter les activités scientifiques et les activités d'expertise (consultation des pouvoirs publics) de la Commission, ainsi que les activités scientifiques, publi-

cations et contacts internationaux de ses membres. L'objectif est de lancer online une première version provisoire le premier mars 2007.

Dictionnaire étymologique des noms de communes belges

Les deux sections s'accordent à constater qu'il n'existe actuellement aucun ouvrage scientifique, synthétique et actualisé, où le public et les communes intéressés puissent retrouver l'étymologie d'un nom de commune belge.

La section flamande a envisagé de rédiger un dictionnaire de tous les noms de communes belges (situation 1970), comportant une explication étymologique scientifiquement fondée, avec mention des attestations les plus anciennes et de la littérature fiable en la matière. Le résultat sera un ouvrage accessible au grand public tout en restant, par l'accès aux sources et à la littérature scientifique, un outil parfaitement utilisable et vérifiable au service du chercheur scientifique.

La section wallonne, de son côté, a mis l'accent sur la nécessité d'une recherche historique interdisciplinaire, renouvelée et approfondie, sur l'étymologie de la toponymie wallonne. Elle suggère de saisir par là l'occasion de lancer une recherche pouvant mener à une publication telle que le dictionnaire toponymique suisse de : Andres Kristol (dir.), *Dictionnaire toponymique des communes suisses, Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen, Dizionario toponomastico dei comuni svizzeri*. Neuchâtel–Frauenfeld–Lausanne. Centre de dialectologie, Verlag Huber, Éditions Payot 2005 (1102 p.).

Le projet des collègues wallons étant plus ambitieux et donc de plus longue haleine que celui des Flamands d'une part, et d'autre part un besoin plus urgent existant en

Flandre qu'en Wallonie – où l'on estime disposer déjà d'un ouvrage assez fiable en la matière, à savoir *Les noms des communes de Wallonie* de Jules Herbillon (Bruxelles 1986) –, la section flamande a souhaité mettre ses projets à exécution sans plus tarder. Dans cet esprit, elle a proposé de réaliser son objectif sous le titre *Etymologisch Woordenboek van de Belgische gemeentenamen, Deel 1 : Vlaanderen en Brussel,* permettant ainsi la publication ultérieure d'un autre volume pour la partie francophone du pays.

Communications faites à la section flamande

A la section flamande, quatre communications ont été faites.

Constitution du bureau et de la Commission

Les élections à la Commission ont eu lieu lors des réunions des sections et du bureau (commun) le 30 janvier 2006. Le Bureau de la Commission est composé de la façon suivante pour la période 2006-2007 :

Section wallonne
Président : Jean Loicq
Secrétaire : Jean Germain

Section flamande
Président : Hugo Ryckeboer
Secrétaire : Jacques Van Keymeulen

Le bureau de la Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie – Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie

Présidente générale : Marie-Guy Boutier

Vice-président général : Hugo Ryckeboer

Secrétaire général : José Cajot

Suite à leur demande les membres de la Commission Jacques-Henri Michel et Marie-Thérèse Counet ont été admis à l' honorariat respectivement les 30 janvier et 30 octobre 2006.

Publications

Le *Bulletin* LXXVIII (2006) compte 436 pages. Il a été envoyé aux institutions et revues avec lesquelles nous entretenons des relations d'échange. Les ouvrages parvenus à la Commission, à titre d'achat ou d'échange, sont déposés dans notre bibliothèque, incorporée dans la bibliothèque de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Cent exemplaires sont mis à la disposition des centres scientifiques des universités de Belgique, pour être mis à la disposition des étudiants et chercheurs.

Mission consultative

En matière de changement ou d'attribution de noms de rues, la Section wallonne de la Commission a été consultée en 2006 par les 66 communes wallonnes et bruxelloises, dont les noms suivent :

Amay, Andenne, Aubange, Awans, Aywaille, Bassenge, Bastogne, Berchem-Ste-Agathe, Bièvre, Braine-le-Château, Braives, Bruxelles, Chaudfontaine, Chièvres, Ciney, Clavier, Colfontaine, Comblain-au-Pont, Dalhem, Dinant, Durbuy, Fernelmont, Floreffe, Florenville, Frameries, Gembloux, Genappe, Héron, Herve, Ittre, Jalhay, Jette, Juprelle, Lasne, Leers-Nord, Léglise, Leuze, Libin, Liège, Marche-en-Famenne, Mons, Mont-Saint-Guibert, Namur, Nandrin, Nassogne, Nivelles, Ohey, Orp-Jauche, Pepinster, Péruwelz, Philippeville, Rebecq, Saint-Josse-ten-

Noode, Saint-Nicolas, Sainte-Ode, Sambreville, Soumagne, Spa, Stavelot, Tintigny, Tournai, Tubize, Virton, Visé, Wavre, Wellin.

La Commission a poursuivi la révision linguistique des noms géographiques des cartes publiées par l'Institut géographique national. Pour la Section wallonne, l'examen a été réalisé en 2006 par Jean GERMAIN et Jean-Marie PIERRET pour les 19 planchettes suivantes : 58/1-3, 60/7-8, 61/1, 64/1-2, 64/4-6, 64/8, 65/5, 67/2, 67/6-8, 68/5, 70/4.

Pour la section flamande et les formes néerlandaises, l'examen a été réalisé par Willy VAN LANGENDONCK.

Divers autres courriers ont été également adressés aux directions générales des pouvoirs locaux du Ministère de la Région wallonne, à l'Institut Géographique National ainsi qu'à des particuliers de Belgique et de l'étranger.

Contacts internationaux

Jean-Marie PIERRET a assisté à la réunion du «Conseil international de la langue française» (Paris, 18 mai 2006) et aux séances du groupe de travail (U.C. Louvain et Université de Bari) du «Dictionnaire automatique et philologique des proverbes français» (Louvain-la-Neuve, 3-4 juillet 2006).

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'expression de nos sentiments les plus distingués.

Hasselt, le 31 décembre 2007.

Le secrétaire général	*La présidente*
José CAJOT	Marie-Guy BOUTIER

JAARVERSLAG 2006

Mijnheer de minister,

De Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie vervult haar wetenschappelijke opdracht onder de hoge bescherming van de *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* en de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Het wetenschappelijke doel van de Commissie is de studie van de onomastiek (toponymie en antroponymie) en de dialectologie, vooral in België en zowel op Germaans als op Romaans gebied. Daartoe geeft ze wetenschappelijke studies (Handelingen, Werken) over deze disciplines uit. De Commissie is eveneens een wetenschappelijk adviesorgaan waarop de overheid regelmatig een beroep doet.

Statutaire vergaderingen

De statutaire vergaderingen hebben plaatsgehad in de lokaliteiten van het Paleis der Academiën in Brussel, op 30 januari, 29 mei en 30 oktober 2006. Er werden zes sectievergaderingen gehouden (in elk van de twee secties telkens op 30 januari, 29 mei en 30 oktober 2006), twee plenaire vergadering (op 30 januari en 29 mei 2006) en een (gemeenschappelijke) bestuursvergadering op 30 oktober 2006.

Buitengewone vergaderingen

Ook de buitengewone vergaderingen werden het Paleis der Academiën in Brussel gehouden. Er hadden twee buitengewone (gemeenschappelijke) bestuursvergaderingen plaats : op 6 maart en 13 mei 2006. Bovendien is de Vlaamse afdeling in twee buitengewone vergaderingen samengekomen : op 7 april en 28 november 2006

Lezingen gehouden op de plenaire vergadering

Marie-Guy Boutier : *Point de vue roman à propos du projet de* «Dictionnaire etymologique des noms de communes belges»

Paul T.C. Kempeneers : *De opzet van een* «Etymologisch woordenboek van de Belgische gemeentenamen»

Lezingen gehouden in de Vlaamse afdeling

Victor Mennen : *Herkomst en woonplaats als naamgevingsmotieven bij familienamen in de Limburgse Kempen*

Zie artikel in deze jaargang, p. 349-375.

José Cajot : *De foneemrijkdom van het dialect van Zichen-Zussen-Bolder*

Het klinkersysteem van het Belgisch-Limburgse plaatsje Zichen-Zussen-Bolder (bij Maastricht) bevat 50 fonemen : 14 korte en 14 lange vocalen, 8 sluitende korte en 5 sluitende lange diftongen, 5 openende korte en 2 openende lange diftongen, 1 triftong en 1 sjwa. Dat dialect vestigt hiermee in het Nederlandse taalgebied vermoedelijk een record – tenminste als men bereid is om geen rekening te houden met de (Limburgse) dialecten waarin vocalische polytonie bestaat en elke klinker of tweeklank

dus in principe zowel sleep- als stoottonig uitgesproken kan worden.

De verklaring van deze klankrijkdom moet precies gezocht worden in de verdwijning van de tweetonigheid in dit dialect. Deze hypothese houdt in dat (secundaire) polytonogene divergenties en redundanties (verkorting en verlenging, diftongering en monoftongering, verplaatsing van de articulatieplaats en ontronding), gefonemiseerd werden en de plaats van de (primaire) polytonie ingenomen hebben.

Ward Van Osta : *Nogmaals* «goedendag» : *een etymologische gissing*

Zie artikel in *Handelingen LXXVIII* (2006), p. 421-436.

Jozef Van Loon : *Het Toponymisch Woordenboek van Maurits Gysseling (1960) in de kritieken (1960-1964)*

Het verschijnen van het Toponymisch Woordenboek van M. Gysseling in 1960 gold reeds van bij zijn verschijnen in 1960 als een belangrijk werk. Dat bewijzen de ca. 20 recensies die in de jaren 1960-1964 verschenen en het feit dat er zelfs recensies van recensies verschenen. Alle recensies samen beslaan zo'n 150 pagina's tekst met vaak zeer waardevolle informatie die tot hiertoe nooit systematisch werd verwerkt. In de lezing wordt een synthese gepresenteerd van de vele punten van kritiek en commentaar die op de diverse onderdelen van het woordenboek werden geleverd : de algemene inrichting van het woordenboek, Gysselings criteria inzake de chronologische en de geografische afbakening van het materiaal, de selectie van de bronnen, de benutting van de bestaande literatuur op het gebied van etymologie en regionale geschiedenis, de omgang met bestaande edities en met kopieën van na 1200

enz. De slotsom is dat vele kritieken terecht maar vele ook onterecht zijn en dat de voornaamste kritiek die Gysseling kan worden gemaakt het feit is dat hij zijn methode en zijn doelstellingen onvoldoende in zijn inleiding heeft geëxpliciteerd. Dat hij echter in zijn primaire en in feite enige doelstelling, t.w. een filologisch zo betrouwbaar mogelijke grondslag te leggen voor toekomstig onderzoek, volledig is geslaagd, bewijst het feit dat geen enkele van de ca. 20 recensies Gysseling op een leesfout heeft kunnen betrappen.

De 150 bladzijden recensie leverden tevens gedetailleerde aanvullingen en correcties bij niet minder dan ca. 800 lemma's van het woordenboek. Deze verstrooide gegevens werden t.g.v. deze lezing voor het eerst systematisch samengebracht en alfabetisch geordend volgens de lemma's in het woordenboek. Deze uitgebreide lijst vormt een eerste reeks aanvullingen op het Toponymisch Woordenboek van M. Gysseling, die binnenkort in de Handelingen zullen verschijnen. Het ligt in de bedoeling ze door andere te laten volgen.

Belangrijke beraadslagingen in het (gemeenschappelijk) bestuur, de plenaire en de sectievergaderingen

Een eigen website

De beide secties zijn het eens over de noodzaak van een eigen website. De algemeen secretaris zal de technische en inhoudelijke aspecten coördineren. Het resultaat moet de wetenschappelijke resp. adviserende werkzaamheden van de Commissie en de individuele wetenschappelijke activiteiten, publicaties en internationale contacten van haar leden reflecteren. Het is de bedoeling met een eerste voorlopige versie op 1 maart 2007 online te zijn.

Etymologisch woordenboek van de Belgische gemeentenamen

De beide secties waren het erover eens dat er op dit ogenblik geen recent wetenschappelijk geüpdatet synthetisch naslagwerk bestaat waarin het geïnteresseerde publiek of gemeentebestuur de herkomst van een gemeentenaam kan opzoeken.

De Vlaamse afdeling beoogde een woordenboek te redigeren van alle Belgische gemeentenamen (stand 1970), met een wetenschappelijk verantwoorde etymologische verklaring, opgave van de oudste attestaties en van de terzake betrouwbare litteratuur. Het resultaat zou een ook voor de leek leesbare tekst worden, die niettemin door de ontsluiting van de bronnen en de wetenschappelijke litteratuur volledig bruikbaar en controleerbaar is voor de wetenschappelijke onderzoeker.

De Waalse afdeling beklemtoonde echter de noodzaak van een nieuw en historisch diepgaand interdisciplinair onderzoek inzake de etymologie van de Waalse toponymie en suggereerde de gelegenheid te baat nemen om een onderzoek te starten dat zou kunnen leiden tot een publicatie als het Zwitserse toponymisch woordenboek van : Andres Kristol (dir.), *Dictionnaire toponymique des communes suisses, Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen, Dizionario toponomastico dei comuni svizzeri*. Neuchâtel–Frauenfeld–Lausanne. Centre de dialectologie, Verlag Huber, Éditions Payot 2005 (1102 p.).

Omdat het project van de Waalse collega's ambitieuzer en langer van duur is dan het Vlaamse, maar de behoefte in Vlaanderen veel dwingender is dan in Wallonië – dat over een toch vrij betrouwbaar werk als *Les noms des communes de Wallonie* van Jules Herbillon (Brussel 1986) beschikt –, wenste de Vlaamse afdeling haar plannen zo snel

mogelijk ten uitvoer te brengen. Zij heeft daarom voorgesteld haar project te realiseren onder de titel *Etymologisch Woordenboek van de Belgische gemeentenamen, deel 1 : Vlaanderen en Brussel* en zo de mogelijkheid opengelaten dat eerlang een aansluitend deel voor het Franstalige landsgedeelte verschijnt.

Lezingen gehouden in de Waalse afdeling

In de Waalse afdeling werden twee lezingen gehouden.

Bestuur en ledenbestand

De verkiezing van het *Bestuur van de Commissie* voor de periode 2006-2007 had plaats tijdens de plenaire vergadering van 30 januari 2006. Het bestuur werd als volgt samengesteld :

Vlaamse afdeling

Voorzitter : Hugo Ryckeboer

Secretaris : Jacques Van Keymeulen

Waalse afdeling

Voorzitter : Jean Loicq

Secretaris : Jean Germain

Bestuur van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie – Commission royale de Toponymie et de Dialectologie

Algemeen voorzitter : Marie-Guy Boutier

Algemeen ondervoorzitter : Hugo Ryckeboer

Algemeen secretaris : José Cajot

Op donderdag 30 november 2006 overleed in het huis van de jezuïeten te Heverlee het erelid van de Vlaamse afdeling Frans Claes.

Publicaties

De *Handelingen* LXXVIII (2006) telden 436 bladzijden. Ze werden geruild met een aantal tijdschriften en wetenschappelijke instellingen (zie lijst). De door aankoop of ruil verkregen werken werden gedeponeerd in onze bibliotheek, die ondergebracht is in de bibliotheek van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Schone Kunsten. Honderd exemplaren worden de wetenschappelijke centra van de Belgische universiteiten ter beschikking gesteld, ten behoeve van onderzoekers en studenten.

Advisering

Inzake straatnaamgeving werd de Commissie in 200 door talrijke Brusselse, Waalse en Duitstalige gemeenten geraadpleegd.

De Commissie heeft de *taalkundige aanpassing van de geografische namen van de stafkaarten* die door het Nationaal Geografisch Instituut, Abdij ter Kameren 13, 1000 Brussel uitgegeven worden, voortgezet. Voor de Vlaamse afdeling heeft het Instituut voor Naamkunde en Dialectologie (Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven) onder leiding van Willy Van Langendonck advies uitgebracht voor schrijfwijze en vorm van 23 toponiemen (kaartbladen nrs. 08/1, 02/6 en 02/7) uit de gemeenten Hoogstraten en Wuustwezel.

In de Waalse afdeling werd het onderzoek gedaan door Jean Germain en Jean-Marie Pierret.

Internationale contacten

Het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, van de Kiliaanstichting Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden, staat onder auspiciën van

de *Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*. KCTD-lid Frans Debrabandere is medehoofdredacteur.

De leden Frans DEBRABANDERE, Jef VAN LOON en Johan TAELDEMAN zijn resp. voorzitter en leden van de begeleidingscommissie van het *Oudnederlands Woordenboek* bij het *Instituut voor Nederlandse Lexicologie* in Leiden.

Hugo RYCKEBOER organiseerde op 28 oktober 2006 het Colloquium van de *Coordination Universitaire pour l'étude du Flamand de France* in Duinkerke en hield er een lezing met de titel : «Le flamand : un patrimoine commun caractérisé par des évolutions sociales très différentes des deux cotés de la frontière».

Ann MARYNISSEN nam deel aan de bijeenkomst van universitaire docenten Nederlands in het Duitse taalgebied (Zürich, 17 tot 19 maart 2006) en hield er de lezing : «Familienamentypes in het Nederlandse en het Duitse taalgebied». Op 9 juni 2006 vertegenwoordigde zij de Commissie voor Toponymie en Dialectologie in de «Tweede Workshop Nederlands-Vlaams Netwerk Naamkunde» (Meertens Instituut, Amsterdam). Zij woonde het «Doktoranden- und Habilitandenkolloquium der deutschen Niederlandistik» bij te Münster (24 en 25 november 2006). An MARYNISSEN is lid van de wetenschappelijke begeleidingscommissie voor de Geïntegreerde taalbank, (Vroeg)Middelnederlands (INL, Leiden) en van het wetenschappelijk comité van de Niederrhein-Akademie/Academie Nederrijn (DE-Xanten).

Willy VAN LANGENDONCK vertegenwoordigde de KCTD in november 2006 op het «14th International Congress of the Names Society of Southern Africa» in Kwa-Zulu-Natal, Zuid-Afrika. Zijn lezing droeg de titel : «The classification of foundling names vs. ordinary surnames». Verder

hield hij voordrachten over de theorie van de eigennaam in Praag, Vilnius en Riga. Op 9 juni 2006 vertegenwoordigde hij samen met collega Ann Marynissen de Commissie voor Toponymie & Dialectologie in de «Tweede Workshop Nederlands-Vlaams Netwerk Naamkunde» (Meertens-Instituut, Amsterdam).

José Cajot vertegenwoordigde de Commissie op de «Nationale Streektalenconferentie» te Maastricht (16 juni 2006).

Jacques Van Keymeulen gaf op 17 maart 2006 te Middelburg een gastcollege aan de Roosevelt Academie en op 21 maart 2006 vertegenwoordigde hij de Commissie te Gent op de conferentie «Latin-Roman, oral – écrit : Une histoire de continuités et de variabilités (21 tot 23 maart 2006) met een lezing getiteld : «Latin loanwords in the Dutch language and its dialects». Op het Symposium van Taal en Tongval in de Academie te Gent hield hij samen met Magda Devos op 16 november 2006 de lezing «Recurrenties in lexicale dialectgeografische patronen in Vlaanderen». Copromotor (met Roland Willemyns en Wim Vanderbussche) van het colloquium «The future of historical sociolinguistics») in Brugge (1 tot 2 december 2006). Expert op het «Doktoranden- und Habilitandenkolloquium der deutschen Niederlandistik» te Münster (24 en 25 november 2006). Deelnemer aan de «Nationale Streektalenconferentie» te Maastricht (16 juni 2006).

Met de meeste hoogachting

Hasselt, 31 december 2007

algemeen secretaris	*voorzitter*
José Cajot	Marie-Guy Boutier

ANNUAL REPORT 2005

Summary

The Royal Commission for Onomastics and Dialectology performs its scientific task under the high patronage of the *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* and the *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. It is the scientific aim of the Academy to study the onomastics (toponymy and anthroponymy) and the dialectology, especially in Belgium in both Germanic and Romance areas. The Commission therefore brings out scientific studies (Bulletin, Publications) about these disciplines. The Commission is also an advisory body; the government can always ask for its scientific advice.

Meetings

The statutory meetings took place in the Palais des Académies – Paleis der Academiën in Brussels on 30 January, 29 May, and 30 October 2006. There were six section meetings (each time two of them on 30 January, 29 May, and 30 October 2006), two plenary meetings were held on 30 January, and a meeting of the board on 30 October.

Two extraordinary board meetings were held on March 6 and May 13 respectively. In addition, the Flemish section held two extraordinary board meetings of its own.

Lectures held at the plenary meeting

Marie-Guy BOUTIER : *The* «Etymological Dictionary of Belgian Municipality Names». *Point of view of the Walloon Section.*

Paul T.C. KEMPENEERS : *The set-up of an* «Etymological Dictionary of Belgian Municipality Names» (Flemish proposal)

Lectures in the Flemish section

Victor MENNEN : *Origin and place of residence as naming motives for surnames in the Limburg Campine region*

José CAJOT : *The rich phoneme inventory of the Zichen-Zussen-Bolder dialect.*

Ward VAN OSTA : «Goedendag» *again : an etymological guess*

Jozef VAN LOON : *Maurits Gysseling's Toponymical Dictionary (1960) in critical reviews (1960-1964)*

Lectures in the Walloon section

Jean GERMAIN : *Origin and meaning of the toponymical appellative* «clavia»

Jean LECHANTEUR : *Some new notes on Walloon family names*

Important deliberations in the board meeting, the plenary and the section meetings

Website

The commission strives to launch its own website by March 1 2007. The information to be published to the

site includes the scientific and advisory activities and the international contacts of the commission and its members.

Etymological dictionary of Belgian municipality names

Both sections agreed that there is a need for a scientifically updated synthetic reference book in which both the interested layman and scholars can look up the origin of the name of a municipality and on the basis of which further study of source material can be undertaken. Since the urgency seems to be felt more strongly on the Flemish side and since the Francophone colleagues have a more ambitious project in mind, the Flemish section of the commission proposes to realizes its project under the title of *Woordenboek van de Belgische gemeentenamen, deel 1 : Vlaanderen en Brussel (Dictionary of Belgian municipality names, volume 1 : Flanders and Brussels)* thereby leaving open the possibility of a complementary part for the Francophone part of the country.

The board the Royal Commission for Onomastics and Dialectology

The board for the period 2006-2007 is composed as follows :

Flemish section
President : Hugo Ryckeboer
Secretary : Jacques Van Keymeulen

Walloon section
President : Jean Loicq
Secretary : Jean Germain

Board of the *Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie – Commission royale de Toponymie et de Dialectologie*

President : Marie-Guy Boutier

Vice-president : Hugo Ryckeboer

Secretary general : José Cajot

The Bulletin LXXVIII (2006) counts 436 pages. It was exchanged for a number of periodicals and with scientific institutions. The publications acquired by purchase or exchange were stored in the library, which is located in the library of the *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Schone Kunsten*. One hundred copies are placed at the disposal of researchers and students at the scientific centres of the Belgian universities.

With regard to street names the Commission was consulted by numerous Brussels, Walloon and German-speaking local authorities in 2005.

The Academy further continued the linguistic adaptation of the geographical names of the ordnance survey maps published by the *Nationaal Geografisch Instituut – Institut national géographique*.

The Royal Commission for Onomastics and Dialectology has been represented by his members on several international scientific meetings in France, Switserland, the Netherlands, Germany, the Tchech Republik, the Baltic states and South Africa.

Abonnements d'échange
Ruilabonnementen

Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Beaux-Arts. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.
Annalen Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas.
Archéologie wallonne.
Cidwell.
Commission de Toponymie du Québec. Dossiers toponymiques.
Dialectes de Wallonie.
Eigen Schoon en de Brabander.
Enquêtes du Musée de la Vie wallonne.
Ethnologie française.
Heemkundige Kring « De Oost Oudburg ». Jaarboek.
Institut archéologique du Luxembourg. Annales. Bulletin.
Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Verhandelingen Klasse der Letteren. Mededelingen. Academiae Analecta.
Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Handelingen.
De Leiegouw.
Leuvense Bijdragen.
Linguistique picarde.
Naamkunde.
Namenkundliche Informationen.
Names.
Niederdeutsches Wort.
Nouvelle Revue d'Onomastique.
Oesterreichische Akademie der Wissenschaften.
Oudheidkundige Kring Land van Dendermonde. Gedenkschriften.
Le Pays gaumais.
Revue du Nord.
Rheinische Vierteljahrsblätter.
Rivista Italiana di Onomastica.
Romanica Gothoburgensia.
Société royale « Le Vieux Liège ». Bulletin. Chronique.

Studia Germanica Gandensia.
Taal en Tongval.
The Threepenny Review.
Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Leiden.
Universität Basel. Dissertationen.
Vlaamse Stam.
WVD-Kontakt.
Zeitschrift für romanische Philologie.

Liste des membres – Ledenlijst

Karel ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent
Jan GOOSSENS, Celestijnenlaan 41/61, 3001 Heverlee
<jan.goossens@arts.kuleuven.ac.be>
Frans DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge
<frans.debrabandere@skynet.be>
Jean LECHANTEUR, rue Beckers 11, 4630 Soumagne
Jean-Marie PIERRET, avenue Demolder 90, 1342 Limelette
<jmpierret@skynet.be>
Johan TAELDEMAN, Meerlaanstraat 75A, 9860 Balegem
<johan.taeldeman@tiscali.be>
Reine MANTOU, avenue d'Italie 30, boîte 10, 1050 Bruxelles
Jean GERMAIN, Vincon 137, 5590 Sovet <germain@bgsh.ucl.ac.be>
Michel FRANCARD, Lutrebois 103, 6600 Bastogne
<francard@rom.ucl.ac.be>
Willy VAN LANGENDONCK, Groot Begijnhof 85, bus 4, 3000 Leuven
<willy.vanlangendonck@arts.kuleuven.ac.be>
Jean-Luc FAUCONNIER, rue de Namur 600, 6200 Châtelet
<jean.luc.fauconnier@skynet.be>
Georges DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9070 Destelbergen
<gdeschutter@kantl.be>
Magda DEVOS, Kromme Leie 11, 9051 Sint-Denijs-Westrem
<magda.devos@UGent.be>
Léo WINTGENS, rue Gustave Demoulin 4, 4850 Montzen
<leo.wintgens@belgacom.net>
Hugo RYCKEBOER, Kromme Leie 29, Sint-Denijs-Westrem
<hugo.ryckeboer@pandora.be>
José CAJOT, Mombeekdreef 18, 3500 Hasselt <jcajot@skynet.be>
Jozef VAN LOON, Jeurissenstraat 37, 2180 Ekeren
<jef.vanloon@ua.ac.be>
Jean-Jacques GAZIAUX, rue Saint-Médard 62, 1370 Jodoigne
<felgazi@hotmail.com>
Ann MARYNISSEN, Hof ter Eikenlaan 8, 3020 Winksele
<ann.marynissen@uni-koeln.de>
Martine WILLEMS, Thier de la Fouarge 14, 4653 Bolland
<willems@fusl.ac.be>
Marie-Guy BOUTIER, rue des Augustins 22, 4000 Liège.
<marie-guy.boutier@skynet.be>
Jean LOICQ, avenue Nandrin 24, 4130 Esneux
<loicq-berger@belgacom.net>

Catherine HANTON, rue Maréchal Joffre 84, 7340 Wasmes
<cathhanton@yahoo.fr>
Jean-Marie CAUCHIES, rue de la Station 173, 7390 Quaregnon
<cauchies@fusl.ac.be>
Ward VAN OSTA, De Heuvels 36, 2930 Brasschaat
<ward.vanosta@versateladsl.be>
Victor MENNEN, Molenstraat 13, 3920 Lommel
<m.victor@belgacom.net>
Jacques VAN KEYMEULEN, E. Hielstraat 81, 9050 Gentbrugge
<jacques.vankeymeulen@UGent.be>
Paul KEMPENEERS, Leuvensestraat 43-45, 3300 Tienen
<paul.kempeneers@skynet.be>

Membres honoraires – Ereleden

R. WILLEMYNS, Spanjaardstraat 8, 8000 Brugge.

J. MOORS, avenue des Lauriers 29, 4053 Embourg.

A. GOOSSE, chaussée de Louvain 41, 1320 Hamme-Mille.

R. JONGEN, avenue Sainte-Gertrude 18, 1348 Louvain-la-Neuve

W. BAL, rue Baudouin Leprince 21, 6120 Jamioulx.

L. VAN DURME, Provinciebaan 310, 9620 Zottegem.

J.-H. MICHEL, rue André Fauchille 2, 1150 Bruxelles.

Marie-Thérèse COUNET, route de Renarmont 2e, Ster, 4970 Stavelot.

Membres décédés – Afgestorven leden

A. DOUTREPONT, membre 1926, † 22.3.1929.

Ch. ROLAND, membre 1926, † 2.2.1930.

K. DE FLOU, lid 1926, † 27.6.1931.

J. RENARD, membre 1931, † 1933.

I. TEIRLINCK, lid 1930, † 27.6.1934.

F. DANHAIVE, membre 1927, † 19.3.1935.

A. DASSONVILLE, lid 1927, † 18.1.1936.

E. ULRIX, lid 1927, † 14.5.1936.

J. VERCOULLIE, lid 1926, † 4.2.1937.

A. BAYOT, membre 1926, † 8.7.1937.

J. MANSION, lid 1926, † 8.11.1937.
J. REMOUCHAMPS, membre 1927, † 26.1.1939.
J. BASTIN, membre 1926, † 5.8.1939.
G. DUFLOU, lid 1926, † 3.9.1939.
A. GOSSELIN, membre 1933, † 15.1.1940.
J. FELLER, membre 1926, † 29.4.1940.
A. PIERRET, membre 1941, † 24.6.1942.
E. DONY, membre 1927, † 19.5.1944.
E. FAIRON, membre 1926, † 1.1.1945.
E. BOISACQ, membre 1927, † 2.6.1945.
J. HAUST, membre 1926, † 23.11.1946.
J. CUVELIER, lid 1926, † 29.12.1947.
L. GOEMANS, lid 1927, † 2.1.1955.
L. GROOTAERS, lid 1926, † 12.10.1956.
A. CARNOY, lid 1926, † 12.1.1961.
J. DUPONT, lid 1948, † 14.10.1961.
A. VINCENT, membre 1926, † 15.10.1962.
J. LINDEMANS, lid 1927, † 14.9.1963.
E. BLANCQUAERT, lid 1926, † 29.9.1964.
H. VANGASSEN, lid 1938, † 20.3.1968.
H.J. VAN DE WIJER, lid 1926, † 4.12.1968.
E. RENARD, membre 1927, † 29.7.1969.
J. VANNERUS, membre 1926, † 25.1.1970.
E. LEGROS, membre 1940, † 17.11.1970.
J. WARLAND, membre 1948, † 29.8.1971.
J. LEENEN, lid 1927, † 29.7.1976.
Ch. GASPAR, membre 1970, † 27.10.1978.
H. DRAYE, lid 1941, † 2.2.1983.
M. YANS, membre 1946, † 18.3.1983.
J. HELSEN, lid 1938, † 9.3.1985.
A. BOTTEQUIN, membre 1930, † 13.5.1985.
M. PIRON, membre 1941, † 24.2.1986.
W. PEE, lid 1937, † 20.5.1986.
A. VAN LOEY, lid 1935, † 6.3.1987.

J. Herbillon, membre 1930, † 19.11.1987.
J.L. Pauwels, lid 1937, † 3.8.1989.
L. Leonard, membre 1976, † 17.12.1989.
M. Hoebeke, lid 1965, † 2.7.1990.
P. Ruelle, membre 1965, † 14.1.1993.
J. Molemans, lid 1983, † 3.9.1994.
L. Warnant, membre 1971, † 30.4.1996.
O. Jodogne, membre 1938, † 21.6.1996.
J. Nazet, membre 1992, † 26.11.1996.
L. Remacle, membre 1938, † 10.5.1997
M. Gysseling, lid 1961, † 24.11.1997.
V.F. Vanacker, lid 1962, † 4.5.1999.
Cecile Vereecken, lid 1956, † 22.12.2000
A. Stevens, lid 1958, † 7.6.2001
M.A. Arnould, membre 1947, † 10.6.2001
R. Van Passen, lid 1969, † 11.9.2002
A. Boileau, membre 1960, † 27.2.2004
A. Baguette, membre 1947, † 10.10.2004
F. Claes, lid 1995, † 30.11.206

woordenboek', aangepast aan de spelling van 1995. Het was het ideale woordenboek voor de gemiddelde taalgebruiker, tegelijk taalkundig èn encyclopedisch, en zonder de overbodige ballast die de Van Dale zo moeilijk bruikbaar maakt. Bovendien had dat mooie woordenboek eindelijk aarzelend de weg gevonden naar Nederland. We zullen de voortzetting van de Verschueren missen. Verder bewerkte en herzag hij het systematische woordenboek 'Het juiste woord' van die andere jezuïet, L. Brouwers, met de ondertitel 'Betekeniswoordenboek'. Hij bezorgde vijf oplagen, van 1988 tot 1997.

Frans Claes was ook een gewaardeerd redactielid van *Nederlands van Nu*. Jaren lang schreef hij belangrijke taalkundige bijdragen of beantwoordde hij lezersvragen. Hij was verder een actieve heemkundige. In 1982 publi-

ceerde hij de 'Geschiedenis van Webbekom' en van 1975 tot 1998 was hij hoofdredacteur van *Oost-Brabant*, waarvoor hij ook talrijke naamkundige bijdragen schreef, want Claes was ook naamkundige. In 1995 werd hij lid van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. In de *Handelingen* van onze commissie publiceerde hij in 1996 'Bijdrage tot de toponymie van Schaffen en Molenstede' en in 1998 'Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort'. Vooral als man van de wetenschap heb ik hem ontzettend leren waarderen. Zijn kennis en zijn waardevolle aantekeningen hield hij niet voor zichzelf. Het was hem niet om de persoonlijke eer te doen, maar om de vooruitgang van de kennis. Belangeloos stelde hij andere vorsers zijn vondsten en aantekeningen ter beschikking. Deze echt wetenschappelijke ingesteldheid is even zeldzaam als bewonderenswaardig. We gedenken Frans Claes met bewondering voor zijn verdiensten op het gebied van de lexicografie, de heemkunde, de naamkunde en de taalzorg.

Frans DEBRABANDERE

Toponymie de Jamioulx

Jamioulx est un village bien connu dans le domaine des études wallonnes, depuis que Willy Bal lui a consacré son mémoire de licence et sa thèse de doctorat à l'Université catholique de Louvain, respectivement en 1937 et 1938. En sont issus en 1949 un *Lexique du parler de Jamioulx* qui fait autorité depuis dans le domaine de l'ouest-wallon, divers articles sur la morphologie et la phonétique de ce même parler, quelques études lexicales et ethnographiques sur les jeux et les métiers traditionnels de ce petit village industriel d'Entre-Sambre-et-Meuse. Dans le domaine de l'onomastique ou étude des noms propres, on notera une brève étude des sobriquets wallons, complétant une publication similaire sur ceux du *bourk* d'Ham-sur-Heure. On ajoutera bien sûr que depuis le poème *Èm' pètit vilâdje, ô Djan.mioû, avou tès blankès mésos à roudjès panes*, écrit par Willy Bal dans son premier recueil *Oupias d'avri*, le parler de Jamioulx a servi de véhicule à une œuvre poétique et littéraire dense, profonde, optimiste, fidèle, une œuvre reconnue comme une des plus significatives des lettres dialectales wallonnes.

Présente dans la thèse de doctorat, comme Livre IV (sur le modèle du *Parler de La Gleize* de Louis Remacle), la brève étude toponymique de Jamioulx réalisée par Willy Bal n'a jamais dépassé le stade manuscrit de la thèse; elle est largement restée méconnue. Un handicap la frappait; la destruction des archives de Mons empêchait d'en restituer la dimension historique, si précieuse quand il s'agit de reconstruire l'évolution chronologique et phonétique de chaque toponyme. Il nous a toutefois paru utile et judicieux de livrer à la pu-

blication cette étude toponymique qui vaut bien sûr – en dehors de quelques formes d'archives du XVe s. attestés par des documents publiés – par la qualité de l'enquête orale réalisée avec des témoins nés dans la seconde moitié du XIXe s. [1] Les formes orales des lieux-dits, originellement transcrites en orthographe phonétique (API), ont été adaptées dans le système orthographique Feller. La situation toponymique et géographique du village est toujours celle de 1936.

J.G.

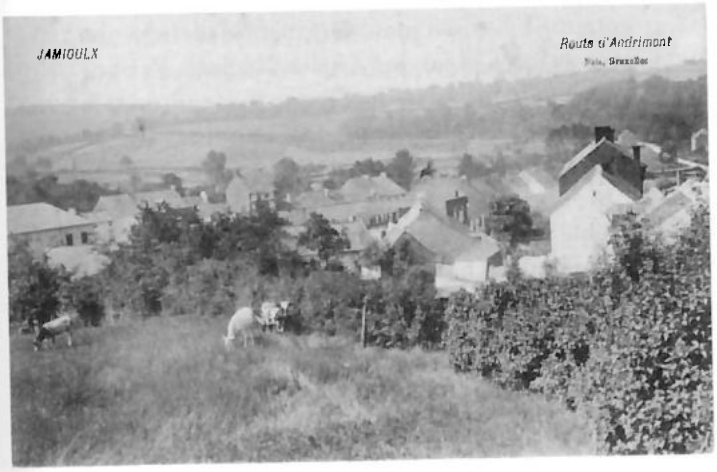
Introduction

Bien que proche de Charleroi, le village de Jamioulx, aujourd'hui intégré dans l'entité de Ham-sur-Heure-Nalinnes, fait partie de l'arrondissement de Thuin; il appartient déjà à la zone géographique thudinienne.

C'était une commune de faible étendue : à peine 314 hectares, présentant une curieuse forme, avec une sorte d'excroissance assez étroite au sud en direction de Beignée (Ham-sur-Heure), presque coupée de la partie centrale. Coincée dans la vallée de l'Eau d'Heure, entre les anciennes communes de Montigny-le-Tilleul et Mont-sur-Marchienne (au nord), de Marcinelle et Nalinnes (à l'est), de Ham-sur-Heure (au sud) et de Marbaix-la-Tour (à l'ouest), Jamioulx n'a que peu de terres à offrir à l'agriculture (à peine l'équivalent de 17 ha). S'y déploient surtout des prairies (de l'ordre de 95 ha) – généralement humides – sur les bords de la rivière, et quelques bois assez abrupts sur les versants (représentant environ 118 ha). Son économie

[1] Mme veuve H., née à Jamioulx en 1855; Mme veuve C., née à Jamioulx en 1874; Octave Baret, secrétaire communal, né à Jamioulx en 1874; Jules Bal, né à Ham-sur-Heure en 1883, habitant à Jamioulx depuis 1884, décédé en 1972.

dépendait donc du voisinage, de l'industrie houillère de Charleroi et des quelques petites industries que lui permettait la force hydraulique de la rivière.

Le centre du village, vu du cimetière,
avec dans le fond la route menant au hameau du Drimont
et à Beignée (Carte postale Nels)

Le matériel toponymique s'en ressent. On ne trouve que peu de termes liés à l'agriculture; peu de champs et de campagnes, quelques terres, même le terme «bonnier» manque à l'appel. La pauvreté du sol transparaît dans les nombreux *trîs* et dans les *bruyères*. Guère de *pachis*, mais davantage de prés, généralement de fauche; on distingue les prairies basses, dans les fonds, et les prairies sèches. Les termes liés au bois et à l'exploitation forestière sont plus présents, dont les *Hayettes* et la *Rouillie*. Le relief aussi, avec les composés en *-mont* (*Ôdrimont, Rostimont, Bokinmont*), et surtout les termes *Lauri* et *Laurichou*. L'eau est davantage représentée, du *Vivier* à la *Pichelotte*, du *Long du Ri* aux désignations de ponts, ponceaux et passerelles ...

Brève notice historique [1]

Jamioulx était au IXe s. une possession de l'abbaye de Lobbes, dans le «Pagus sambriensis» [2]. L'abbaye perdit ce village au profit d'un seigneur laïc mais le racheta en 1309 et le conserva jusqu'à la fin de l'Ancien Régime. Faisant partie de la châtellenie militaire de Thuin, la localité était également du «sauvement» de Beaumont, ce qui est assez curieux compte tenu de son éloignement de la forteresse hennuyère. Afin de bénéficier de ce «sauvement», la communauté acquittait chaque année une redevance. Citée à partir du XIVe s., la chapelle Saint-André de Jamioulx devint église paroissiale à la demande des habitants en 1568; le chapitre Saint-Barthélemy de Liège en était le collateur.

Village rural, Jamioulx possède encore aujourd'hui une vaste étendue boisée. L'exploitation forestière, survivance des droits d'usages de l'Ancien Régime, fut longtemps l'une des activités principales des habitants. Anciennement, Jamioulx produisait du charbon de bois. Au reste, le soi de la localité est assez pauvre et peut-être cette situation est-elle à l'origine de la grande misère qui sévit, à la fin du XVIIIe s., parmi la population.

Au XIXe s., il exista à Jamioulx une carrière et des fours à chaux, une tannerie, un petit charbonnage (fermé en 1876), ainsi que des ateliers de clouterie et de saboterie et plus tard, une fabrique de produits réfractaires, des forges et une scierie. L'expansion de l'agglomération caroloré-

[1] Notice reprise essentiellement à l'ouvrage *Communes de Belgique : dictionnaire d'histoire et de géographie administrative*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1980-81, t. I, p. 750.

[2] Il en est question à plusieurs reprises dans *Le polyptique et les listes de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes (IXe-XIe siècles)*. Edition critique par Jean-Pierre DEVROEY, Bruxelles, Palais des Académies Commission royale d'Histoire, 1986, p. XLIII-XLIV, 45 et 57 (listes courte et longue).

gienne a gagné cette commune qui a enregistré des gains démographiques importants depuis la dernière guerre. Plusieurs lotissements ont modifié le paysage de la localité, en réduisant les distances entre hameaux et écarts.

À date plus récente, Jamioulx est devenu plus connu par l'implantation d'une prison ultramoderne, par son circuit de moto-cross et par ses féeries lumineuses lors des fêtes de Noël.

Le nom du village

Jamioulx, en wallon ***Djan.mioû***, a comme principales formes anciennes attestées les mentions suivantes : 868 (copie XIIe s.) «Jambinuel» (Duvivier, *Recherches sur le Hainaut ancien*) [reprise par Carnoy, mais non confirmée par le *Top. Woordenboek* de M. Gysseling], 1031 «Jambinuel» (*Opera diplomatica* de Miraeus), XIIe s. «Jambimiel/Jambinel» (*PolyptLobbes* 45), XIIe s. «Iambimiel» (*PolyptLobbes* 57), 1256 «Jambenuel, Jambignuel, Jambegnoul» (acte d'Elisabeth, dame de Ham et Morialmé), XVe s. «Jambignoul, Jamignoul, Jammignoul» (*Pouillés de l'ancien diocèse de Liège*), XVe s. «Jammignoulx, Jamignoul, Jamignoulx» (Record), 1449 «Jambignuel» (Chirographe), 1702 «Jammioul», 1770-74 «Jamignou» (carte de Ferraris), 1831 «Jamioulz» (Van der Maelen) et depuis le XVIIIe s. «Jamioulx»[1].

Beaucoup d'étymologies savantes, populaires ou fantaisistes, ont été proposées pour Jamioulx, dont un hypothétique *hamulus* 'petit hameau'. Elles ne tiennent pas toujours compte des formes anciennes du toponyme,

[1] Plusieurs de ces formes sont reprises au travail de Renée DERYKER, *Les communes du Hainaut oriental. Étude étymologique*, mémoire de licence ULg. 1960, p. 339-340.

remarquablement constantes, ni de son intégration dans une série de noms de même type.

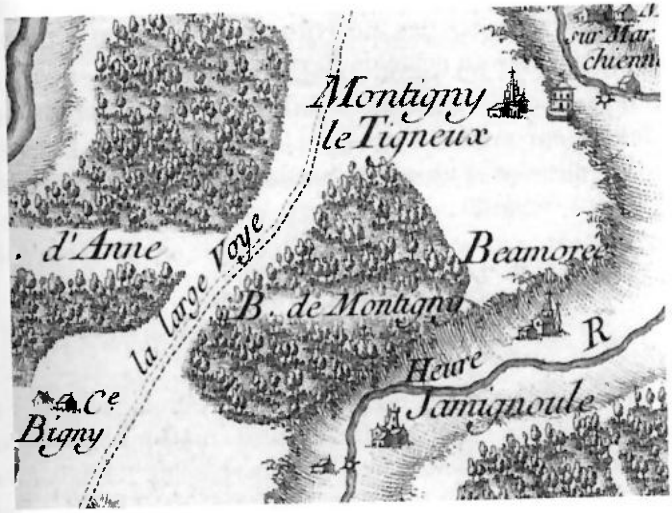
Ce nom se raccroche en effet à toute une famille de toponymes. Pour expliquer le nom de Jamioulx, dans lequel la forme initiale est bien «Jambignoul», avec un suffixe masculin -EOLUS, il faut partir de l'élément pré-latin, très probablement celtique, ***gan-***, ***gam-***, qui se trouve dans un certain nombre de noms de lieux de formes similaires, à savoir Jambes [Na 76], w. *Djambe;* Jamagne [Ph 37], w. *Djamagne;* Jamagne, w. *Djamagne,* hameau de Marchin [H 53]; Jamiolle [Ph 36], w. *Djamiole;* Jambline (Jamblinne), w. *Djamblène,* et Jambjoul, w. *Djamb'joûle,* à Villers-sur-Lesse [D 87]; sans doute aussi Jemelle [D 91], w. *Dj'mé:le*, et Jamoigne [Vi 10], gaumais *Djamogne*. On a de même un autre toponyme «A Gambignuelle» mentionné en 1335 (?) à Baudour [Mo 20][1].

Chacun de ces toponymes paraît désigner un endroit situé à un confluent, même si certains de ces ruisseaux sont vraiment de très petits cours d'eau. Dans le cas de Jamioulx, ce serait le confluent de l'Eau-d'Heure et du ri du Vivier.

Selon J. Herbillon, il semble que les toponymes en *gam-* ne doivent pas être séparés des toponymes en *gan-*, ces derniers paraissant plus fréquents près de la frontière linguistique et aux Pays-Bas (cf. BTD 40, 36). Pour Genappe, M. Gysseling *(Top. Woordenboek)* donne l'explication suivante : ancien germanique *gan-apia,* dans lequel *gan-* est issu de *gam-*, qui est probablement la forme primitive du préfixe *ga-* en position protonique; cet élément *ga-* représente l'indo-européen *kom* 'concourant'.

[1] G. DECAMPS, *Le Borinage, suivi de Notices d'histoire locale*, Bruxelles, AGR, 1971, p. 40.

Pour en revenir à Jamioulx, le radical serait donc **gamb* ou **gam-ab* 'embouchure' comme le proposait A. Carnoy, 351 [1], avec un suffixe *-eolus* tout à fait latin.

Le toponyme «Jamignoule», le long de l'«Heure»,
sur la Carte des camps de Ham-sur-Heure et de La Bussière
le 22 et 23 aoust 1674, corrigée et augmentée
par le Chr de Beaurain, Géographe ordinaire du Roy
(Coll. UCL. Bibliothèque générale et de sciences humaines)

Les habitants de Jamioulx sont appelés traditionnellement les *lotcheus*. On a longtemps cru que ce blason populaire était dû à la présence de nombreux porteurs du nom de famille Lothier dans la localité. Cela ne semble pas se vérifier, tant du point de vue de l'ancienneté de ce NF à Jamioulx que de la phonétique; on aurait dû avoir quelque chose comme les *Lotîs*. Pour expliquer ce blason populaire, Jean Germain a proposé d'y voir un dérivé en *-ois* de

[1] L'explication est confirmée par L. Remacle, *La différenciation des géminées* mm, mm *en* mb, nd, Paris, Les Belles Lettres, 1984, p. 24 (note 12).

Lobbes, du nom de la prestigieuse abbaye dont dépendait la paroisse de Jamioulx, ce composé ⌜Lob-isois⌝ ayant évolué phonétiquement vers *Lotchwès, Lotcheus*. Si, historiquement, l'hypothèse est vraisemblable, il n'en reste pas moins qu'il subsiste des incertitudes quant à cette évolution phonétique un peu complexe.

À date récente, le gentilé pseudo-savant *Jamelovien*, qui ne repose sur aucune forme ancienne attestée, a été créé pour les besoins d'un petit journal local; son usage s'est largement répandu.

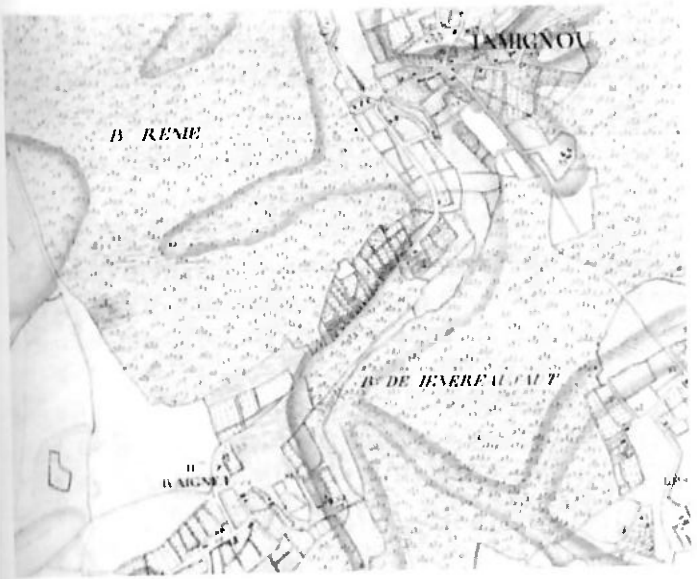
Le nom des hameaux et des principaux quartiers

Il n'est pas facile de déterminer ce qu'est un hameau, un écart, un quartier, un simple groupe de maisons reliées par une dénomination collective. Dans la thèse de 1938, la liste était restrictive; n'étaient donnés comme hameaux que les *Hayettes*, le *Drimont*, l'*Avièlahaut*, *Malakoff* et le *Rostimont*. En fait, Jamioulx est partagé en deux par la vallée; au nord, le haut du village avec plusieurs quartiers, et le bas du village articulé autour de la place; sur l'autre rive, plus au sud, les divers quartiers vers Beignée (Ham-sur-Heure) et Marbaix.

L'urbanisme aidant et la configuration des lieux qui en découle, on y ajoutera aujourd'hui divers noms de lieu importants (donnés ici sous leur forme française ou francisée) : *Sur le Tri*, la *Foliette*, la *Bruyère* ou les *Bruyères*, le *Vivier*, le *Lauri*, la *Tassenière*, *Mon Plaisir*, l'*Enfer*, le *Long du Ri* et la *Pannerie*. On y joint, par proximité immédiate, les noms du *Faya* (Marbaix-la-Tour) et de *Par-delà-l'eau* (Ham-sur-Heure), qui ont leur quotidien lié à Jamioulx.

L'hydronymie

L'**Eau d'Heure**, en wallon *l'eû d'eûre*, autrefois appelé tout simplement **l'Heure**, affluent de la Sambre, est le nom de la rivière principale qui traverse le village, du sud au nord. *Heure* est sans aucun doute un hydronyme, un nom de ruisseau; on retrouve le même nom pour un affluent de l'Ourthe, arrosant Heure-en-Famenne (Somme-Leuze) qui en a pris le nom, ainsi que pour deux communes proches de la frontière linguistique, Heure-le-Romain, Heure-le-Tiexhe, également traversées par des rivières.

Le village de Jamioulx sur la carte de Ferraris, coincé dans la vallée de l'Eau-d'Heure et entouré de versants boisés; on reconnaît le noyau du village au nord-est et le hameau du Drimont et des Hayettes étiré le long du chemin qui mène à Beignée (au sud-ouest) (© Dexia – Centre Pro Civitate)

Cet hydronyme très ancien a été diversement expliqué par les spécialistes; au vu des formes anciennes des communes citées ci-dessus et de la phonétique des dialectes wallons et flamands, il semble s'agir d'un terme pré-germanique (peut-être celtique) **idharo*, correspondant au grec *itharos* 'pur, limpide'. Cf. J. Herbillon, BTD 38, 1964, 97-98. – Pour l'anecdote, on mentionnera l'étymologie populaire qui veut que le nom du ruisseau doive son nom au fait que ses crues sont soudaines, la rivière débordant dans l'heure en cas d'inondations.

Les autres ruisseaux et ruisselets, affluents de l'Eau d'Heure sur le territoire de Jamioulx, sont successivement, en partant de Ham-sur-Heure vers Marbaix-la-Tour et Marcinelle, *èl rî dou laurichou*, *èl rî dou vivî*, *èl rî dou mârtèleû*, et *èl rî dou plat cayau* (territoire de Marbaix essentiellement) et *èl rî dès fosses*.

Glossaire des lieux-dits

aire di faude, f., endroit circulaire noirci dans la campagne, correspondant à une ancienne meule de charbon de bois (DOW 2, 5). | ***à l'aire di faude***, ancienne charbonnière.

à l'aminwêr, littér. «au laminoir» (avec mauvaise coupure et déglutination du *l* initial) (DOW 1, 35); nom donné à un groupe de maisons.

Andrimont, André-, v. *Drimont*.

aube, m., arbre : v. *à l' têre à l'aube*.

Audrimont, v. *Drimont*.

***à l'avièlawaut*, Avièlawaut**. Nom d'un quartier de Jamioulx, situé sur les hauteurs du versant nord. – Le toponyme *avièlawaut* est une forme contractée, avec aggluti-

nation de la préposition *à*, de l'expression w. *viè la-(w)aut*, littér. «vers là-haut».

ayète, f., petite «haie», petit bois, généralement de peu de profondeur. | v. ***lès-ayètes***, **Les Hayettes**, v. *zayètes*.

basse, f., mare, petit étang (DOW 1, 101). | ***aus laudjès basses***, littér. «aux larges flaques», portion de chemin.

bassin, m., auge de fontaine publique (remplacée par des bornes-fontaines). | ***au bassin***, ancienne fontaine publique.

bâye, f., barrière à claire-voie, clôture (DOW 1, 109-110). | ***à lès bâyes, d'lé lès bâyes***, barrières du passage à niveau, d'où nom donné au passage à niveau et alentours.

bî, m., bief (DOW 1, 125) | ***au bî dèl platèn'rîye***, bief de la platinerie. | ***au bî dou moulin***, bief du moulin.

bieu, m., bœuf : v. *prè dès bieus*, *pachi dès bieus*.

bikèt, m., balance de fléau du genre trébuchet, avec deux plateaux suspendus (DOW 1, 129), ici avec sens métaphorique. | ***au bikèt, à l' coupète dou bikèt***, nom donné à une portion de chemin, au sommet d'une forte côte.

bo, m., bois. | ***au bo d' Djanmioû***, «Bois de Jamioulx» cad. | ***au bo dou coron***, littér. «au bois du bout», ou «au bois du quartier». – W. *coron*, bout, endroit reculé. | ***au bo dou curè***, «Bois du curé» cad. | ***au bo d' Lobe***, «Bois de Lobbes» cad. | ***au bo dou lauri***, v. *lauri*. | ***au bo dou mârtèleû***, littér. «au bois du marteleur». – D'un surnom de métier, le «marteleur» étant un ouvrier de forge.

au bokinmont, [graphie défectueuse :] «Cauquemont» cad. Nom donné à une colline rocheuse et boisée. – Nom composé avec le déterminé *-mont*, indiquant une hauteur, et un déterminant qui pourrait être du même type que le toponyme Boquet à Temploux, autrefois Bokain, 1127 «Bocain», 1152 «Bokem», à savoir le germanique **bôk-*

haim 'maison, habitation près du hêtre', cf. J. Herbillon, *Notes de toponymie namuroise*, 2006, notice 13.

brik'trîye, f., briqueterie | ***à l' brik'trîye***, ancienne briqueterie.

***à l' bruwêre*, La Bruyère.** Nom d'un quartier de Jamioulx, à l'est de la commune, à la limite avec Marcinelle. – En toponymie wallonne, où il est extrêmement fréquent, le terme *br(o)uwêre* (DOW 1, 180) s'applique ordinairement à des terrains incultes, peu fertiles, colonisés par les bruyères.

câriére, f., carrière. | ***à l' câriêre***, carrière de pierres calcaires.

carte : v. *quarte*.

cayau, v. *plat cayau*.

champ : v. *tchamp*.

chapelle, v. *tchapèle*.

chatau, m., château. | ***au chatau***, nom d'une ancienne métairie transformée en maison de campagne.

chaufour : v. *tchaufoûr*.

chemins : v. ci-dessous.

cim'tiêre, m., cimetière. | ***au cim'tiêre***, situé derrière l'église paroissiale.

cinse, «cense», f., ferme. | ***à l' cinse***, métairie. | ***à l' cinse dè crolî***, métairie. – V. *crolî*. | ***à l' cinse dou lauri***, métairie. – V. *lauri*. | ***à l' cinse dou vivî***, «ferme de vivier» cad., ferme. – V. *vivî*.

†*closiêre*, f., (en toponymie) terrain enclos (mq DOW). | ***à l' closiêre***, nom donné à des prairies sèches et à des terrains de culture.

coron, m., bout, extrémité (DOW 1, 269) : v. *bo dou coron*.

à l' coupète dou bikèt : v. *bikèt*.

crapau, m., crapaud : v. *rouwèle à crapaus*.

crolî, m., littér. «croulis», (en toponymie) fondrière, terrain marécageux (DOW 1, 298). | ***au crolî***, nom donné à une ferme.

curè, v. *bo dou curè*.

djèrau, m., geai : v. *rouwèle à djèraus*.

èl drimont, au drimont, initialement ***ôdrimont,*** **Oudrimont, Oudrémont** cad., parfois **Hodrimont ou Andrémont/Andrimont** sur les anciennes cartes IGN (sans doute par attraction du saint patron de la paroisse). Hameau ou écart de Jamioulx en direction de Beignée; les habitants étaient dénommés *lès drimonîs*. – À rapprocher du même toponyme *Odrimont* à Lierneux et Ohain; *ôdrimont* [forme originale] serait issu d'un nom de personne germanique en composition avec *-mont*, sans doute **Alderici mons*, càd. 'mont d'Adalric' (A. Carnoy 31, 508, 526). Mais il reste un doute quant à la forme initiale du toponyme dans la mesure où le nom de personne Andrimont apparaît à plusieurs reprises dans des documents anciens d'Ham-sur-Heure : 1689 «la maison de François d'Andrimont, échevin en la valle d'Ham-sur-Heure» (AEM. Notaires curés 36), 1696 «Marie Françoise d'Andrimont» (*ibid.*); dans ce cas, le NL serait composé du NP Andrieu + *mont*.

èglîje, f., église | ***à l'èglîje, d'lé l'èglîje***, église paroissiale dédié à Saint-André.

L'Enfer, v. *à l'infiêr*.

faude, v. *aire di faude*.

fawène, (var. dans la région de Charleroi) *fayène*, f., faîne (DOW 2, 7). | ***à l' fawène***, nom donné à une maison aux Hayettes.

***au faya*, Faya(t)**. Nom d'un hameau excentré de Marbaix-la-Tour, proche de Jamioulx, auquel il était relié par un chemin de terre et un petit pont. – Diminutif en *-ia* < lat. *-ellu* de *faw* 'hêtre', qui existe encore sous diverses formes *faya*, *fawia*, *foya* dans le domaine ouest-wallon FEW 3, 371a, cf. J. Haust, BTD 2, 280-1.

à l' fèrme dès boûs, nom de l'endroit où était situé le dépôt d'immondices de la ville de Charleroi, cf. aussi *imondices*.

fèstu, m., fétu : v. *à l' ruwèle dou fèstu*.

***à l' foliète*, La Foliette** : «chemin de la Fouillette» ACVJx. – Nom donné à un quartier de Jamioulx. – Diminutif de *folie*, celui-ci étant très fréquent en toponymie pour désigner généralement une maison de plaisance coûteuse, une installation ou entreprise hasardeuse et le plus souvent éphémère, une terre ingrate où il était fou de cultiver; le diminutif *foliette*, plus rare, est déjà attesté à Namur en 1294 («a le foliette»), cf. J. Herbillon, *Notes de toponymie namuroise*, 2006, notice 117 (Folie, Foliette). – Comp. 1684 «Louis Ghobert aura terres à la Folie» à Hamsur-Heure (AEM – Notaires curés).

fond, m., (au sing.) dépression de terrain, (au plur.) vallée. | ***au fond dèl foliète***, endroit situé en contrebas du quartier dit *à l' foliète*, et constitué de prairies basses, de terrains vagues et d'un étang; on y trouvait de la terre plastique pour la fabrication de briques creuses, etc. (Charles-Thibaut). | ***au fond dou lauri, lès fonds dou lauri***, prairies basses et marécages. | ***au fond, dins lès fonds dèl roûyîye***, prairies basses et marécages.

fontène, f., fontaine, source. | ***à l' fontène qui boût***, «à la fontaine bouillonnante», comp. les nombreux toponymes Bouillon. – Également appelée *èl bassin*. | ***à l' fontène à gravisses***, littér. «à la fontaine aux écrevisses», ou ***à***

l' fontène Bènwè, d'après le surnom d'un certain Benoît. | ***à l' fontène Sint-André.*** – Du nom du saint patron de la paroisse. | ***à l' fontène dou trau d'èstè***, v. *trau d'èstè*. V. *aussi têre à l'fontène*.

fosse, f., dépression. | ***à l' fosse aus r'nauds***, littér. «à la fosse aux renards», nom donné à une dépression de terrain.

fournia, m., fourneau, foyer (DOW 2, 34). | ***au fournia***, nom donné à un pâté de maisons qui comprenait autrefois une forge de *tchin.n'tî*, de chaînetier.

freude rûwe, froide rue, v. rue.

goufe, f., trou dans une rivière, endroit profond d'un cours d'eau (DOW 2, 64). | ***à l' goufe grand-mére***, endroit de la rivière où se trouve une «go(u)ffe» très connue.

grand-mére, f. : v. *goufe*.

gravisse, f., écrevisse (DOW 2, 69) : v. *fontène à gravisses*.

Hayettes : v. *zayètes*.

île, f., île ou, plus généralement (en toponymie wallonne), presqu'île formée par un bief. | ***à l' grande île***, prairies basses.

aus-imondices, nom de l'endroit où était situé le dépôt d'immondices de la ville de Charleroi.

à l'infiêr, **L'Enfer.** Nom donné à un groupe de maisons proche de la place du village. – En toponymie wallonne, le terme *enfer*, ouest-wallon *infiêr* (DOW 2, 90), est nettement moins fréquent (entre autres à Feluy) que son antonyme *paradis;* il désigne généralement un endroit peu fertile, inhospitalier ou dangereux, parfois même un ravin, cf. J. Herbillon, *Notes de toponymie namuroise*, 2006, notice 23. À Jamioulx, ce nom pourrait être lié à un trou en forme d'entonnoir aboutissant au ruisseau venant de l'Enfer, où l'on venait puiser l'eau (Charles-Thibaut).

keuwéye, f., rangée, série, suite (DOW 2, 105); (en toponymie) terrain de forme pointue, en forme de queue. | ***à l' keuwéye*** ou ***à lès keuwéyes***, nom donné à des essarts communaux.

laminwêr : v. *l'aminwêr*.

au lauri, èl lauri, **Le Laury :** XVe s. «(...) ont en es bois (...) **ly lairis** de l'abet de Lobbez (...) adont y peullent mener leurz biestes» Record (QESM 411-2), «Bois larry» cad. – Bois et prairies attenantes, le long de l'Eau d'Heure. – Cf. BTD 41, 1967, 36. – Toponyme relativement courant en France comme en Wallonie, notamment «Bois du Laury» à Landelies, et qui n'a rien à voir avec le laurier (cf. J. Lebeau, dans *Natura mosana* 26, 1973, 126-7). Le terme est encore bien attesté dans certaines régions de France et était connu en ancien français sous les formes *larris, lairiz*, etc., avec la signification 'terrain en pente', d'où 'terrain inculte, lande, bruyère'. Il remonte à un dérivé adjectival du latin *latus* 'côté', à savoir **latericius* 'qui est en pente, qui est de côté'. Du point de vue phonétique, cela ne pose pas de problème puisque, en wallon, *-aur-* correspond souvent à *-ar-*, ainsi dans *saurt* 'sart, essart'; quant au *-s* final, il s'est naturellement amuï comme dans *pachi, tèri*, etc. Cf. J. Herbillon, *Toponymes hesbignons*, BTD 41, 1967, 36; id., *Notes de toponymie namuroise*, 2006, notice 46.

au laurichou. Nom donné à un petit bois, toujours en pente, à peu de distance du *lauri*, faisant limite avec l'ancienne commune d'Ham-sur-Heure. – Dimin. en *-eolu* > *-ou(l)* de *lauri* qui ne semble pas attesté ailleurs en Wallonie et qui prouve bien qu'à date ancienne le mot *lauri*, acceptant un diminutif, appartenait bien au vocabulaire commun de Jamioulx.

lawaut : v. *avièlawaut*

Lobbes, *v. bo d' Lobe.*

au lon dou rî, **Au Long du Ry.** Nom donné à un groupe de maisons situé le long du ruisseau.

lurlète, NP : v. *à l' ruwèle lurlète.*

«Mahu pré» ACVJx, «Maha pré» cad. – Toponyme cadastral, faisant état d'un composé avec *Mahu*, forme picarde ancienne du prénom Mathieu.

***à malakof*, Malakoff.** Nom d'un quartier de Jamioulx, à la limite avec Marchienne-au-Pont. – Type de désignation très fréquent en Wallonie (Huy, Pondrôme, Natoye, Chastrès, Sauvenière, Kain, etc.), faisant référence à la guerre de Crimée, qui eut un grand retentissement dans la presse de reportage naissante du milieu du XIXe s. La tour de Malakoff faisait partie des défenses de Sébastopol dont elle constituait la clef; assiégée longtemps par les Anglais et les Français, cette position tomba le 8 septembre 1855 devant les Zouaves de Mac-Mahon.

martèleû, m., ouvrier qui façonne le fer au pilon, exploitant d'un marteau ou d'une forge (DOW 2, 161) : v. *bo dou martèleû, ri dou martèleû.*

à l' méso brûléye, nom donné à une maison.

***à monplaisîr,* Mon Plaisir** : «Monplaisir» cad., «Moulin de Monplaisir» ACVJx. – Littér. «mon plaisir», groupe d'habitations comprenant l'ancien moulin sur l'Eau d'Heure, à proximité du Faya, devenu fabrique de poteries et de tuyères.

au monumant, emplacement du monument élevé à la mémoire des soldats et des civils morts pour la patrie pendant la guerre 1914-1918.

montéye, f., montée, (au plur.) escalier. | ***à lès montéyes, dins lès montéyes***, escalier public, donnant accès à l'église. | ***au fond dès montéyes.*** | ***à l' coupète dès montéyes.***

moulin, m. | ***au moulin Chaltin***, ancien moulin à eau transformé en platinerie, cf. *à l' platèn'rîye*. – NF Chaltin. | ***au moulin dès près***, ancien moulin à eau, appelé aussi *Mon Plaisir*. «Vieux moulin» ACVJx.

Oudrimont, ***ôdrimont***, v. *au drimont*.

***à pa-d'là-l'eûwe,* Par-delà-l'eau**. Nom d'un écart de Ham-sur-Heure, proche du centre de Jamioulx dans lequel il est presque enclavé. – Comme le nom l'indique, ce toponyme s'explique par sa situation par rapport à l'Eau d'Heure. Comp. 1689 «fait à Oulteure dans la maison du testateur» à Ham-sur-Heure (AEM – Notaires curés), 1684 «aura maison à Oultre Heure» (*ibid.*).

pachi, m., «pâtis», prairie (DOW 3, 25). | ***au pachi dès bieus***, prairie sèche. | ***au pachi dès vatches***, prairie sèche. | V. aussi *têre dès pachîs*.

pan'rîye, f., littér. «pannerie», fabrique de tuiles (DOW 3, 26). | ***à l' pan'rîye***, groupe de maisons aux Hayettes, établi à l'endroit occupé autrefois par la fabrique de tuiles de Pierre Husniaux, proche de la limite avec Beignée.

pateure, (Charleroi) *pature*, f., pâture (DOW 3, 33). | ***à l' pateure Rèmi dou baudèt***, prairies basses clôturées. – Du prénom et surnom du propriétaire.

pich'lote, f., littér. «pisselotte», fontaine, source (Bal 76; DOW 3, 45). | ***à l' pich'lote***, petite source canalisée, située à mi-chemin du talus descendant vers la ferme du *lauri*.

pièrcète, f., passerelle (DOW 3, 47); ce mot qui ne semble attesté qu'à Jamioulx, est à rapprocher sans doute du moyen français *perchiette* 'tronc d'un tout jeune arbre', et de w. (La Louvière) *pièrkète* 'petite perche'; à ajouter au FEW 8, 279b. | ***èl pièrcète dou faya***, passerelle jetée sur l'Heure et reliant le hameau de Marbaix-la-Tour dénommé *au faya* au territoire de Jamioulx. | ***èl pièrcète dou lauri***, ancienne passerelle.

†***pîdje***, m., «pige», ancien chemin (absent du DOW). Sur ce terme «pige», fréquent en toponymie, désignant généralement un ancien chemin romain empierré, du lat. PERREUS, cf. J. Haust, *Étymologies wallonnes et françaises*, Liège, 1923, 250-2; J. Vannérus, Les termes *Pire* et *Pige* en Belgique et dans les pays voisins, BTD 17, 1943, 19-65. Dans ce dernier article, établissant le relevé des toponymes, celui de Jamioulx n'est pas mentionné, mais l'on y trouve de nombreuses mentions pour les communes voisines, notamment le «pigge du Wez» en 1719 à Nalinnes (id., 56). | ***èl pîdje/pîtche***, nom donné à un ruisseau (?). | ***au pîdje/pîtche***, nom d'une ferme.

place, f., place publique. | ***su l' place***, place communale, au centre du village. | ***su l' place de l'èglîje***, place de l'église.

La place de Jamioulx, dominée par l'église Saint-André et le cimetière; au fond de la place, l'ancien château-ferme des sires de Jamioulx, probablement du XVIIIe siècle, réaménagé

au plat cayau, m., «au plat caillou», nom d'un sous-bois rocailleux (appelé aussi la *forêt*) et d'un petit ruisseau

sur l'ancienne commune de Marbaix, proche de Jamioulx, qui vient rejoindre l'Eau-d'Heure près du pont faisant limite avec Jamioulx.

platèn'rîye, f., platinerie (DOW 3, 54). | ***à l' platèn'rîye***, platinerie installée dans les anciens locaux du moulin Chaltin. | ***al platèn'rîye Brouwîr***, ancienne platinerie, du nom de famille des exploitants. – Il est question de la «Livrance de la forge de Jamioul» le 29.12.1745 (Notaire J.L. Mathieu n° 1802) : «La veuve Nicolas Scohier a remis une usine de platinerie extant sous la juridiction de Jamioulx par acte du 6 courant; Antoine Janson et Jean le Comte sont maîtres platiniers»[1].

poncia, m., petit pont (DOW 3, 59). | «Pontceau de la Platinerie» ACVJx. | «Pontceau du Faïat» ACVJx.

pont, m. | ***èl pont, su l' pont***, pont principal de Jamioulx, sur l'Eau d'Heure. | ***èl pont dou moulin***, pont du moulin Mon Plaisir. | ***èl pont dèl platèn'rîye***, pont de la platinerie actuelle. | ***èl pont Rèmi dou baudèt***, du prénom et surnom du propriétaire.

potrîye, f., poterie. | ***à l' potrîye***, ancienne fabrique de produits réfractaires.

poûlieu, m., thym (Bal 32-33; DOW 3, 64) : v. *tiène à poûlieu*.

prè, m., pré (généralement de fauche). | ***dins lès près*** ou ***dins lès grands près***, «Grands prés» cad. – Prairies basses le long du ruisseau, où se trouvaient autrefois trois étangs à poissons, qui furent comblés pour établir la seconde voie de chemin de fer (Charles-Thibaut). | ***au long prè***, prairie basse. | ***au prè dès bieus***, prairie basse. | ***au prè dès tch'faus***, prairie basse. | ***dins lès près dou lauri***, prairies basses. | «Prés de Jamioulx» cad.

[1] Renseignement communiqué par Mme Suzy Dumont.

èl/au prinro, prairie basse dans le bas du bois de Gozée. – Peut-être forme contractée de *prè Hinrot* ? Pour ce type de contraction, comp. *li bwinrau* = Bois Henrard à Natoye.

pus', m., puits. | ***au pus', su l' pus'***, monticule boisé formé de terres de remblai.

†*quarte*, f., ancienne mesure agraire (mq DOW). | ***lès dîs quartes***, nom donné à des prairies basses.

ravèt, m., variété du jeu de balle dite aussi *balle au mur*, qui se jouait autrefois lors des fêtes publiques, et qui était un héritage de l'ancien jeu de paume (DOW 3, 98). | ***au ravèt, èl ravèt***, nom donné à une colline, une proéminence qui s'élevait jusqu'à une vingtaine de mètres de la place, et qui fut largement rabotée pour la construction de la station de chemin de fer et des maisons avoisinantes (Charles-Thibaut); probablement d'après l'endroit où l'on pratiquait ce sport à date très ancienne, à moins qu'il ne s'agisse d'une désignation métaphorique.

rî, m., ruisseau : v. hydrographie.

au rî dès fosses, groupe de maisons, d'après le nom du ruisseau qui le traverse.

r'naud, m., renard : v. *à l' fosse aus r'nauds*.

rocaye, f., terrain rocheux, rocailleux, aride (cf. DOW 3, 123). | ***à l' rocaye***, nom donné à une colline rocheuse et broussailleuse.

èl rostimont, **Le Rostimont,** «Rostimont» cad. Nom du quartier de Jamioulx situé sur le flanc nord de la vallée. – On signale déjà à Namur, en 1359, un «Jamar de Rostimont» (*Formulaire namurois du XIVe siècle*, Bruxelles, 1955, p. 343), dont il est difficile de donner la provenance géographique; est-ce bien le «Rostimont» de Jamioulx ? Le toponyme est à distinguer de Rostemont, toponyme composé de *-mont* et d'anc. fr. *roiste*, w. *rwèsse* 'raide, escar-

pé', désignant une montée raide (J. Herbillon, BTD 47, 41-2; A. Carnoy 594); c'est sans doute plus simplement un composé «mont rôti», dans la mesure où la colline est exposée au sud, au soleil [avec la collab. de Jules Herbillon]. – Les habitants de ce quartier s'appelaient lès *rostimonîs*.

***à l' rouyîye,* la Rouillie** : 1449 «commenchans (...) a le bonne dou Rouilliet» Chirogr., id. «une despouille d'une flaisse de bois pris ou Ruilliet ensi que les nayes se contiennent» *ibid.*; «Bois dit Roullerie» cad. – Bois sur le versant est de l'Eau-d'Heure, en direction de Nalinnes. – Le terme *rouillie* survit principalement dans la toponymie de l'Entre-Sambre-et-Meuse (notamment à Momignies, Macquenoise, Seloignes, Forges-lez-Chimay, Cerfontaine) et le nord de la France (en Thiérache particulièrement). Le mot, déjà attesté chez Froissart, devait désigner un chemin de desserte forestier, faisant appel à une technique ancienne : à l'aide de fascines, on consolidait des chemins marécageux dans les bois, et on pouvait même aménager des gués forestiers pour le «saiwage» ou vidange des bois. Pour davantage de détails sémantiques sur ce terme, cf. J. Germain, *La Rouillie*, toponyme forestier, BTD 76, 2004, 313-325.

rûwe, f., rue. | ***al freude rûwe***, partie du cimetière. – Comp. 1693 «en la maison où il réside à Ham-sur-Heure en la Froide rue» (AEM. Notaires curés).

ruwèle, f., ruelle : v. ci-dessous.

r'vièrswè, m., déversoir (DOW 3, 135). | ***au r'vièrswè dou moulin***, déversoir du moulin dit «des prés». | ***au r'vièrswè dèl platèn'rîye***, déversoir de la platinerie.

sârt, m., essart, terrain défriché. | ***au viè sârt***, prairies sèches.

seuru ou ***seuw*** : ***à l' longue seuru*** ou ***à l' longue seuw,*** «longue soeu» cad. – Prairies basses le long de l'Eau d'Heure, en contrebas de la Rouillie. – Ce toponyme wallon est

particulièrement fréquent dans la région de Charleroi et dans l'Entre-Sambre-et-Meuse, sous les formes *seru, serou, seuru, seureu, seuri, séri,* cf. A. Bayot, Notes sur le francique **setr-ûth* dans la toponymie de la Gaule romane septentrionale, BTD 13, 141-149. La forme *seuru* attestée à Jamioulx (la forme *seuw* semble par contre isolée) correspond à celle de Biesme-sous-Thuin et est fort proche également de celle de Mont-sur-Marchienne, pour laquelle on dispose de formes anciennes de la fin du XVe s. «parmy le serus», «entre le Seru» (BTD 13, 143-4). Le toponyme *se(u)ru*, etc. s'apparente au nom de lieu Zétrud(-Lumay), pour lequel M. Gysseling (*Toponymisch woordenboek*, 1960, p. 1101) a proposé un dérivé collectif du germ. *sigidrothu*, f., collectif de *sigidra*- 'laîche', cf. J. Herbillon, BTD 52, 1978, 212-4.

seuw, v. *seuru*.

stâcyon, f. gare, station. | ***à l'èstâcyon***, gare du chemin de fer.

à l' tas'nêre, **La Tassenière.** Nom d'un quartier de maisons établies dans le talus le long de la rue du même nom. – Le mot wallon †*tas'nêre*, littér. «tassonnière» (Bal 51), signifie 'endroit fréquenté par des *tassons* ou blaireaux', du latin *taxone* FEW 13/1, 145a. Le terme est très fréquent dans la toponymie wallonne, cf. notamment BTD 49, 1975, 65-66.

tchamp, m., champ. | 1449 «une aultre flaisse [w. *flache*, bande] de bos comenchant à le bonne dou **champ Clement**» Chirographe.

tchapèle, f., chapelle (édicule) ou simple «potale»[1]. | ***èl tchapèle Bènwè*** : du prénom ou surnom Benoît. – Nom donné à la potale de l'Ange Gardien. | ***èl tchapèle***

[1] Pour des indications d'ordre historique et architectural sur ces différentes chapelles et «potales», cf. le *Patrimoine monumental de la Belgique*. 10. *Province de Hainaut. Arrondissement de Thuin*, Liège, Mardaga, 1983, vol. 2, p. 509-514.

Cabouyi : du NF Cabouilly. – Nom donné à la chapelle N.-D. de Hal. | ***èl tchapèle Norine Chatau*** : du prénom et nom de famille. | ***èl tchapèle de l'infiêr.*** Nom donné à une chapelle Saint-Roch; v. *infiêr.* | ***èl tchapèle Sint-Rok.*** – Nom d'une chapelle dédiée initialement à Notre-dame de Grâce, aujourd'hui à Saint-Roch. | ***èl tchapèle dou trî***, v. *su l' trî*, ou ***tchapèle Mawau.*** – Nom donné à la chapelle Saine-Barbe.

Potale de l'Ange Gardien
(© IRPA-KIK – cliché M21993)

tchaudronî, m., chaudronier : v. *tch'min dou tchaudronî.*

tchaufoûr, m., four à chaux (DOW 3, 191). | ***au tchaufoûr***, fours à chaux. | ***au vî tchaufoûr***, anciens fours à chaux Lebeau.

tch'vau, m., cheval : v. *prè dès tch'vaus*.

tch'valî, m., littér. «chevalier», conducteur de cheval, notamment pour hâler les bateaux (DOW 3, 195) : v. *rouwèle dès tch'valîs*.

tèrasse, f., terrasse (?). | ***à l' tèrasse***, prairie sèche.

têre, f., terre. | ***à l' têre***, prairie sèche, où une briqueterie fut installée, cf. *al brik'trîye*. | ***à l' têre à l'aube***, prairie sèche. | ***à l' têre à l' fontène***, prairie. | ***à l' têre dès pachîs***, prairies, où des habitations ont été construites. | ***à l' têre Blanpwin***, du NF Blanpain, à l'endroit dénommé *al brik'trîye*.

tèri, m., terril (DOW 3, 203). | ***au tèri dou tch'min d' fiêr***, vaste remblai attenant à la gare de Jamioulx.

tiène, m., côte, coteau (DOW 3, 205). | ***au tiène Josèf Dôr***, portion de chemin. – Du nom et prénom. | ***au tiène Cabouyi :*** coteau aride, anciennement recouvert de broussailles et de buissons, aujourd'hui défriché et bâti. – Du NF Cabouilli. | ***au tiène Lambèrtine***, coteau aride. – Nom de personne. | ***au tiène Lacâye***, colline boisée, située en contrebas du cimetière. – Sans doute du NF Lacaille ou Lakaye. | ***au tiène Mitchau***, portion de chemin. – NP Michaux. | ***au tiène à poûlieu***, littér. «colline au thym», côteau aride. – W. *poûlieu* (Bal 32-33 ; DOW 3, 64). | ***au tiène Tîlman***, prairie sèche à flanc de coteau. – NP Tilman.

au tourlourou, nom d'une maison, d'après l'enseigne d'un café fréquenté par les soldats de diverses armées d'occupation pendant la guerre 1914-1918. – Le mot *tour(e)lourou* est attesté en fr. moderne depuis le XVIIe s., avec les sens de 'galant', 'gaillard bon-vivant' et 'fantassin' FEW 5, 464b LURIDUS, ce dernier sens expliquant sans doute le nom du café. Cf. aussi w. (Jamioulx) *tourlourou*, m., gaillard (DOW 3, 215).

toûrnant, m., tournant. | ***au coûrt toûrnant***, portion de chemin.

au trau d'èstè, «fontaine du trou d'été» cad. – Littér. «au trou d'été»; dépression de terrain, à la limite avec Ham-sur-Heure.

trî, m., friche, terrain vague, inculte (DOW 3, 220), mot issu sous diverses variantes (*tri, trîhe, trieu*) du francique **threosk* FEW 17, 400b. | ***au trî Anôl***, «tianaule» cad., «Trieu Arnoulde / Anaulde» ACVJx, ou simplement *su l' trî* : v. ci-dessous. | ***au trî d' Lobe***, littér. «trieu de Lobbes», prairie sèche. | ***au trî Piêre Leurant***, terrain vague; c'est là qu'a été édifié le monument aux morts et qu'a été planté l'arbre du centenaire en 1930. Du nom du propriétaire. ***trieu Maillard,*** «Trieux Maillard» ACVJx. Quartier de Montigny-le-Tilleul, à la limite avec Jamioulx.

su l' trî, **Le Try**. Nom d'un groupe de maisons de Jamioulx, autrefois concentré autour d'un terrain vague.

†*trîcha,* m., petit «tri» (mq DOW), dimin. en *-ellu* > *-ia* du précédent, beaucoup moins attesté en toponymie wallonne. | ***au trîcha***, prairie sèche peu fertile.

tunèl, m, tunnel. | ***au tunèl, dins l' tunèl***, tunnel du chemin de fer, au-dessous du *lauri*. | ***à l' coupète dou tunèl***.

«la valloir» : 1697 «une rente sur une masure appelée la valloir» (AEM. Notaire G. Jacques).

vatche, f., vache : v. *pachi dès vatches.*

au vèrtia vèrtcha, nom d'une métairie. D'après le surnom du propriétaire ?

au viè sârt, v. *sârt.*

vivî, (Charleroi) *vèvî*, m., vivier, étang à poissons (DOW 3, 233). | ***au vivî,*** **Au Vivier** : 1449 «au debout dou muret dou gardin dou Vivier» Chirographe. – Petit quartier cons-

titué d'une ferme et d'un groupe de maisons, dont le nom est attesté déjà au XVe s., en contrebas de la route de Nalinnes. La ferme du XVIe s., jadis propriété de l'abbaye de Lobbes, est un «rarissime témoin d'architecture rurale médiévale»[1].

èl z-ayètes, aus-zayètes, **Les Hayettes,** par mauvaise compréhension et mécoupure de la forme wallonne avec liaison w. ***lès-ayètes***, «hameau dit des Hayette» cad. – Hameau de Jamioulx, proche de Beignée.

Les noms des chemins et sentiers

ruwèle, f., ruelle. | *à l' ruwèle dès tch'valîs*, ancien sentier reliant le *moulin chaltin* à la grand-route; c'est sans doute la voie qu'empruntaient les *tch'valîs*, littér. «chevaliers» et leurs chevaux chargés de *mon.néye*. | *à l' ruwèle dou fèstu*, d'après un surnom. | *à l' ruwèle Jèrvé*, du NF Gervais, ou *à l' ruwèle Pèctôr*, «ruelle Pector» cad. – NF Pector. | *à l' ruwèle à djèraus*, littér. «aux geais», du w. *djèrau*. – Transformé parfois en «généraux». *à l' ruwèle à crapauds*, littér. «aux crapauds». | à *l' ruwèle dou curè*. | *à l' ruwèle lurlète*, d'un nom propre de personne. | *à l' ruwèle vèfe* (*!*) d'un nom propre de personne.

tch'min, m., chemin | *au tch'min Bârè*, du NF Baret. | *au tch'min dèl bruwêre*, conduisant au l.d. de Marcinelle, *al bruwêre*. | *au tch'min dou tchaudronî*, portion de chemin. | *au tch'min dou drimont*, conduisant au hameau dit *au drimont*. | *au tch'min dèl foliète*, conduisant au hameau dit *al foliète*. | *au tch'min dèl forèt*, conduisant au l.d. de Ham-

[1] Cf. *Patrimoine monumental de la Belgique*. 10. *Arr. Thuin*. Liège, 1983, vol. 2, p. 513.

sur-Heure, *al forèt.* | *au tch'min d' Lavèrvau*, conduisant au village de Loverval. | *au tch'min n' Naulène*, conduisant au village de Nalinnes. | *au tch'min dou pa-d'la-l'eûve*, conduisant au hameau de Ham-sur-Heure, enclavé dans Jamioulx et dénommé *a pa-d'la-l'eûve.* | *au tch'min dèl tas'nêre,* conduisant au l.d. *à l' tas'nêre.* | *au tch'min dou trî*, conduisant au l.d. *au trî* ou *sul trî.* | *au tch'min dou trî môyò*, conduisant au hameau de Montigny-le-Tilleul, dénommé *au trî môyò.* | *au tch'min dou vivî*, conduisant au l.d. *au vivî.*

vòye, f., voie, chemin. | *à l' vòye de l'amèrique*, conduisant au hameau de Ham-sur-Heure (Beignée) dénommé *à l'amèrique.* | *à l' vòye de l'infiêr.* | *à l' vòye dou faya*, conduisant *au faya* (hameau de Marbaix-la-Tour). | *à l' vòye dou fran.* – SN de personne. | *à l' vòye de lavèrvau*, conduisant au village de Loverval. | *à l' vòye dou lon dou rî*, conduisant au l.d. *au lon dou rî.* | *à l' vòye mârînagne.* – Du prénom Marie-Anne, sous une forme altérée ? | *à l' vòye dou pachî Tîlman.* | *à l' vòye dèl pich'lote.* | *à l' vòye dès près.* | *à l' vòye dou ravèt*, sentier aujourd'hui disparu. | *à l' vòye dèl rocaye.* | *à l' vòye dou vivî.*

Bibliographie sommaire

Bal = W. Bal, *Lexique du parler de Jamioulx*, Liège, Vaillant-Carmanne, 1949 (Mémoires CTD).

DOW = A. Carlier, *Dictionnaire de l'ouest-wallon*, édité par Willy Bal, Charleroi, AWLCh, 1985-1991, 3 vol.

E. Braconnier, *Notice historique sur la paroisse de Jamioulx*, dans *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 22, 1888-89.

J. Lebeau, *À propos d'un terme de toponymie régionale* [lauri], dans *Natura mosana* (Liège), 26, 1973, 126-7.

André Charles et Sylvain Thibaut, *Jamioulx pittoresque, but de promenades agréables. Contribution à l'histoire de Jamioulx et topogra-*

phie de la commune, [non daté]. http://www.ham-sur-heure-nalinnes.org/histoires/histoirejlx.pdf.

Toponymies voisines

Ar. Carlier et E. Dony, *Toponymie de Monceau-sur-Sambre*, BSLW 55 (1914), 273-342.

P. Érève, *Ham-sur-Heure. VIII. Dépendances, hameaux, lieux-dits*, dans *L'Antiquaire* (Yves-Gomezée), 5 (1964), 45-49.

L. Foulon et A. Noël, *Toponymie de Landelies*, BSLW 59 (1925), 189-210.

A. Gosseries, *Gozée et Marbaix*, dans DRSPACh 29 (1905), 76-78.

Joseph Roland, *Toponymie de la commune de Gerpinnes*, Thuin, E. Huaux, 1935, 76 p.

J. Sottiaux, *Histoire de Montiny-le-Tilleul*, Marchienne-au-Pont, Lambillon, 1946, 111-138.

M.-Th. Vantournhoudt, *Toponymie de Tarcienne* [et inventaire alphabétique des noms de lieux de Gozée], Mém. lic. UCL, 1975, 111 p.

Sources

Plan cadastral parcellaire de la commune de Jamioulx, par Mr Artenelle géomètre : Tableau d'assemblage; Commune de Jamioulx en deux sections. Matrice cadastrale.

Atlas des communications vicinales de la commune de Jamioulx : 4 feuilles de plan de détail et 14 feuillets de tableaux et d'état, dressé par Henri Heuschling, inspecteur du cadastre de la province de Brabant, Bruxelles, le 1er mai 1845.

Atlas cadastral parcellaire de la Belgique. Commune de Jamioulx, publié par P.C. Popp. Bruges, s.d.

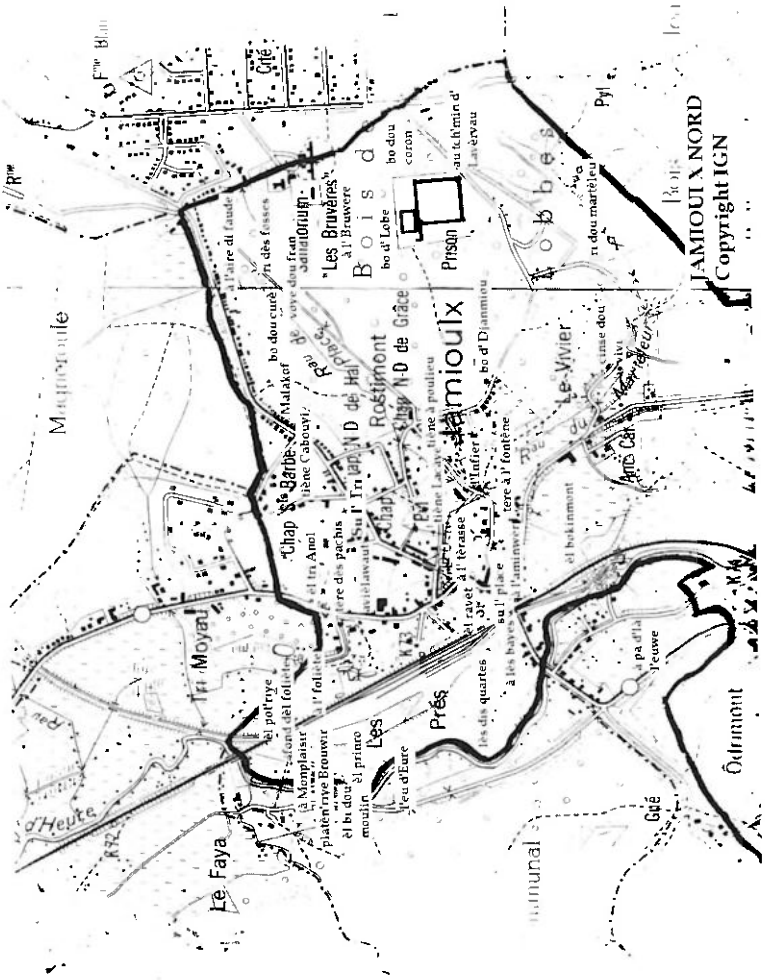
Carte militaire au 1/10.000e.

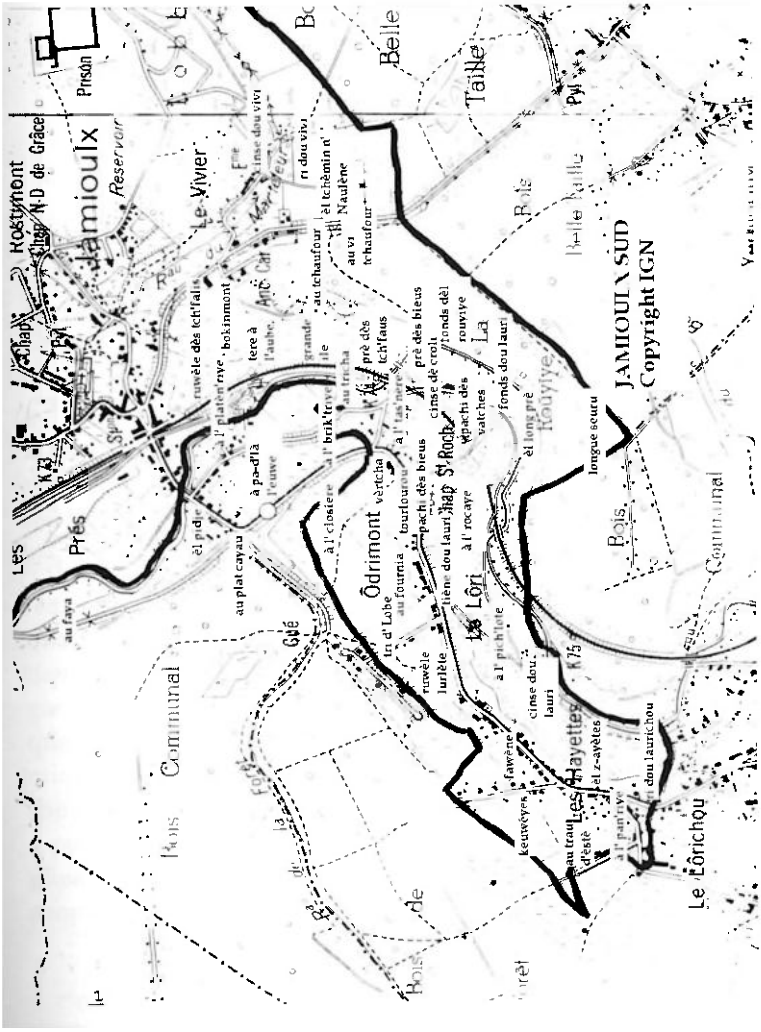
Maurice A. Arnould, *Les bois de Jamioulx au XVe siècle*, dans *Documents et rapports de la Société paléontologique et archéologique de Charleroi*, 45, 1944-45, 121-134.

15e s. Record des échevins de Jamioulx [cité sous Record].

1449 Texte du 12 décembre 1449 (chirographe original) [cité sous Chirographe].

L. GENICOT et M.-R. ALLARD, *Les sources du droit rural du quartier d'Entre-Sambre-et-Meuse*, Bruxelles, 1968-1981, 2 vol. (Recueil des anciennes coutumes de la Belgique. Coutumes du pays de Liège, 4-5) [abrégé QESM].

Willy BAL et Jean GERMAIN

Toponymie majeure de Wallonie : bref état des lieux (*)

1. En Belgique romane, les études de toponymie se subdivisent en deux secteurs de recherche qui interfèrent peu : celui de la microtoponymie, d'une part, étude des noms de lieux-dits, effectuée à l'échelon d'une commune ou d'un petit ensemble de communes; celui de la macrotoponymie, d'autre part, étude des noms de lieux habités et/ou documentés de longue date, effectuée à l'échelle régionale ou nationale.

La microtoponymie a donné lieu en Wallonie à d'excellents travaux, qui sont le fait de dialectologues qui, pratiquant la toponymie comme une lexicographie des noms de lieux, ont fait de la toponymie une annexe de la dialectologie. Une *toponymie*, mot technique du français de Belgique, consiste dans l'inventaire exhaustif et explicatif des microtoponymes d'une commune ou d'un ensemble de communes voisines, recueillis par le biais de l'enquête orale sur place et du dépouillement des archives locales. L'explication vise à l'identification des lexèmes et des noms propres (de personnes ou de lieux) à l'origine des microto-

(*) Ces observations font suite à nos exposés des 30 janvier et 27 mai 2006 lors des séances plénières de la Commission. Les échanges qu'ont suscités ces deux exposés, lors des séances elles-mêmes ou lors des rencontres entre les membres des sections wallonne et flamande intéressés par le projet d'un «nouveau dictionnaire des noms de communes de Belgique», ont alimenté notre réflexion. — Nous remercions pour leur lecture attentive Jean-Pierre Chambon, France Gabriel, Jean Germain et Martina Pitz.

ponymes recueillis [1]. Il manque aujourd'hui une synthèse de ces travaux. Par ailleurs, il faut remarquer qu'aucune grande ville de Belgique romane n'a fait l'objet d'une étude de toponymique approfondie.

La macrotoponymie, née en Belgique dans le giron de l'histoire [2], a offert des travaux d'origine et de qualité très diverses qui mériteraient une analyse critique que nous ne voulons pas faire ici. Parmi les travaux importants figurent les contributions des Allemands Franz Petri et Ernst Gamillscheg, consacrées à l'empreinte laissée par la «colonisation» germanique sur la toponymie de la Belgique romane et du nord de la France [3]. La participation, discrète mais efficace, des toponymistes wallons s'est effectuée davantage dans le cadre de la constitution de la documentation (aide apportée à l'établissement et à l'identification de noms de lieux en marge de l'édition de

[1] Pour une description des règles du «genre», v. J. Germain, «Les travaux de micro toponymie en Wallonie», in G. Taverdet (éd.), *L'onomastique, témoin des langues disparues, Actes du colloque de Dijon*, Dijon, 1982, 359-371; M.-G. Boutier, «Une approche lexicographique en onomastique : le glossaire toponymique. À propos d'un ouvrage récent de Louis Remacle», *Nouvelle revue d'onomastique*, 19-20, 1992, 189-196.

[2] Comme en témoigne spécialement G. Kurth, *La frontière linguistique en Belgique et dans le nord de la France*. Bruxelles, Académie royale de Belgique, 1896-1898 (2 vol.).

[3] Franz Petri, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nord-Frankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze*, Bonn, 1937 (2 vol.). Ernst Gamillscheg, *Germanische Siedlung in Belgien und Nord-Frankreich. I. Die fränkische Einwanderung und junggermanische Zuwanderung*, Berlin, 1938. — Il faut consulter les comptes rendus de ces travaux (les principaux recensés BTD 49, 1975, 150, 152); v. spécialement Élisée Legros, «Le Nord de la Gaule romane (linguistique et toponymie)», BTD 16, 1942, 161-228. — Pour une critique des thèses de Petri, spécialement celle d'un «bilinguisme pluriséculaire et d'une «cohabitation» romano-germanique au sein d'une culture imposée par l'état franc» dans un espace compris entre Loire et Rhin, v. Martina Pitz, «La thèse d'habilitation de Franz Petri et l'idée du 'nivellement' toponymique en Gaule mérovingienne : examen méthodologique et historiographique», *Rivista italiana di onomastica*, 11, 2005, 341-370.

sources historiques [4]), que dans l'étude approfondie de la documentation mise au jour.

On notera, comme une exception, l'effort d'intégration de la micro- et de la macrotoponymie dans les remarquables «Toponymes hesbignons» de Jules Herbillon [5].

Notre objectif sera ici de montrer les traits caractéristiques principaux de quatre ouvrages de synthèse «canoniques» sur la toponymie belge, que nous considérerons seulement du point de vue romaniste : ceux de Vincent (1927), de Carnoy ([2]1948-1949), de Gysseling (1960) et, pour la seule Belgique romane, de Herbillon (1986). Notre but est informatif et critique. Il ne s'agit pas de nier les qualités intrinsèques de ces travaux, mais seulement d'expliquer pourquoi aucun d'entre eux – y compris celui qui, pour la Wallonie, constitue la synthèse la plus récente – ne répond aux exigences actuelles de la recherche en linguistique; or ce sont bien ces exigences qui conditionnent l'état que devrait atteindre ce sous-domaine de la linguistique qu'est la toponymie, en tant qu'étude linguistique des noms de lieux dans une perspective historique.

2. En dépit de sa date et de son format (184 p. in-8), *Les noms de lieux de la Belgique* de l'archiviste **Auguste Vincent** (Bruxelles, 1927) constitue l'approche synthétique la plus fiable et la plus claire de la toponymie majeure de Belgique. L'auteur s'en tient prudemment aux noms les mieux attestés et les plus sûrement expliqués :

[4] On pense, par exemple, au travail d'identification des noms dans les plus anciennes sources : Ch. Grandgagnage, *Mémoire sur les anciens noms de lieux dans la Belgique orientale*, Bruxelles, Académie royale de Belgique, 1854, ou à la collaboration d'historiens et de toponymistes, ainsi : *Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy*, J. Halkin et chanoine G. Roland (éd.), Bruxelles, Académie royale de Belgique, 1909-1930 (2 vol.).

[5] J. Herbillon, «Toponymes hesbignons», BTD 19-24, 1945-1950; 27-52, 1953-1978.

«Les règles générales ne peuvent être formulées que d'après des cas particuliers suffisamment connus. C'est pourquoi la majeure partie des noms cités ici désignent des localités d'une certaine importance, ceux que l'on rencontre le plus fréquemment dans les documents anciens, ceux dont l'identification est la moins difficile, ceux dont l'histoire est la mieux établie et la plus riche (p. IV).»

Cette saine prudence le tient à distance de la course à la nomenclature qui caractérise la plupart des travaux d'ensemble portant sur la toponymie belgo- et galloromane.

Le corpus exploité, basé sur de vastes dépouillements personnels d'ouvrages publiés, offre des formes en principe assez sûres quant à leur date et leur identification, mais la référenciation sommaire de celles-ci en rend le contrôle ardu. Il est trop évident, de plus, que bon nombre de sources et de travaux exploités ne répondent plus aux exigences actuelles de la philologie et de l'histoire.

La structure du livre découle de la conviction de l'auteur que les noms ne s'expliquent que dans la mesure où ils sont regroupés dans des ensembles cohérents. Vincent jette les bases d'une grammaire onomastique, en exposant les «règles générales de formation, de transformation et de disparition des noms de lieux» (p. IV). Il est attentif à séparer les noms d'origine lexicale (noms propres issus de signes de la langue) des noms formés par des processus de dérivation intraonomastique (noms propres issus de noms propres : noms de lieux venant de noms de cours d'eau, noms de lieux formés à partir de noms de personnes, noms de lieux dérivés d'autres noms de lieux...). Il est en effet conscient que la règle qu'il nomme «transport» d'un nom propre d'un référent à un autre est trop souvent passée inaperçue et que l'étude des noms de lieux «transportés» soulève certaines difficultés spécifiques, liées notamment aux sorts différenciés du nom primaire et de celui qui en dérive :

«Les noms de lieux qui furent d'abord noms de cours d'eau sont fréquents en Belgique comme dans les régions voisines; le transport a généralement eu lieu à une époque ancienne. La parenté des noms, parfois évidente, est souvent masquée par l'évolution qui a affecté différemment le nom du cours d'eau (parfois remplacé par un autre) et celui du lieu. Dans ce cas, le nom de lieu, isolé en apparence, est un piège tendu à l'étymologiste hâtif (p. 2).»

Le classement proprement dit des types onomastiques attribue ceux-ci à trois grandes «époques de formation», en les regroupant sous les titres «Noms celtiques et romains» (p. 58-76), «Le haut moyen âge» (p. 76-118), «Le moyen âge en général» (p. 118-169). À l'intérieur de chaque tranche chronologique, les noms sont regroupés selon «le type de formation et le sens» (p. 56); des critères onomastiques, morphologiques, sémantiques et motivationnels président implicitement à la constitution des classes, sans qu'on puisse déterminer exactement la hiérarchie de ces critères aux yeux de l'auteur.

Cette stratification a priori entre en contradiction avec la volonté affirmée de l'auteur de dater exactement la formation de chaque nom[6]. Vincent se montre en effet conscient de l'importance de cet objectif, tout autant que de la difficulté d'y parvenir, par exemple lorsqu'un nom «est étymologiquement un nom commun employé depuis l'époque romaine jusqu'aujourd'hui, et qui n'est pas attesté par des documents fort anciens» (p. 58). Au reste, le commentaire qui accompagne certains types nuance parfois un rattachement que l'auteur lui-même semble avoir jugé peu satisfaisant. Ainsi en est-il, par exemple, des noms formés sur VILLARE, rangés dans la section «Le moyen âge en

[6] Un «aplatissement» similaire, sans doute plus grave encore, de l'axe diachronique est dénoncé pour la dernière synthèse en date sur la toponymie de la France par J.-P. Chambon, comte rendu de Ernest NÈGRE, *Toponymie générale de la France. Étymologie de 35 000 noms de lieux*, Genève, 1990 1991 (3 vol.), *Revue de linguistique romane*, 55, 1991, 573-581.

général», dont il est dit qu'ils sont répandus dans toute la Gaule, ainsi que dans des régions actuellement germaniques, mais ayant fait partie de l'Empire romain; une note expose la controverse qui divisait les onomasticiens allemands, les uns rattachant les noms de ce type à l'antiquité, d'autres les pensant empruntés par les populations germaniques de la frontière au haut moyen âge. Il est clair que de telles questions ne pouvaient être résolues dans une brève synthèse n'envisageant que la Belgique; le mérite de Vincent est d'en avoir perçu l'intérêt [7].

On sait précisément que l'ouvrage consacré aux noms de lieux de Belgique est antérieur de dix ans à l'*opus magnum* de Vincent, sa *Toponymie de la France* (Bruxelles, 1937). Le toponymiste belge se doit de compléter son information en consultant ce deuxième ouvrage, bâti selon un plan analogue, mais analysant de façon plus approfondie une matière considérablement plus vaste. Cette consultation s'impose d'autant plus que la toponymie galloromane est le cadre d'intégration naturel de la toponymie belgoromane [8].

3. Les *Origines des noms des communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)* (Louvain, ^{2}1948-1949) du linguiste indo-européaniste **Albert Carnoy** remplacent le *Dictionnaire étymologique du nom* [sic] *des communes de Belgique, y compris l'étymologie des*

[7] V. aujourd'hui Martina Pitz, *Siedlungsnamen auf* -villare (weiler, villers), *zwischen Mosel, Hunsruck und Vogesen. Untersuchungen zu einem germanisch-romanischen Mischtypus der jüngeren Merowinger- und der Karolingerzeit*, Saarbrücken, 1997.

[8] Précisons que la *Toponymie de la France* ne fait pas pâle figure auprès des synthèses de Hermann Gröhler, *Über Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen*, Heidelberg, 1913-1933 (2 vol.), ouvrage qui a l'avantage d'intégrer la France, la Suisse romande et la Belgique romane, et de Auguste Longnon, *Les noms de lieu de la France, leur origine, leur signification, leurs transformations*, P. Maréchal et L. Mirot (éd.), Paris, 1920-1929.

principaux noms de hameaux et de rivières (1939-1940) du même auteur[9]. La nomenclature, la plus vaste des ouvrages ici considérés, comprend les noms de lieux habités des trois régions linguistiques de la Belgique (y compris certains noms disparus : *Aduatuca*, *Echerenne*), ainsi que les noms des principales rivières, de certaines forêts, de grandes régions naturelles et historiques.

Les matériaux, recueillis de deuxième ou de troisième main, sont entachés de nombreuses erreurs (transcriptions fautives, mauvaises datations et référenciations); sur le plan documentaire, l'ouvrage ne peut servir de base à une information sérieuse.

Le choix d'une présentation alphabétique a des avantages pratiques indéniables; mais il en résulte un éparpillement de la matière, partiellement compensé par un certain nombre de renvois entre articles (malheureusement fort peu conséquents[10]) et par l'introduction. Celle-ci présente un survol des «problèmes que la toponymie belge doit résoudre» (p. XI), le principal étant, aux yeux de l'auteur, l'origine du partage des langues et de la frontière linguistique en Belgique. Carnoy offre à ce sujet un point de vue tenant compte du «grand ouvrage de Petri»[11] :

«Celle-ci [thèse de Petri] consiste à considérer tout notre pays et même le nord de la France jusqu'aux environs de la Loire comme ayant été germanisés par les Francs. La langue romane aurait opéré ensuite une reconquête, grâce aux chancelleries, l'Eglise et autres influences [sic] et ce reflux du francique se serait arrêté à la frontière linguistique actuelle.

Malgré une abondance relative de noms d'origine germanique dans les régions en question, la prédominance des dénominations romanes ou celtiques est telle que la toponymie démontre que, s'il y a eu pénétra-

[9] V. le compte rendu de J. Haust BTD 14, 1940, 277-322.
[10] Pour un exemple, v. ci-dessous §6, [12].
[11] V. ci-dessus, n. 3.

tion franque, les populations romanes sont évidemment restées les plus nombreuses et ont conservé leur langue. Celle-ci, après plusieurs siècles, finit par étouffer celle des vainqueurs qui ne triompha dans le nord que par suite de la désertion presque complète de cette région par les anciennes populations, ainsi que par l'importance et l'ancienneté relative de l'occupation germanique, en ces parages (p. XI-XII).»

Le passage est significatif du style de Carnoy autant que de ses idées.

L'introduction tient à souligner la contribution relativement importante de la langue gauloise «qui s'éteignit donc moins vite qu'on ne le pense» (p. XVII). Pour Carnoy, bon nombre de noms celtiques se sont «adaptés» en latin, puis en germanique. Bien plus, «il semble même, que dans bien des cas, on soit allé directement du celtique au germanique sans latinisation intermédiaire» (p. XVI); ce serait le cas dans l'est du pays, ancienne région des Aduatiques et des Tongres.

L'étude de l'empreinte du latin envisage d'abord diverses «terminologies» (terminologie routière, hydrographie, herbages et bétail, constructions, bois et défrichements..., p. XVII-XXIII), ensuite le vocabulaire lié au christianisme (où sont évoqués par exemple les dérivés de ATRIUM ou les noms formés de DOMINUS suivi du nom du saint titulaire d'une église, p. XIII-XXIV). Il faut ici constater la différence de sort qui est faite, par Vincent et Carnoy, aux noms formés à partir de mots d'origine latine s'étant maintenus au moyen âge : alors que la prudence du premier l'engageait à rajeunir ces formations (en les attribuant au «moyen âge en général»), Carnoy n'hésite pas à les considérer comme antiques ou tardo-antiques, sans cependant s'être livré à une étude détaillée de la datation de chaque mot ou type.

L'importance qu'il attribue à l'influence germanique conduit Carnoy à conclure en ces termes :

«L'apport germanique fut énorme, si bien qu'en dépit des belles survivances celtiques et romaines que nous venons de signaler, la toponymie belge est surtout un chapitre de celle des contrées germaniques et cela même en terre wallonne où d'innombrables noms propres ou communs apportés par les Francs, sont dissimulés sous des atours romans (p. XXIV).»

C'est parmi ces noms «dissimulés» que Carnoy range, par exemple, les formations en -ACUM, en -AVUS et en -INUM sur un nom de personne germanique (p. XXV), alors que celles-ci ne peuvent être que des formations latines ou romanes.

De façon générale, il s'agit pour l'auteur de reconstruire le paysage et les conditions politiques et sociales d'une époque donnée à partir des noms de lieux attribués au préalable à cette époque :

«Une lande était aussi une *wôstinne*, (> *Wuustwezel*, *Wuustkerk*). Il y eut ici fusion avec le latin *vastus* (> *Wastia*, *Wattines*).

Nous avons déjà vu comment *varenne* fut remplacé souvent par *wariscap* (de *waren* «garder, réserver») et *waterscap* «marais, terre vague» qui aboutirent, tous deux à *Warichez*.

Une lande avec taillis était une **haisi*, mot qui par dissimilation devint parfois *hasi*, ce qui explique certaines anormalités de son développement (> *Heist*, *Heestert*, *Hees*, *Ezemaal*). Le terme qu'on trouve déjà dans les textes latins (*silva Caesia*) fut emprunté par le wallon, dialecte où il se confondit avec *heide* «bruyère» dans le toponyme *heid* «coteau boisé, lande» fort commun à l'est du pays wallon (p. XXXIII).»

S'il faut louer certaines trouvailles de Carnoy, redevables à l'étendue de ses connaissances, il faut regretter que bon nombre de ses propositions étymologiques ne tiennent pas compte des principes de base de l'étymologie et de la grammaire historique. Comme on vient de le voir, Carnoy se sert comme d'une baguette magique des hypothèses de «remplacement», de «transposition», de «confusion» ou de «fusion», quand il ne s'agit pas de «dissimulation». On ne

sait plus, dès lors, si on explique les formes que l'on a ou les fantômes qu'elles sont censées avoir remplacés[12].

Envisagées dans un cadre flou, beaucoup d'explications sont vagues, l'auteur ne s'attachant pas assez à préciser la date de formation des noms, la langue dans laquelle ils se sont formés, la forme des étymons. Finalement, beaucoup de «ou» laissés entre diverses propositions qui semblent tenues pour équivalentes pourraient donner à penser que l'onomastique est une affaire de conviction plutôt qu'une discipline scientifique.

4. Le monumental et très précieux dictionnaire toponymique (*Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland vóór 1226*) du paléographe et diplomatiste **Maurits Gysseling** (Gand, 1960) rassemble des formes relevées de première main dans des actes originaux antérieurs à 1226 et dans des copies d'actes non conservés en original antérieures à 1200, ces documents provenant de la Belgique, des Pays-Bas, du Grand-Duché de Luxembourg, ainsi que du Nord de la France et de l'ancienne province rhénane de l'Allemagne. La nomenclature, tributaire de la documentation, comporte non seulement des noms de villes, communes et villages, mais aussi un certain nombre de noms de rivières et de circonscriptions administratives anciennes.

La macrostructure est alphabétique. Les noms identifiés figurent sous le nom moderne, lequel est suivi d'une localisation; les identifications problématiques sont signalées comme telles. Les noms non identifiés et les noms non continués sont classés sous une forme attestée. Chaque ar-

[12] Pour un exemple concret de ce genre d'«explication», v. ci-dessous, §6, sous 12.

ticle fournit toutes les variantes formelles rencontrées et les fait suivre des dates de leurs occurrences et de la référence aux documents sources; la distinction est faite entre originaux et copies, les uns comme les autres étant systématiquement et précisément datés. Ainsi, sous *Beauraing* : « Bierant, 873 cop. 3e déc. 13e, I SMc n° 33; 1128 cop. id., ib. n° 128. – Belran, 1184 cop. 1263 N C 8 (p. 110). » Il n'y a pas de contexte, pas non plus d'étiquetage linguistique des formes et du contexte dans lequel elles ont été recueillies.

L'introduction donne la clé des sigles identifiant les sources, celles-ci étant classées par dépôts d'archives; la référenciation des formes se réfère exclusivement à l'organisation concrète (foliotation, pagination, numérotation) des sources consultées, sans considération des éditions existantes [13].

Gysseling ne fournit pas systématiquement d'étymologie et ne justifie jamais ou presque ses propositions (un petit nombre d'articles sont néanmoins suivis d'indications bibliographiques). Son travail, écrit-il, vise avant tout à rassembler des matériaux fiables pour la recherche :

« La valeur durable de ce dictionnaire réside dans ses collections de formes anciennes. Les étymologies, malgré leur importance comme but du travail, restent fragiles. La création d'un nom et la première attestation qui en survit sont séparées par des siècles, beaucoup de siècles souvent, cachant une évolution inconnue, parfois capricieuse. Le sens de nombreux toponymes restera toujours obscur (1, p. 10). »

[13] Dans l'exemple : I = Archives de l'État à Liège, SMc = Cartulaire de Stavelot-Malmedy, n° 33 = numéro de l'acte dans la principale copie, datant du premier tiers du 13e s.). Notons que dans l'édition Halkin/Roland du cartulaire [références ci-dessus, n. 4], il s'agit du n° 36 (1, p. 91-95) et que les éditeurs proposent l'identification de *Bierant* avec Beauraing, identification qui a été adoptée par Gysseling. Celle-ci n'est cependant pas exacte : *Bierant* désigne Biron, sur la rivière du même nom, affluent de l'Ourthe; v. M.-G. Boutier, « Les noms de My et Sy. Découverte par l'onomastique d'une structure publique carolingienne dans l'Ourthe moyenne », à paraître, *Zeitschrift für romanische Philologie*.

La prudence de ce propos introductif contraste avec la hardiesse des vues de l'auteur sur l'évolution de la toponymie de la région prospectée; celles-ci sont exposées dans la *Synthese* qui forme la postface du dictionnaire (2, p. 1111-1142) et peuvent être lues en français dans la traduction qu'en a fournie Jules Herbillon [14]. On sait que Gysseling a émis un faisceau d'hypothèses liées à sa croyance en l'existence d'une forte influence germanique sur une langue primitive apparentée au latin, antérieurement à la romanisation; la romanisation n'aurait pas effacé partout le germanique et aurait laissé intacts la plupart des noms de lieux :

« La toponymie garde donc généralement l'état phonétique indigène, non-latin, *comme s'il n'y avait pas eu de romanisation* [nous soulignons]. Il n'est pas exclu que, dans des régions déterminées, les nouveaux Germains arrivant au 5e siècle aient trouvé un germanique plus ancien non encore complètement disparu (p. 17 de la traduction). »

L'objectif global est clairement, pour l'auteur, de montrer que beaucoup de noms de lieux relèvent de cette couche germanique préromaine. Par exemple, pour illustrer le passage qui vient d'être cité, *Hlopanna* (manuscrit de la *Vita Bertuini*, datée du 8e s.), forme ancienne de *Flawinne*, est considéré comme « nom pré-romain avec *ch-* germanique » ayant conservé ce *ch-* (p. 17; v. aussi p. 31) [15]. Or précisément, *Flawinne* ne peut être un nom en *ch-*, puisque l'ensemble de la tradition, sauf la forme invoquée tout à fait isolée, a *fl-* à l'initiale et que *Flawinne* s'analyse sans

[14] V. M. Gysseling, « La genèse de la frontière linguistique dans le nord de la Gaule », *Revue du Nord*, 44, 1962, 5-37. Notons que Jules Herbillon a donné à la traduction un titre qui correspond exactement au contenu de ce qui se donne pour une « synthèse ».

[15] Dans le dictionnaire, 1, p. 360 : « Anc. germ. *Hlaupanô-*, hydronyme dérivé de *hlaupan* « courir, sauter » (Cf. *Laupendahl*.) » Il n'y a pas de référence à L. Remacle, « Colonisation germanique et toponymie wallonne », BTD 13, 1939, 66-68, ni aux travaux de Petri et Gamillscheg (cités n. 3), qui rattachent ces noms à la colonisation francique.

difficulté, en vertu de son suffixe, comme un dérivé latin en -ANA formé, selon toute vraisemblance, sur l'adjectif latin FLAVUS «jaune»[16]. Pour faire remonter un nom à l'ancien germanique même à l'époque romaine, Gysseling invoque le caractère «hybride» de la formation, considérée alors comme de radical latin, mais dérivée grâce à un suffixe ancien germanique «resté productif à l'époque galloromaine». Ainsi *Chastrès*, où l'on ne peut évidemment reconnaître qu'une formation latine de haute époque (CASTRUM + -ICIU, analyse qui s'accorde avec les connaissances mises au jour par l'archéologie[17]), est classé parmi ces noms hybrides, celui-ci formé grâce au suffixe germanique *-ak-*, «un vestige n'ayant pas subi la mutation consonantique, correspondant à lat. *-icus* (*gallicus*, etc.) et à germ. *-ah*, *-ag*, *-ig*, *-ug* comme suffixe adjectival (got. *stainahs*, *môdags*, etc.)» (p. 14). De telles propositions, élaborées en marge des règles de base de la recherche linguistique aussi bien romane que germanique, sont clairement aberrantes et ne peuvent ni ne doivent être discutées.

Il reste que le travail de Gysseling offre l'amorce d'un dictionnaire topographique de la Belgique et qu'à ce titre, il est le point de départ obligé de toute recherche[18]. Il faut donc dissocier dans l'œuvre l'aspect linguistique, qu'il vaut mieux négliger, et l'aspect philologique, qui demeure[19]. Ajoutons que, de ce deuxième point de vue, le dictionnaire doit cependant être utilisé de façon critique et ne dispense pas de recourir aux éditions et aux travaux antérieurs, car Gysseling n'a pas exposé ses méthodes de travail (en parti-

[16] V. M.-G. BOUTIER, à paraître.

[17] V. Chanoine ROLAND, *Toponymie namuroise*, Namur, 1899, p. 459; P. MARCHOT, «La colonisation romaine du pagus de Lomme (minor)», *Leuvensche bijdragen*, 25, 1933, 24-25.

[18] V. le compte rendu d'E. LEGROS, BTD 35, 1961, 315-331.

[19] Le répertoire est particulièrement précieux pour les formes qui ne figurent dans aucune édition; l'index exhaustif qui clôt l'ouvrage est très utile.

culier quant à la datation des documents et à l'identification des formes toponymiques) et n'a pas souhaité relier son travail à celui de ces prédécesseurs (éditeurs de textes ou onomasticiens). La vérification aboutit à la conclusion que certaines identifications données pour assurées ne le sont pas. D'autre part, l'absence de contexte empêche de distinguer les noms de lieux employés comme tels de ceux contenus dans des noms de personnes. Enfin, il est évident que l'histoire d'un nom de lieu ne s'écrit pas exclusivement à partir de formes antérieures à 1226; si précieux soient-ils, ces documents doivent être interrogés en tant qu'éléments d'une histoire, souvent complexe, qui conduit de la création du nom à sa ou ses forme(s) actuelle(s).

5. Grâce au dialectologue et onomasticien **Jules Herbillon**, les Wallons ont la chance de disposer, avec *Les noms de communes de Wallonie* (Bruxelles, 1986), d'une synthèse assez récente qui n'a pas d'équivalent pour la Flandre. La nomenclature de cet ouvrage est constituée par les noms des communes de la Belgique romane avant la fusion administrative de celles-ci en «grandes» communes» (fusion opérée en 1977); s'y ajoutent quelques noms d'entités créés au moment de la fusion (par exemple, *Sambreville*). Comme il s'agit de la Belgique romane (et non de la Belgique francophone), les noms des communes bilingues ou francophones incluses en territoire germanique (*Bruxelles*, *Welkenraedt*, *Arlon*) ne sont pas étudiés.

Après la forme française écrite du nom et sa localisation sur la «carte systématique de la Wallonie» (exprimée par un sigle, par exemple Beauraing [D 96], c'est-à-dire point 96 de l'arrondissement de Dinant)[20], sont cités la forme

[20] Sur ce système de référenciation, v. J. Remouchamps, «Carte systématique de la Wallonie», BTD 9, 1935, 211-271.

dialectale orale du nom de la commune[21] et un choix de formes anciennes (parfois une seule); celles-ci, reprises en général et dans cet ordre de préférence à Gysseling, à Vincent ou à Carnoy (ces emprunts aux sources canoniques n'étant pas indiqués), sont parfois le fruit de dépouillements personnels de l'auteur (ceux-ci explicitement référencés).

Chaque article comporte un commentaire explicatif, qui reprend la ou les «gloses» qui ont été avancées pour le nom ou une «glose» proposée par l'auteur; ce terme, qui revient constamment, est significatif : il s'agit d'expliquer le nom en disant ce qu'il veut dire, en d'autres termes de le *traduire*. Lorsque Herbillon s'est trouvé devant plusieurs propositions qu'il a jugées dignes d'être retenues, il les rapporte avant de se livrer, en général, à une brève évaluation. Certains articles sont pourvus d'un renvoi bibliographique; le cas concerne essentiellement des noms (notamment hesbignons ou namurois) auxquels l'auteur a consacré une étude plus approfondie.

Ce travail, dont on admirera la probité, ne constitue pas l'état de la recherche sur la toponymie majeure de Wallonie. Les commentaires, trop concis et peu précis, parfois tout à fait inexacts, s'appuyent sur des documents trop peu nombreux, souvent sous-exploités. Bien plus, située dans la perspective d'une traduction des noms de lieux, l'interrogation perd toute dimension linguistique : il n'y a à proprement parler ni étymologie ni histoire.

6. Quelques exemples montreront mieux qu'un long commentaire pourquoi le travail de Herbillon, quoique méritoire, ne comble pas, contrairement au souhait de son

[21] D'après Jean Haust, *Enquête dialectale sur la toponymie wallonne*, Liège, 1940-1941.

auteur, «le manque d'un manuel sur les noms de communes de Wallonie» (p. v). Nous prenons au hasard une suite de douze noms, représentant dix types toponymiques (p. 128-129), dont plus de la moitié reçoivent dans le «manuel» une explication qui semble définitive [22].

[1] «***Porcheresse*** *(-en-Ardenne)* [Ne 21], *pwâtch'rèsse*; 902 (cop. 3e déc. 13e s.) «Porcaritias». – Lat. *porcāritia* «porcherie». G.»

[2] «***Porcheresse*** *(-en-Condroz)* [D 30], *pwètch'rèsse*; 1314 «Goffardus de Porcereche, opidanus Hoyensis»: *Fiefs*, p. 163. – Comme le précédent.»

Latin *porcaritia* «porcherie», repris à Gysseling (G), qui décalque la première mention recueillie, n'a jamais existé autrement que comme graphie médiévale. En revanche, le substantif *PORCARICIA «étable à porcs», certainement ancien, car continué dans ce sens en espagnol, italien et roumain (REW 6658; Puşcariu 1355), substantivation de l'adjectif PORCARICIUS «relatif aux porcs» (*Lex Alamannorum* 83, 3), est clairement identifié dans la toponymie de la France et de la Belgique (FEW 9, 184b, PORCARICIUS et Thomas NEss 92; Gröhler 2, 199; VincentF §687, p. 268; Nègre TGF §5649 [section Formations latines ou romanes] et 24829 [section Formations dialectales]; VincentB §190, p. 139; Carnoy 552). Le *Capitulare de villis* (fin 8e s.) fournit la série *berbicaritia*, *capraritia*, *porcaritia*, *vaccaritia* (cf. VincentF l.c.). – Les noms issus de *PORCARICIA sont des noms de lieux-dits élevés au rang de noms d'habitats; tous les exemplaires relevés par les sources citées étant sans ar-

[22] Pour les abréviations utilisées dans le commentaire, v. en fin d'article.

ticle, il s'agit d'un type toponymique remontant à l'antiquité ou au haut moyen âge (au plus tard 800)[23].

[3] «***Pottes*** [To 12], *pote*; 1191 (cop. comm. 13e s.) «Potes»; ca 1200 «Poste». – Peut-être lat. méd. *postis* «pieu, pilotis» C.»

Il n'est pas possible de penser qu'un mot de latin *médiéval* soit à l'origine de *Pottes* ou de tout autre nom. Retournant à Carnoy (invoqué par C), nous lisons: «Probablement du latin *postis* «poteau»», ce qui est une vraie proposition étymologique, dont on peut toutefois montrer qu'elle est certainement fausse. En effet, latin POSTEM aboutit à afr. mfr. *post* «poteau, madrier» (pic. norm. agn. hbret. ang. env. 1160-1629, Wace), *pot* (norm. Roch. Cahors 16e s., Gdf; --), etc. (FEW 9, 248a, POSTIS), ce qui ne s'accorde pas avec 1191 «Potes» (avec <*-es*> et sans <*s*> intérieur), forme relevée aussi en 1210 et 1224 par Gysseling (2, 807). Il aurait mieux valu déclarer le nom d'origine inconnue.

[4] ***Poucet*** [W 33], *poucèt*; 1060-1070 (or.) «de villa Puceu» [lire : Peccio ?][24] : *MGH*, *Script.*, 8, p. 539; 1124 (cop.) «in Puceis» : BERNARD et BRUEL, *Recueil chartes abb. Cluny*, 5, p. 332 [1163 «Puci» G est Pousset]. – Pour V et pour P. MARCHOT, dans *Zf. Rom. Philol.*, 48, 1928, p. 652, dér. en *-acus* du gentilice *Pusius*; notant que ce gentilice n'est pas attesté, C propose **puteacus* <*locus*> «endroit du puits»; mais cf. les nombreux *Puchay*, *Pussay* en France; cf. *BTD*, 46, 1972, p. 245-246.

[23] Sur le critère de l'article pour la datation des noms de lieux, v. J. P. CHAMBON, «Toponymie et grammaire historique : les noms de lieux issus de CAPPELLA et FORESTIS et la diffusion spatiale de l'article défini dans la Galloromania», in *Par les mots et les textes. Mélanges de langue, de littérature et d'histoire des sciences médiévales offerts à Claude Thomasset*, Paris, 2005, 143-155.

[24] Sic. Il y a plusieurs erreurs matérielles qui défigurent cet article par rapport à la notice du même Herbillon citée en référence.

[7] «***Pousset*** [W 27], *poussèt*; 1163 «Puci» (cf. *Poucet*); 1225 (cop. 1460) «Puchei»: J. PAQUAY, *La collégiale Saint-Barthélemy*, p. 102. – Comme *Poucet*.»

Pour la formulation du deuxième article, on préférerait : «Même type que *Poucet*», puisque l'étymologie de celui-ci est inconnue. – Pour les deux exemplaires, il faut noter que la forme française est empruntée de la forme wallonne (en [ɯ]); les graphies anciennes, qui sont toutes en <*u*>, pourraient quant à elles correspondre à un traitement de type français (en [ü]). Il faut en tout cas poser -Ū- dans l'étymon. La proposition de Carnoy devrait être rejetée fermement, car *PUTEACU aurait abouti à *[*pûjè*], *[*pûhè*] (avec [ü] et avec l'issue attendue du groupe -TY-, cf. RemacleH 69). Dans l'étymon, il faut poser soit -C-, soit -SS-. Sauf erreur, NègreTGF ne donne que trois exemplaires des «nombreux *Puchay*, *Pussay* en France», qu'il explique, sans qu'on puisse en découvrir la raison par «p.-ê. NP germ. *Bocco* + *iacum*» (TGF n°s 12724 *Puchay*, 12725 *Pussay*, 13037 *Pussy*). – C'est à tort que Herbillon impute à Vincent (invoqué par V) et à Marchot la proposition de faire dériver le nom de *Pusius*; les deux auteurs proposent PUCIUS, sans astérisque. Il semble que *PUCIACUS, dérivé de **Pucius* soit la seule étymologie recevable pour les cinq exemplaires du type représenté en Wallonie par *Poucet*/*Poussèt*. Signalons que dans une graphie Feller strictement appliquée, on attendrait donc <*Poucè*>.

[5] ***Poulseur*** [L 113], *poûsseûr*; 1260 (cop.) «Pusoint»: A. DELESCLUSE, et Dd. BROUWERS, *Catalogue actes H. de Gueldre*, p. 299; 1317 «Posseur»: *Fiefs*, p. 96; 14e s. «Possoit» ou «Pussoir»: de Hemricourt, II, p. 45. – Le *-l-* doit être graphique (pour noter la longueur de *oû*). – La glose de C (dér. de w. *pous'* «puits») est douteuse, d'autant plus que dans w. *pous'*, le *-ou-* est bref; la glose

de B par un composé de celt. *durum* «forteresse» est hardie.»

Lire L 112. – Que doit faire le lecteur avec ce que Herbillon considère comme des «gloses», dont l'une est jugée «hardie»? Il n'y a de véritable explication ni dans le premier cas (suffixe non identifié) ni dans le second (déterminant non identifié, déterminé non identifiable). Il n'y a pas d'analyse des formes, pas de véritable critique des propositions antérieures. On lira : nom d'origine inconnue.

[6] «***Poupehan*** [Ne 68], *poupan*; 1330 «Popehan». – Composé de germ. *hamma-* «langue de terre faisant saillie en terrain d'inondation» (cf. *Ham-sur-Heure*) et de l'anthrop. germ. *Poppo*.»

L'explication se lit chez VincentB § 136, p. 106 (v. aussi § 176, p. 128)[25], où le toponyme est classé avec cinq exemplaires du type correspondant au schéma nom de personne d'origine germanique + ⌜han⌝, dont trois en Wallonie, parmi les «noms de lieux germaniques» remontant au haut moyen âge; elle est aussi exprimée par Carnoy. – L'origine des éléments étant connue (encore n'est-ce qu'à la condition de préciser : francique), il reste à établir quand et dans quelle langue s'est créé le nom.

[8] ***Presgaux*** [Ph 82], *prèzgau*, *èl prèzgau*; 1686 «les prets esgaux»; 17e ou 18e s. «au pret Segau»; 1785 «presgeau» : *En Fagne et Thiérache*, IV, 1968, p. 38-41. – Composé de fr. *pré* et de l'anthrop. germ. *sigi-wald* (F, col. 1332); cf. *GW*, 55, 1979, p. 110[26].

[25] Aux références fournies par Vincent, ajouter J. Feller, «Le suffixe toponymique *-han*, étymologie et lexique», *Bulletin de la Société verviétoise d'archéologie et d'histoire* 11, 1911, 245-321 [version abrégée dans *Notes de philologie wallonne*, 1912, 138-257]; L. Remacle, *La différenciation des géminées...*, Liège, 1984, 166 sv.

[26] Pour cette dernière référence, v. à present †J. Herbillon, *Notes de toponymie namuroise*, Liège/Namur, 2006, 95.

Herbillon a-t-il cru à la possibilité d'une composition unissant à travers les siècles un mot français (déterminé) et un nom germanique (déterminant) ? Non, sans doute; c'est la formulation qui est aberrante. Si la proposition est reformulée et acceptée, la composition ne peut remonter qu'au moment où le modèle de composition déterminé + nom de personne en asyndète avait prévalu sur le modèle nom de personne déterminant + déterminé; or, selon Herbillon lui-même, le modèle ancien a survécu en Wallonie plus tard qu'on ne le pense habituellement [27]. Dès lors, la composition a assemblé, à une époque relativement récente, en français et/ou en wallon, le mot ⌜pré⌝ et le nom ⌜Segard⌝/⌜Segaux⌝ (celui-ci plutôt de SIGI-HARD que de SIGI-WALD si l'on considère l'ensemble de la documentation de Herbillon/Germain 2, 733). Une telle formation indiquerait un nom de terroir promu tardivement en nom d'habitat, ce qui demanderait à être confirmé par l'histoire [28].

[9] «***Presles*** [Ch 67], *préle*; 1143 (cop. 13e s.) «Praellam» (acc.). – Lat. *prātella*, dimin. de lat. *pratum* «pré».»

En bon latiniste, Herbillon devrait savoir que lat. *pratella* n'existe pas, sinon au moyen âge (Du Cange). En bon romaniste, il doit savoir que c'est lat. *PRATELLA qui a donné afr. mfr. *praele* f. «pré» (MonGuill-FroissMél; --),

[27] V. J. HERBILLON. BTD 25, 1951, 87-99, à compléter par L. REMACLE, «La persistance du type toponymique «Avricourt»», *Les dialectes de Wallonie* 19-20, 1991-2, 5-16. «C'est naturellement pour l'époque où se sont formés beaucoup de t't, soit pour le bas moyen âge, qu'on peut vraiment parler de la «vitalité» du type Avricourt». Remacle, l.c., 10.

[28] Notons au passage que des toponymes en ⌜gaut⌝ sont attestés en Belgique romane (cf. FEW 17, 486, WALD et commentaire pour le sens technique de mlt. *waldus* «forêt commune», notamment dans la Loi salique; Gröhler 2, 265; VincentB §121, p. 99; VincentF §662, p. 261). Les formes appuyant la proposition étymologique de Herbillon étant récentes et le type ⌜pré⌝ + nom de personne constituant, comme nom de commune, un *unicum* en Belgique romane (pour la France, quelques exemples dans VincentF §816, p. 313), on ne peut exclure trop rapidement une réinterprétation d'un nom de lieu primitif en ⌜gaut⌝.

praiele (env. 1180-13e s.), encore vivant dans le dialecte picard (FEW 9, 335a, PRATUM) et fixé dans la toponymie de la France et de la Belgique (VincentB §202, p. 150; Carnoy, s.v.; VincentF §820, p. 313; Gröhler 2, 135; NègreTGF nos 5567, 24437-39, 24458-59[29]); on peut y ajouter aujourd'hui l'exemplaire suisse *Prêles* (canton de Berne) DTS 178. – *Presles*, dont le <-*s*> n'est pas originel, est un nom de lieu-dit élevé au rang d'habitat; il a été créé à date ancienne (pas après 800), ce que montre sa forme dépourvue d'article[30].

[10] «***Profondeville*** [Na 113], *parfond'vîye*; 1018 (cop. 18e s.) «Profunda villa». – Lat. *profunda villa* «ferme dans le fond».

Nom «transparent»? Quel est le sens du déterminant? Le sens «bas (d'un lieu)» n'est pas connu de lat. *profundus*; le FEW (9, 433b) l'atteste pour mfr. *profond* (1553). ⌜profond⌝ apparaît dans des noms de lieu où il détermine ⌜rui⌝ ou ⌜val⌝ (v. par exemple VincentB §169; VincentF §479, 539), mais jamais ⌜ville⌝ ou tout autre mot référant à un habitat. – D'autre part, quel est ici le sens de ⌜ville⌝, «domaine rural» (sens antique et haut-médiéval) ou «village»? Quand s'est formé le nom?

[11] «***Pry*** [Ph 12], *prî*, *pri*; 868 (cop. 18e s.) «Perario». – Lat. *pirarium* «verger de poiriers».»

La seule mention fournie, reprise à Gysseling en même temps que l'étymologie, provient de la «liste courte» des biens de l'abbaye de Lobbes, dite à tort «polyptyque». C'est le véritable polyptyque de Lobbes, dans sa première rédaction, qui date de 868-869, mais *Perario* ne s'y trouve

[29] Noter, dans NègreTGF, la dispersion aberrante des représentants du type ⌜praelle⌝ dans les chapitres «latin roman» (n° 5567) et «formations dialectales» (autres numéros).

[30] V. ci-dessus, n. 23.

pas; la «liste courte» (env. 889) donne *Perario*, la «liste longue» (fin 10e s.-1038) donne *Perarium* (v. Devroey éd. 1986 : 30, 46, d'après lequel il faut rectifier tous les manuels). Si lat. *pirarium* «verger de poiriers» n'existe pas, il existe bien un dérivé ancien en -ARIUM de PIRUM «poire» (*PIRARIUM), continué dans fr. occit. *perier* «poirier», cat. *perer*, port. *pereiro*, etc. (FEW 8, 574a, PIRUM ; pour la représentation du type dans la microtoponymie de Wallonie, v. Piron, AHL 1, 1936, 249-260; AHL 2, 1940, 338-340). Mais *Pry* ne représente certainement pas *PIRARIUM «poirier». Le nom de cette localité, située en bordure de la chaussée romaine Bavay-Trèves, provient bien plus vraisemblablement de *PETRARIUM «carrière», dérivé de *petra* «pierre» (solution proposée par Carnoy 1939, abandonnée par Carnoy 1948 probablement sous l'influence de Piron l.c.; v. aussi RolandTN 560; Marchot, Leuv. bijdragen 1933, 30). Il s'agit d'une «empreinte de Rome» dans cette région (au sens où l'entendait Mariën), tout comme l'est sans doute le nom de la localité peu distante *Fraire* (< *FERRARIA), les deux noms étant marqués par un trait formel commun qui s'interprète comme le signe de leur ancienneté, l'amuïssement de la voyelle initiale.

[12] «***Purnode*** [D 9], *purnôde*; 747 (cop. 3e déc. 13e s.) «Pronote»; 14e s. «Prenodes». – Pour C, *-ôde* est une romanisation de germ. *wald* «bois»; le déterminant représente fr. *prunier*.»

Que faire d'une telle proposition ? Pour essayer de la comprendre, on peut se reporter à celle de Carnoy, sur laquelle elle se fonde : «La finale *-ode* est souvent une romanisation du germ. *wald* «bois» (voy. *Brigode*). *Purnode* est donc un «bois de pruniers» [sic].» Mais s.v. *Brigode*, Carnoy explique : «Ce nom s'interprète le mieux en partant du composé germanique : *berg-hald* «pente de montagne»

(voy. *Hodeige*, *Hodion*, *Houwart*, *Huldenberg*)»; Carnoy ne donne donc pas d'exemple de la «romanisation» *-ode* de germ. *wald* qu'il a «souvent» rencontrée. Par ailleurs, si l'on en vient à penser qu'un mot (germanique ?) «représente fr. *prunier*» – essai maladroit d'explicitation par Herbillon du tour de passe-passe de Carnoy –, il semble possible de résoudre toutes les étymologies difficiles : il suffit de trouver quelle forme linguistique fantôme «représente» la forme linguistique réelle que l'on est chargé d'étudier.

7. Rassemblant les impressions que suggère la lecture de cet échantillon, on conclura que Herbillon 1986 n'est pas le manuel de toponymie qu'il voudrait être et qu'il ne dispense pas, en particulier, de retourner aux travaux antérieurs de Vincent, Carnoy et Gysseling. Quant au fondement documentaire des articles, il faut nécessairement recourir à ces sources secondaires que Herbillon a exploitées sans les mentionner explicitement, afin d'élaborer à partir de celles-ci une «remontée» vers les sources premières et un travail critique (cf. *Pry*). Quant au commentaire, le même retour en arrière s'impose, non seulement parce que la synthèse de Herbillon donne pour assurées des explications qui ne le sont pas, mais aussi parce que l'analyse des travaux antérieurs est trop souvent partielle (cf. *Pry*), insuffisamment critique (cf. *Poulseur*, *Purnode*), mal argumentée (cf. *Poulseur*), quelquefois inexacte (cf. *Pottes*, *Poucet*). Au total, il ne reste rien de sûr dans l'explication des douze noms ici envisagés.

De façon générale, l'objectif même de l'explication aux yeux du linguiste historique, à savoir l'étymologie et l'histoire des noms de lieux, n'est pas atteint; en fait, il n'est pas visé. Herbillon «glose» les noms, leur donne un sens, alors que le «propre» des noms propres est précisément de

ne pas en avoir. Cette erreur d'objectif le conduit à identifier dans les noms un type ou plusieurs, sans considération véritable ni de la date à laquelle s'est formé le nom ni des matériaux lexicaux ou onomastiques à partir desquels il s'est formé. La dimension historique reste en dehors du champ de l'explication.

Aussi la démarche néglige-t-elle certaines exigences fondamentales de la linguistique historique. Quant aux unités identifiées, par exemple, il est impératif de savoir comment on peut s'assurer de leur existence (cf. *Porcheresse*, *Presles*), comment on peut connaître leur sens avec suffisamment de précision (cf. *Profondeville*), comment on peut montrer que les déterminations formelles qui les caractérisent s'accordent avec la tradition du nom telle que la documentation permet de l'appréhender... Quant aux règles régissant le passage de ces unités dans le champ de l'onomastique (formation des noms propres), il est indispensable de constituer des ensembles, afin d'établir un minimum de règles (ainsi que l'avait bien vu Vincent), car une explication isolée a peu de chance d'être exacte : tous les articles considérés peuvent être commentés de ce point de vue.

En définitive, trop d'articles apparaissent comme «sans problème», simplement parce que les problèmes ne sont pas posés.

8. Les faiblesses de tous les travaux considérés, spécialement de celui dont on attendait le plus, apparaissent d'autant plus fortement que le paysage de la toponymie galloromane vient d'être renouvelé par la parution du *Dictionnaire toponymique des communes suisses* (DTS)[31], sous la

[31] *Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen/Dictionnaire toponymique des communes suisses/Dizionario toponomastico dei comuni svizzeri*, Andres Kristol (dir.), Neuchâtel, Centre de dialectologie, 2005; 1102 p. grand in-4.

direction d'Andres Kristol, ouvrage qui présente l'état de la recherche étymologique pour l'ensemble des noms de communes de la Suisse. Chaque article du dictionnaire rassemble «l'essentiel de la documentation historique et de la discussion scientifique au sujet des noms correspondants», le but poursuivi par les auteurs étant de «léguer au public intéressé et à la recherche du XXIe siècle une synthèse consolidée du savoir accumulé par la recherche toponymique du XXe siècle» (p. 14). Le DTS marque un énorme progrès par rapport à tous les travaux comparables antérieurs, même s'il reste imprégné de défauts, perceptibles dans la formulation des explications, qui témoignent de «flottements conceptuels ou méthodologiques»[32].

Il nous semble cependant que la recherche toponymique belge a beaucoup à retirer de l'expérience suisse, dont on soulignera ici trois points forts. Tout d'abord, le soubassement philologique de l'ouvrage est parfaitement fiable : les formes ont été contrôlées dans les éditions les meilleures et sont dûment référencées. Ensuite, l'analyse pose franchement les problèmes, qu'elle énonce de façon intelligible; état de la recherche, le livre est aussi accessible au grand public, qu'il élève de la vallée des interrogations ordinaires («que veut dire le nom de ma commune ?») aux collines et aux montagnes du questionnement scientifique. C'est ainsi que les auteurs aident le lecteur à comprendre, par l'exemple, comment se construit le savoir toponymique : par la discussion des hypothèses, par la correction des erreurs, par la mise en évidence des problèmes qui demeurent non résolus, par la présentation de nouvelles pistes de recherche. Enfin, ce travail de synthèse, élaboré en équipe, a permis le décloisonnement de savoirs, qui, en Suisse com-

[32] Voir le compte rendu de J.-P. CHAMBON, *Revue de linguistique romane*, 70, 2006, 589-633.

me ailleurs, sont encore trop souvent cantonnés dans des «terroirs», des domaines linguistiques ou des espaces nationaux. Par un juste retour, cet élargissement du cadre de la recherche a bénéficié et bénéficiera aux recherches régionales et, nous en sommes convaincue, à l'ensemble de la recherche toponymique, car le DTS donne envie d'amorcer un dialogue toponymique à l'échelle galloromane!

9. En guise de conclusion provisoire, nous résumerons les points sur lesquels nous avons insisté lors des échanges entre les deux sections de la Commission.

(1) Si un projet doit être mis en chantier, il doit s'agir d'un projet **scientifique**. En tant que tel, il doit constituer un progrès, à évaluer surtout par rapport aux travaux «canoniques» de Vincent 1927, de Carnoy 1948 et, pour la partie romane de la Belgique, de Herbillon 1986.

La vulgarisation ne peut précéder la recherche, et il ne faut pas croire que l'on aborde mieux le grand public en lui donnant en pâture une information mal fondée, mal construite et mal formulée. L'exemple récent du DTS montre que l'on peut et que l'on doit élever le public au niveau de l'interrogation scientifique. Pour ce qui est de la toponymie belgoromane, il faudra tendre les filets suffisamment haut si l'on veut dépasser la simple «mise à jour» de Herbillon 1986 (une tâche qui nous apparaît à l'examen comme impossible).

(2) Une première condition du progrès consistera en une réflexion approfondie, à partir d'un nombre limité de cas concrets soigneusement examinés, sur les **buts** et sur les **méthodes** des études toponymiques en tant que **sous-discipline de la linguistique historique**. Ainsi située, la toponymie devra forcément renoncer aux interrogations simplistes (dont le prototype est : Que veut-dire ce nom ?) pour intégrer celles qui relèvent de son champ,

ainsi : Quelle est l'histoire de ce nom ? Quand, comment, par qui a-t-il été créé ? Par qui a-t-il été employé ? De quelles traces et de quels moyens disposons-nous pour objectiver cette histoire ? Et encore : Quel est l'apport de cette histoire au champ étudié (la toponymie) et à celui qui l'inclut (la linguistique historique) ? Et aussi : Quelle est son apport à d'autres champs d'études avec lesquels la toponymie entretient des liens privilégiés (l'histoire, l'archéologie) ?

(3) Plus concrètement, une première étape de cette démarche passera par la constitution d'une **documentation historique suffisamment fiable**, car pour la toponymie majeure, c'est celle-ci qui joue un rôle prépondérant, même si la documentation dialectale peut, dans certains cas, constituer un apport. La constitution du corpus ne doit pas se borner aux premières mentions d'un nom, mais doit être suffisamment abondante, afin de pouvoir appréhender toute l'histoire de ce nom. Elle doit procurer des attestations correctement datées et identifiées avec certitude, car une forme mal identifiée est perdue pour le nom qui n'a pas été reconnu et source d'erreur pour le nom mis faussement en équivalence. Elle doit être attentive à l'étiquetage linguistique des formes et des documents qui les contiennent, à la tradition de ces documents (distinguant entre copies et originaux) et à la qualité des éditions. Elle doit donner au lecteur les moyens de vérifier les attestations par la mention explicite des sources (celles-ci à distinguer des travaux)... Dès ce stade de la recherche, la collaboration entre linguistes et historiens sera évidemment utile.

(4) Les hypothèses étymologiques devront être évaluées en fonction de leur capacité à expliquer l'ensemble de la documentation. Le toponymiste n'ayant à sa disposition

que des formes et un ensemble de **méthodes linguistiques et philologiques** permettant de les étudier, la qualité de l'étude sera liée à la juste application de ces méthodes et à la réflexion critique qui sera portée à leur sujet.

(5) L'explication visera à l'**intégration des toponymes dans des ensembles**, car le groupement des noms permet de mieux les expliquer en dégageant un certain nombre de faits généraux (types onomastiques et règles de formation des noms), de faits variables («modes» onomastiques et changements coordonnés avec les autres changements linguistiques), d'associations particulières (microsystèmes onomastiques). Le plus grand soin sera apporté à la **détermination de la langue, de l'état de langue et de l'époque** dans lesquels le nom s'est créé. Il y a toujours **une structure et une date** à découvrir; ces deux questions sont interdépendantes.

(6) C'est seulement sur la base d'études approfondies de toponymes particuliers et de séries de toponymes particuliers que l'on pourra soulever des questions aussi vastes que celles du partage des langues en Belgique et de la genèse de la frontière linguistique, questions qui ne recouvrent qu'une parcelle de l'intérêt que représente la matière.

Ouvrages cités en abrégé

Carnoy = Carnoy Albert. 1948-49. *Origines des noms des communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)*. Louvain : Universitas.

Carnoy 1939 = Carnoy Albert. 1939-40. *Dictionnaire étymologique du nom des communes de Belgique*. Louvain : Universitas.

DTS = Kristol Andres (dir.). 2005. *Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen/Dictionnaire toponymique des communes suisses/Dizionario toponomastico dei comuni svizzeri*. Neuchâtel : Centre de dialectologie.

Förstemann = Förstemann Ernst. 1966 [¹1900]. *Altdeutsches Namenbuch. Personennamen*. München/Hildesheim : Wilhelm Fink/Georg Olms.

FEW = Wartburg Walther von. 1922-2002. *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*. Bonn/Berlin/Basel : Klopp/Teubner/Zbinden.

Gamillscheg 1938 = Gamillscheg Ernst. 1938. *Germanische Siedlung in Belgiën und Nord-Frankreich*. Berlin : Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Gröhler = Gröhler Hermann. 1913-1933. *Über Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen*. Heidelberg : Carl Winter (2 vol.).

Gysseling = Gysseling Maurits. 1960. *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Belgisch interuniversitair centrum voor neerlandistiek. Tongres. 2 tomes.

Herbillon = Herbillon Jules. 1986. *Les noms des communes de Wallonie*. Bruxelles : Crédit communal de Belgique (Collection Histoire, série in-8).

Herbillon/Germain = Herbillon Jules, Germain Jean. 1996. *Dictionnaire des noms de famille en Belgique romane et dans les régions limitrophes (Flandre, France du nord, Luxembourg)*. Bruxelles : Crédit communal.

Longnon = Longnon Auguste. 1920-1929. *Les noms de lieu de la France, leur origine, leur signification, leurs transformations*, publié par Paul Marichal et Léon Mirot. Paris : Honoré Champion.

NègreTGF = Nègre Ernest. 1990-1998. *Toponymie générale de la France. Étymologie de 35000 noms de lieux*. Genève : Droz (Publications romanes et françaises, 3 vol.).

Puşcariu = Puşcariu Sextil. 1905. *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Spache*. Heidelber : Carl Winter.

RemacleH = Remacle Louis. 1944. *Les variations de l'h secondaire en Ardenne liégeoise. Le problème de l'h en liégeois*. Liège/Paris : Faculté de Philosophie et Lettres/Librairie E. Droz.

RolandTN = Chanoine Roland. 1899. *Toponymie namuroise*. Namur.

REW = Meyer-Lübke Wilhelm. ³1935. *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg : Carl Winter.

Vincent, VincentB = VINCENT Auguste. 1927. *Les noms de lieux de la Belgique*. Bruxelles : Librairie générale.

VincentF = VINCENT Auguste. 1937. *Toponymie de la France*. Bruxelles : Librairie générale.

Marie-Guy BOUTIER

Notes sur quelques noms de famille wallons (suite)

Ces quelques notes sont un complément à l'article publié dans le *Bulletin* 75 (2003), p. 113-171. Elles ont fait l'objet d'une communication à la section wallonne. Jean Germain, à qui j'en ai communiqué une copie, a utilisé pour la nouvelle édition du *Dictionnaire des noms de famille en Wallonie et à Bruxelles*, récemment parue aux Editions Racine, celles qui lui ont paru présenter un certain intérêt.

La présentation est identique à celle du premier article : page, forme et explication, parfois abrégée, du nom de famille tel qu'il se présente dans Jean Germain-Jules Herbillon, *Dictionnaire des noms de famille en Belgique romane*, Crédit communal 1996; – après un tiret, commentaires, objections ou propositions nouvelles.

Abréviations

Notaires

Beg	Beguin (de Dalhem)
Cav	Caverenne (de Liège)
Del	Th. J. Deloneux
Det	F. Detiège
HGil	H. Gilman
Gil	Th. Gilman
Ler	F. Leroy
Mel	A. Melen (de Melen)

Niv	P. N. Nivelle
Niz	J. Nizet
NotLg	notaires de Liège (documents inédits)
Rus	Ruschemberg

Cours de justice

C	Cour de justice de Clermont-sur-Berwinne
Ch	Cour de justice de Cheratte
H	Cour de justice de Hermalle-sous-Argenteau
HB	Herve, Ban
HFr	Herve, Franchise
Mn	Cour de justice de Melen
Mx	Cour de justice de Mortroux
N	Cour de justice de Neuchâteau(-lez-Visé)
O	Cour de justice d'Olne
S	Cour de justice de Soumagne
Sn	Cour de justice de Soiron
T	Cour de justice du ban de Trembleur

(114) **Biémar**, **Bie**-. Prob. anthrop. germ. en -mar. – Prononciation wall. (à Soumagne et aux env.) : *byèmår*. Deux raisons me poussent à voir dans ce NF un hypocoristique de *Bièt'mé*, Barthélemy : 1) °Biemar est le sobriquet de °Biet(h)mé, °Bartholomé; b) °Biemar et °Biethmar, plus proche de la forme attendue, sont des variantes d'un même nom. Mentions anciennes : 2.5.1601 Biethmé dit Biemar T71.331v°; 14.4.1604 Biethemé dit Biemar T14.118v°; 4.5.1605 Biethemé dit Biemar, mannant à Gobcé T72.93v°; 8.3.1692 Bartholomé Biemal [sic] Beg; 26.6.1772 Lambert Bartholomy Biemar Rus; 28.6.1777 Jean Barthelimi Biemar, bourgm^re^ du ban de Trembleur Ler; – 24.1.1680 Biethmé Biethmar T84.66; 7.2.1692 [testament de] Biethmé Biethmar HGil; 19.1.1723 (Gil; cop.

1723) Marie le jeusne, vefve de feu Bietmé Bietmar T42.7v°. Le suffixe est prob. le même, càd. -ard, que dans Gilard, Hanar(d), Jacquemar, Jamar, Simar,... Une f. + *Bièt'mâr* parallèle à *Bièt'mé* paraît bien avoir existé, et, de même, une f. + *Bièmé*, parallèle à *Bièmâr* : 15.3.1499 Biemé [noté sans accent] de Hermalle H2.165 (à côté de Biethemmeiyt dit Bonhomme H2.161v°). La disparition de certaines consonnes devant consonne en fin de syllabe est un phénomène qui a existé autrefois et qui a laissé des traces en toponymie particulièrement : *nèhé* < *nète hé* 'bois propre' (R. Gerckens, *Top. d'Izier*, p. 45); – avec autres cons. (r, tch), cf. L. Remacle, *H2*, p. 110 : *neû-mèlée* < *neûre m.* 'pommier noir' (*Top. de La Gleize*, p. 302); – *sè-dos* < *sètch dos* 'dos sec' (Sougné-Remouchamps), 1784 °seprez pour *sètch pré* 'pré sec' (R. Gerckens, *Top. de Villers-Ste-Gertrude*, p. 115).

(125) **Bonnefond**, **-font**, **Bonfond**. Nom d'origine : par ex. Bonfond [= fontaine], à Jupille (prov. Liège) (FD). – On ne trouve pas ce topon. dans le *Topon. de Jupille* par Jacquemotte et Lejeune, ce qui n'est pas étonnant, *font* ayant dans les parlers du Nord été remplacé par le dér. *fontaine*.

(126) **Bonnenge**. NF obscur. – On peut proposer afr., mfr. *enge*, f., 'engeance, race, famille, espèce' (FEW 4, 642a). Pour le sens, comp. Bonnaire, Bonnemaison.

(138) **Brassea**, **-séa** [avec accent fautif] (NF liégeois). P.-ê. réduction de : 1341 «Arnuls le brasereal» Liège (= petit brasseur). – Mais la chute du *r* s'expliquerait difficilement, ce diminutif prenant place dans une longue série, caractérisée précisément par ce *r*. On pensera plutôt à un nom d'origine : Stavelot *âs brèssês*, désignant de petits bras de l'Amblève (Haust, BTD 14, 299; Wansart, *Top. de Stavelot*, p. 50).

(153) **Cabai** et var. — dérivé du thème *cab-* 'tête', e. a. verv. *cabê* 'chabot (poisson)' ; à noter que w. liég. *cabê* 'coquin' est un nom propre devenu nom commun (et non l'inverse). — Noter aussi que Cabeau est attesté comme prénom : 22.1.1562 les deux filz Halen le mangon, Gilet et Cabeau R3/0.45.

(155) **Callot**. Surnom : fr. *calot* (coiffure). — P.-ê. var. de *Gallot* (345), dont l'étymol. n'est pas fixée avec certitude : 27.2.1754 Marie Catherine Gallot, fille de Henry Callot Not. N. Hardy (de Clermont-sur-Berwinne).

(155) **Callut**, **Calut**, **Calus**. Surnom : fr. *calleux*. — La constance dans le NP de *u* bref à la finale rend un dérivé en *-eux* peu probable ; le mfr. (fin 15e s.) *calus* 'qui a des callosités' (FEW 2, 100a) n'est pas impossible. Mais il paraît difficile de séparer ces noms de (453) *Kalut*, expliqué, lui, par moy. néerl. *calu* 'chauve'.

(164) **Celis** et var. — aphérèse de Marcelis, fr. Marcel. — Ou, plus rarement sans doute, de Carcelis : cf. 15.4.1636 Carselis Pallant de froithier C17.34.

(171) **Chiliade**, **Chiliatte**. NF obscur ; peut-être dérivé avec aphérèse de Achille, du nom du héros grec, mais ce nom ne semble pas avoir été suffisamment populaire pour produire des hypocoristiques. — Penser à une adaptation du NF flamand Schilliaert ? Cf. 9.11.1643 noble et genereux sr Adam Guilleaume Schellart d'Obendorff, baron de Gurtzenich, haut voué hereditaire de Lontzen ---- nous, Adam Guilleame Scheillard N23.186v° et 187v°.

(182) **Complémentaire**, **-ple-**. Surnom de sens obscur (délocutif ?) : fr. *complémentaire*. — Nom donné, pendant la période révolutionnaire, à un enfant né un des jours complémentaires qui dans le calendrier républicain complétaient l'année composée de 12 mois de 30 jours ? Cf. 2 ven-

démiaire XIV sa constitution chirographaire du quatrieme complementaire an treize Not. H. Schrivers.

(186) **Corbion**. -- nom d'origine : Corbion (prov. de Luxembourg) ou dépend. de Leignon (prov. Namur). – Ou var. de *Corbillon*, expliqué, lui, par Corbillon, dépend. de Clermont-sur-Berwinne. Les graphies anciennes de ce top., qui se dit en wall., *cwèbiô*, sont notamment °corbion aussi bien que °corbillon. La remarque vaut pour les autres var. : Coibion (179), Quoibion (677).

(190) **Counasse**, **-as**. Surnom : w. *counasse* 'pleutre' DL. – Mais la première voy. est longue, comme me le confirme Marie-Thérèse Counet qui, à ma demande, s'est livrée à une petite enquête modèle à ce sujet : – *Vos l' cunohoz bin, vos, l' martchand d' grins ki d'mane à Sâmtchèstê? – 0 way! Coûnasse, ku vos v'loz dire? – C'èst Coûnasse, k'on l' loume? – C'èst Coûnasse, ay! Vos, c'èst Coûnèt, èt lu, c'èst Coûnasse!* On interprétera donc ce NF comme un dér. de *Coûne*, comme *Counet*, *Counson*, etc. Le suff. *-asse* est rare en anthrop., mais non inexistant : cf. 18.10.1660 Pier Mathasse J36.

(195) **Croctay**. Surnom : w. *crok'tê* 'crochet' DL. – Attesté comme prénom : 15.5.1522 de Franc de Falhé et de Croctay, son frere Sn, Œuvres 11.52.

(195) **Croisier**. – Autres mentions du prénom : 20.4.1670 Croisier Hariga -- fils de feu Croisier Hariga et de feue Marie Pitot [: de Jemeppe] not. J. Léonard (Lg) 163.

(217) **Decolon**. Particule de + NF Colon (w. *colon* 'pigeon'). – Noter qu'à *Colon* (181), plusieurs explications sont proposées. Pour la forme avec préposition, envisager un topon. (Battice *ås colô*[*s*], BTD 55, p. 67-8).

(219) **Dedée**, **-ee**, **Dédée**. P.-ê. surnom (de joueur) : w. liég. *dèye*, sorte de jeu avec lancement de monnaie (*djouwer al dèye*). – Plutôt nom d'origine : °die, ld. de Thimister. Cf.

A. Baguette, *Top. de Thimister*, BTD 65, p. 71, dont le commentaire manque de clarté : la f. primitive du top. doit bien être °die (+ *dèye*), mais paraît avoir parfois été confondue avec °dieu (*diè*), v. la mention de 1557 ; le topon. de 1544 « la terre dieu » est vraisemblablement un ld. différent. A la mention du NP citée par Baguette, aj. 17.8.1735 la maison et jardin potager qu'il a acquis de Henry Dedie située à Thimister C43.83 et v°.

(233) **Delbastaille.** – Le topon. que je disais à identifier doit être localisé à Petit-Rechain : 1578 la basse taille, joindant au bois de Saint-Gilles (Hans et Feller, *Histoire de la seigneurie et de la paroisse de Petit-Rechain*, p. 381. – Le NF, avec ou sans la préposition, est fréquent dans les archives de cette commune : 19.11.1726 Tossaint del bastaille PR36.192 ; 4.10.1736 (not. T. Grodent ; cop. 23.10.1736) Tossent baistaille surceant à haut saurée sous le ressort du petit Rechain 40.156v° ; 23.10.1736 Tossaint Delbastaye PR40.156v°.

(233) **Delcheff, -effe.** –[plutôt que *tchîf*, chef, tête, *tchîve*, chèvre, solution préférée d'E. Renard.]. – Au Pays de Herve, ce NP renvoie très prob. au ld. *tchîf* de Clermont : 6.5.1675 les biens de la relicte de feu l'eschevin Jean del chieff à la chieff C26.67v° ; 10.6.1693 fu s^{r} Matthias Delchieff – Willemkenne Delchieff, sa fille C31.241v°. Ce top., dont l'équivalent germ. est *geit*, doit se comprendre 'chèvre', ce qui rejoint et confirme l'idée d'E. Renard.

(236) **Delgrande.** Ellipse de (fils) *de la grande* (matronyme), comp. Delhaute. – Autre possibilité : topon. de Clermont-sur-Berwinne *grâte*, Cad. Grande.

(237) **Delhasse.** – 17.7.1721 Anne Renson dit delle hasse demeurante au Berleur, agée de septante ans ou env., – nous at declaré que son feu pere s'appelloit Thomas Ren-

son et qu'elle ne s'at jamais appellé autrement qu'Anne Renson dit delle hasse, lequel surnom delle hasse on luy at attribué à cause qu'elle demeure dans une partie du bien appellé la hasse au Berleur Not. M. Plateus (Lg). Cf. *Top. de Grâce-Berleur* [L 60], BIAL 72.

(242) **Delsipée**, **-ci-**, w. nam., *Dèlsipéye*, considéré comme une variante de *Delsipech*, *-exhe*, doit plus vraisemblablement s'interpréter «de l'épée». Avec le subst. sous la forme wallonne, c'est un équivalent du NP *Alépée* (83), qui est, lui, correctement expliqué. M.-Th. Morlet, également, classe mal *Delepée*, considérant ce NF, tout comme *Delepierre*, comme une variante pic. de *Delapierre*; ici aussi, c'est du NP *Alépée* qu'il doit être rapproché. – Pour *Delsupexhe*, on trouve, à époque ancienne, d'autres variantes : °Delsupeck; °Delcipet : 14.6.1779 (acte passé à Charleville; cop. 30.8.1780 not. A. J. Tilman; même date, H31.82) François Delcipet, drapier demeurant à Barhon [*Bårhon*, Barchon], paroisse de Saint-Remy.

(243) **Delvoie**, **-voye**. Nom d'origine : *de la voie* (= du chemin). – Explication évidemment correcte; mais il faut ajouter qu'au Pays de Herve, où le NF, est courant, il se réfère très probablement au topon. *vôye* de Clermont-sur-Berwinne, qui s'applique à tout un quartier de la commune.

(245) **Demasure** et (559) **Masure**. – Porter au dossier : 22.4.1713 la masure de mouchamps [à Beaufays L 108] ---- qu'elles possedoient veritablement une partie de la masure come descendant dud. Jean dezeur et dame Ponche, son espeuse, dont les successeurs d'iceux s'auroient attribué le nom de masure pour leur surnom Not. S. Gathon (Lg). Sur le top. *mazeûre* de Beaufays, cf. J. Lejeune, E. Jacquemotte et E. Monseur, *Glossaire topon. de la commune de B.*, BSW 52, 1910, 239b.

(263-4) **Desoppy**, **Dez-**. P.-ê. surnom : w. liég. *sopî* 'celui qui bertaude les draps' FEW 17, p. 161b ? Ou bien nom d'origine [à préciser]. – La graphie *Dez-* incite à exclure la première proposition : *z* est la liaison de l'article plur. devant un mot à initiale vocalique. Pour ce dernier, la prononciation est capitale, pour orienter la recherche : *opî* ou *ôpî* ? Si la 2e prononciation est la bonne, p.-ê. l. d. 'goupilière' : cf. L. Remacle, GSHA 11, 62-6. Le NP est attesté à Aywaille (2 porteurs), où ce topon. n'est pas attesté.

(264) **Desoroux**, **-souroux**, **Dessouroux**. Nom de parenté : anc. fr. *serour*, *sorour*, cas régime de w. *soûr* 'sœur' FEW 12, p. 115a. – Explication peu vraisemblable. Pour ce NP fréquent dans la région liégeoise, notamment au Pays de Herve, penser à un topon. : Battice [Ve 11] et Thimister [Ve 7] °serou, °sorrou (A. Baguette, BTD 64, p. 115-6, et 65, p. 100).

(264) **Despagne** -- originaire d'Espagne ; cf. également Lespagne. – En Wallonie, le NP est susceptible d'explications plus locales : «faubourg d'Espagne», ancienne dénomination de Hodimont [Ve 22], localité qui relevait du duché de Limbourg (donc, du roi d'Espagne, duc de Brabant) ; ou encore «ferme (et bois) l'Espagne» Cad. à Antheit, réinterprétation de *spâgne* 'épargne' : cf. J. Herbillon, BTD 34, 162-3.

(281) **Dodremont**, **-dré-**, **-dri-** -- nom d'origine : Odrimont, à Lierneux (prov. Liège). – Secondairement, var. de Dandrimont (204) : comp. 9.10.1726 Martin Dodrimont dit Orbon H66.213 à 25.9.1726 Martin Dandrimont ou plutot Martin Orbon comme il s'appelloit dans le temps que -- H66.205v°.

(283) **Dome**, **Dôme**, **Dome** [?], au génitif : **Domen**. Var. de Doeme(n). A la p. 282, **Doemen**. Génitif de Doe-

me, cf. 1438 «Adam dit Doeme» Kerckom, aphérèse de Adam. Une apocope de Domitianus (Carnoy, p. 28) ou de Dominicus serait à documenter. – Pour cette dernière proposition, cf. 31.12.1675 (not. J. Vinamont; cop. 10.9.1698) les biens de Dominicq Jean Dominicq, alias Dome Jean Dome, pere dud. Dominicq, au bancq de Clermont C33.139.

(287) **Dourcy**. -- nom d'origine : Ourcy, à Wegnez (prov. Liège). – Ce NL ne figure pas dans la *Topon. de Wegnez* de Hans et Feller. Mais il est attesté à Battice : v. Baguette, BTD 64, p. 106.

(300) **Duvauchel**. Nom d'origine : anc. pic. *vauchelle* 'petite vallée'--. – A cause de *du*, penser d'abord à la variante masc. *vaucel*, attestée en afr. (FEW 14, 136b). Ce type subsiste principalement en toponymie; il est fréquent surtout en Gaume, sous la forme *vôzé*, *-îé* (v. J.-L. Laurent, *Top. d' Ethe*, p. 120).

(308) **Engel**. – Attesté au nord-est, près de la frontière linguistique, comme prénom féminin : 28.1.1654 Engel Thoumas Winand, laquelle -- C20.114v°.

(311) **Etenaille**. Peut-être forme évoluée de **Egnaye** [expliqué *èk'nèye* 'pincettes de foyer']. – C'est, au contraire, la forme primitive et *Egnaye* qui est la forme évoluée (cf. ALW 5, not. 10). – Le NP peut avoir comme motivation un sens figuré : 'homme grand et maigre' (DL; Wisimus).

(319) **Fauxbel**. P.-ê. surnom composé de faux et de *bel* 'beau'. – Variante de (318) Fauberg, Faubert ?

(322) **Feraux**. Surnom : w. (Malmedy) *férar* 'bâton ferré' FEW 3, p. 472b ou w. (Wanfercée) *fèrau* 'mauvais charbon, caillouteux'. – Le malm. ancien, qu'il faut transcrire *fèrâr* (cf. Villers, 218), ne peut convenir pour la finale de Feraux. On se demande pourquoi ce NP n'a pas été rap-

proché de Feraut, voire – il faudrait connaître les localisations – de Ferard; pas plus que pourquoi Ferant et Ferrand, -ant sont complètement dissociés.

(327) **Fleon**. – On ne voit pas ce qui rend «une forme dialectale de anc. fr. *flaon*, fr. *flan* peu probable». En effet, *flèyon* est bien attesté en wall. (cf. Villers; Remacle, DRo 212; not. liégeois...) et une motivation semblable n'aurait rien d'étonnant pour un NP : comp. (769) Tarte et Tate.

(328) **Florence**. Prénom féminin Florence ou nom d'origine : Florence (Italie). – Anciennement, attesté comme prénom masculin : 2.4.1626 Mathieu Regnard, Guilleame et Florens de thier, leurs oncle paternele et maternelle R6.140v°; 20.2.1631 Florence de thier, leur oncle R8/1.165. Un nom d'origine n'est cependant pas impossible; mais en Wallonie, on pensera d'abord (comme pour Copenhague) à un topon. local : Clermont-sur-Berwinne Ve 8 Florence *al florêce* (ETW 6). Cf. 12.6.1686 (not. B. Quoitbach; cop. 19.6.1686) les s^{r} Engelbert de la florence et dam^{le} Jehenne Mies, sa compagne ---- leur maison et biens de la florence C29.144 et v°.

(345) **Gallot** : v. *Callot*.

(346) **Garray**, **Garré**. NF obscur. – Ce NF est bien attesté au pays de Herve, notamment à Soumagne : il se pronce *gar'rê* en fr. comme en wallon. Dans les mentions anciennes, il est habituellement accompagné d'un article (sauf °garray, d, 1788, dans la signature), ce qui pousse à y voir un nom commun, et il se présente sous des formes variées : **a)** °garlerea(u) : 7.5.1596 Jean le garlerea S2.141v°; 21.1.1617 et 12.2.1619 Jean le garlereau S7.72v° et 287v°; – **b)** °gal(e)rea(u),-ray : 5.3.1610 les biens Anthoine le galerea de Chaisneux Mn4.122; 15.1.1613 Anthoine le galreau HFr; 25.6.1624 Jean Lhomme Deny dit galereau S9.40; 5.5.1626 Jean le galrea S9.210v°; 3.3.1636 Henry le

galrea O17.266v°; 29.10.1636 (not. P. Jerobou; cop. 24.4.1637) Jean le galrea ---- lud. garrea S11.164 et 169v°; 13.3.1680 la vefve Henry le galray, residente à Wergifosse S21.225v°; 20.3.1694 Jean Henry le galray S24.73; 1705 Henry le galray S98; 1702 Henry le galray ---- Guilliaume le galleray S94.21 et 22; 20.10.1741 la veuve Henry galray S114; 22.1.1726 Marie le gallereau HB256; 17.10.1733 Henry le galray de Wergifosse Cav; 14.1.1750 Margueritte le galrai Del; 15.5.1771 Jean Guill^e^ le galray S129; 22.11.1780 la residence dud. Theodore le galray sur la haute rafhay, banc d'Olne S66.196v°; 24.8.1778 charivari fait à l'occasion du remariage de la veuve Simon Lambert avec Joannes le galray Niz; 3 ventôse III Jean le galray Niz; 23 brumaire XI Elisabeth Lambotte, veuve de Jean Guilleaume le galray, cultivateur de lad. commune de Soumagne Niz; – **c)** °gallay : 1.10.1626 Laurent le gallay de Barchon HB257; – **d)** °garrea(u), -ay : 1636 garrea (cf. °galrea); 2.5.1656 Henry le garreau S46.146; 22.7.1701 Guillaume le garray S93.36; 1704 Henry le garray S97; 1710 Henry le garray S103; 15.3.1767 Jean Guillaume le garray S128; 18.1.1774 Catherine Thomsin, veuve Jean le garray S64.345v°; 7.2.1774 Renson le garray et Anne Catherinne le garray -- Jean le garray et Catherinne Lecoup, leurs defuncts pere et mere Mel; 2.4.1782 [à Rafhay] Joannes le garray S137; 17.5.1788 Denis le garray [sign. : Denis garray] Mel; – **e)** °garlay : 6.12.1724 Jean le garlay [à Wergifosse] S109.72; 29.12.1725 Henry le garlay [à Wergifosse] S110.82.

L'équivalence de toutes ces formes paraît sûre : cf. par ex. b 1636, et comp. d 1767 et b 1771 ou encore b 1778 et d 1782. La forme °galereau, galray (b) est la mieux attestée tout au long des 17e et 18e siècles, et, bien que, dans les mentions que j'ai recueillies, la variante rare °garlereau (a)

apparaisse quelque quinze ans plus tôt, elle a toutes les apparences d'être la forme primitive; une mention hervienne de 1598 (Anthone Gallereau) a été notée par A. Baguette (*Top. de Battice*, BTD 64, p. 85) et une mention liégeoise de 1371 (Jean le Galereal) est citée dans le DNF, à l'article Galer. Les deux liquides en contact (-lr-), très proches, surtout quand le r était roulé (trait longtemps conservé à Soumagne et dans la région)[1], se sont assimilées, à la première consonne, – d'où °gallay (c), forme exceptionnelle –, ou, plus naturellement, à la seconde, – d'où °garray (d), forme actuelle, attestée dès la première moitié du 17e s., mais qui ne s'impose probablement que dans le courant du 19e. La f. tardive et rare °garlay présente une métathèse des deux consonnes; quant à la forme °garlereau, au groupe complexe -rlr-, difficile à prononcer, elle a tout l'air d'une notation approximative. – L'assimilation lr > rr est fréquente. En voici quelques exemples : 19.3.1763 Pasqual Derrez S124; 19.3.1764 Pasqual Delrez S124; – 1622 We le moxhe dit de hallerea [top. de Cerexhe et de Melen]; 1638 We le moxhe dit de harrea (cf. Topon. Melen); – 1837 en l. d. Erreux; 1819 Elle reux, *èl reû* (cf. Topon. Melen); – *for'rêye*, Foulerie, ld. de Mortroux et de Saive (comp. *al for'lèye*, Foulerie à Barvaux-Condroz, ETW 82); – °forresse, var. de +*folerèsse*, fouleuse : 9.9.1732 Elisabeth Deko, forresse Lamb (NotLg); – °forrye, var. de *fol'rêye*, foulerie : 13.5.1632 jond. -- a by de la forrye O63.205 et v°; – °garrie (1727), var. de galerie (NotLg); – *è l'ôr'rîye*, huilerie, ld. de Celles D 72, ETW 83); – <nous per'rons>, nous pèlerons (ALW 6, not. 83, ADD.).

On aura compris que je propose de voir dans le NF *Garray*, l'altération d'un ancien *Gal(e)ray*, diminutif (suff. *-el-*

[1] Moquerie à l'égard des gens de Micheroux, en roulant les *r* : *A Mitch'rou, wice k'on magne trinte treûs grames du crâs lârd tot crou.*

lu) de *Galer*, *-ère*, *Galler*, dérivé en *-ator* du verbe *galer* 's'amuser' (cf. DNF 344).

(356) **Gigot**. – La prononciation wallonne est *djigot*, ce qui rend invraisemblable la proposition d'O. Jodogne qu'il s'agirait d'une francisation «désastreuse» de *Gégo*, *Gengoux* (= Gangulphe). Les différences entre *Djègô* (DL; *Djé-* Forir) et *Djigot* sont trop importantes. C'est certainement le type 'gigot', peut-être parfois au sens 'pièce de viande' (cf. la mention du 17e s., où Gigot est le surnom d'un boucher), mais certainement, le plus souvent, au sens de 'petite monnaie' (FEW 16, 35b). Ce sens est attesté non seulement dans le Hainaut, mais anciennement aussi dans le wallon de l'est : 17.2.1662 dix dallers sept pattars un gigot C22.104v°; cf. aussi Rem., DRo; NotLg. Pour la motivation, comp. Lamaille (474), Patar (632),...

(357) **Gilis**, **Gillis**, w. nam. *djilis'*--. – A noter au Pays de Herve (ainsi, à Melen) la prononciation *guilis'* en wallon, à côté de *jilis'* en fr., preuve de l'origine germ. du nom dans cette région. De même les graphies °Gui, °Ghi- : 29.1.1681 Alexandre Guilis M18.494; 5.5.1683 Leonard Guilis M18.633.

(371) **Grauwet**, etc. – Autre possibilité pour Grawet : ld. de Clermont-sur-Berwinne.

(373) **Grigaut**. Pour Dauzat (p. 307), hypoc. de Grégoire. – En Wallonie, ce peut être simplement une graphie, influencée par la finale *-aud* fréquente dans les NP, pour *Grigô* (< **Grigôre*), forme ancienne en liégeois de Grégoire, auj. *Grigwére*, *Grè-*, *Gré-* (cf. DL). Comp. Grigore.

(380) **Gurné**, **et**. --formes dial. de Grené, -et; le premier peut être le part. passé de w. liég. *gurner* 'grener, produire de la graine'. – Dans la région liégeoise, plutôt qu'à un sobriquet, penser d'abord à un nom d'origine : *gurnê* (autre-

fois *-é*) à Battice (cf. BTD 54, p. 86-7). Cf. 12.11.1579 Jacques de gurné HFr9.118v°.

(390) **Hansé** et var. (**-zé**, **-ché**). – S'il est vraisemblable que pour plusieurs de ces NP, on a affaire à des dérivés de *Hans* ou du thème *Han* (de *Jehan*), au Pays de Herve, il faut penser aussi, et p.-ê. d'abord, le suffixe *-é* étant rare avec des NP, au ld. *hansé* d'Olne : 23.1.1751 (not. H. Heuskin; cop. 4.8.1751) Toussaint Hanzé at eté si avisé -- qu'il at declaré de créer -- une rente viagere de 60 flor. brabant en faveur dud. Henry, son frere, -- laquelle serat hipothequée sur la generalité de tous ses maisonnages et biens qu'il posede à Hanzé, banc d'Olne O52.253v°; 14.7.1766 la d^{lle} veuve Toussaint Hancé represente -- que feu le s^{r} son marit auroit conjoinctement avec elle vendu au s^{r} Henry Mathieu Hancé une grange et stelée [w. *stèlêye*, f., gerbier] située aud. Hancé O114.43.

(392) **Hasoppe**, w. (Liège) *Hazope*. Nom d'origine, cf. 1100 «Hassapa» (Westphalie, Allemagne). – Plutôt prénom ancien (dér. de germ. *Hasso*) : 11.3.1739 la maison possedée par Hasoppe Conrard Léo.

(405) **Herminne**. P.-ê. prénom féminin : Ermine n'est pas rare jusqu'au 14e s. au moins, Hermine est un prénom moderne --. – Il s'agit plus vraisemblablement d'un prénom masculin : 2.12.1718 hon^{ble} Herminne Froidbise, censier dans la cense appellee la basse cour à Stree en Condroz not. Caverenne (Lg).

(409) **Hincourt**, **Hain-**. Nom d'origine : avec *h* graphique, Incourt, w. *incou* (Brabant wallon). – A Soumagne, on prononce *hincoûr*.

(415) **Horion** -- nom d'origine : Horion(-Hozémont), w. *horion* (prov. Liège). – Le même topon. existe à Saive (cf. BTD 63, p. 85).

(417) **Hotia** et var. – Aux propositions d'explication par des substantifs (*haut* ou *hotte*), préférer, comme pour *Hottard*, *-on*, *-ot*, un rattachement au thème anthroponymique Hot(t)-. Attestation comme prénom masculin : 1.7.1495 Hottea, filz Willeame des broux H2.2v°.

(457) **Kessel** – surnom : all. *Kessel* 'chaudron'. – Noter que c'est aussi un topon. de Clermont.

(463) **Kuiper** et var. – moy. néerl. *cuper* 'tonnelier, cuvelier, garçon de cave'. – Explication évidemment correcte, que confirme la mention suivante : 10.6.1654 (not. J. Bossard ; cop. 13.1.1655) en la maison Lambert le couvelier dict Cuper en grand verxhas [à Verviers] C20.165 ; 23.11.1654 (not. A. Visé ; cop. 13.1.1655) Lambert Kuper, couvelier bourgeois de la ville de Vervier C20.165.

(463) **Kulmont**. Nom d'origine : ainsi Colmont, à Overrepen (prov. Limbourg). – La différence de timbre des voyelles initiales rend la proposition peu convaincante. Rapprocher plutôt de (197) Cumont, expliqué par un topon. bien connu en Wallonie.

(471) **Lafaille**. Nom d'origine ou surnom : fr. faille (multiples sens), 'faille de terrain', 'tissu', et, au sens fig., 'faute'. – Envisager le topon. de Neufchâteau-lez-Visé, *faye*, f. verv. de liég. *foye*, feuille : 1587 aux biens q*uon*dist la feulhe ; 1673 en l. d. alle feuille ; 1788 en l. d. alle faille ; – 14.10.1652 Henri delle feuille N49.63. – Cf. aussi Faille et de la Faille.

(471) **Lafnay**, **Lafnet**. – Faire des articles séparés, les deux NP provenant, comme il est dit dans le commentaire, de deux top. différents : *åfnê*, dimin. d'*åbé*, Aubin, pour le premier ; *afnè*, avec *a* bref, pour le second (cf. A. Baguette, *Top. de Battice*, BTD 64, p. 55, et de Thimister, BTD 65, p. 54).

(473) **Laiche, Laïche**. Prob. nom d'origine : ainsi Laiche, à *lêche*, à Chassepierre, w. topon. *lètche* 'noue' DL. – Le tréma sur *Laïche* paraît indiquer une prononciation disyllabique [*layich*]; si elle est confirmée, elle exclut les rapprochements proposés. On pourrait, en ce cas, se tourner vers le subst. *ayich*, var. de *ayis'*, *lèyis'*,... 'tourbillon d'eau', attesté comme topon. : cf. mon article, dans DW 15, p. 59-75. La proposition vaut aussi pour *Laisse*, si la prononciation le permet.

(473) **Laisse**. NF obscur. – V. *Laiche*.

(481) **Lap, Lapp**. 1351 «Willames Lap» Courtrai; surnom : néerl. lap 'lambeau, languette (de cuir, etc.)' --. – *Lappe* est attesté à Clermont-sur-Berwinne comme prénom : 20.8.1653 les biens qui furent Lappe del voye C20.85. Il est possible que le NF Lapsin (482) en soit un dérivé, même si l'explication, que je soutiens dans mon premier article (BTD 75, p. 142), par F. Debrabandere comme prob. var. de Lampsin, Lamsin, du thème de Lamb-, Lamp- n'est pas à rejeter dans tous les cas.

(483) **Larnicol**. NF obscur. – Penser à *arnicot* 'hanneton' (ALW 8, 279) ?

(487) **Lavendhome** et var. -- Vincent rapproche de fr. *lavandier* 'blanchisseur', ce qui est douteux; plutôt surnom : anc. w. (Verviers, Huy) *vendome* 'badine (canne) attesté au 18e s. FEW 14,, p. 234b. – Cette dernière proposition se heurte à plusieurs difficulés : le NP est attesté dès 1691, alors que le subst. *vandôme* 'canne' ne l'est qu'au 18e s. (1744 Notaires liégeois, 1745 Remacle, Not., 1778 Haust, AHL 3, 362); le subst. étant masculin et ne pouvant être directement la source du NP, il faudrait supposer que l'anthrop. est la réduction de l'expression *canne à la Vendôme*, qui a précédé *vandôme*, m., ce qui paraît compliqué; enfin, – mais ceci doit être vérifié –, les gra-

phies *-omme* de plusieurs des var. du NP paraissent indiquer un *o* ouvert bref, qui ne s'accorde pas avec le *ô* fermé long de *vandôme*.

(489) **Lebec** et var., w. (Vielsalm) *Lèbèke*, --; surnom : fr. *bec*. – Explication peu convaincante pour les régions où bec se dit *bètch*. Penser, pour ces cas, à des variantes graphiques de Lebegge, Lebègue : *le bègue*.

(493) **Lecouvet**, **Lecovez**. P.-ê. surnom : afr. *escouvet* 'cachette' ou dimin. d'afr. *escouve* 'balai' ; également moy. pic. *couvet* 'pot en terre cuite servant de chaufferette pour les femmes'. – *Couvèt* est encore connu en picard et son correspondant *covèt* en wallon : cf. ALW 5, not. 17. Pour *Lecovez*, en tout cas, une autre proposition est plausible : adj. *cové* 'couvé, dissimulé' (cf. DL; Wisimus,...). Pour le sens, comp. (733) Secret.

(512) **Lespagne** : v. Despagne.

(512) **Lessuise** [et var.] -- ethnique : *Suisse*, originaire de Suisse ou bien soldat mercenaire, à l'uniforme coloré --. – Si l'identification *Suisse* n'est guère douteuse, on ne doit pas penser dans tous les cas à un ethnique. Le sobriquet peut faire référence à un sens figuré (comme *boire comme un Suisse*, beaucoup, FEW 17, 61) et donc avoir été attribué à un ivrogne. Cf. : 16.5.1778 Jacques Begen dit le suisse O127; 13.7.1778 outre que le susd. Mossay est une ivrogne, il est d'ailleurs qu'il ne parle que sur l'oui-dire d'un autre coquin surnomé par derision le suisse, dont la vie est un tissu de brigandages et qui en diroit autant qu'il en dit de l'actrice contre la plus vertueuse fille de l'Europe pourvu qu'on lui payâ deux ou trois vairres de bierre, en un mot ce Begen est reprochable d'un bout à l'autre comme etant un homme hors de toute consideration, de l'espece la plus crapuleuse, un menteur, une ivrogne, l'opprobre des

honêtes gens, capable de jurer à toutes mains pour quattre miserables escalins O123.

(514) **Létique**, **Le**-. Surnom : fr. *étique* 'très maigre et de mauvaise mine'. – Sens possible, attesté par divers dictionn. wallons. Mais une autre interprétation est possible : *ètike* m'est familier surtout au sens de 'scrupuleux, minutieux à l'excès'.

(516) **Lexhay**, w. hervien *Lôyihê*. Sans doute var. de Lo(x)hay, surnom : w. liég. *ohê* 'os'. – Si la prononciation wallonne de Lexhay est bien celle qui est indiquée, elle exclut à l'évidence le rapprochement avec Lo(x)hay (autrefois *Lohê*, auj. *Loksè*, à la française). Il s'agit très probablement du subst. ancien *åyehê* 'place publique, terrain communal, aisance', qui «ne subsiste que comme nom de lieu aux environs de Liège, à Jupille notamment et à Herstal» (Haust, *Etym.*, p. 19). Si les formes anciennes sont le plus souvent en °Lai-, °lay-, on rencontre aussi à Jupille, en 1492 °en Leyheal : cf. Jacquemote et Lejeune, *Gloss. topon. de J.*, BSW, p. 226.

(519) **Liesse**, w. brab. *Liyèsse*. Pour Dauzat (p. 391), suivi par Carnoy (p. 243), surnom : fr. *liesse* 'réjouissance' ; vu la localisation principale (arrond. de Nivelles), pourrait aussi représenter *Lîse*, hypoc. de Elisabeth, cf. 1294 «Lieses de Rosées» Namur. – L'explication par un mot fr. abstrait paraît peu vraisemblable ; quant à l'autre proposition, la prononciation l'exclut : *Liyèsse* est incompatible avec *Lîse*, quelles que soient les graphies de ce mot. La phonétique et la localisation poussent aussi à repousser les topon. Liers [L 39], w. *lyès'* et Liesse, w. *lièsse*, dépendance de Rhisnes [Na 57]. Il pourrait s'agir d'un subst. précédé de l'article : *l'ièsse*, la herse (ALW 1, not. 51), *li-y-èsse*, le hêtre ?

(553) **Margan**, **-anne**,... – Dans la mention suivante, *Margane* paraît bien être un hypocoristique de *Marguerite* : 25.3.1729 Margueritte Albert, veuve Mathieu Demollin, ditte Margane Not. L. Prion (Lg).

(553) **Mari**. Nom de parenté : fr. *mari*. – Mais ce mot est inusité en wallon. Impossible de décider sans connaître la prononciation : *mårî* est une forme pour marnière au pays de Herve (cf. DFL); *mâ* (*må*) *ri* pourrait être un autre topon. («mauvais ru»), attesté à Esneux L 106, ou une var. graphique de NP Maury.

(554) **Mariette**. – Considéré comme un diminutif de *Marie*, ce qui doit prob. être souvent le cas. Mais ce peut être aussi une variante de *Marié*, *Le Marieit*, due à la prononciation du *t* final fréquent dans les graphies anciennes de ce mot : 20.6.1603 la follerie Ernotte le marié Ch6.177; 11.5.1657 la follerie Ernotte Mariette Id. 12.97v°.

(559) **Masure** : v. *Demasure*.

(586) **Moulinay**. Dimin. liég. (en lat. *-ellu*) de fr. *moulin*. – Préciser, comme on le fait pour l'équivalent picard Mouligneau et pour le simple Moulin, que le NP renvoie à un ld. : par exemple, 7.4.1725 (not. B. Maigret; cop. 18.4.1725) au ban d'Aubel au lieu appellé molinay C28.213v°.

(603) **Noblué**, **-ez** (NF fréquent à Verviers, 16e-18e s.), **Nombluez**. Cf. w. (Waremme) *Mâbrouwèt* ainsi que «ferme Nombluez», topon. à Wardin (prov. Luxembourg); NF d'origine obscure. – Le rapprochement avec *Mâbrouwèt* est dépourvu de pertinence. La fréquence ancienne du NF à Verviers, de même que la variante nasalisée, sans doute par hypercorrectisme, font pencher pour le topon. *nobluwé* [vér. que la notation est correcte : nô-?] de Thimister. Contrairement à A. Baguette, BTD 65, 1993, p. 92, qui explique le ld. par un anthropon., il nous semble

que c'est le topon. (qui reste à expliquer : composé de *wé* 'gué' avec NP antéposé, comme dans le ld. de Bolland Noblehaye, *èn-ablêhâye* ?) qui est la source du NF.

(627) **Palm**. 1612 «Pierre Palme», 1636 «Jeanne Palme» Namur; surnom : moy. néerl. *palm(e)* 'palme, buis bénit'. – *Palme* est attesté comme prénom, sous l'ancien régime, à Clermont-sur-Berwinne : 23.11.1650 les biens de Palme Mertens à la Quoitbach 19.127v°; 29.11.1652 les biens de Palme Martin à la Quoitbach C20.24; 21.11.1709 (not. B. Maigret; cop. 4.12.1709) en p*rese*nce de Palme a Campo et de Henry Mersodt, tesmoins C35.210; 4.12.1720 Palme Campo, mambour des pauvres de cette co*mmun*auté C37.228v°; 9.8.1723 (not. W. F. Devegroot; cop. 25.8.1723) Palme Sincken, Anthoin Heyndalle ende Joes Dobbelsteyn C38.122v°; – sous une forme lat. : 11.8.1734 pour Palma Campo C42.225. – Comme NF : 10.10.1668 Jean Palme C24.105v°.

(643) **Picha**, **-â**, **-ar**, **-aut**. 1364-64 «Gilliars Pichars» Ath; surnom (de buveur ?) : pic. *pichard* 'pisseur' (Dauzat, p. 621). – Cette explication ne peut convenir pour le NF liégeois Picha, qui se prononce *pîtchå*, alors que pissard se dit *pihå* (cf. NP Pihart, p. 647). La longueur de la voyelle initiale oblige à séparer ce nom d'autres NF en Pich-, comme Pichel, -et, -on, -ot, dont le i est bref en wall. comme en fr. Un *Piech- pourrait correspondre à liég. Pîtch-, mais ce rad. ne paraît pas attesté. Certaine forme de pieds déchaux (ALW 5, 234-5) – non celle de Liège (*pîds d'hås*), mais celle, par ex. de D 30, Ma 42 (*pîds d'chås*) – est proche de *pîtchå*, bien que non identique (-t'ch-/-tch), mais l'altération de t'ch en tch est possible : comp. la forme malmédienne *cou-tchâsses*, cul-de-chausses, pantalon, qui vient de *cou-d'-tchâsses* (ALW 5, 180) [cas différent]. Plausible sémantiquement – comp. Déchaux (Morlet), Lecane et var.,

Croisier et var., Frémineur,... – et possible phonétiquement, <pieds-déchaux> ne trouvera sa confirmation ou son infirmation que de l'examen des mentions anciennes du NP.

(657) **Polinard**, w. liég. *Polinår* (avec *-o-* bref). Dér. en *-ard* de Polain (cf. [E. Renard], BTD 26, 1953, p. 264) ou de Polin, dimin. de Pol, Paul, --. – Songer à une aphérèse d'*Apolinåre*, Apollinaire (saint patron de l'église de Bolland).

(677) **Quoniam**. -- surnom délocutif (de chantre) : lat. *quoniam*, d'après le *Laudate Dominum*. – Autre possibilité : mfr. *quoniam* 'parties sexuelles de la femme', frm. id. (1718-1751); pic. *quoniam bonus* 'bonasse, etc. (FEW 2, 1546b). Au début du *Poète assassiné*, du passage dans lequel Apollinaire énumère les différents noms dont on a désigné le poète Croniamantal, retenons : «Les Scandinaves, ou du moins les Dalécarliens, l'appellent volontiers *quoniam*, en latin, qui signifie *parce que*, mais désigne souvent les parties nobles dans les récits populaires du Moyen Age.» (*Œuvres en prose*, Pléiade, p. 227).

(684) **Rasier**. – Il faut sans doute distinguer les formes en *-a-* et celles en *-an-*, ces dernières pouvant représenter, comme il est dit, le topon. Ranzy, w. *ranzî* de Vaux-sous-Chevremont. Pour les formes sans nasale, outre l'explication par un autre topon., une origine proprement anthroponymique est envisageable, *Rasier* étant, en effet, attesté comme prénom : 16.11.1637 Rasier Texheur, demorant à St Severin Hen.

(685) **Rassenfosse**, **Rassin-**. -- nom d'origine : Rassenfosse, aux confins de Retinne et Micheroux (prov. Liège). – Ce topon. ne figure ni dans la toponymie de Retinne de J. Mornard ni dans celle de Micheroux de J. Lejeune. C'est une variante de (705) Rossenfosse, Rossin-, topon. de

Charneux, sur lequel voir A. Baguette, BTD 63, 181 : f. orale *Rossêfosse*, f. anc. en °a, ae, o. Le ld. «Rensenfosse» cité à l'article Rassenfosse dans une mention du 14e doit être un topon. différent. Noter qu'un topon. °Rosenfosse est également attesté au 16e s. à Jupille (v. *Top. J.*, p. 318).

(690) **Renier...** – Noter les prononciations à Soumagne : *réneur* et aussi *rènyér*.

(701) **Romarin**. -- probabl. surnom : plante aromatique (peut-être par dérision à cause de la mauvaise odeur). --. – Penser d'abord à un nom d'enseigne : des maisons portant cette enseigne sont attestées à Liège, à Hasselt, à Saint-Trond.

(705) **Rossenfosse**, **-ssin-** : v. Rassenfosse.

(706) **Rotsaert**, **Rotsart**. Adaptation néerl. de Rochard. – D'après E. Renard, *Topon. de Louveigné*, p. 160, Rotsart pourrait être le l. d. *rôt'sârt*.

(711) **Ruth**. – Attestations comme prénom masc. : 13.10.1614 Rutte Aleffs de Rickelt sy que marit à son espeuze fille de feu Joiris Jacque d'Aubin N16; 10.4.1652 Ruth Vermaes, neaveur not. Sauveur (Liège) 68; 4.11.1659 feu Ruth Boes, en son temps procureur not. J. Rochart (Lg) 131; 26.9.1674 Rutte Rutten, pour lors serviteur à mre Laurent Defourny not. Th. Pauwea (Lg) 112; 4.4.1713 (not. J. J. Fierckens; cop. 16.5.1713) feu Ruth Proumen, eschevin de Goirhé J27.25

(731) **Scolas**, **-asse**, **Scholasse**. – Explication certainement correcte, mais lire anc. w. *scolâsse* (avec *â* long), écolâtre. Comp. *mårâsse*, marâtre, *pårâsse*, parâtre,...

(734) **Selosse** et var. -- prob. adaptation flam. d'un nom picard, ainsi 1458 «Pierre Jelosse» Tournai, anc. fr. *gelos* 'jaloux' (FD) et non point génitif de (De) Los(se) (= libre). – Noter que 1776 °à la selosse est un topon.

(d'origine obscure) de Hompré (B 30), cf. Ch. Losange, *Top. de Hompré*, p. 129.

(735) **Semertier**, **Semmertier**. P.-ê. forme flam. de Semoutiers (départ. Haute-Marne) (FD) ? – Pourrait être, bien que non attesté, de la famille de lorr. *semarter* 'faire les 3 ou 4 labours pour l'ensemencement des blés', Metz *semèrtré* 'terre en jachère' (FEW 11, 140b gaul. **samo*--).

(736) **Seressia** et var. -- nom d'origine : Seressia, dépend. de Forville (prov. Namur). – Un top. semblable a existé à Olne : 1523 es serechea; 1540 *en* serecheaux; 1596 en ceressea; 1599 *en* serressea 7.46; 1613 les ceressea 11.83v°; 1664 en ceresai; 26 floréal V [section ditte du bois d'Olne] en l. d. ceressai 180; etc.

(741) **Sirtaine**. – La mention suivante pourrait appuyer la proposition faite dans BTD 75, 163 (nom de tissu) : 23.5.1768 (not. J. L. de Rechain; cop. 11.2.1771) François Cirtaine, jeune homme agé de 47 ans ou env.,tisserant de profession, resident en cette ville de Vervier N38.160.

(743) **Sody**. 1541 «Collau le Sody», 1585 «Toussaint Sodier» Namur; NF obscur. – Penser à l'équivalent wall. (+*sôdî*) d'afr. *soudier* et var. 'soldat' (FEW 12, 52b). Comp. Morlet Soudier, Lesoudier.

(744) **Soglet**. P-ê. graphie maladroite de Soxhelet; cf. aussi Songlet. – L'explication est correcte : 24.11.1745 Nicolas Soglet -- les biens dud. Sochlet C47.166v°. Graphies multiples : 21.2.1646 Mathy Soghlet dit Grandpaine C18.232v°; 28.11.1736 Nicolas Soglet C43.243; Jaspar Soxhlet C44.1v°; 29.7.1745 Anne Vieillevoye, vefve de feu Jean Soghelet --- Jaspar Soglet, Matthieu Soglet, Jean Joseph et Martin Soglet, ses quattres autres enfans Not. W. Chantraine. – La graphie °gh a servi au Pays de Herve à noter le h2.

(746) **Sornasse**. – Si le *a* est bref, le suffixe ne peut être *-âtre*, qui donne selon les régions *-âsse*, *-åsse*, *-ôsse* ; ce doit être *-aceu*.

(751) **Spirlet**. – Est attesté comme prénom : 2.3.1545 Baduin le marissaulx -- Spirlez, son fils O2.77v° ; 12.1.1609 (cop. 1677) Spirlet Martin, forestier et sergeant de lad. cour et bancq d'Olne O114.93 ; 13.5.1652 Spirlet Baulduin dit mon amis O24.55v°-56 ; 24.9.1674 Spirlet Baulduin -- Henry Baulduin, son frere O30.128 ; 23.2.1718 Mathieu Grojean, marit à Catherine fille Spirlet Burdo not. D. Nizet.

(768) **Tancré** et var. – E. Renard, BTD 26, 265, avait déjà à juste titre contesté l'explication par Tancrède et proposé le top. *tancré* d'Olne.

(791) **Troquay**, **-kay**. – La prononciation du NF oblige à écarter une des deux propositions : soit *trokê* [avec *o* ouvert bref] 'trochet', soit *trôkê* [avec *ô* fermé long], ld. notamment de Chokier (ETW 15 *â trôkê*).

(826) **Vienne**. -- nom d'origine : w. *viène* «verne» 'aulne» (fréquent en toponymie wallonne) --. – Cette dernière remarque doit être rectifiée d'après les observations de R. Toussaint, BTD 53, p. 52-54.

(826) **Vier**. Surnom de motivation obscure : all. ou néerl. *vier* 'quatre' ? – Si la prononciation le permet, on peut envisager une aphérèse d'Olivier. Explication proposée, d'ailleurs, pour Vierin.

(837) **Waegenaer** et var. – Aj. la mention suivante : 17.6.1726 enfants fu Jean Charlier dit en allemand Jean Wagener C. J. Olne 47.16v°.

(856) **Wyngaard** et var. -- nom d'origine : néerl. *wijngaard* 'vignoble', e. a. *Wyngaerd*, nom de plusieurs localités en Flandre. – En Wallonie, et notamment dans la région

liégeoise, le NF provient prob. de localités plus proches : par ex., Berneau (1609 eyne weye -- genaempt den wingaert gelegen beuven den dorp van Berne; 1795 la wÿngard sous Bernaux 9.155).

(861) **Xhonneux, Xhoneux**. Nom d'origine -- à expliquer par le collectif topon. *ôneû* 'aunaie' malgré le *h-* aspiré, peut-être simplement graphique ? – Mais dans certains de ces NP, le h est réellement aspiré (on prononce bien *hôneû*) et l'article qui l'accompagne dans les formes anciennes n'est pas élidé : 11.2.1648 Thomas fils de Lambert grand Lambert dict le xhoneulx del henorie C18.327; 26.1.1699 (Bra; cop. 28.1.1699) Jean le xhoneux C33.189; 2.2.1707 (not. M. Bragart; cop. 2.2.1707) Ollivier le xhoneux C35.67v°; 16.7.1726 (Det; cop. 18.9.1726) Jenne Harboueu, vêve Ollivier le xhoneux C39.105. Dans ce cas, il doit s'agir d'un nom d'artisan : ouvrier qui couvre les toits ou les murs de bottes de chaume (cf. liég. *hin.ne*) ou de lattes, dites aussi °xhonnes. Cf. 22.9.1698 la paroiche de derrier est empeignee de paille et celle du costé de la maison Crouquet empeignee de lattes ou xhonnes C33.139v°. Le subst. °xhonne, dénasalisé en verviétois (+ *hône*), doit être le doublet de *hin.ne*, que le DL et le FEW rattachent erronément à *halm*, mais que J. Warland, BTD 41, 5, identifie comme le représentant du lat. *scindula*. – L'explication par *ôneû* était déjà rejetée dans la notice généalogique sur la famille Xhonneux publiée dans le livre *Clermont-sur-Berwinne 1230-1980*, Centre culturel de Clermont-Elsaute-Froidthier, p. 252-268. L'auteur (l'abbé Meessen) de cette notice non signée, dans laquelle on trouvera beaucoup d'informations, reconnaît justement dans ce NP un nom de métier («couvreur en chaume), mais se trompe sur l'origine du terme (qu'il paraît rattacher à lat. *calamus*).

(870) **Zune** -- prob. var de Zaun (du moy. haut-all. *zûn* 'clôture'). – Prénom fém. : 26.7.1575 Zune, relicte de feu Colla Simon dud. Cornesse Œ14 (J. Peuteman, Top. de Soiron, fichier, v° Finbopré).

Jean LECHANTEUR

Notes d'hydronymie wallonne

On trouvera dans ces notes quelques propositions nouvelles, accompagnées, pour certaines d'entre elles, de développements qui ne pourraient trouver place dans le Dictionnaire en préparation (voir *BTD*, 78 [2006], p. 363-386). On va voir que, dans leur désordre apparent, ces diverses études se lient l'une à l'autre par quelque côté.

1. Le nom de la *Vierre* et des deux *-voir*

Cet affluent droit de la Semois à Jamoigne [Vi 10] est formé de plusieurs branches qui se réunissent à Martilly-Straimont. Parmi celles-ci, le ruisseau de Neufchâteau a parfois été appelé lui-même *Vierre :* improprement selon A. Geubel et L. Gourdet[1], qui invoquent les noms de *Grand-* et *Petitvoir* [resp. Ne 45 et 46] (tous deux dans l'actuelle entité de Neufchâteau) comme conservant l'anc. nom de la Vierre, *Voir* (dial. *-vwar*), de quelque manière que cette rivière y soit appelée aujourd'hui (*Rosière*, p. ex.) ; il est à remarquer d'ailleurs que le cours d'eau arrosant Neufchâteau s'appelait déjà *rivière de Neufchâteau* en 1700[2].

Les archives ne désignent guère que les localités : 1533 *Grandvoir*, 1613 *Grand et Petit veoir*, XVIe s. *Grandvoir*,

[1] *Hist. du Pays de Neufchâteau*, 1956, p. 16-17.
[2] GEUBEL et GOURDET, ouvr. cité, p. 457.

Grandvoire; 1726 *entre deux voirs.* Un document de 1575 offre toutefois une précieuse exception : «un champ buttant à la *voir*».

Comme l'a vu l'abbé L. Hector[1], le caractère banal du site interdit l'interprétation «belle» et «petite vue», encore défendue récemment[2]. D'ailleurs, c'est, en ce sens, *regard* qui est usité en Wallonie : *Hautregard* à Sprimont (Lg), *Beauregard* aux environs de Merbes-le-Château (Ht), etc.; et, si le type «voir» se rencontre fréquemment en France (dont le Pays Chestrolais est peu éloigné), c'est accompagné de l'adjectif «beau», comme le montrent les très nombreux exemples retenus chez Dauzat et Rostaing et chez l'abbé E. Nègre[3], répartis dans toutes les régions, de la Champagne à la Gascogne; sans doute, le type «regard» y est-il au moins aussi fréquent, mais c'est, semble-t-il, préférentiellement avec le même qualificatif[4] : les répertoires toponymiques de la France ignorent un type «Grand-» ou «Petit-Regard».

L'interprétation qui s'impose pour *Grand-* et *Petit-voir* est donc respectivement «grand» et «petit (village sur la) Vierre», comme *Rulles* (Lx) est le «village sur la Rulles», *Jauche* (BW) le «village sur la Gette (roman *Jauche*)», *Polleur* (Lg) le «village sur la Hoëgne (anc. *Poleda*)», etc. On a de même, avec l'adj. *grand, Grand-Aaz* à Hermée

(1) L. Hector, *Toponymie des communes de Grandvoir et Tournay* (*AIALx*, 79, 1948, 47).

(2) J.-J. Jespers, *Dict. des n. de lieux en Wallonie et à Bruxelles* (Bruxelles, 2005), sous ces noms, renvoyant à Carnoy, *Origines* (1948), lequel (p. 263), tout en déclarant «obvie» (ce qui ne signifie pas «évidente», moins encore «assurée») l'interprétation «large vue», ajoute que la proximité de la Vierre rend possible que *-voir* soit une variante du même nom. J. Herbillon, *Noms des communes de Wallonie* (Bruxelles, 1986), sous *Grandvoir*, ne se prononce pas, mais fait passer la Vierre à Neufchâteau.

(3) Dauzat et Rostaing, *Dict. des n. de lieux de France* (Paris, 1963), sous *Beauvais-sous-Matha* et, accessoirement, *Beaurevoir*; E. Nègre, *Top. gén. de la Fr.*, II (Genève, 1991), § 21116-21131, p. 1126 sv.

(4) Ouvr. cité, sous *Beauregard*.

[L 26], ou encore *Grand-* et *Petit-Modave* [H 55], dont les éléments principaux sont, de manière certaine pour le premier, des hydronymes.

Sans doute, les graphies *-veoir, -veoire* laissent deviner qu'avec le temps, la relation n'étant plus sentie avec la rivière, ces noms ont subi l'attraction du représentant substantivé de *uidēre* (a. fr. *veoir*)[1] ou du type français «Beauvoir» : attraction de caractère banal, au demeurant. En amont de Petitvoir, en effet, où elle reçoit l'Our venant de Bertrix – son affluent principal –, la rivière est appelée *Rosière* à en juger par les cartes; elle ne prend son nom de *Vierre* qu'à partir de ce confluent. Le cas de *Grandvoir* sur Rosière serait ainsi comparable à celui de *Virelles* [Th 66], près de Chimay, où la rivière se nomme aujourd'hui l'*Eau-Blanche,* ne conservant son nom de **Vire* sous la forme *Viroin* qu'après sa rencontre avec l'Eau-Noire de Couvin. Ajoutons que l'origine féodale de Grandvoir rend compte de la séparation ancienne des deux formes du nom.

L'identité géographique des deux noms étant établie, il reste à élucider la forme *-voir,* que Hector expliquait comme «une reconstitution fautive introduite par ceux qui ont dressé le cadastre, soit au temps de Marie-Thérèse, soit plutôt au siècle dernier». Sur quel modèle ? Or, il se trouve, d'une part, que l'hydronymie de la France connaît plusieurs *Voire, Vière* ou *Vierre*, dont deux en Champagne; en outre, le prototype *Vigera* (d'un celt. **Veg-ar-ā* ?[2]), qu'on

[1] Même si, au témoignage de Godefroy, *veoir* ne semble avoir eu que le sens de «vue», et non celui d'it. *veduta* (cf. les pass. de Christine de Pisan et de Froissart, et surtout celui de Guyot de Provins, où il est associé à *oir* «ouïe»).

[2] Sans doute la «vigoureuse», la «vivace», d'un radical apparenté à celui de lat. *vegēre* «mettre en mouvement, animer», *vigēre* «être vif, éveillé» : radical non attesté en celtique; mais l'important groupe de mots germaniques pour «éveiller» (all. *wecken*) et «veiller» (all. *wachen*) garantit une large présence de la racine en i.-e. occidental. Le détail est d'ailleurs complexe, la forme gallo romane paraissant influencée par le groupe lat. de *vigēre, vigilia,* demeuré vivant : cf. J. Loicq, «Les

a proposé pour *Vierre*, y est attesté dès l'époque mérovingienne (673) pour la *Voire* de Haute-Marne, et à l'époque carolingienne (878) pour la *Vière* de la Marne [1].

Ainsi, *-voir* et *Vierre* se trouvent être dans le même rapport formel que *Oise* et *Isère*, *Vesdre*, *Weser* (All.) et *Vézère*, etc., à ceci près qu'il s'agit ici de la même réalité géographique conçue sous deux espèces : rivière et habitat ; chose curieuse, on observe un couple identique dans le cas d'un torrent de la Drôme : *Voire* ou *Vierre* [2] ; la variante à terminaison féminine est attestée aussi pour les *-voir(e)* chestrolais, et l'oscillation «masculin-féminin» se retrouve p. ex. dans la nombreuse série gallo-romane des *Glain*, *Gland* : *Glane*, *Glaine* [3] ; sans doute est-elle, dans ce dernier cas, distribuée sur des cours d'eau différents [4] ; mais, hormis le *Glain* ardennais, il s'agit de noms qui ne sont pas attestés, au mieux, avant le milieu du Moyen Âge, et souvent pas avant l'époque moderne, soit beaucoup après que ces noms ont pu se fixer. D'ailleurs, la petite ville française d'*Aire*-sur-*Adour* (Landes) offre dans son nom même l'exemple d'un double traitement, également assorti d'une variation de genre (mais inversée), du radical hydronymi-

éléments paléo-européens de la toponymie ardennaise», dans *AIALx*, 126-127 (1995-1996), p. 335 sv. Quant à une rac. **ueg-* «être humide» invoquée par Carnoy, elle n'existe pas sous cette forme. Au demeurant, l'étymologie, quelle qu'elle soit, laisse intacte l'opposition *Vierre* : *-voir*, opposition qui seule importe en l'espèce.

[1] A. Dauzat et coll., *Dict. étym. des n. de rivières et de montagnes en France*[2] (Paris, 1982), sous *Vienne*.

[2] Idd., *Ibid.*, même art., sous *Voire*.

[3] Les couples *Haine* : *Hain*; *Isère* : *IJzer* (*Yser*) ne sauraient être allégués ici, pour diverses raisons.

[4] Il est à noter d'ailleurs que, dans le seul exemple de ce groupe dont on possède une forme antérieure à l'époque carolingienne, celui du *Glain* ardennais, l'acc. *Glanem* attribué à 670 par le cartulaire de Stavelot-Malmedy suppose un thème en *-i-*, dont le genre est ambigu, et que ne confirme déjà plus le *Glanum* de 814 (v. Gysseling, *Top. Wb.*, s. v. *Glain* 1°).

que **atur-* comparable, à l'accent près, à celui qui est envisagé ici : **átur-* > *atúr-* (cf. la graphie *Aturrus* chez Ausone) > *Adour* : **átur-a* > *Aire*[1].

On ne doit pas être surpris de ces capricieuses variations d'accent entre la période celtique et la période gallo-romaine ; il s'agit là d'une question complexe et depuis longtemps controversée, où interviennent divers paramètres[2]. La simple constatation du double traitement de *Isara* > *Oise* et *Isère*, ou encore de *Matrona* > *Marne* (en Belgique l'anc. *(A)marne* condrusienne) et *Meyronne* affl. de l'Argens en Provence, pour ne citer que ces exemples classiques, montre que cette fluctuation affecte de mêmes catégories sémantiques.

On est donc fondé à se demander, malgré la forme ancienne *Voir* pour *Vierre*, si l'on n'est pas en présence d'un authentique couple analogue, reposant sur une variante accentuelle avec spécialisation sémantique : **wég-ara* > *-voir* : **weg-ára* > *Vierre*. Il appartient aux dialectologues d'apprécier si la forme locale [vwar], qui a pu, elle aussi, subir l'attraction d'un représentant ancien ou dialectal de *vidēre*, ne s'explique pas mieux par un original **veg-árra* (cf. *Aturrus* cité plus haut) ou **veg-árro-*[3]. Le contraste analogue entre le nom de la *Rhosnes* hainuyère (affl. de l'Escaut) et celui de *Roanne*, anc. nom du Roannay et auj. hameau de La Gleize [Ve 39], pourrait sans doute aider à élucider ce détail ; on sait que, d'une manière générale, la tendance à la gé-

[1] Nègre, *Top. gén.*, I (1990), §1026, p. 31.

[2] On aura un aperçu de cette question chez Dauzat, *La top. française*[2] (Paris, 1946), p. 168-171 ; cf. aussi Id., *RIO*, 6 (1954), p. 171-172, et la note très brève de P.-Y. Lambert, *La langue gauloise*[2] (Paris, 2003), p. 48, qui suggère, après d'autres, l'intervention de facteurs sociaux à l'intérieur de la communauté gallo-romaine.

[3] La forme masc. du suffixe en *-ar*, quoique rare, n'est pas inconnue ; cf. Dauzat, *Top. Franç.*, p. 135-138.

mination consonantique en fin de syllabe pénultième est un trait caractéristique des parlers celtiques «paléo-rhénans» : l'anthroponymie des inscriptions latines de nos régions en porte témoignage. En l'état des données, mieux vaut, d'ailleurs, ne pas vouloir serrer de trop près l'analyse.

2. Le nom de l'*Ourthe* et le genre féminin des noms de rivières

La note qui précède laisse entrevoir une question du genre des noms anciens de cours d'eau d'une certaine importance. Le nom de l'*Ourthe* et de ses parents ardennais et européens, pour lequel on dispose de données plus anciennes, fournit l'occasion d'examiner cette question d'un peu plus près.

La plus ancienne forme connue coïncide en effet avec son prototype présumé : *Urta* (VIIe-IXe s.), où la présence du suffixe **-tā* est confirmée par comparaison avec *Urva* (VIIIe-IXe s.), nom de l'Our affl. belgo-luxembourgeois de la Sûre, et par les formes apparemment non suffixées *Ur* (resp. 878 et 972, cette dernière étant auj. l'Eau-d'Heure affl. dr. de la Sambre)[1].

Sous sa forme suffixée, ce nom n'est pas isolé : non seulement il est entouré d'un cortège de toponymes dont deux sont visiblement anciens [*Ortho, Ort(h)eu(-ville)*], mais Mme Ph. Gavray-Baty a relevé aux environs de

[1] GYSSELING, *Top. Wb.*, sous *Heure*, distingue 972 *fluvius Ur* et 868 *Ur*, toponyme non identifié près de Fraire [Ph 22]; les sources de l'Eau d'Heure se situant entre Froidchapelle et Cerfontaine, il n'est pas du tout assuré qu'il s'agisse du même nom dans sa double fonction, conformément au modèle ancien; le cours d'eau implicite dans l'*Ur* de 868 pourrait avoir été l'une des branches de l'Yves affl. dr. de l'Eau d'Heure : un exemple de plus d'un affluent homonyme, ou éponyme, du cours d'eau que nous considérons comme majeur ?

Fronville [D 64] un *ri d'Oûte* (1738 «au rys d'*Oultre*»)[1], lequel, étant sous-affluent, ne saurait être une désignation diminutive du nom de l'Ourthe; et, bien que peu répandu, le radical **ur-* est ancien en Europe celtique, comme en témoignent p. ex. plusieurs représentants en Allemagne rhénane comme *Ur-ach, Ur-ft, Euren,* etc.[2] La formation *urtā* elle-même est implicite dans l'ancienne dénomination *Urtella* (819) du Sensbach tributaire du Neckar (r. dr.) dans l'Odenwald, de même que dans le toponyme (d'origine sûrement hydronymique) *Orten* (815, cop. v. 1130 *Ortinon*) des Pays-Bas (NB)[3]. Plus lointainement, A. Carnoy cite encore l'appellatif alb. *hurdhë* «étang, marais», de radical identique et de formation comparable[4]. Cette formation fait partie d'une série bien connue dont le chan. C.-G. Roland a autrefois réuni les principaux représentants : tels la *Meurthe* lorraine (671 *Murta*), la *Sarthe* normande (IXe s. *Sarta*), la *Salza* allemande affl. de la Saale, etc.[5]

Quelle valeur donner au suffixe *-to-/-tā*? L'étymologie de ces différents noms n'est pas connue avec certitude; la racine de *mur-*, par exemple, n'est pas identifiée; on a supposé pour *Sarthe* un original **Sar-ita* en raison du petit

[1] Ph. Gavray Baty, *Le vocabulaire toponymique du ban de Fronville* (Bibl. Fac. Phil. Lg., CIII; Liège et Paris, 1944), p. 18-19. Il va de soi que la graphie *Oultre* est un hypercorrectisme fait à partir du w. *Oûte*.

[2] A. Bach, *Deutsche Namenkunde*, II, 1 (Heidelberg, 1954), § 298, 13; cf. aussi l'index, t. III, p. 425 426.

[3] A. Weijnen, *Praegerm. elementen van de Nederl. toponiemen en hydroniemen* (Bois-le-Duc, 1958), p. 30; M. Gysseling, *Top. Wb.*,s. v. *Orten*; Id., *Nederzettingsnamen in de NL, Noord-Frankr. en N.-W. Duitsl.* («Taalgrens en Kolonisatie», IV; Louvain et Bruxelles, 1969), p. 9. C.-G. Roland, *Top. namuroise* (Namur, 1899-1900), p. 201, cite (sans formes anciennes) une *Orthe* affl. de la Sarthe, en haute Normandie, qui est absente des répertoires de Dauzat et coll. et de Nègre, et que je ne suis pas parvenu à localiser.

[4] Carnoy, *Origines*, s. v. *Ourthe*; l'orthographe est rectifiée d'apr. Pokorny, *Idg. Etym. Wb.* (1959), p. 80.

[5] Roland, *Top. nam.*, p. 201.

groupe d'hydronymes français *Sard-*[1]; cependant, une forme comme *Salza* se rattache clairement à la racine i.-e. occ.**sal-* qui a fourni une très nombreuse série d'hydronymes répandus depuis le nord de l'Europe jusqu'à la Hongrie :ainsi la *Saale* allemande (médiév. *Sala*), la *Saudre* française (anc. **Sal-ara*, médiév. *Salera*)[2]; notre *Salm* ardennaise, notre *Soumagne* [L 95] y appartiennent sans nul doute, avec d'autres toponymes wallons. Quant à l'*Ourthe*, il n'y a pas de raison de renoncer à y voir avec la plupart des toponymistes autorisés un degré zéro (normal avec le suffixe *-to-/-tā*)[3] de la racine i.-e. **wer-* qui a fourni, avec des vocalismes et des élargissements divers, des noms pour «eau» (p. ex. sanscr. *vār* nt., *vārī* fém., v. norr. *vari* nt.), «pluie, étendue d'eau», et de nombreux hydronymes (le *Var* de Provence, ant. *Varus;* la *Würm* bavaroise, notre *Warche* malmédienne, etc. : les exemples foisonnent)[4]. Les regrettés M. Gysseling et J. Devleeschouwer[5] ont recouru, il est vrai, à la racine homonyme dont J. Pokorny (p. 1152) rendait le sens général par «drehen, biegen»; mais on sait combien ces deux

[1] Dauzat et coll., *Noms de riv.*, s. v. *Sarre*, p. 82 dr., suivi par Nègre, *Top. gén.*, I, § 1068, p. 64.

[2] Voir H. Krahe, «Alteurop. Flussnamen», dans *Beitr. z. Namenforschung*, 3 (1952), p. 242; 8 (1957), p. 13; Id., «Die Struktur der alteurop. Hydronymie», dans *Abhandl. der Geistes- u. Sozialwiss. der Akad. in Mainz*, n° 5 (1962), p. 49-51 du t. à part.

[3] La forme **ur-* est sans doute une adaptation tardive ou dialectale (paléo-rhénane ?) du **wr-* conforme au mécanisme des degrés vocaliques en i.-e. (J. Haudry, *L'indo-européen* [1978], p. 17) et qui subsiste en germ. et en baltique (Krahe, dans *BNF*. 16 [1965], p. 139). Cet aspect du problème vaut aussi bien pour la racine homonyme dont il sera question ci-après.

[4] Carnoy, *Origines*, s. v. *Ourthe*; Krahe, *Sprache und Vorzeit* (Heidelberg. 1954), p. 50-51; «Alteurop. Flussnamen»,dans *BNF*, 5 (1954), p. 205; Pokorny, *Idg. Etym. Wb.*, p. 80; Krahe, *Abhandl... Mainz* (cf. n. 2), p. 5-6 du t. à p.

[5] M. Gysseling, «Noms de cours d'eau préhist. en Ardenne», dans *NRO*, 9-10 (1987), p. 48; J. Devleeschouwer, «Keltisch en Oergermaans in Vlaanderen», dans L. Toorjans (dir.), *Kelten in de Nederlanden van prehistorie tot heden* (Louvain, 1998), p. 63.

chercheurs, devenus prisonniers de leur système, affirmaient leurs convictions de manière doctrinale; la notion de «courbure», si elle convient à une rivière à méandres prononcés comme l'Ourthe, peut être inadéquate à ses homonymes, ou peu caractéristique.

En tout état de cause, d'ailleurs, on ne saurait considérer des formations telles que **sal-ta*, **ur-ta*, etc. comme des participes passifs, ainsi que notre éducation de latinistes y inviterait. Le suffixe *-to-*, qui a fourni au latin son participe parfait passif, avait en indo-européen la double «diathèse» active et passive, et plus précisément possessive (cf. *barbātus*); la fonction active a d'ailleurs, en latin même, laissé maint souvenir : ainsi *jūrātus sum* «j'ai juré»[1] (cf. en fr. *géomètre-juré*). Bien que la valeur passive ait fini par dominer également en celtique insulaire (sous la forme *-to-*, *-tyo-*), on entrevoit que le gaulois a développé pour ce suffixe une valeur agentive sans nuance temporelle : ainsi la «distribution», l'«abondance» qui, divinisée, est devenue à l'époque romaine la parèdre habituelle de Mercure, à savoir *Ro-smer-ta*, *Ate-smer-ta*, a eu recours à ce suffixe; avec cette racine *smer-*, elle-même renforcée par les particules *ro-*, *ate-* (on connaît aussi un nom *Smer-tos*), *-ta-* ne pouvait avoir qu'une valeur active, qui fait de cette déesse la «généreuse distributrice», la «grande pourvoyeuse»; il en va de même de la «formule magique» (gaul. *brixta*), susceptible d'être divinisée (gallo-lat. *Bricta*, vénérée à Luxeuil dans les Vosges); les noms fém. en *-tā* sont ainsi devenus des sortes de noms d'action[2].

[1] Voir A. Meillet et J. Vendryes, *Traité de gramm. comp. des langues class.*[2] (Paris, réimp. 1960), §540, p. 360-361; J. Haudry, *L'indo-européen* (coll. «Que sais je?», n° 1798) [1978], p. 82-83.

[2] Voir P.-Y. Lambert, *La langue gauloise*[2] (Paris, 2003), p. 150 et 156; X. De Lamarre, *Dict. de la langue gaul.*[2] (Paris, 2003), sous *brixta*, *brixtom* et *smero-*, *smer to-*. – Avec une juste intuition, Mme Ph. Gavray-Baty, *Fronville*, p. 19, se demandait si *urta* n'était pas devenu un appellatif régional.

Tout élément positif permettant d'affirmer que l'Ourthe a été dans l'Antiquité l'objet d'un culte fait défaut; dans la vallée même, à laquelle on a préféré jusqu'à l'époque féodale les plateaux avoisinants (le contraste entre Ortho, ancienne paroisse agricole, et La Roche, établissement seigneurial, est frappant), les vestiges archéologiques sont très rares; d'ailleurs, les indices de divinisation des cours d'eau de Wallonie se limitent à des conjectures étymologiques (*Dion*, *Dison*, *Maire* [à Tournai][1], *Membre* et *Membrette*, etc.) ou, exceptionnellement, aux offrandes monétaires recueillies sous le Pont de Sambre à Namur. Le nom de «vallée divine» (*Devo-nanto-*) donné au site où s'élèvera plus tard Dinant ne fait pas nécessairement de la Meuse une divinité. On sera donc extrêmement circonspect sur ce point. On ne peut s'empêcher pourtant d'attribuer une signification idéologique à la prééminence du genre féminin, qui affecte partout des cours d'eau importants (tels les noms en *-ara* comme *Sambre* ou *Somme* de Picardie), même si, faute de données suffisamment probantes, on refuse d'attacher une valeur à des couples comme *-voir/ Vierre*, *Ourt/Ourthe*, qui semblent mettre en relief le rôle hydronymique du féminin. Il est également remarquable que, parmi les exceptions que souffre, chez les écrivains latins, la règle des noms de fleuves (plutôt assertion normative de grammairiens qu'observation de linguiste[2]), figurent p. ex. des noms de rivières de Gaule : *Druentia* (la Durance), et bien évidemment *Matrona;* il est non moins remarquable qu'aujourd'hui encore le nom allemand *Donau* du Danube, fleuve celtique sur la plus grande partie de son cours, soit du genre féminin. Il en va de

[1] Rattaché à un original **mātria* «maternelle» par J.-H. Michel (*Actes XLVIIe Congrès Féd. arch. et hist.de Belg.*, Nivelles, 1984, t. III, p. 129).

[2] Voir p. ex. les réserves exprimées dans les *Grammaires latines* de S. Reinach (1886), §4, rem. 1, p. 4 , et de G. François (1961), §52, p. 19.

même pour *Schelde*, nom néerlandais de l'Escaut. Les grands fleuves sont souvent masculins : l'*Indus*, le *Pô*, le *Rhin, Rhenus pater*, etc.

Pour être conçue comme une puissance active, une notion ne doit pas nécessairement, dans la mentalité archaïque en cause ici, être anthropomorphisée et devenir l'objet d'un culte : le genre grammatical était en indo-européen affaire d'idéologie, non de morphologie : *nurus* était la «belle-fille», et *nauta* le «marin»); il y a une vision biologique très concrète dans le fait que l'arbre était conçu comme féminin (*pirus*), son fruit comme neutre (*pirum*); on a remarqué depuis longtemps que les noms du «chemin», que l'on foule, sont souvent du féminin, même s'ils sont thèmes en *-o-* comme gr. *hodós*, etc. En latin *aquae* féminin désigne des «eaux vives», éventuellement curatives (de là nos villes thermales *Ax* ou *Aix*), tandis que son homologue «paléo-rhénan» *-apa*, objet de tant de controverses, a fourni d'innombrables hydronymes, mais est aussi entré, de manière significative, dans le nom d'une divinité vénérée à Cologne, *Apadeva*[1]; en latin encore, *unda* également féminin désigne une eau courante, une eau venant du ciel, et s'oppose au grec *húdōr* fait sur la même racine, mais qui désigne l'eau comme élément et par suite est de genre neutre[2]. Pour être aujourd'hui discrètes dans leur témoignage, nos rivières n'en ont pas moins eu une signification idéologique réelle qu'il importait de mettre en évidence.

[1] F. Motta, «Apadeva», dans *Studi indoeuropei* (E. Campanile, éd.; Pise, 1985), p. 123-134.

[2] Voir A. Meillet, «La catégorie du genre et les conceptions indo-européennes» (1920), repr. dans *Linguistique hist. et linguistique générale*, I (réimpr. Paris, 1948), p. 211-229. L'auteur n'y envisage pas les noms propres de cours d'eau, mais l'exposé sur la double conception, animée et inanimée, de l'«eau» et du «feu», éclaire bien des aspects de l'ancienne hydronymie européenne.

3. Le caractère hydronymique du nom d'*Amberloup* [B 20]

Plusieurs indices onomastiques y font depuis longtemps soupçonner l'existence sous-jacente d'un hydronyme. Mais ni l'analyse de la forme, complexe, ni l'identification possible du cours d'eau concerné ne paraissent avoir fait l'objet d'une analyse critique.

Les formes les plus anciennes : *Ambarlao* (888), *Amarlaus* (896) font entrevoir le suffixe *-āvo-* qui accompagne souvent les hydronymes avec le sens d'« habitat sur la rivière *X* » (type **Lederna*, la Lienne : **Ledernāvu*, Lierneux, cf. VIIe s. *Ledernao*)[1]. Le radical *amb-* ou *am-* accompagné du suffixe hydronymique *-ara-* est celui de nombreux cours d'eau (ou dérivés) dans l'ancienne Europe celtique et au-delà, jusqu'en Toscane[2] : tel peut-être, en Wallonie, *Ambresin* [W 59], sur la Mehaigne ; à l'étranger, sous des formes renvoyant directement à **Ambra* : l'*Ambre* du Dauphiné (dial. *Ambro, Lambro*) [F, Isère], *l'Ambra* de Toscane, affl. de l'Arno, *l'Amper* bavaroise affl. de l'Isar (VIIIe s. *Ambra*), l'*Amber* d'Angleterre (Derbysh. : XIIe s. *Ambre*), etc. On laisse pour l'instant de côté *Ambra*, nom médiéval disparu, lié par une légende apocryphe à Saint-Hubert [Ne 16], mais qui se rapporte plus probablement à Amberloup.

On peut hésiter sur la racine en raison de l'ambiguïté de l'élément *amb-*, les formes dissyllabiques médiévales réduisant à *-ra, -re, -er* l'ancien *-ara* où l'*-a-* était en principe

[1] VINCENT, *Noms de lieux de la Belg.* (Bruxelles, 1927), §80, p. 68-69 (bibliogr.).

[2] Relevé assez complet des ex. chez H. KRAHE, *Unsere ältesten Flussnamen* (Wiesbaden , 1964), p. 90-91 ; pour la Grande-Bretagne : W. NICOLAISEN, « Die alteurop. Gewässernamen der brit. Hauptinsel », dans *BNF*, 8 (1957), p. 228.

posttonique[1] : le *-b-* peut y être issu d'une épenthèse dans le groupe secondaire *-mr-* ; une situation analogue se reproduit à propos des formes romane et germanique du nom de l'*Amblève ;* et même des formes germaniques, où *-mm-* peut être issu de *-mb-*, sont de ce fait ambiguës (ex. : l'*Emmer* affl. de la Weser, anc. *Ambra*). On ne paraît pas avoir toujours pris garde à cette ambiguïté[2]. En effet, un radical également répandu de forme *am-* est bien attesté en toponymie (ex. : *Am-isia,* n. antique de l'Ems, ou notre *Amante* affl. de l'Aisne ardennaise)[3]. Il est vrai qu'il n'est plus en Occident qu'un fossile, n'ayant de représentants qu'en hittite, grec et albanais[4] où ils peuvent être des emprunts[5], voire, si l'on admet le rapprochement, des reliques préhistoriques. Au contraire, *amb-* (i.-e. **emb(h)-*, degré zéro **mb(h)-*, cf. skr. *ámbhas-* «eau, flot» et *ambu-* «id.», gr. *ómbros* «pluie, averse», etc.) [Pokorny, p. 315-316] est représenté en gaulois par les deux gloses d'Endlicher *ambe* «(lat.) rīvō», *inter ambes* «inter rīvōs» ainsi que par des hydronymes ou «paléo-hydronymes» où le *b* ne saurait être épenthétique : *Amba* (fin XIe s.), n. anc. d'*Aam* loc. près d'Elst (NL, Gldr.), dans la région des Grandes Rivières, ou les dérivés franç. *Ambion* anc. nom d'un affl. de la Seine à Caudebecq (S.-Mar.), *Ambalon* c. d'eau de l'Isère (XVe s. *Amballon*), *Ambials* c. d'eau du Cantal, (XIIe s. *Ambils*), etc.[6]

[1] En principe, car l'ex. de la *Vierre* (§ 1), entre autres, montre que le suffixe a pu recevoir l'accent, du moins à l'époque gallo-romaine.

[2] Cf. toutefois Nicolaisen, *BNF*, 8 (1957), p. 228.

[3] Voir Krahe, *Akad. ... Mainz*, déjà cité, p. 28-29.

[4] Krahe, *Sprache und Vorzeit* (Heidelberg, 1954), p. 49 ; *BNF*, 8 (1957), p. 145 sv.

[5] P. Chantraine, *Dict. étym. grec*[2] (Paris, 1999), s. v. *amára* («canal, fossé d'irrigation») : le mot est déjà homérique, mais technique.

[6] Dauzat et coll., *N. de riv.*, s. v. *Amasse*, p. 19 dr. ; Nègre, *Top. gén.*, I, n°s 2005 sv., p. 104.

Les deux formes du nom d'Amberloup citées ci-dessus ne sont pas faites pour dissiper l'équivoque, et sembleraient même procéder d'une double tradition. Osera-t-on se fonder sur l'*Ambarlao* de 888, connue par un recueil de la fin du XIIe siècle où elle est répétée plusieurs fois (v. Gysseling, *Top. Wb.*), et où le *b* est séparé de *r* par la voyelle atone de *-ar-*, comme si elle était encore prononcée dans le nom simple **Am(b)-ara* au moment où s'est constitué le dérivé complexe que nous livrent les documents ? Il faudrait pour cela établir la chronologie *absolue* des suffixes, savoir si *amber-* ne représente pas déjà la prononciation wallonne d'un éventuel *ambr-*, etc. La question, au demeurant, n'a qu'un intérêt théorique. On posera donc comme forme primaire un hydronyme **Am(b)-ara-*, doublement suffixé par la suite.

On laisse généralement dans l'ombre l'élément *-l-*, présent aussi, à la même place, dans le nom de l'Amblève. Comprimé entre deux autres, devenu atone, le suffixe comportant ce *-l-* n'est plus reconnaissable. Ce n'est pas, d'ailleurs, qu'il manque de répondants en hydronymie celtique et même paléo-européenne d'une manière générale : sans sortir de Wallonie, qu'il suffise de rappeler, outre *Amb-l-ava* (et *Emblon* n. anc. du *Néblon* affl. de l'Ourthe à Hamoir), la formation en *-l-* des formes anciennes d'*Ave (ry d'-)* affl. de la Lesse (934 *Albliun*), *(D)ave* [Na 94] (1091 *Daveles*), *(L)effe (fond de -)* à Dinant (1179 *Leffle*) < *Albula,* étymon à valeur hydronymique bien connue; on peut rappeler encore p. ex. le nom antique du Waal (Ier s. av. J.-C.) *Vac-alus* en regard de skr. *vak-rá-* «courbe (adj.)», *vaṇka-* «méandre d'un cours d'eau»[1].

[1] Sur les formations en *-l-* dans l'hydronymie européenne : H. KRAHE, *Rev. des études. i.-e.* (Bucarest), 4 (1947), p. 159-169; *BNF*, 6 (1955), p. 109-112.

Peut-être ces noms gardaient-ils à l'origine la valeur dynamique du suffixe i.-e. **-lo-/-lā,* encore présente en latin (*crēdulus* «qui croit», *bibulus* «qui boit»)[1]; mais la toponymie nous montre des formations en quelque sorte fossilisées, dont H. Krahe avait noté la rareté (n. 1, p. 142); et ce type a été peu productif en celtique insulaire[2]. Aussi, venant après *-(a)ra*, un tel suffixe ne peut ici qu'être redondant ou, plus probablement, représenter un diminutif: soit latin (*-ella*), soit encore celtique si l'on considère la survivance présumée des parlers locaux au cœur de la forêt d'Ardenne (*-il(l)ā*?) : le gaulois connaissait en effet un suffixe de cette forme, connu surtout dans des hypocoristiques de noms de personnes (*Vindillus* «Blanchet» < *vindo-* «blanc»; *Segellus* en reg. de *Sego-maros,* etc.), mais qui, comme son homologue latin, semble avoir formé de véritables diminutifs, comme *brogilo-* «petit bois» (afr. *breuil*), de *brogi-* «terre (inculte), territoire frontière»[3] : l'un comme l'autre devant aboutir à **Ambar-ula* ou *-ella* (cf. l'*Ambrella* d'Italie, prov. de Pérouse[4]), avec un traitement latin ou roman identique devant le suffixe *-āvu*. Un détail confirme peut-être l'existence de ce diminutif comme nom propre : c'est que les variantes en *-ācu, -ācensis* (*Amberlacensis fiscus* au XIe s.) portent toutes l'élément *-l-*, qui apparaît ainsi lié au radical malgré l'hésitation des suffixes.

Dans cette hypothèse, une question surgit : le diminutif ne suppose-t-il pas un autre cours d'eau plus important, l'**Ambara,* dont il serait l'affluent ou le voisin? La question ne serait pas légitime si ce dernier avait pu être un

[1] HAUDRY, *L'i.-e.*, p. 53 (§ *k*). C'est le même suffixe qui a fourni e. a. au slave des participes actifs.

[2] Voir H. PEDERSEN, *Vergleichende Gramm. der kelt. Sprachen*, II (Göttingen, 1913), § 397, p. 53 sv.

[3] LAMBERT, *Lg. gaul.*, p. 193; DELAMARRE, *Dict.*, s. v. *brogilos.*

[4] A. SCHMID, *BNF*, 13 (1962), p. 119.

appellatif; mais le suffixe *-(a)ra* en fait un nom propre, puisqu'à lui seul le radical exprime déjà la notion d'«eau» : une «rivière d'eau» n'a pas de sens. Le site d'Amberloup se trouve sur la voie romaine Bavai-Trèves, au point de convergence de plusieurs cours d'eau rejoignant l'Ourthe occidentale (et donc de plusieurs chemins d'accès régionaux), ce qui a sans doute favorisé à l'époque romaine le choix de cet endroit de la forêt d'Ardenne comme siège de son administration[1]. L'Ourthe elle-même ne saurait guère être cette ancienne *Ambara*. Sans parler d'*Ort(h)euville* (anc. *Ortenville* litt. «domaine de l'(habitat) d'Ourthe»), le village d'*Ortho*, ancien refuge du Bas-Empire romain, premier noyau et paroisse primitive du comté de La Roche, se dénonce par son nom comme une autre formation en *-āvu* (888 *Ortao*, 893 *Urtos*), autant dire pré-médiévale. Restent les affluents, tous deux de droite : selon W. Lassance l'Ourtille serait l'ancien nom du *Laval*, principal affluent de l'Ourthe occidentale, avec laquelle il conflue à env. 1200 m. du centre d'Amberloup; et c'est plutôt le ruisseau de Rancourt, venu de Tillet, village situé un peu au Sud, et pénétrant jusqu'à l'église d'Amberloup, qui aurait été l'ancienne *Ambara*[2]. Mais, d'une part, le nom de *Laval* est ancien, non seulement en ce qu'il porte la marque du genre féminin de *vallis*, mais surtout parce que sur une branche annexe de son cours se situe *Lavaselle* (Sibret) [B 26], nom attesté depuis le XIe siècle (*Le Vazalle*), et qui

[1] C'est à-dire à l'époque romaine impériale, vers le IIe siècle de n. ère; car on présume qu'Amberloup a été le siège de l'administration de la forêt d'Ardenne (*curia Arduennae*), domaine impérial demeuré ensuite aux mains de la dynastie carolingienne : voir J. Vannérus, «L'inscr. romaine d'Amberloup», dans *Bull. Acad. roy. de Belg.*, cl. des lettres, 1950, p. 488-528, repr. en abrégé dans *Parcs Nationaux*, 8 (1953), p. 80-86; F. Rousseau, «Les Carolingiens et l'Ardenne», dans *Bull. Acad.*, 1962, repr. dans *À travers l'hist. de Namur, du Namurois et de la Wallonie* (Bruxelles, 1977), spéc. p. 255-256, où l'on verra quelle énorme étendue avait alors la paroisse d'Amberloup.

[2] W. Lassance, «Topon. d'Amberloup», dans *Curia Arduennae*, 6 (1955), p. 12.

renvoie directement à *vallicella*; le village de *Laval* lui-même a des origines médiévales. C'est donc plutôt ce dernier cours d'eau qu'on serait tenté d'identifier avec *Ambara*, dont *Vallis*, *Vallicella* pourraient avoir été des adaptations latines; et c'est le diminutif **Ambarula*, **Ambarella*, à la base du nom d'Amberloup, qu'il conviendrait alors de reconnaître dans le ruisseau de Ronsart, qui pénètre au centre du village et dont le cours est parallèle à celui du Laval, quoique beaucoup plus bref: de là le fait que les deux noms auraient été liés dans l'Antiquité.

On conçoit en effet que, dans l'organisation du *fiscus* forestier au centre duquel se trouvait Amberloup, il importait de ne pas laisser au hasard la dénomination des cours d'eau confluents. On conçoit aussi que le vieux nom celtique d'**Ambar(a)-l-āvu*, qui a peut-être coexisté avec la désignation officielle de *Curia* [*Arduennae*], ait survécu comme nombre d'usages locaux : ceux-ci avaient, comme on sait, repris vigueur dans l'Empire d'Occident dès le IIIe siècle. Et c'est de manière tout artificielle (mais avec un sens juste de l'analyse lexicale où survivait peut-être le souvenir de l'antique **Ambrelle* d'Amberloup) qu'au début du XIe siècle, dans le but de glorifier les origines de l'abbaye de Saint-Hubert, la légende rapportée par la chronique dite *Cantatorium*, citant à l'appui un faux diplôme de Pépin le Bref[1], a cru pouvoir transporter à Andage un pseudo-*Ambra*, enlevé indûment à Amberloup, confirmant ainsi sans le vouloir l'origine hydronymique de son nom.

[1] Voir le mémoire fondamental de G. KURTH, *Les premiers siècles de l'abbaye de Saint-Hubert* (Comm. roy. d'hist.: Bruxelles. 1898), dont les conclusions sont résumées par VANNÉRUS, *Parcs Nat.*, 8 (n. 1, p. 144), p. 82.

4. *Scry* et *Boltry* : une question de chronologie ?

Pour désigner un «ruisseau asséché ou rarement alimenté», notre toponymie recourt normalement à *Sèchery*, adaptation de w. *sètch'ri*, lui-même apposition de deux mots autonomes : ainsi à Fosses-la-Ville [Na 109] ou à Redu [Ne 11]. Carnoy interprétait de même les deux *Scry* [Abée H 58] (1372 *Scriu*) et [Mettet Na 131] (w. *Scrî*, *Scri*) : ce qu'avait écarté implicitement É. Legros, estimant que «l'étymologie reste à trouver» (*BTD*, 19 [1945], p. 169) ; il est vrai que l'explication proposée antérieurement par J. Haust (w. *strî* «étrier», a. fr. *estreu*, *estrieu*, pris ici au sens de «barrière» ?) [1] était d'autant moins heureuse au point de vue sémantique qu'on a affaire à deux noms identiques et géographiquement éloignés l'un de l'autre, ce qui écarte l'hypothèse d'une formation de circonstance ; Haust ne paraît d'ailleurs pas en avoir reconnu l'origine hydronymique, pourtant certaine, comme on voit par les formes anciennes *Beariu* (1220), *Bealriu* (1264) du ruisseau de Beaurieux en Hesbaye orientale, près d'Heure-le-Romain [L 14] [2], ou *Molriu*, *Mo(u)lriu* (1233) d'un ruisseau appelé ensuite *Molry* (voir §5), etc.

Des composés banals comme «sec ry» ne se sont pas tous créés à la même époque. Il en est de relativement récents comme les *Rieussec*, *Riousec*, *Rus(s)ec* de France, dont aucun n'est antérieur au XIIe siècle [3]. On conçoit donc que tous n'aient pas l'aspect de simples apposés comme le type wall. *sètch ri*. Ne peut-on revenir à l'étymologie enseignée

[1] J. Haust, «Topon. et dialecte», 2e sér., dans *BTD*, 18 (1944), p. 396-397.

[2] E. Renard et J. Hoyoux, «Top. d'Heure-le-Romain», dans *BTD*, 17 (1943), p. 72 et 87.

[3] Dauzat et coll., *N. de riv.*, sous ces noms ; Nègre, *Top. gén.*, II, n° 20773, p. 1104.

par Carnoy, mais en partant d'une locution lat. vulg. plus ancienne **siccu rīvu* ou d'une forme romane qui en procéderait, constituant une unité lexicale, et donc accentuelle, centrée sur *-rī-*, *sic-* devenant alors protonique et réduit à *sc-* bien qu'initial? C'est ce qu'on observe dans nombre de toponymes wallons anciennement pluri-syllabiques comme *Fter* à Serville [Ph 27] (1180 *Fretieres*) où l'on reconnaît avec Haust *fractāria* [1]; *Pry*(-lez-Walcourt) [Ph 12] (868 *Perario*) < *pirāriu* «verger de poiriers». Si, considérant que *siccus rivus* ne forme pas un groupe uni en latin [2], on préfère partir d'une forme plus évoluée, déjà wallonne, on peut imaginer une évolution **setch'rî* > **stch'trî*, où la semi-occlusive se durcit en occlusive devant une consonne continue comme dans *B'jin*, nom wallon de *Vezin* [Na 64] ou comme dans *Brouffe* affl. de l'Eau-Blanche et anc. nom de Mariembourg [Ph 63] < *Vrouffe*, forme attestée en 1512 (868 [cop. XVIIIe s.] *Verofle;* 1134 [cop. fin XIIIe s.] *Veroflo;* 1153 et 1178 [cop. id.] *Verofle*) [3] : le *v-* initial est en effet étymologique, étant celui du radical de *Viroin, Virelles*, etc.

On peut se demander si l'on ne pourrait pas expliquer de la même manière *Boltry* (Seilles, auj. à Andenne [Na 84]; sans forme ancienne connue), rattaché par J. Herbillon à l'anc. w. *bolet*, w. *bolète* «petite boule» (*BTD*, 30 [1956], p. 227), ce qui n'est sémantiquement pas satisfaisant pour un ruisseau. On pense alors à l'idée de «bouillonner», fréquente en hydronymie; J. Roland, auteur de travaux ap-

[1] HAUST, art. cité (n. 49), pp. 388-389. Cf. CARNOY, *Orig.*, p. 230-231, qui y ajoute *Ftroul* à Wellin [Ne 4] (XIVe s. *Fetroules*).

[2] Il a cependant dû se créer une expression *siccus rivus* à côté de la latinité classique, ou entre celle-ci et les premiers textes romans, car le type est récurrent en France, comme on peut le voir par le répertoire de DAUZAT et coll. (beaucoup plus riche ici que celui de NÈGRE). Les conditions géographiques expliquent assez que ce type apparaisse concentré dans les régions du Midi.

[3] ROLAND, *Top. nam.*, p. 172-173; P. MARCHOT, dans *Leuv. Bijdr.*, 21 (1933), p. 155. Les formes anc. sont données d'ap. GYSSELING, *Top. Wb.*, s. v. *Brouffe*, avec une adaptation aux habitudes graphiques actuelles.

préciés sur l'Entre-Sambre-et-Meuse, faisait état d'un lat. vulg. *bullitu* [1]; mais le substantif *bullītus* (gén. *-ītūs*), terme rare, n'est pas représenté dans les langues romanes, à la différence du type vulg. *bulliōne;* et le participe parfait *bull' ıtus* «qui a bouilli» est hors de cause, e. a. pour une raison de sens. Il est plus conforme à l'esprit populaire de recourir à un composé ancien avec un participe présent, celui-là même qui a fourni le type «bollant», soit class. *bulliente(m) rīvu(m)* >**bullente rīvu.* [2] Car le concept a fourni des créations onomastiques échelonnées dans le temps, et il en est qui sont tardives : à côté du type w. *Bola*, e. a. le *Bolland* affl. de la Berwinne, se sont créées des locutions plus parlantes encore comme *Bouillonfontaine* (1422), plus tard *preit au bouillon* (1742) à Thumaide [A 54][3], et même *Fontaine Bouillante* (rieu de la -), à Stambruges [A 60][4], etc. Ce serait un cas de syncope d'une seconde syllabe à voyelle nasale, comme le wallon en offre maint exemple : *bol'djî* «boulanger», *Mâm'dî* < *Malmundaria,* Malmedy), *tchèp'tî* «charpentier», *vol'tî* «volontiers», etc.

5. Le *Molry,* ancien hydronyme du bassin de la Dendre

Les considérations qui précèdent donnent peut-être le moyen de rendre compte de la formation de ce nom, rencontré ci-dessus à propos de *Scry* (§4).

[1] J. Roland, dans A. Louant (éd.), *Le Hainaut. Dict. des noms de communes* (Mons, 1940), p. 3.

[2] Cette dernière forme m'a été suggérée à la séance de la C.T.D. du 21 mai 2007, comme expliquant mieux la forme actuelle *Boltry.*

[3] J. Gorlia, «Hist. de Thumaide», dans *Ann. Cercle arch. de Mons.* 59 (1945), p. 15, qui ajoute que ce type de sources intermittentes, fréquent dans la région, s'appelle localement *bouloires.*

[4] A. Gosselin et J. Rolland, *Stambruges... un peu du passé* (Chièvres,1939), p. 59-60

Il s'agit du nom d'un ancien fief à Herchies et Erbaut [resp. Mo 11 et 12], mais aussi d'un bois à Lens-sur-Dendre [Mo 7][1]. Les formes anciennes (1233 *Moulriu, nemore de Molriu;* dans la même charte la mention d'un «vivier de *Molriu*), jointes au fait que les localités d'Herchies, Erbaut et Lens, contiguës, s'égrènent le long d'un affluent de la Dendre orientale (r. gauche), indiquent qu'il s'agit d'un hydronyme très ancien, antérieur à la généralisation de la forme régionale *rieu*, et désignant soit cet affluent même, auj. le «ruisseau des Richards», soit un sous-affluent disparu.

L'extrême fréquence du type «ruisseau du (ou des) moulin(s)», qui a fourni à cette région du Hainaut de nombreuses adaptations d'un anc. nl. *molen-baki-*, sous les formes *Moulbaix (-bais)*, suggère ici encore un stade plus archaïque, et purement roman, du même lexème, antérieur peut-être aussi au *molendinum* des documents latins du Moyen Âge. On pourrait penser à *mola* (**molae rīvu*), qui dans l'Antiquité n'a pas seulement désigné la «meule» du moulin ou du pressoir, mais tout l'appareillage; toutefois, il est plus conforme à la postérité *romane* de cette famille de faire appel à **molīnum* qui, pan-roman (*REW*^{3}, 5644), doit être de création relativement ancienne : soit **molīnī rīvu* ou, si l'on préfère, **molinriu*, avec la même syncope rencontrée plus haut. Le caractère féodal de l'ensemble aura préservé l'archaïsme de cet hydronyme.

[1] M. VAN HAUDENARD, «Hist. du bourg de Lens-sur-Dendre», dans *Ann. Cercle archéol. de Mons*, 56 (1939), p. 21 et 24.

6. La *Statte* de Solwaster (Sart-lez-Spa) [Ve 34]

Ce farouche torrent de notre haute Ardenne est un sous-affluent de la Hoëgne (r. dr.), né dans les Hautes-Fagnes à la limite Sud de Jalhay. Son nom évoque le faubourg homonyme de Huy et bien d'autres lieux-dits, répandus dans la moitié orientale de la Wallonie, de Wavre à Goé [Ve 25][1], et a intrigué les toponymistes, depuis Feller jusqu'à Herbillon. À vrai dire, il semble que, sans omettre même l'auteur de la *Toponymie de Jalhay*, les auteurs aient eu en général l'attention attirée par les différences entre le site quasi-urbain de Huy, au pied d'une colline escarpée, et la sauvagerie fagnarde ou forestière de la rivière de haute Belgique[2]; celle-ci ne paraît pas avoir été étudiée pour elle-même au point de vue onomastique.

Comme on peut s'en assurer par les travaux d'Herbillon, il ne s'agit nullement d'un hydronyme à l'origine, mais d'un lieu-dit banal de provenance germanique,ce qui explique sa concentration particulièrement dense dans l'est de la province de Liège et le nord de notre Luxembourg[3]; ce mot est sans doute un ancien appellatif spécialisé, à côté de l'anc. wall. *apleit*, pour désigner un «point d'accostage», un «débarcadère» au bord d'une rivière, et c'est à l'évidence ce que désigne l'expression dialectale *so lu state, so l'sitate*, fr. rég. *sur le stat(t)e*, qu'on re-

[1] On en trouvera une liste assez complète chez J. Herbillon, «Toponymes hutois», dans *Ann. Cercle hutois des sc. et des beaux-arts*, 24 (1951-1954), spéc. p. 185.

[2] J. Feller, *Top. de la comm. de Jalhay* (Mém. CTD, 1; Bruxelles, 1936), p. 426-427; sauf erreur, l'important examen critique d'E. Legros (*DBR*, 2 [1938] et 3 [1939]) ne touche pas au problème de *Statte*; Herbillon, «Toponymes de Huy (r. g.)», dans *Ann. Cercle hutois* ..., 27 (1965), p. 8-10; A. Boileau, *Enquête dialectale sur le N.-E. de la Belg.*, II (Liège, 1970), p. 390, n. 12.

[3] Herbillon, *Ann. Cercle hutois* ..., 24, p. 185.

trouve à peu près partout (avec l'article); à Huy en particulier, les documents du Moyen Âge (indirectement depuis le XIIIe siècle) confirment cette interprétation : en face de l'*apleit* ou *portus* urbain de la rive condrusienne de la Meuse, le ou la *Stat(te)* aurait été le débarcadère du comté de Moha à l'embouchure de la Mehaigne [1].

L'étymologie confirme à son tour la vocation fluviale ancienne de ce terme, qui avait cette valeur en germanique ancien : m. nl. et m.h.all. *stade*, v. sax. *stath*, etc., et jusqu'au got. (dat. sg.) *staþa* signifient en effet «rive, débaracadère» (all. *Gestade*) [2]; Herbillon rappelait aussi, à titre de parallèle avec le Statte hutois, le quartier portuaire et marchand d'Utrecht, appelé *Stathe*, développé au sud du *castrum* [3]; mais, devenu appellatif en est-wallon, ce terme a perdu ce sens technique pour ne plus désigner qu'un simple accès à un cours d'eau même non navigable, voire non flottable et donc dépourvu d'intérêt économique; ainsi s'explique la présence de ce terme aux bords de la Lesse, comme à Éprave [D 89], ou d'un affluent du Hoyoux, comme à Marchin [H 53].

Ainsi, croyons-nous, peut-on expliquer le nom de la Statte de Solwaster. Lorsqu'on s'y rend, on ne tarde pas à réaliser que le chemin qui y conduit depuis l'église (env. 1500 m.) est le seul endroit de son parcours où le cours d'eau soit accessible, hormis des sentiers touristiques difficiles; très peu profond en temps normal, encombré de rochers à cet endroit, le torrent est totalement inapte à recevoir la moindre périssoire; mais il est franchi par un chemin forestier menant à Jalhay, qu'ont pu emprunter dans le passé des chaufourniers, venus là p. ex. pour s'approvi-

(1) HERBILLON, *Ann. Cercle hutois* ..., 24, p. 183 sv.; *Ibid.* 27, p. 9-10.
(2) F. KLUGE, A. GÖTZE, etc., *Deutsches etym. Wb.*, s. v. *Gestade*.
(3) J. HERBILLON, *ibid.*, 27, p. 9.

sionner en bois sur l'autre rive; un lieu-dit tout proche s'appelle aujourd'hui encore *Chaffour* (*tchafôr*). On conçoit que les usagers ont pu appeler cette rivière mystérieuse «l'endroit où l'on a à franchir un cours d'eau», puis ce cours d'eau lui-même, par un transfert dont l'hydronymie «secondaire» est coutumière.

La rivière de Spa offre un exemple identique de ce procédé. Né dans la fagne de Malchamps, cet affluent de la Hoëgne appelé dans le passé, à Spa même, *Eau de Spa*, a pris au XXe siècle le nom du hameau de *Wayai* (Sart-lez-Spa) [Ve 34], où il est traversé par un chemin reliant Nivezé à Sart. Les divers *Wez*, *-we(l)z*, *Wayau*, etc., rappellent ainsi les conditions malaisées des transports ruraux d'autrefois. En particulier, l'expression *Wez de Chin(n)e* (Merlemont) [Ph 50], sur un affluent de l'Hermeton appelé auj. la *Chinelle*, expression qui elle-même conserve le nom originel *Chinne* du ruisseau[1], montre l'importance du passage dans la mémoire populaire, au point qu'on peut se demander si la dénomination qui l'a emporté n'est pas le diminutif de (*Wez de*) *Chine* plutôt que de *Chinne* en tant qu'hydronyme, selon la règle générale dégagée autrefois par A. Vincent[2]; car il n'est pas vraisemblable que *Chinelle*, qui ne paraît pas attesté avant la carte de Ferraris, soit tiré du nom de l'ancien domaine du haut Moyen Âge (cf. n. 2). *Le cours d'eau tend à être désigné dans ses rapports occasionnels avec les hommes plutôt que pour lui-même.*

En somme, on a ici affaire à l'un de ces cas où un hydronyme reproduit *ut sic*, sans l'intermédiaire d'un suffixe ou

[1] Connu par le nom d'un village disparu dès avant 1195 : ... *territorii de Sinna in quo quondam villa extitit et ecclesia* (ROLAND, *Top. nam.*, p. 124-125); mais il est permis de croire avec Roland qu'à l'origine il s'agit d'un hydronyme, sans admettre nécessairement les rapprochements avancés par l'auteur.

[2] A. VINCENT, «Les noms de cours d'eau diminutifs de noms de lieux», dans *RBPH*, 7 (1928), spéc. p. 21-45. Le cas de *Chinelle* est évoqué p. 40.

d'une périphrase («ruisseau, ry de», etc.), le nom d'un établissement ou d'un site jugé caractéristique dans la psychologie des usagers. À partir du type si fréquent «ruisseau du Moulin», ou de dérivés du type «Molignée, Moligneau», on a fait dans quelques cas, par ellipse mentale ou par usure, «Moulin» tout court : ainsi *Martin-Moulin* (affl. de dr. de l'Ourthe orientale près d'Houffalize [B 15]) ou, en pays de langue allemande, *Altmühl* (petit cours d'eau au sud de Nuremberg, Bavière). On peut encore citer les ruisseaux appelés *Tordoir* (p. ex. à Wodecq [A 7])[1], *Stordeux* (à Comblain-au-Pont [L 116]), du nom de pressoirs installé sur leurs bords. Ce ne sont là, au fond, que des cas particuliers, relevant de la micro-toponymie, du type où l'on passe de «rs. de *X*» à *X* en fonction hydronymique : Mellier, Acoz, Chefnâ (à Aywaille, de *tchèm'nâ* «(hameau de) charbonniers»), etc.

Note de correction (à propos d'*Amberloup*, §3). — Dans le nom de la *Gileppe* (**Geis-l-appia*), le suffixe *-l-* est placé *avant* le suffixe hydronymique, à la différence d'**Ambara-l-(āvu)*, et par suite ne saurait avoir la valeur diminutive, mais agentive.

Jean Loicq

[1] G. Leroy, *Wodecq sous l'Ancien Régime* (s.l., 1984), p. 11.

Hydrotoponymes

0. Introduction

Nous proposons le terme d'*hydrotoponyme* pour qualifier une «superclasse» toponymique qui comprendrait tous les toponymes dérivés d'hydronymes ou composés avec eux.

1. Définition

Un hydrotoponyme est un toponyme dérivé d'un hydronyme ou composé avec lui, qui se situe généralement à proximité immédiate de celui-ci et qui entretient un rapport essentiel avec lui. Sont également considérés comme des hydrotoponymes, certains toponymes formés par transfert d'un hydronyme ou d'un composé hydronymique, et qui désignent (le plus souvent) des terrains situés près de cours d'eau ou de l'eau.

Dans de nombreux cas, l'hydrotoponyme conserve une ancienne dénomination du cours d'eau composant ou qui a été conservée uniquement dans un affluent (Loicq 2006, 368).

2. Les différentes classes

Il est possible de subdiviser les hydrotoponymes en trois grandes classes. Dans la première, assez réduite, l'hydrotoponyme est formé par simple *transfert* de l'hydronyme. La deuxième, très étendue, est formée par *dérivation* à l'aide de divers suffixes, le plus souvent des «suffixes

d'établissement». La troisième, enfin, est constituée par les *composés*, dans lesquels l'hydronyme forme généralement la première partie de l'hydrotoponyme.

2.1. Transfert

Certains hydrotoponymes sont formés par simple transfert de l'hydronyme.

Ce mode de formation existe depuis la préhistoire :

Thérouanne (Nord) (± 300 C VIII *Taruenna*; ± 365 C XIII *Tervanna* TW 959)

Gysseling abandonne l'explication par un dérivé celte de *tarwos* = «taureau» (TW 959) pour l'hydronyme *Tarawannā* (Gysseling 1982, 44; 1983, 185). Thérouanne est située sur la Lys.

Wiseppe (Meuse), petit village situé sur la rivière *Wiseppe* < *wej-es-apā* (Gysseling 1983, 163).

Il existe également des exemples de transferts plus récents de ce type.

Le terme anglais *brook* signifie aussi bien «pré» que «ruisseau» dans le Kent et le Sussex (Gysseling 1975, 3). Le terme de *beek* peut avoir la signification secondaire de «pré ou terre le long d'un ruisseau» (Van Passen & Roelandts 1967, 85).

En néerlandais, il existe de nombreux exemples d'hydronymes qui ont été transférés sans aucune modification aux prés et aux prairies situés le long du cours d'eau. «*De naam van een waterloop gaat gemakkelijk over op percelen die aan de waterloop grenzen*» (Devos 2000, 71).

Le terme *auwe* (ou *ooi*) est dérivé du germanique «ahwjo», signifiant «eau», et désigne des prés ou des terrains alluviaux le long de cours d'eau, «vruchtbaar

alluviaal land aan een waterloop, afgeleid van *ahwō-* f. 'water'» (Lindemans 1945, 282; TW 764). Il est bien représenté dans la toponymie flamande, p. ex. *Ardooie* (W-Vl) (TW 66), *Ooie* (O-Vl) (TW 764).

A Zomergem (O-Vl), Gysseling remarque : «Aan de oude naam [van de Durme] herinneren de Durmen, hetgeen haast een soortnaam geworden is van de meersen langs de voormalige Durme, en waaraan het gehucht Durmen onder Zomergem zijn naam dankt» (Gysseling 1955, 15; Tavernier-Vereecken 1968, 377; Zomergem, 15-16, 181).

Un autre exemple de transfert hydronyme > pré/prairie est Laak. «*Laak* betekent elders waterloop of poel, maar in de dorpen langs de Leie werd het woord toegepast op de alluviale gronden langs de rivier. Nu nog spreekt men te Drongen van 'de laken' of ''t laak', en dat zijn de meersen langs de Leie» (Tavernier-Vereecken 1968, 342).

Le terme *meers*, d'où vient le français *marais*, est également dérivé directement de **marisk* = «flaque, étang» (Van Osta 1995, 795-797).

2.2. Dérivation

Il existe de très nombreux suffixes servant à former des dérivations, dont beaucoup n'ont pas encore été étudiés de façon systématique. Le relevé ci-dessous ne constitue donc qu'un survol.

2.2.1. *inio(n)*

Havinnes (Ht) (1123 *Hauines* TW 459)

Heffen (Malines, A) (1148 C s.d. *Heffena* D5467; ± 1188 C ± 1243 *Hefne* TW 464)

IE **khab-* : «brillant, sinueux» (Gysseling 1982, 45-46) + suffixe *inio* (Gysseling 1983, 184). Havinnes est située sur le Rieu d'Amour, Heffen sur la Senne.

2.2.2. *inas*

Hérinnes (Ht) (847 C ±1300 *Harinas*; 1191 *Heriniis* TW 481)

Herne (VB) (1100 C XVI *Benzoni de Herines*[1]; 1145 C XVIII *apud Herinam* Roobaert 2000a, 61)

Nom d'établissement de IE **kar-* : «brillant, sinueux» (Gysseling 1982, 50) + suffixe *inas* (TW 1115). A Herne, le nom de l'hydronyme (la *Marcq*, qui y fait une grande courbe) a été conservé dans le nom d'un affluent, l'*Aerebeek* (peu avant 1117 *Walt(er)i de harenbecca*).

Hérinnes-lez-Pecq est située sur l'Escaut.

2.2.3. *ja*

Le suffixe (mérovingien) *-ja* sert à former des noms d'établissement à partir d'hydronymes. Il devient improductif aux VIIe – VIIIe siècles (Gysseling 1965, 94; Gysseling 1983, 185).

Tollembeek (VB) (1148 *Tholobecca*; 1211 *Tolembeke* TW 970)

Hydronyme préhistorique **dholo-* = «méandreuse», complété par la suite par le tautologique *baki* germanique et le suffixe *ja*, qui provoque la gémination de la consonne précédente (Gysseling 1983, 185; Roobaert 2000b). Tollembeek est située sur la Marcq.

[1] Archives générales du Royaume, Bruxelles, Archives Ecclésiastiques du Brabant, Cartulaire de Forest, 7034, n° 267.

2.2.4. *akom*

Nous avons traité précédemment de ce suffixe préhistorique, souvent réinterprété en *iacum*, qui sert à former des noms d'établissement à partir de noms de cours d'eau. Le prototype en est **Soignies** (Ht), sur la Senne (Roobaert 2006).

2.2.5. *Autres*

Il existe d'autres suffixes de dérivation, comme *aw* (Gysseling 1983, 182), mais il n'est pas toujours aisé de déterminer si l'hydrotoponyme actuel a été dérivé de l'hydronyme par adjonction de ces suffixes, ou si ceux-ci faisaient déjà partie de l'hydronyme (disparu).

2.3. Composition

De nombreux hydrotoponymes sont des composés, la première partie étant généralement la dénomination (ancienne) du cours d'eau.

2.3.1. *Franchissement*

2.3.1.1. *Gué (gué, voorde, ford, Furt, riton)*

Amersfoort (Utrecht) (1225 *Amersforden* TW 53)

«Germanique *Amarōs*, génitif de l'hydronyme préhistorique *Amarō-* + *furdu-*, endroit guéable» (TW 53). Amersfoort est située sur l'Eem.

Chambord (Loir-et-Cher) (860 (or.?) *Cambortus* Nègre 197)

La première partie est généralement expliquée par le gaulois *cambo-* = «courbe», mais au vu d'hydronymes tels

que *Cambron*, on peut admettre le sens plus général d'«eau courbe» (Gysseling 1982, 46). La deuxième partie est *riton* = «gué» (Nègre 197)

Le cours d'eau en question est le Cosson, et non la Loire qui passe à plus de 4 km de l'endroit.

Hensies (Ht) (1082 C 1292 *Hagnesuuich* ; 1158 *Henuuiz* TW 476)

«Germanique *Haginōs*, génitif 'de la Haine' + *wadja-* 'gué'. La chaussée romaine de Bavay à Nederbrakel y franchissait la Haine» (TW 476).

Irchonwelz (Ht) (1170 C XV *Ericii vadum* ; ± 1175 *Hyrezonuuez* TW 536)

Les explications «gué de Harico» (Vincent 118) ou celle de *ericionis waid* = «gué du hérisson» (TW 536) ne sont pas à retenir.

La première partie est l'hydronyme **Karikā* (Gysseling 1982, 50), qu'on retrouve dans Herk, affluent de la Demer (980 *Harcka* TW 481), et qui est à la base de Herk-de-Stad (Li) (1107 C ± 1250 *Harke* TW 481) et de Herkenrode (Li) (1209 *Herkenrode* TW 481)[1]. Irchonwelz est située sur la Petite Dendre. Le même hydronyme se retrouve dans :

Erquennes (Ht) (TW 329), situé sur la Petite Honnelle.

Ochsenfurt (Bavière) (725 *Ochsnofurt* Bach II-1, 130)

Expliqué comme «gué des bœufs», c.-à-d. gué traversable par un animal de cette taille (Bach II-I, 318, 423). Est en fait identique à «Oxford». Ochsenfurt est située sur le Main.

Oxford (Oxfordshire) (912 *Oxnaford* Ekwall 1951, 338)

[1] Bien que Herkenrode soit situé sur la Herk, Gysseling explique la première partie comme le prénom germanique *Hariko* (TW 481).

L'explication généralement proposée de «gué pour bœufs» n'est pas à retenir. IE **ag(a)s-anā*, avec Ablaut (cf. les rivières *Oxe, Axe*). Oxford est située sur la Tamise.

L'hydronyme a subi une métathèse *asak* > *ask* > *aks* (Gysseling 1980, 37). Ce nom est à rapprocher du nom de l'Aisne (-52 C IX *Axona* TW 42).

Vilvoorde (VB) (779 C ± 1191 *Filfurdo* TW 1015)

«Germanique Filō- + furdu- 'lieu guéable'» (TW 1015). Il est intéressant de constater que c'est le seul toponyme à avoir conservé cette dénomination ancienne locale de la Senne.

2.3.1.2. *Pont (pont, brug, Brücke, bridge, briva, vondel)*

Cambridge (Cambridgeshire) (875 *Grantebrycg* Ekwall 1951, 80)

«Pont sur la Granta.» L'hydronyme est sans doute dérivé de l'IE **kar-antā* (Gysseling 1982, 50).

Escaupont (Nord) (± 365 C XIII *Pontes Caldis* TW 332)

Roman *Scaldi pontem* = «pont de l'Escaut». La chaussée romaine Bavai – Tournai traversait l'Escaut à Thiers près d'Escaupont (TW 332).

Liesvondel (Uccle) (1223 *Lisfundere* TW 616)

Hydronyme *Lies* (1153 *Liis* TW 615) < IE **Alisā* (Gysseling 1982, 57) + germanique *funþra-* «petit pont» (Van Loey 263; TW 616).

Samarabriva (Amiens) (IIId *Samarabriva* TW 886)

Celtique *Samarā* + *briva* = «pont sur la Somme». Ancienne dénomination d'Amiens. La route romaine d'Arras vers Beauvais y franchissait la rivière.

2.3.2. *Embouchure*

Bournemouth (Dorset)

Embouchure maritime de la petite rivière *Bourne*. Tant les termes *mouth* que l'hydronyme *Bo(u)rne* sont bien représentés dans la toponymie anglaise (Ekwall 1928, 41-42; Smith II, 46).

Diksmuide (W-Vl) (1089 *Dicasmutha* TW 271)

Germanique *dīkas munþjan-* «embouchure de la digue». Dans la partie ouest de la Flandre occidentale, *dijk* signifie «fossé». Dixmude se trouve cependant sur l'embouchure d'un cours d'eau naturel, la *Zarre*, dans l'Yser (TW 272).

Dendermonde (O-Vl) (1088 *Thenremonde* TW 262)

Germanique *Tanarā munþjan-* «embouchure de la Dendre» (TW 262).

Emden (Frise orientale) (X *Emutha* Bach II-2, 288)

Embouchure de la *Ee* (Ems).

2.3.3. *Eminence*

Aremberg (Rhénanie) (1166 *Arberg* TW 66)

Germanique «montage près de la rivière Ahr» (TW 40, 66; Gysseling 1983, 165).

2.3.4. *Vallée*

Dinant (N) (VII *Devnante*; 862 *Deonanto* TW 273)

Généralement expliqué par le celtique *divo-nantu* = «vallée sacrée» (Herbillon 39), ce toponyme peut être mis en relation avec l'hydronyme *Dion* (BW) (987 C ± 1070 *Dions* TW 273) < Dhiwiōn = «la brillante» (Gysseling

1982, 42). Il s'agirait donc plutôt de «vallée de la brillante». [1]

Vallorbe (Vaud)

Commune suisse située sur la rivière l'Orbe.

3. Quelques cas difficiles

Certains toponymes pourtant clairement dérivés d'un hydronyme ne peuvent plus être considérés comme des hydrotoponymes en raison du fait qu'il n'y a plus de «rapport immédiat» entre toponyme et hydronyme. Il en va de même lorsque l'hydronyme en soi n'est plus utilisé, mais remplacé par exemple par le germanique «bakja».

3.1. Toponymes de confluence

Conflans (Marne) (1131 *Confluentia* Nègre 297)

Bas latin *confluentes (aquas)* = «réunion des eaux». Située sur la Seine au confluent d'un petit affluent (Nègre 297). Nombreux autres toponymes de ce type en France.

Coblence (Rhénanie) (-52 C IX *Confluentem* Bach II, 62)

Située au confluent de la Moselle et du Rhin. Ce toponyme existe à cinq exemplaires en Allemagne.

Gent (O-Vl) (819 *Ganda* TW 395)

IE **kom-dho* (cfr. celte *condate*) = «confluent». Gand est situé au confluent de l'Escaut et de la Lys.

[1] A mettre en rapport avec *Namur*, également «la brillante» plutôt que «la sacrée». Nous y reviendrons dans un article consacré au radical «Nem».

Tubize (BW) (877 C XV *Thobacem* TW 980; 897 C 1442 *Tobeac, Thobace* [1])

Germanique *twō* + *bakj-* = «deux ruisseaux» (Herbillon 158). Tubize est située au confluent de la Senne et de la Sennette (Roobaert 1999, 128).

Il existe d'autres toponymes de ce type, tel *Duo Flumina*, ancienne dénomination de *Vendegies-sur-Ecaillon* (Nord) (Duvivier, X, note 1)

3.2. Noms régionaux

Dans un but d'effacer autant que possible toutes les références aux structures de l'Ancien Régime, l'administration française d'après 1789 baptisa de nombreux départements, eux aussi nouvelles entités territoriales, avec des noms dérivés de cours d'eau. Sous la domination française, la Belgique compta ainsi pas moins de huit départements portant un nom de cours d'eau (p. ex. **Département de la Dyle**); seuls deux (Jemappes et Forêts) n'appliquaient pas ce mode de dénomination (Lenders 88).

La France a conservé de nombreux départements baptisés de noms dérivés de ou associés à des cours d'eau. Il suffit de citer le **Val-de-Marne** ou les **Bouches-du-Rhône**.

3.3. Noms suprarégionaux

A une échelle encore plus importante, nationale, voire supranationale, il existe certaines dénominations dérivées de noms (de cours) d'eau, dont le rapport avec ces derniers, bien qu'évident, est devenu très lointain. Quatre exemples suffiront pour illustrer notre propos.

[1] Archives Générales du Royaume, Bruxelles, Archives Ecclésiastiques du Brabant, n° 1985, 1986.

Le **Congo** doit sa dénomination au fleuve qui le traverse. Le pays est cependant beaucoup plus étendu que la «cuvette» de ce fleuve.

L'**IJzeren Rijn** est une dénomination dérivée du fleuve Rhin, mais qui qualifie une liaison ferroviaire entre le port d'Anvers et la région de la Ruhr en Allemagne. Elle a fait l'objet d'un traité entre les Pays-Bas et la Belgique en 1873, mais la construction du chemin de fer avait débuté dès 1869. La mise en service a eu lieu en 1879.

La **Mésopotamie** ou «pays entre les deux fleuves» est la dénomination classique d'une région qui fait partie de l'Iraq actuel, entre le Tigre et l'Euphrate.

La **Région des Grands Lacs**, en Afrique, couvre une région très étendue de l'Afrique tropicale, comprenant l'est du Congo[1], le Rwanda, le Burundi et l'Uganda. Le nom provient bien entendu des lacs Victoria, Albert, Edouard, Kivu et Tanganyika.

4. Conclusions

Science doesn't always advance by the methodical piling up of demonstrable facts;
the «cutting edge» is almost always composed of several rival edges,
sharply competing and boldly speculative.
(Daniel C. DENNETT, *Darwin's dangerous idea*)

Le présent article ne constitue qu'une première approche de cette grande classe toponymique. Il est probable que de nombreux autres toponymes proches de cours d'eau appartiennent à ce groupe, notamment ceux compo-

[1] Le site Internet www.ladocumentationfrançaise.be inclut même l'ensemble du Congo dans cette région.

sés avec *breucq* et *han* dans la toponymie wallonne, et avec *broek, donk, drecht, ham, horen* et *scho(o)t* dans la toponymie flamande.

D'autre part, il n'est pas toujours aisé de déterminer si le premier élément est un hydronyme, surtout s'il est censé avoir survécu uniquement dans cette combinaison. Des recherches beaucoup plus larges s'imposent afin de rapprocher des hydronymes et des toponymes qui n'ont aucun lien à première vue (*Irchonwelz* et *Herk* en constituent un bel exemple).

5. Bibliographie et abréviations

A	Antwerpen
ACAS	Annales du Cercle Archéologique du Canton de Soignies
BCTD	Bulletin de la Commission (Royale) de Toponymie & Dialectologie
BW	Brabant wallon
C	copie
D	Thesaurus Diplomaticus, Louvain-La-Neuve, 1997
HOLVEO	Het Oude Land van Edingen en Omliggende
Ht	Hainaut
IE	Indo-européen
Li	Limburg
N	Namur
s.d.	sans date
O-Vl	Oost-Vlaanderen
VB	Vlaams-Brabant
W-Vl	West-Vlaanderen

BACH, A., *Die Deutsche Ortsnamen*, I-II, Heidelberg, 1954 (= Bach)

DE VOS, A., STOCKMAN, L, *Meetjeslandse Toponiemen tot 1600, Deel IV, Het Ambacht Zomergem, Band 3, Zomergem*, s.l., 1997 (= Zomergem)

DEVOS, M., «Veldnamen en agrarische geschiedenis», dans *Naamkunde*, 32, 2000, 69-87 (= Devos 2000)

DUVIVIER, Ch., *Recherches sur le Hainaut ancien (Pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle)*, Bruxelles, 1865 (= Duvivier)

EKWALL, E., *English river-names*, Oxford, 1928 (= Ekwall 1928)

ID., *Oxford dictionary of English Place-names*, Oxford, 1951[3] (= Ekwall 1951)

GYSSELING, M., «Zomergems oudste namen», dans *Appeltjes voor het Meetjesland*, 7, 1955-56, 13-17 (= Gysseling 1955)

ID., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland, I-II*, (Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, VI), Tongeren, 1960 (= TW)

ID., «Het chronologisch probleem bij de jong-prehistorische en vroeg-middeleeuwse nederzettingsnamen», dans *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 41, 1965, 90-97 (= Gysseling 1965)

ID., «Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie», dans *Naamkunde*, 7, 1975, 1-6 (= Gysseling 1975)

ID., «Indo-Europese volksnamen in West-Europa», dans *BCTD*, LIV, 1980, 25-40 (= Gysseling 1980)

ID., «Prehistorische waternamen», dans *BCTD*, 56, 1982, 35-58; 57, 1983, 163-188 (= Gysseling 1982-1983)

ID., «Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen», dans *De Leiegouw*, 25, 1983, 39-58 (= Gysseling 1983b)

HERBILLON, J., *Les noms des communes de Wallonie*, Bruxelles, 1986 (= Herbillon)

LENDERS, P., «L'annexion à la France et le passage au Régime Moderne», dans *La Belgique française 1792-1815*, Bruxelles, Crédit Communal, 1993, 75-97 (= Lenders)

LINDEMANS, J., «Toponymische Verschijnselen geografisch bewerkt», dans *BCTD*, 19, 1945, 217-318 (= Lindemans 1945)

LOICQ, J., «Le Dictionnaire d'hydronymie wallonne. Sur quelques questions de principe», dans *BCTD*, 78, 2006, 363-386 (= Loicq 2006)

NEGRE, E., *Toponymie générale de la France. Etymologie de 35.000 noms de lieu*, Genève, 1990-1998, 3 vol. (= Nègre)

ROOBAERT, B., «Hydronymes et toponymes dérivés dans la région d'Enghien à Tubize», dans *ACHEB*, 1, 1999-2000, 119-199 (= Roobaert 1999)

ID., *De naam Herne*, dans *Eigen Schoon & De Brabander*, 83, 2000, 61-68 (= Roobaert 2000a)

ID., «De naam Tollembeek», dans *HOLVEO*, 28, 2000, 115-120 (= Roobaert 2000b)

ID., «Le nom de Soignies», dans *ACAS*, 37, 2004, 11-26 (= Roobaert 2004)

ID., «Les noms de lieu du type 'Soignies'», dans *BCTD*, 78, 2006, 397-420 (= Roobaert 2006)

SMITH, A.H., *English place-name elements*, I-II, Cambridge, 1956 (= Smith)

TAVERNIER-VEREECKEN, *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253*, Tongeren, 1968 (= Tavernier-Vereecken)

VAN LOEY, A., *Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel*, Leuven, 1931 (= Van Loey)

VAN OSTA, W., *Toponymie van Brasschaat*, I-II, Gent, 1995 (= Van Osta 1995)

VAN PASSEN, R., ROELANDTS, K., *Toponymie van Wilrijk*, Leuven-Brussel, 1967 (= Van Passen & Roelandts 1967)

VINCENT, A., *Les Noms de lieux de la Belgique*, Bruxelles, 1927 (= Vincent)

Bernard ROOBAERT

Syntactische variatie in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden : Rood en groen in de adresformule

1. Syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep

In het raam van mijn onderzoek naar Middelnederlandse oorkonden uit de 13de en 14de eeuw, heb ik de adresformule onderzocht en aan de hand van deze formule een studie gemaakt van de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin [1].

Eerst wil ik een overzicht geven van de bestaande theoretische en empirische studies over dit onderwerp, ten tweede stel ik de resultaten van mijn eigen onderzoek met betrekking tot de adresformule voor, ten derde zal ik de theoretische bevindingen trachten toe te passen op mijn eigen resultaten.

In Nederlandse bijzinnen kan in de werkwoordelijke eindgroep de syntactische volgorde variëren, men kan zeggen

1] *Hij denkt dat zij het* ***zullen zien*** → Vf + Inf; rood

of

2] *Hij denkt dat zij het* ***zien zullen*** → Inf + Vf; groen

De volgorde is in het eerste geval persoonsvorm (Vf; *Verbum finitum*) plus infinitief en in het tweede geval infi-

[1] Dit opstel is de herwerkte tekst van een presentatie op het *Colloquium voor doctorandi en habilitandi van de Duitstalige Neerlandistiek* te Munster, gehouden op 24 november 2006.

nitief plus persoonsvorm. De eerste variant wordt «rood» genoemd, de tweede «groen», in aansluiting bij het onderzoek van Pauwels (1953), die de geografische spreiding van de varianten met de kleuren rood en groen op kaarten heeft weergegeven.

Deze variatie in de werkwoordelijke eindgroep is niet alleen bij infinitieven mogelijk, maar ook bij een constructie met voltooid deelwoord (VD) en persoonsvorm

3] *Hij denkt dat zij het* ***heeft gezien*** →Vf + VD; rood

of

4] *Hij denkt dat zij het* ***gezien heeft*** →VD + Vf; groen

De volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep is vrij goed bestudeerd : in heel wat studies is het fenomeen telkens uit een ander perspectief, met ander materiaal, voor verscheidene regio's en ook voor verschillende tijdperken onderzocht.

Ik zal eerst een overzicht geven van de bestaande theoretische en empirische studies waarin de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep behandeld wordt.

1.1. Middelnederlands

Reeds in het **Middelnederlands** komt syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep voor. In haar onderzoek, gericht op de zin *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* uit de adresformule in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden, heeft Marynissen (1999) aangetoond dat de volgorde *sullen sien* (dus Vf + Inf; rood) in Brugge al rond het jaar 1260 de standaard geworden is, terwijl het standaardiseringproces in andere regio's van het taalgebied (veel) later plaatsvindt. In de 13de eeuw komt in vele regio's naast *sullen sien* ook *sien sullen* voor;

in de loop van de 14de eeuw schakelt men echter in het algemeen over naar *sullen sien*.

In de studie over ambtelijke teksten uit Gent uit de 13de eeuw heeft De Meersman (1975) vastgesteld dat in dit materiaal de varianten rood en groen bij hulpwerkwoord en infinitief ongeveer even vaak voorkomen [1].

Voor 14de-eeuwse teksten uit Gouda toont Van Leuvensteijn (1987) dit eveneens aan; in de loop van de tijd vindt hier een verschuiving richting groene volgorde plaats, waarbij het opvallend is dat de verschuiving bij de drie onderzochte hulpwerkwoorden *hebben*, *zullen* en *zijn* (in combinatie met een infinitief of voltooid deelwoord) niet tegelijkertijd, maar met een zekere vertraging plaatsvindt.

Het onderzoek van De Meersman (1990) naar de werkwoordelijke eindgroep in Vlaamse en Brabantse teksten laat zien dat in de 13de eeuw rood en groen ook hier naast elkaar voorkomen, maar dat de rode volgorde in de loop van de eeuw vooral in Brabant duidelijk in frequentie afneemt.

Een vergelijkbare evolutie heeft Coussé (2003) in Hollandse teksten vastgesteld : in Holland, waar de groene volgorde al in de 13de eeuw de voorkeur heeft, verdringt deze in de loop van de 15de eeuw de rode volgorde bijna helemaal. De gegevens van Coussé voor de 17de eeuw tonen echter dat men later weer overschakelt naar de rode volgorde.

Samenvattend kunnen we voor het **Middelnederlands** concluderen :

In de adresformule *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* wordt de rode volgorde in de loop van

[1] De combinatie van hulpwerkwoord en voltooid deelwoord wordt in deze studie buiten beschouwing gelaten.

de 13de en de 14de eeuw de norm, maar in andere tekstdelen uit oorkonden en in andere tekstsoorten verdringt de groene volgorde in de loop van de 14de eeuw de rode volgorde.

- adresformule : *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen*
  - o 13e eeuw : rood en groen (Vf + V ; V + Vf)
  - o vanaf 14e eeuw : rood (Vf + V)
- overige tekstdelen en tekstsoorten
  - Gentse oorkonden
    - o 13de eeuw : rood en groen (Vf + V ; V + Vf)
  - oorkonden uit Gouda
    - o 14de eeuw : rood en groen (Vf + V ; V + Vf)
    - o 16de eeuw : groen (V + Vf)
  - Vlaamse oorkonden
    - o 13de eeuw : rood en groen (Vf + V ; V + Vf)
    - o 14de eeuw : groen (V + Vf)
  - Brabantse oorkonden
    - o 13de eeuw : rood en groen (Vf + V ; V + Vf)
    - o 14de eeuw : groen (V + Vf)
  - Hollandse teksten
    - o 13de eeuw : groen (V + Vf)
    - o 15de eeuw : groen (V + Vf)

1.2. Modern Nederlands

In de moderne Nederlandse standaardtaal komen in de bijzin beide syntactische varianten voor, zowel bij de combinatie van hulpwerkwoord met infinitief als met voltooid deelwoord (Vf + V, V + Vf). Voor de infinitiefconstructie bij modale hulpwerkwoorden geldt de mogelijke variatie

echter alleen voor tweeledige werkwoordelijke eindgroepen :

Bij de modale hulpwerkwoorden *zullen*, *mogen*, *moeten*, *kunnen* en *willen* is plaatsing van het zelfstandig werkwoord zowel aan het begin als aan het eind van de eindgroep mogelijk, maar alleen als die eindgroep uit twee werkwoorden bestaat (infinitief en persoonsvorm) (ANS 1997 : 1072).

Voor de combinatie van hulpwerkwoord en voltooid deelwoord geldt :

In tweeledige eindgroepen die bestaan uit *hebben*, *zijn* (hulpwerkwoorden van tijd) of *worden* (hulpwerkwoord van het passief) en een voltooid of passief deelwoord, zijn er twee volgordes mogelijk, ongeacht de vorm van het hulpwerkwoord (persoonsvorm of infinitief) : deelwoord – hulpwerkwoord of hulpwerkwoord – deelwoord. (ANS 1997 : 1067).

Voor beide constructies, met infinitief en met VD, geldt dus volgens de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (*ANS*) dat in de standaardtaal beide volgordes, rood én groen, correct zijn. De ANS vermeldt echter ook dat de rode volgorde in formeel taalgebruik de voorkeur krijgt (ANS 1997 : 1072).

Het gebruik van de groene volgorde wordt door de ANS echter ook als kenmerkend voor de dialecten in het noorden en het noordoosten van het taalgebied beschouwd (ANS 1997 : 1072), in aansluiting bij de resultaten van dialectonderzoek van de AND (Atlas van Nederlandse dialecten) en ook van Pauwels (1953) en Stroop (1970) :

Ten noorden van de lijn Amsterdam-Zwolle is er een duidelijke voorkeur voor de volgorde 'gebracht heeft', maar komt 'heeft gebracht' ook incidenteel voor. Ten zuiden van deze lijn heeft de groene volgorde nog steeds de overhand, maar komt de rode alles behalve incidenteel voor. In Brabant en Limburg is het gebruik van de rode volgorde zelfs in de meerderheid (AND 1991 : 36v.).

De groene volgorde wordt overigens in het noorden en het noordoosten bij de twee verschillende constructies

(met infinitief of met deelwoord) niet even vaak gebruikt : bij *zullen* plus infinitief (*dat ... zal zeggen* vs. *dat ... zeggen zal*) stelt Gerritsen vast dat de groene volgorde vooral in de kop van Holland, in Friesland, Groningen en Drenthe frequent is, waarbij opmerkelijk is dat groen bij infinitief «aanzienlijk minder vaak en in een kleiner gebied voorkomt dan in de constructie met het deelwoord» (AND 1991 : 37v.).

Recent onderzoek van De Sutter, Geeraerts en Speelman (2005) met gesproken (Standaard) Nederlands als materiaal[1] – dus geen dialecten – geeft een ander beeld. Hun onderzoek laat zien dat in spontane privégesprekken de groene volgorde in het hele taalgebied (in Nederland én in Vlaanderen) de voorkeur krijgt; alleen in Groningen, Drenthe en Friesland is het percentage voor de groene volgorde slechts 42,2 % (in tegenstelling met de ANS en de resultaten uit het dialectonderzoek van de AND, Stroop en Pauwels), terwijl Oost-Vlaanderen de koploper is met de groene volgorde, die maar liefst in 93,3 % van de vindplaatsen optreedt (De Sutter e.a. 2005 : 108). De Sutter e.a. constateren in hun materiaal een duidelijke samenhang tussen de communicatieve context en de syntaxis van de werkwoordelijke eindgroep (De Sutter e.a. 2005 : 124).

Samenvattend kunnen we voor het **Moderne Nederlands** dus stellen :

- standaardtaal (ANS)
  - o rood en groen (Vf + V ; V + Vf) mogelijk en correct
  - o voorkeur voor Vf + V in formeel taalgebruik

[1] Het materiaal voor hun onderzoek komt uit het «CONDIV Corpus» en het «Corpus Gesproken Nederlands» (cf. De Sutter e.a. 2005 : 103).

- dialecten (ANS / AND)
  - o groen (V + Vf) kenmerkend voor noorden en noordoosten van het taalgebied
- gesproken Nederlands
  - o communicatieve context invloedrijk
  - o in spontane privégesprekken : duidelijke voorkeur voor groen (V + Vf)

1.3. Beïnvloedende factoren

Het is duidelijk dat in de verschillende variëteiten van de Nederlandse taal, de standaardtaal, de dialecten, gesproken en geschreven taal, volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep optreedt. Onduidelijk is echter wat de keuze tussen de varianten rood en groen bepaalt. Hoewel er al veel onderzoek omtrent het verschijnsel van de syntactische variatie in de eindgroep verricht is, is er tot nu toe geen alomvattende linguïstische verklaring opgesteld.

Verschillende factoren worden als bepalend beschouwd : deze factoren zijn grammaticaal (cf. 1.3.1.), semantisch (cf. 1.3.2.), sociolinguïstisch (cf. 1.3.3.) en prosodisch-ritmisch (1.3.4.) van aard.

Ook via de taaltypologie (cf. 1.4.) probeert men het ontstaan en de ontwikkeling van de twee varianten te verklaren.

1.3.1. *De grammaticale factor*

1.3.1.1. *Het combinatietype*

De volgorde van de werkwoorden in de eindgroep hangt volgens Haeseryn samen met het gekozen hulpwerkwoord

en de hiervan afhankelijke constructie (Haeseryn 1990 : 88, 340) : bij een combinatie van een hulpwerkwoord met een infinitief wordt bij voorkeur de rode volgorde gebruikt, bij de combinatie van een hulpwerkwoord met een voltooid deelwoord de groene volgorde, dus

1] ... dat hij kan ***komen*** Vf + Inf

2] ... dat hij dit ***gezegd*** heeft VD + Vf

In passieve zinnen, vooral met het hulpwerkwoord *zijn*, komt vooral de groene volgorde voor :

3] ....*dat hij gekozen* ***was*** passief : VD + Vf

1.3.1.2. *Nominaal ↔ verbaal*

In het Nederlands kan men – zoals in vele andere talen – een onderscheid maken tussen nominale en verbale participia en predicaten.

Bij een nominaal predicaat is het hulpwerkwoord een koppelwerkwoord of *copula* en het voltooid deelwoord een predicatief attribuut met de eigenschappen van een adjectief. Bij een constructie met adjectief zeggen we :

4] *Ik weet dat Jan ziek is*

en niet

5] *Ik weet dat Jan is ziek

Bij een adjectief staat de persoonsvorm van de *copula* altijd achter het adjectief (a.h.w in «groene volgorde»). Omdat een nominaal participium op een adjectief lijkt, moet in het geval van een nominaal predicaat (Pn) de persoonsvorm van het koppelwerkwoord (Vfk) achter het participium staan [1] :

6] *omdat deze mening bekrompen is* (Pn + Vfk)

[1] De afkortingen Pn, Pv, Vfk en Vfh neem ik hier over van Michels 1959.

7] **omdat deze mening is bekrompen* (*Vfk + Pn)

De groene volgorde is hier dus beter, volgens Michels zelfs de enige optie; hij keurt in een zin als [7] de rode volgorde af (Michels 1959 : 210).

Bij een voltooid deelwoord met verbaal karakter (Pv) is het hulpwerkwoord een echt hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord een echt participium. In dit geval zijn beide volgordes juist, de persoonsvorm van het hulpwerkwoord (Vfh) kan voor of achter het participium geplaatst zijn :

8] *nadat ik een uur geslapen had* (Pv + Vfh)

9] *nadat ik een uur had geslapen* (Vfh + Pv)

Hier zijn volgens Michels beide volgordes, rood en groen, mogelijk (Michels 1959 : 210).

1.3.2. *De semantische factor : dynamisch ↔ statisch*

Bij de twee volgordevarianten rood en groen zijn twee verschillende conceptualiseringen mogelijk, waardoor verschillende interpretatieve effecten ontstaan, met name *dynamisch* en *statisch* : het verbale participium drukt een verandering in de tijd uit, terwijl bij een nominaal participium een toestand wordt aangegeven (cf. Pardoen : 1991 : 16-17).

De rode volgorde stimuleert de dynamische interpretatie (statisch lijkt hier foutief), terwijl de groene volgorde zowel een statische als een dynamische interpretatie toelaat. Van der Horst onderscheidt een *activiteits-interpretatie* en de zo genaamde *kapsel-interpretatie*, dit op grond van zijn voorbeeld (van der Horst 1993 : 192) :

10] *dat ze haar haar heeft opgestoken* (dynamisch, activiteit)

11] *dat ze haar haar opgestoken heeft* (statisch, «kapsel»)

Bij zin [10] met de rode volgorde is alleen de interpretatie mogelijk dat de vrouw met haar eigen handen, actief haar haar heeft bewerkt; in zin [11] met groene volgorde zijn twee interpretaties mogelijk : of de vrouw was zelf actief of zij heeft een bepaald kapsel, namelijk opgestoken haar; of zij dat zelf heeft gedaan of iemand anders blijft in het midden. De syntactische variatie maakt hier dus twee interpretaties mogelijk : een *activiteitslezing* of een *toestandslezing* (Arfs 2007 : 224).

1.3.3. *Sociolinguïstische factoren*

1.3.3.1. *Prestigevariant ↔ gestigmatiseerde variant*

Meerdere sociolinguïstische factoren kunnen een rol spelen bij de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep. Sturm (1991), vertegenwoordiger van het generativisme, beschouwt de varianten rood en groen in het Moderne Nederlands als vrije varianten. Dit betekent dat semantische factoren de keuze niet kunnen bepalen.

De syntactische variatie wordt in deze opvatting verklaard door de mate van aandacht van de taalgebruiker voor de taal : de rode volgorde is de prestigevariant, de groene volgorde de gestigmatiseerde variant. In formele taal en in geschreven taal wordt de rode volgorde als juist beschouwd, terwijl de groene vaker voorkomt in informeel taalgebruik en in gesproken taal. Hoe groter de aandacht voor de taal, hoe vaker de rode volgorde gebruikt wordt.

1.3.3.2. *Interactie ↔ redactionele controle*

De reeds genoemde studie van De Sutter, Geeraerts en Speelman (2005) toont aan dat de communicatieve context een invloed heeft op de volgordevariatie in de werk-

woordelijke eindgroep : de onderscheiding van formeel en informeel taalgebruik is volgens deze studie niet nauwkeurig genoeg en ook de verdeling in de categorieën schriftelijk tegenover mondeling taalgebruik is niet toereikend. Doorslaggevend is volgens De Sutter, Geeraerts en Speelman het register, dat wil zeggen de mate van interactie en productiedruk. In spontane privégesprekken krijgt de groene volgorde in het hele taalgebied de voorkeur, wat veroorzaakt wordt door de hoge interactiviteit en de hoge productiedruk. Minder interactie en minder productiedruk aan de ene kant en een grote redactionele controle aan de andere kant, zoals bijvoorbeeld in journalistieke teksten, bevorderen het gebruik van de rode volgorde.

1.3.4. *Prosodisch-ritmische factoren*

Prosodisch-ritmische factoren worden in verschillende studies als verklarend element aangehaald, maar ze zijn ook telkens weer erg omstreden (cf. De Meersman 1975/1980/1990; De Schutter 1991/1996; Swerts 1998; Duinhoven 1998; Arfs 2007; De Sutter 2007).

1.3.4.1. *Het aspect* lengte

De lengte van de bijzin en de lengte van de werkwoordelijke eindgroep zelf heeft invloed op de syntactische structuur van de eindgroep. De groene volgorde is vooral in kortere zinnen geschikt, terwijl de rode volgorde in langere zinnen voor meer overzichtelijkheid zorgt (cf. Duinhoven 1998 : 115). De lengte van het middenstuk (het zingedeelte tussen inleidende conjunctie en de werkwoordelijke eindgroep) beïnvloedt ook de volgorde in de eindgroep : 'hoe langer het middenstuk [...], hoe groter de voorkeur voor de rode volgorde [aux + part]' (De Sutter e.a. 2007).

In langere werkwoordelijke eindgroepen krijgt eveneens de rode volgorde de voorkeur, terwijl de groene volgorde in de eindgroep met slechts twee of drie werkwoorden vaker voorkomt. Dit geldt in elk geval voor de adresformule in oorkonden uit Holland, Utrecht en Brabant (cf. Marynissen 1999 : 144) : hoe meer constituenten de werkwoordelijke eindgroep omvat, hoe hoger het percentage voor het gebruik van de rode volgorde.

1.3.4.2. *De wetmatigheid van de accentuering*

1.3.4.2.1. *Het platte-hoed-intonatiepatroon*

Volgens de wetmatigheid van de accentuering heeft de taalgebruiker de neiging om zware en lichte accentgroepen min of meer regelmatig te laten alterneren (De Schutter 1991 : 314).

De botsing van hoofd- en nevenaccent wordt vermeden, evenals het beklemtonen van het zinseinde. Gaat een beklemtoond element de werkwoordelijke eindgroep vooraf, wordt met de rode volgorde een gunstig intonatiepatroon bereikt, omdat het onbeklemtoonde hulpwerkwoord tussen twee accenten staat. Bij de groene volgorde botsen hoofd- en nevenaccent echter (bijna) direct op elkaar, wat qua intonatie en zinsmelodie minder mooi is :

12] dat hij het boek heeft gekocht
- // - -/ Vf + V (rood)

13] dat hij het boek gekocht heeft
- // -/ - V + Vf (groen)

In het algemeen vertonen Nederlandse declaratieve zinnen een bepaald intonatiepatroon met eerst een toonhoogtestijging en dan een toonhoogtedaling (cf. De Sutter e.a. 2007). Dit platte-hoed-intonatiepatroon vormt samen met

de neiging tot een evenwichtige verdeling van accenten het *principe van ritmische alternering* (PRA) (De Sutter e.a. 2007).

1.3.4.2.2. *Het punthoed-intonatiepatroon*

Beperkt tot de werkwoordelijke eindgroep (zonder linker- of rechtercontext) spreekt Arfs van een ander gunstig ritmisch patroon : het punthoed-intonatiepatroon : -^- (Arfs 2007 : 226). Afhankelijk van de prosodische opbouw van het gebruikte voltooid deelwoord varieert de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep :

Participia kunnen in drie categorieën worden verdeeld :

- hoofdaccent aan het begin van het woord : *ópgebeld*
- hoofdaccent midden in het woord : *gelézen*
- hoofdaccent aan het einde van het woord : *gepublicéérd*

De punthoed-structuur wordt bij een participium met klemtoon aan het begin door de rode volgorde bereikt : voor *is opgebeld* is de structuur -^--. Bij de groene volgorde (*opgebeld is*) zou de ongunstige structuur ^--- ontstaan.

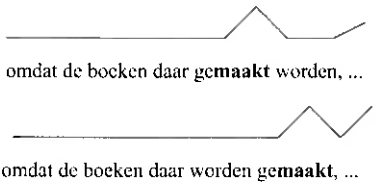
Bij een participium met klemtoon op het einde komt het punthoed-patroon met de groene volgorde tot stand : voor *gepubliceerd heeft* wordt door het voorafgaand participium de structuur ---^- voortgebracht, terwijl *heeft gepubliceerd* tot de ongunstige structuur ----^ leidt (cf. Arfs 2007 : 226)[1].

De prosodische bouw van het voltooid deelwoord heeft volgens Arfs invloed op de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep.

[1] Bij participia met de klemtoon in het midden is het woord zelf al «in evenwicht» en vormt het op zich een punthoed-patroon; de pre- of postpositie van het hulpwerkwoord maakt dan niet veel uit : *heeft gelezen* --^- tegenover *gelezen heeft* -^--.

1.3.4.3. *Grensmarkering*

De verdere omgeving van de werkwoordelijke eindgroep is niet onbelangrijk. Draagt het participium het hoofdaccent en volgt op de werkwoordelijke eindgroep een zinsnede, een nieuw element, dan is er *prosodische ruimte* nodig : het hoofdaccent van het voltooid deelwoord en het intonatiepatroon voor het aanduiden van een nieuwe zinsnede vallen in het optimale geval niet samen, maar laten door onbeklemtoonde lettergrepen prosodische ruimte over (cf. Swerts 1998 : 306).

(Fig. naar Swerts 1998 : 306)

In het geval van zin 14] *omdat de boeken daar ge**maakt** worden*, ... is er genoeg ruimte voor het accent op *-maakt* en de grensmarkering omdat het woord *worden* ertussen geschakeld is. In de andere variant, zin 15] *omdat de boeken daar worden ge**maakt***, ..., vallen het accent en de zinsintonatie in de lettergreep *-maakt* samen.

Dit is echter minder wenselijk. In dit voorbeeld is daarom de groene volgorde geschikter dan de rode.

1.3.5. *Samenvatting beïnvloedende factoren*

De verschillende aanzetten bieden geen volledige verklaring voor de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep. Het onderzoek wordt bemoeilijkt door het

feit dat sommige studies zich beperken tot de combinatie van hulpwerkwoord en voltooid deelwoord en zo geen verklaring kunnen bieden voor de variatie bij hulpwerkwoord en infinitief. Het in de verschillende studies onderzochte materiaal is nogal divers van aard : dialecten, standaardtaal, gesproken en geschreven taalmateriaal, en ook de methodes zijn naargelang verschillend : enquêtes, vertaalopdrachten, bandopnames van gesprekken etc. Als gevolg van deze diversiteit liggen de resultaten en de conclusies nogal uit elkaar.

De prosodisch-ritmische factoren kunnen volgens De Sutter e.a. als 'een van de meest bevredigende verklaringsmechanismen die totnogtoe voorgesteld zijn' (De Sutter e.a. 2007) worden beschouwd, maar tegelijkertijd stellen zij vast

> dat het PRA onmogelijk als een dwingend principe met een categorisch effect opgevat kan worden, maar wellicht concurreert met andere, simultaan opererende woordvolgordebepalende mechanismen (De Sutter e.a. 2007).

Duidelijk is, dat de keuze voor een van de volgordevarianten niet volledig vrij is. De keuze voor rood of groen wordt ook niet door één factor bepaald, maar wordt door een **set van interagerende factoren** (De Sutter e.a. 2005 : 98) beïnvloed.

1.4. Typologie : Structurele harmonie

Volgens de taaltypologie streven talen naar structurele harmonie : dat betekent dat in een taal een bepaling ofwel altijd voor de kern staat ofwel altijd erachter (Coussé 2003 :140). De volgorde in de werkwoordelijke eindgroep moet daarom in relatie tot de volgorde van de overige constituenten in de zin worden bekeken. In OV-talen wordt

de groene volgorde over het algemeen geprefereerd, terwijl in VO-talen meestal de rode volgorde de voorkeur krijgt, in de woorden van Greenberg :

> Universal 16 : In languages with dominant order VSO, an inflected auxiliary always precedes the main verb. In languages with dominant order SOV, an inflected auxiliary always follows the main verb (Greenberg 1966 : 85).

Voor het 13de-eeuws Middelnederlands kunnen de syntactische varianten rood en groen bij een constructie met infinitief én participium als concurrerende alternatieven worden beschouwd. Gedurende de 14de en 15de eeuw verdringt de groene volgorde de rode volgorde, vooral in constructies met participium. In Hollandse teksten heeft Coussé aangetoond dat in de 17de eeuw de groene volgorde weer door de rode wordt verdrongen, in het bijzonder bij infinitiefconstructies (cf. Coussé 2003 : 245).

Deze verschuivingen verklaart Duinhoven (1998) door de synthetisering en herinterpretatie van de werkwoordelijke eindgroep : een samengesteld gezegde bestaat altijd uit een persoonsvorm en een bepaling. Oorspronkelijk wordt de persoonsvorm als kern en de infinitief/het participium als bepaling beschouwd. In de loop van de tijd verschuift het zwaartepunt van de betekenis echter, waardoor niet meer de persoonsvorm van het modale hulpwerkwoord, maar de infinitief (resp. het participium) als betekenisdragend element wordt beschouwd. Zo wordt de infinitief (het participium) tot kern en de persoonsvorm tot bepaling; in zo'n synthetische combinatie staat de bepaling voor de kern (cf. Duinhoven 1998 : 100v.) :

analytische combinatie		synthetische combinatie
kern + specificatie	>	bepaling + kern

In de oudere taalfase gaat bij een groene volgorde *sien sullen* de bepaling (de infinitief) aan de kern vooraf; door

de herinterpretatie en synthetisering wordt deze volgorde echter kern-bepaling (b] en d]). In het geval van de rode volgorde *sien sullen* gaat de kern, in de eerste fase dus de persoonsvorm, de specificatie vooraf, door de herinterpretatie in de tweede fase volgt de kern op de bepaling :

eerste fase :

a] rood : *sullen sien* → Vf + I : kern + bepaling

b] groen : *sien sullen* → I + Vf : bepaling + kern

tweede fase :

c] rood : *sullen sien* → Vf + I : bepaling + kern

d] groen : *sien sullen* → I + Vf : kern + bepaling

In gesynthetiseerde samenstelling is in het (Middel)Nederlands de basisvolgorde bepaling + kern (Coussé 2003 : 149, cf. Sturm 1990 : 396). In de eerste fase komt de groene volgorde met de basisvolgorde overeen, in de tweede fase de rode.

De rode volgorde heeft zich uit de volgorde in de hoofdzin ontwikkeld en moet daarom als oudste van de twee varianten worden beschouwd (Duinhoven 1998 : 107). In de eerste fase strookt deze echter met de basisvolgorde bepaling + kern; dit zou kunnen verklaren waarom de groene volgorde in de 14de, 15de eeuw terrein wint : deze structuur stemt met de basisvolgorde overeen.

In de 17de eeuw zijn de verhoudingen omgekeerd : door de herinterpretatie wordt de volgorde Inf + Vf als kern + bepaling geïnterpreteerd en strookt nu met de basisvolgorde, terwijl de rode volgorde Vf + Inf (geherinterpreteerd als bepaling + kern) harmonieus bij de basisvolgorde aansluit.

2. De werkwoordelijke eindgroep in de adresformule

In mijn onderzoek naar syntactische variatie heb ik de werkwoordelijke eindgroep in de adresformule van bijna 2000 oorkonden uit de 13de en de 14 eeuw onderzocht. Het onderzochte materiaal komt uit het Corpus Gysseling (13de eeuw) en het Corpus Van Reenen-Mulder (14de eeuw), die mij op CD-Rom ter beschikking staan.

Het adres is een onderdeel van het protocol van een oorkonde; hier wordt vermeld aan welke persoon of groep van personen de inhoud van de oorkonde, dus de transactie of iets dergelijks, bekend wordt gemaakt.

2.1. Basisvarianten van de adresformule

In de Middelnederlandse oorkonden worden vier verschillende basisvarianten voor de adresformule gebruikt, die ik type A, B, C en D heb genoemd :

Type A gaat terug op de Latijnse formulering *visuris et audituris* (de datief van het participium futurum actief) – «aan allen die zullen zien en die zullen horen». In het Middelnederlands komt dit type bijvoorbeeld voor als :

16] *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen*

Type B gaat eveneens terug op het Latijn : de formulering *praesentibus et futuris* (weer in de derde naamval), «aan de tegenwoordigen en toekomstigen», wordt in het Middelnederlands weergegeven als

17] *allen den ghenen die nu sijn ende wesen sullen*

Bij type C wordt het adres verkort tot de uitdrukking :

18] *allen lieden* of *allen luden*

Type D is een variant zonder vermelding van de geadresseerde en dus zonder gebruik van een adresformule. Dit type komt ten eerste in oorkonden voor, waar helemaal geen protocol wordt gebruikt en de oorkonde onmiddellijk met de dispositio, de rechtshandeling, begint, zoals

19] *Pieter Claes heeft verkocht*

Ten tweede valt het adres vaak weg bij oorkonden waarbij in de notificatio de werkwoorden *orconden* en *kennen* i.p.v. *cont maken/doen* gebruikt worden.

2.2. De opbouw van de bijzinnen van type A en type B

Voor mijn onderzoek naar de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep heb ik de betrekkelijke bijzinnen van type A (lezer) en type B (*praesentibus-futuris*) onderzocht.

In de **bijzinnen van type A** komen verschillende varianten voor, zoals

1. De tweeledige constructie in de combinatie van het hulpwerkwoord *sullen* en de infinitief *sien*, in rode en groene volgorde :

– *die sullen sien* →1Inf; rood
– *die sien sullen* →1Inf; groen

2. De combinatie van het hulpwerkwoord *sullen* en de twee paratactische infinitieven *sien* en *horen*, in rode en groene volgorde :

– *die sullen sien ende horen* →2Inf; rood
– *die sien sullen ende horen* →2Inf; groen

3. De combinatie van het hulpwerkwoord *sullen* en de drie infinitieven *sien*, *horen* en *lesen*, in rode en groene volgorde :

– *die sullen sien ende horen lesen* →3Inf; rood
– *die sien sullen ende horen lesen* →3Inf; groen

Bij deze variant met drie infinitieven ga ik ervan uit dat het hulpwerkwoord direct betrekking heeft op de paratactische infinitieven *sien* en *horen*; *horen* vat ik in deze constructie op als groepsvormend werkwoord, waar de infinitief *lesen* als werkwoordelijke aanvulling bij hoort.

Wat de adresformule betreft, zijn er zowel theoretisch als ook in de praktijk nog meer combinaties mogelijk, maar het gaat dan om perifere verschijnselen; de genoemde voorbeelden vormen de overgrote meerderheid van de vindplaatsen.

In de betrekkelijke **bijzin van type B** komen slechts twee syntactische varianten voor :

– *die ... wesen sullen* (groen)
– *die ... sullen sijn* (rood)

2.3. Syntactische variatie in de adresformule : resultaten

In de onderzochte oorkonden uit het Corpus Gysseling en het Corpus Van Reenen-Mulder komen 879 betrekkelijke bijzinnen van het type A (*die sullen sien ende horen lesen*), en 108 betrekkelijke bijzinnen van het type B (*die nu sijn ende wesen sullen*) voor.

2.3.1. *Type B*

Voor type B zijn de resultaten volkomen eenduidig : de standaardformule is *die nu sijn ende hierna wesen sullen*, in enkele gevallen is een ander lexeem gebruikt in plaats van *wesen*, zoals in de formulering *sijn sullen* of *comen sullen*.

De volgorde is echter in 107 van de 108 eindgroepen dezelfde, namelijk groen. Voor de syntactische structuur van de bijzinnen van het type B zijn er dus geen regionale verschillen vast te stellen.

Type B komt in de 13de eeuw in 91 oorkonden voor, in de 14de daalt het aantal naar 17 vindplaatsen in 1111 documenten; in 12 van deze 17 gevallen gaat het om oorkonden uit Gent, waar type B als standaardvariant wordt gebruikt. Overal elders in het taalgebied speelt type B in de 14de eeuw een zeer beperkte rol.

2.3.2. *Type A*

De verdeling over de verschillende varianten is als volgt (cf. tabel 1) : Type A komt in de 13de eeuw in 694 documenten voor, in de 14de eeuw nog in 185 oorkonden. De variant 3Inf; rood is veruit de frequentste; de variant met 2 infinitieven behaalt in de 13de eeuw nog bijna 100 vindplaatsen, maar in de 14de eeuw wordt deze variant nauwelijks nog gebruikt. Het zeldzaamst is het tweeledige type met maar 1 infinitief : in de 13de eeuw komt deze variant in minder dan 3 % van de documenten voor; in de 14de wordt hij geen enkele maal gebruikt. Duidelijk wordt eveneens dat bij alle drie de varianten, zowel die met 1 als met 2 als met 3 infinitieven de groene variant veel minder gebruikelijk is dan de rode. Relatief treedt de groene volgorde het vaakst op bij 2 infinitieven (in bijna 1/3 van de varianten met 2 infinitieven); bij de tweeledige eindgroep wordt de groene volgorde in ongeveer 1/4 van de gevallen gebruikt. Als er in de eindgroep echter 3 infinitieven

staan, wordt de groene volgorde slechts in 3 % van de attestaties gebruikt.

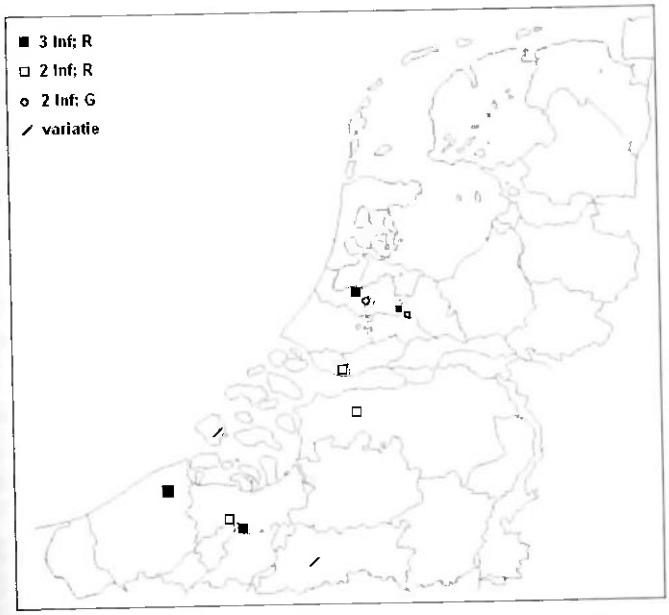
Tabel 1

vwlijke eindgroep type A	*13de eeuw 819 documenten*		*14de eeuw 1111 documenten*		*1260-1400 1930 documenten*	
3Inf; rood	544	78,4 %	172	93 %	716	81,5 %
3Inf; groen	17	2,4 %	7	3,8 %	24	2,7 %
2Inf; rood	69	9,9 %	2	1,1 %	71	8,1 %
2Inf; groen	27	3,9 %	1	0,5 %	28	3,2 %
1Inf; rood	15	2,2 %	0	/	15	1,7 %
1Inf; groen	4	0,6 %	0	/	4	0,5 %
andere structuren	18	2,6 %	3	1,6 %	21	2,4 %
Σ type A	694		185		879	

De duidelijke voorkeur voor de variant met 3 infinitieven in rode volgorde is toe te schrijven aan het feit dat maar liefst 439 Brugse adresformules deze structuur hebben. Maar ook zonder de gegevens van Brugge is de variant «3Inf; rood» al in de 13de eeuw het frequentst.

2.3.2.1. *Geografische verspreiding*

Het volgende kaartje laat de geografische verdeling van de verschillende varianten in de 13de eeuw zien :

Kaart 1, Adresformule 13de eeuw : syntactische variatie

In **Brugge** is de variant met 3 infinitieven met rode volgorde veruit het meest populair. In **Gent** komt naast de variant met 3 infinitieven in rode volgorde ook die met maar 2 infinitieven in rode volgorde voor. In beide Vlaamse schrijfcentra duikt de groene volgorde in de adresformule van type A niet op [1].

In **Middelburg** hebben we voor de 13de eeuw vrij weinig materiaal dat nogal veel variatie vertoont. Hier is het beeld niet eenduidig. In de 14de eeuw komt type A in Middelburg niet meer voor; de standaardvariant is hier type D zonder vermelding van een geadresseerde.

[1] De enige uitzondering is CG 839, a.D. 1289 uit Brugge van scribent 646.

In de **Kanselarij van de Graven van Holland** gebruiken de meeste scribenten de variant met 3 infinitieven in rode volgorde (3Inf; rood); maar één scribent wijkt van deze norm af en gebruikt de kortere variant met 2 infinitieven met groene volgorde (2Inf; groen).

Deze variant met 2 infinitieven, maar in rode volgorde (2Inf; rood), is de gebruikelijkste variant in **Dordrecht**.

In **Mechelen** is type B het meest populair; bij type A komen de variant met drie infinitieven in rode volgorde en de variant met 2 infinitieven in groene volgorde naast elkaar voor.

In **Brussel** hebben we voor de 13de eeuw vrij weinig materiaal met veel variatie. In de 14de eeuw komt type A nog in 27 (van 56) oorkonden voor, dan in 23 gevallen met 3 infinitieven met rode volgorde.

In **Breda** valt een lichte voorkeur voor de variant met 2 infinitieven met rode volgorde vast te stellen, maar ook voor dit schrijfcentrum beschikken we over weinig materiaal voor de 13de eeuw. In de 14de eeuw komt het type A in Breda bijna niet meer voor en in plaats daarvan wordt type D zonder adres als standaard gebruikt.

In **Utrecht** zijn in de 13de eeuw de varianten met 2 en 3 infinitieven in rode volgorde gebruikelijk; hier wordt de formule 3Inf; rood in de 14de eeuw de standaardformulering; dit in overeenstemming met het schrijfcentrum Brugge.

Samenvattend kan men stellen dat type A in de 14de eeuw enkel in Brugge en Utrecht nog heel vaak en als standaardformule wordt gebruikt. Voor de rest van het taalgebied geldt dat het adres met type A in de loop van de 14de eeuw niet meer vaak voorkomt. Indien dit type gebruikt wordt, dan echter gestandaardiseerd met 3 infinitieven in rode volgorde, dus :

20] *allen den ghenen die dese lettren sullen sien of horen lesen*

Het gebruik van type A daalt in de 14de eeuw van 85 % naar 17 %. De homogene formulering in 20] ten spijt kan deze variant zich niet als standaard doorzetten : de norm wordt hier de variant zonder adresformule (type D).

3. Beïnvloedende factoren in de adresformule

3.1. Niet-verklarende factoren

Van de boven besproken mogelijke factoren die de keuze van rood en groen zouden kunnen bepalen, zijn de meeste in het geval van de adresformule niet van toepassing : we hebben niet met een voltooid deelwoord te maken, dus ook niet met een grammaticaal verschil tussen een verbaal en een nominaal predicaat; voor de interpretatorische effecten geldt hetzelfde. Omdat in mijn onderzoek maar één tekstsoort onderzocht is, nl. oorkonden, kan er ook geen verschil in register zijn; en het is bij dit corpus ook zeer onwaarschijnlijk dat we met een prestigevariant en een gestigmatiseerde variant te maken zouden hebben.

3.2. Verklarende factoren

De prosodisch-ritmische factoren, met name het *principe van ritmische alternantie*, bieden wel een verklaring voor de verdeling van type A rood en type B groen :

In de kortere bijzinnen van type B is de groene variant gebruikt, in de langere zinnen van type A de rode variant. In de standaardvorm van type A is de werkwoordelijke groep, met hulpwerkwoord en 3 infinitieven, op zich vrij

lang. Ook dit spreekt voor het gebruik van de rode volgorde.

De syntactische structuur in de standaardvorm van de bijzinnen van type A en B sluit dus aan bij wat men op grond van **het aspect *lengte*** verwacht.

De accentuering van de bijzin van type A ziet er met rode volgorde als volgt uit :

21] Typ A : *allen den ghenen, die desen* ***brief*** *sullen* ***sien***

\- - // - - /

ende horen lesen

- - / - / -

Met groene volgorde is de accentuering

22] Typ A : *allen den ghenen, die desen* ***brief sien*** *sullen*

\- - // / - -

ende horen lesen

- - / - / -

Bij het eerste type met rode volgorde botsen hoofd- en nevenaccent niet op elkaar en alterneren de zware en lichte accenten volgens een regelmatiger patroon; deze accentuering in 21] volgt dus de **wetmatigheid van de alternering** van zware en lichte accenten.

De bijzinnen van type B hebben als intonatie- of accentpatroon met groene volgorde de vorm :

23] Typ B : *allen den ghenen, die nu sijn ende* ***hierna***

\- - / -

wesen *sullen*

// - - -

Met rode volgorde

24] Typ B : *allen den ghenen, die nu sijn ende* ***hierna*** *sullen*

- - / - - -

sijn

//

Bij de rode volgorde eindigt de zin op een sterk beklemtoond element, wat echter te vermijden is (cf. De Schutter 1996 : 216); de groene volgorde daarentegen levert een mooi **platte-hoed-intonatiepatroon** met een **gunstig zinseinde-accent** op.

In beide formules zinnen zien we dus het principe van ritmische alternantie optimaal omgezet : bij type A met de rode, bij type B met de groene volgorde.

4. Conclusie

In de oorkondetaal bepaalt de keuze van de formule de structuur van de werkwoordelijke eindgroep :

- de betrekkelijke bijzin van type A omvat in de standaardvorm 3 infinitieven met rode volgorde
- de betrekkelijke bijzin van type B omvat in de standaardvorm 1 infinitief, dus een tweeledige eindgroep, in groene volgorde

Opmerkelijk is dat het niet uitmaakt in welk schrijfcentrum de oorkonde vervaardigd is. In sommige oorkonden worden beide adrestypes naast elkaar gebruikt : type A is dan consequent rood en type B consequent groen.

De formule

25] *allen den ghenen die dese lettren sullen sien of horen lesen*

die in Brugge al rond 1260 de standaardvariant is, verspreidt zich gedurende de 14de eeuw in deze vorm over het

hele taalgebied : type A wordt alleen nog met 3 infinitieven in rode volgorde gebruikt.

Dit normeringsproces ten spijt kan type A zich nochtans niet als standaardvariant voor de adresformule zonder meer doorzetten : het gebruik van type A daalt van 694 vindplaatsen in 819 oorkonden uit de 13de eeuw naar 185 in 1111 oorkonden in de 14de eeuw; dat betekent een afname van 85 % naar 17 %. Type A (en ook type B) worden in de 14de eeuw door de variant D, zonder vermelding van het adres, verdrongen.

Voorts wordt uit mijn onderzoek duidelijk dat de Vlaamse schrijfcentra Brugge en Gent onafhankelijk van elkaar en zonder wederzijdse beïnvloeding een eigen oorkondetraditie ontwikkelen. Aan de andere kant blijken er dusdanige overeenkomsten tussen de schrijftradities in Utrecht en Brugge te zijn, dat wederzijdse beïnvloeding hier wel aannemelijk is, meer bepaald in de richting van Brugge naar Utrecht.

In de volgende fase zal worden onderzocht in welke mate de werkwoordelijke eindgroep in de vrijere narratieve tekstgedeeltes van een oorkonde variatie vertoont en in welke mate deze variatie door de gestandaardiseerde formules en hun vastgelegde syntaxis beïnvloed wordt.

5. Bibliografie

5.1. Bronmateriaal

Gyssling, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. m.m.v Willy Pijnenburg. Reeks 1 : Ambetlijke bescheiden.'s-Gravenhage, 1977 (afgekort als CG).

Van Reenen, P.Th. en Maaike J. Mulder, *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands*. versie december 2002 (afgekort als CRM).

5.2. Geraadpleegde literatuur

Algemene Nederlandse Spraakkunst. (*ANS*) W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, M.C. van den Toorn (eds.). Groningen – Deurne 1997.

Arfs, M., «Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in Nederlandse bijzinnen», in : *Neerlandistiek in contrast.* Bijdrage XVIde Colloquium Neerlandicum. Gent 2007, 223-245.

Coussé, E., «Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin», in : *Taal en Tongval* 55, 138-156.

De Meersman, A., «De plaatsing in de bijzin van enkele hulpwerkwoorden en de aanvullende infinitief in 13de-eeuwse Gentse teksten», in : *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde* (1975), 234-254.

De Meersman, A., «Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants», in : *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde* (1980), 94-128.

De Meersman, A., «Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets», in : *Taal en Tongval*, themanummer 3 : Dialectsyntaxis (1990), 152-185.

De Schutter, G., «Syntactische verklaring voor werkwoordvolgordes», in : *De Nieuwe Taalgids* 84 (1991), 312-319.

De Schutter, G., «De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal», in : *Nederlandse Taalkunde* 3 (1996), 207-220.

De Sutter, G. en D. Speelman, D. Geeraerts, «Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen», in : *Nederlandse Taalkunde* 10 (2005), 97-128.

De Sutter, G. en D. Speelman, D. Geeraerts, «Luisteren schrijvers naar hun innerlijke stem ? De invloed van ritmische factoren op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen», in : *Neerlandistiek.nl* 2007 [07.01].

Duinhoven, A.M., «Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep», in : *Nederlandse Taalkunde* 2 (1998), 96-119.

Gerritsen, M. (ed.), *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis.* Amsterdam 1991.

GREENBERG, J.H., «Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements», in : J.H. GREENBERG (ed.) : *Universals of Language*. Camebridge 1966², 73-113.

MARYNISSEN, A., «*'... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...*' Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de Middelnederlandse bijzin», in : *Taal en Tongval*, themanummer 12 : De verschriftelijking van het Nederlands (1999), 136-158.

MICHELS, L.C., «Op de grens van copula en hulpwerkwoorden», in : *Taal en Tongval* 11 (1959), 206-212.

PARDOEN, J., «De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde», in : *Forum der Letteren* (1991) 32, 1-20.

PAUWELS, A., *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Deel I – Tekst. Deel II – Kaarten. Leuven, 1953.

STROOP, J., «Systeem in gesproken werkwoordsgroepen», in : J. STROOP (ed.) : *Nederlands Dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927-1982*. Amsterdam 1983, 247-264.

STURM, A., «Een syntactische verklaring voor de rode en groene volgorde», in : *De Nieuwe Taalgids* 83 (1990), 385-404.

SWERTS, M., «Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode werkwoordsvolgorde in het Nederlands», in : *Nederlandse Taalkunde* 3 (1998), 299-308.

VAN DER HORST, J.M., «Rode en groene volgorde en analytische taalkunde», in : *Voortgang* 14 (1993-1994), 187-197.

VAN LEUVENSTEIJN, J.A., «De werkwoordgroep in Gouds taalgebruik uit de 14de en 16de eeuw», in : *Taal en Tongval* 39 (1987), 1-20.

Ute BOONEN

TOPONYMIE VAN ATTENRODE-WEVER

Een geschiedkundige en toponymische studie

DOOR

Dr. fil. Paul T.C. Kempeneers

2007

Computerbewerking : Edelhart Y. Kempeneers
www.kempeneers.org

Copyright 2007 Dr. Paul T.C. Kempeneers, Leuvensestraat 43-45, 3300 Tienen

Alle rechten voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

0.	INLEIDING	201
0.1.	Toponymie en geschiedenis	201
0.2.	Wijze van bewerking	202
1.	ATTENRODE-WEVER EN ZIJN BUURGEMEENTEN	203
1.1.	Attenrode-Wever in Vlaams-Brabant	203
1.2.	Oppervlakte en bodemgebruik	204
1.3.	Indeling in secties	205
1.4.	Haardsteden	205
2.	NEDERZETTINGSNAMEN	206
2.1.	Het domein van Ato	206
2.2.	De waternaam Wever	206
2.3.	Namen voor de bewoonde ruimte	207
2.4.	Gehuchten in Wever	207
2.5.	Gehuchten in Attenrode	208
3.	VLOEIEND EN STILSTAAND WATER	209
3.1.	Beken en vloedgrachten	209
3.1.1.	Algemeen	209
3.1.2.	De Meenselbeek [1] of [3.101]	209
3.1.3.	Attenrodese Beek [2] of [3.101a]	210
3.1.4.	De Oude Velp [3] of [3.105]	210
3.1.5.	De Broekbeek [4] of [3.108]	211
3.1.6.	De Binkomsebeek [5] of [3.109]	211
3.1.7.	De Winterbeek [6]	212
3.1.8.	De Vloedgracht [7]	212
3.1.9.	De Koutergracht [8]	213
3.2.	Stilstaand water	213
3.2.1.	Born	213
3.2.2.	Waterplassen	214
3.2.3.	Putten	215
4.	BERG EN DAL	216
4.1.	Een heuvelachtig landschap	216
4.2.	De hoogten in Wever	216
4.3.	De hoogten in Attenrode	217
4.4.	Andere hoogtenamen	218
4.5.	Dal en delle	219

5.	BOSSEN EN HAGEN	220
5.1.	Bosrooiingen	220
5.2.	Namen met bos	221
5.2.1.	Bos als simplex	221
5.2.2.	Bos in composita	221
*	Benoeming naar de eigenaar	221
*	Andere voorbepalingen	223
5.2.3.	Afzonderlijke bomen	224
5.3.	Bloeiende boomgaarden	224
5.4.	Hagen schutten	225
5.5.	Wijngaarden	226
5.6.	Andere begrooiing	226
6.	GRASLANDEN	228
6.1.	Gemeenschapsgronden	228
6.2.	Malse broeken	229
6.3.	Beemd, een «banale» weide	231
6.3.1.	Benoeming naar de eigenaar	231
6.3.2.	Benoeming naar andere eigenschappen	234
6.4.	Magere eusels	235
6.5.	Jonge weiden	236
6.6.	Andere weidebenamingen	236
7.	AKKERLAND	239
7.1.	Aard en hoeve	239
7.2.	Verbindingen met land	241
7.3.	Het open Veld	241
7.4.	Een aaneengesloten Blok	245
7.5.	Andere specifieke benamingen	247
*	Oppervlaktenamen	247
*	Vorm en ligging	247
*	Andere eigenschappen	249
8.	KERKELIJKE GEBOUWEN	251
8.1.	De oude kerk van Wever	251
8.2.	Een nieuwe kerk voor Wever	253
8.3.	De kerk van Attenrode	254
8.4.	De pastorie van Wever	257
8.5.	De pastorie van Attenrode	259
8.6.	De Tafels van Attenrode en Wever	261
8.7.	De kapel van de Heinkensberg	264
	Vickaerts, Vicka, Vicca, Vica	265
	Ouder dan de generaal	268
	De vernieuwde kapel	270

8.8.	Een kapel voor de Godbarende	270
8.9.	Andere kapellen	271
9.	BURGERLIJKE BOUWWERKEN	273
9.1.	Vermaarde boerderijen	273
9.1.1.	Geleeg en pachthof	273
9.1.2.	Hof met voorbepalingen	273
9.1.3.	Hof met nabepalingen	275
9.1.4.	Het derde pachthof van Savooien	278
9.2.	De schuttersgilden	279
9.3.	Verdwenen paanhuizen	280
9.4.	Andere constructies	283
10.	WEGEN EN VOETPADEN	284
10.1.	Type I versus type II	284
10.2.	Algemene benamingen	284
10.3.	Gat als toegangsweg	285
10.4.	De grote hoofdassen	286
10.4.1.	De weg naar Meensel [1]	286
10.4.2.	Van Wever naar Attenrode [3]	287
10.4.3.	De Attenrodestraat [2]	289
10.4.4.	De Steenbergstraat [4]	289
10.4.5.	De weg naar Kiezegem [5]	290
10.4.6.	De weg naar Butschoor [9]	291
10.5.	Secundaire verbindingswegen	292
10.5.1.	Wegen in Attenrode	292
10.5.2.	Wegen in Wever	294
10.6.	Doodlopende veldwegen	297
10.6.1.	Wegen in Attenrode	297
10.6.2.	Wegen in Wever	299
10.7.	Overige voetpaden	300
10.7.1.	Voetpaden in Attenrode	300
10.7.2.	Voetpaden in Wever	303
11.	ILLUSTRATIES	305
12.	ATLAS	315
13.	AFKORTINGEN	327
14.	BIBLIOGRAFIE	329
14.1.	Onuitgegeven bronnen	329
14.2.	Uitgegeven werken	333
14.3.	Kaarten	336

14.4. Tijdschriften en reeksen 337

15. KLAPPER 338

Herkomst van de foto's :

Nummers 1,2,5,8,13,16,19	S. Vandervesse
Nummers 10,12,20	dr. E.Y. Kempeneers
Nummers 3,4,16,18	P. Kempeneers
Nummers 6,7,9,11,14,15,17	verzameling dr. H. Jacobs
Computerbewerking foto's	dr. E.Y. Kempeneers

0. Inleiding

0.1. Toponymie en geschiedenis

Over Attenrode en Wever bestaan enkele gedrukte bronnen. Buiten losse artikels beschikken we over het werk van rijksarchivaris Alphonse Wauters, uitgegeven in zijn bekende reeks «Géographie et histoire des communes belges». Attenrode-Wever werd in 1882 behandeld onder het kanton Glabbeek. Van het boek verscheen een anastatische herdruk in 1963. Wauters verschaft interessante informatie over de geschiedenis van de twee dorpen, maar heeft weinig aandacht voor de plaatsnamen, waarin trouwens tal van fouten voorkomen. Ook heeft Wauters de vervelende gewoonte (zoals alle Franstalige geschiedschrijvers trouwens doen) om Nederlandstalige namen uit het archief systematisch te vertalen. Zo wordt Jacob (uyter Lieminghe) vertaald in «Jacques», Jan en Dionijs Vicka worden steevast «Jean» en «Denis», Willem van Daleem in het origineel heet bij Wauters Guillaume de Dalem, enz., wat gelijk staat met een vervalsing van ons verleden.

In 1947 publiceerden A. Sciot en V. Verstegen een «Geschiedenis van Attenrode-Wever». Dit werk is de voortzetting van de artikelen-reeks, geschreven door V. Verstegen en gepubliceerd in het tijdschrift Eigen Schoon en de Brabander, in 1943 en 1947. Een korte bijdrage van E. Sciot verscheen in 1965 in Het mooie Hageland (blz. 64-67). Interessanter is het werk van V. Verstegen, gepubliceerd in de reeks Toponymica, uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven. Onder de naam Oostbrabantse Plaatsnamen verscheen de toponymie van Attenrode-Wever als nummer 1 in 1967. Naast de alfabetische opsomming bevat het boekje een verzorgde over-

zichtskaart. Het materiaal zelf is nogal mager. Verstegen gebruikte veelal het materiaal van dr. A. Sciot. Door zijn vroegtijdige dood bleef het werk onvoltooid. Daarom zijn de bronnen van Verstegen, zoals hij zelf aangeeft, «in hoofdzaak moderne bescheiden uit de 19e eeuw» (p. 13). Recentere gegevens over de fusiegemeente Glabbeek vindt men in een mooie brochure, door de gemeente uitgegeven in 2000.

0.2. Wijze van bewerking

In plaats van het materiaal gewoon alfabetisch te rangschikken, heb ik het namenbestand ingedeeld in een aantal rubrieken. Op deze wijze ontstaat voor iedereen een leesbaar boek. Ik heb deze werkmethode, die in de toponymie navolgers vindt, al eerder toegepast bij de beschrijving van plaatsnamen.

Toponiemen kun je slechts exact lokaliseren aan de hand van een «Historische Atlas». Deze bestaat uit 2 delen : een thesaurus van eigenaars en een kaartenboek. Als basis dienden de leggers bij de kaarten van Popp, aangevuld met gegevens uit de Atlas der Buurtwegen en andere archiefstukken zoals de kaartenboeken van de Tiense Armentafel, het Kabbeekklooster, de Parkabdij, het College van Savooien, het Tiense Begijnhof en de abdij van Tongerlo. Aan de hand van mijn Atlas kon ik de meeste toponiemen exact lokaliseren. De kaarten van mijn Atlas zijn achteraan in deze bijdrage opgenomen, maar niet de thesaurus. Om een bepaald toponiem terug te vinden heb ik een klapper toegevoegd.

Tienen, oktober 2007.

1. Attenrode-Wever en zijn buurgemeenten

1.1. Attenrode-Wever in Vlaams-Brabant

Bruningerode : 987 kop. 13de eeuw *Brunengeruuz* (TW), 990 in comitatu de *Brunerode*, 1099 kop. 13de eeuw de comitatu de *Brunengeruz* (Herbillon, in : HTD 1956, p. 241-242).

Bruningerode, in het Frans Brugeron, is een oud graafschap in Haspengouw, tussen Chaumont-Gistoux en Lovenjoel, waartoe ook Attenrode en Wever behoorden. De naam is te reconstrueren als *Bruninga rotha*, d.i. de vleivorm Bruno + de genitief meervoud inga + rode, dus «gerooid bos van de lieden van Bruno». De uitgang -ruz is de Romaanse ontwikkeling van Nederlands rode. Het graafschap hoorde eerst toe aan het prinsbisdom Luik, door een gift van keizer Otto III aan bisschop Notger. Na een machtsstrijd van meer dan een eeuw ging Bruningerode in 1105 naar de graaf van Leuven, die weldra de titel van hertog aannam (Verstegen, in : ESB 1943).

Meierij : 1709 *Meijerije van Halen*.

Het hertogdom Brabant werd ingedeeld in 4 hoofdkwartieren die genoemd werden naar hun hoofdsteden : Brussel, Leuven, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Ieder kwartier was onderverdeeld in meierijen. In het kwartier van Leuven behoorden Attenrode en Wever eerst tot de meierij van Tienen en daarna tot deze van Halen.

Fusies. De gemeenten Attenrode en Wever werden bij Koninklijk Besluit van Willem I op 1 januari 1825 tot één dorp verenigd. Het behoort tot het arrondissement Leuven, kanton Glabbeek. Vanaf 1 januari 1995 maakt het dorp deel uit van de nieuwe provincie Vlaams-Brabant. In 1975 werd het gehucht Stok (Bunsbeek) bij Kortenaken gevoegd en de

Delberg bij Tienen. Aldus verloor Bunsbeek 124 ha. In 1977 kwam er echter een grotere fusie tot stand. Bunsbeek vormde van dan af, samen met Kapellen, Glabbeek-Zuurbemde, en Attenrode-Wever de nieuwe gemeente Glabbeek.

Voor de fusie grensde Attenrode-Wever in het noorden aan Meensel-Kiezegem en aan de oostzijde aan Glabbeek-Zuurbemde. De zuidoostelijke uithoek raakte Bunsbeek, terwijl het zuiden en het zuidwesten aan Vissenaken grensden. Aan de westkant ten slotte sloot Attenrode aan bij Binkom.

1.2. Oppervlakte en bodemgebruik

Sinds de fusie bedraagt de oppervlakte van Glabbeek 2678 ha. De oppervlakte van Attenrode-Wever bedraagt afgerond 458 ha (Vrielinck, 2000, 1668-1669), dit is 17,1 % van het grondgebied van Glabbeek of bijna 1/5de. Deze oppervlakte is vergelijkbaar met die van Sint-Margriet Houtem : 428 ha en 23 a. Beide dorpen zijn ongeveer even groot.

Bodemgebruik in 1834	*ha*	*a*	*ca*	*procent*
Akkers	316	71	90	69,21
Moestuinen	9	80	50	2,14
Weiden	47	73	50	10,43
Boomgaarden	12	77	00	2,79
Bossen	52	98	90	11,58
Heide	–	87	50	0,19
Gebouwen	4	01	40	0,88
Kerkhof	–	23	20	0,05
Wegen	12	15	20	2,66
Beken	–	33	20	0,07
Totaal	457	62	32	100,00

Als we de oppervlaktecijfers van 1834 (Wauters, 1882) in procenten omzetten, blijkt duidelijk het agrarische karakter van Attenrode-Wever. Akkers en weiden samen

vormen bijna 80 % van het grondgebied. Opvallend is dat de weiden amper 10 % uitmaken. Dit komt door de geringe betekenis van het riviernet (0,07 %). Helen-Bos bv. dat aan de Gete ligt, is voor meer dan 44 % met weiden bedekt (Kempeneers, in : HTD 2005).

1.3. Indeling in secties

Attenrode behoort tot de sectie A, Wever tot B. Bij Wauters (1882) staan de letters omgekeerd. Oorspronkelijk telde sectie A 457 nummers en sectie B 459, samen 916. Deze mooie verdeling komt niet overeen met de werkelijke oppervlakte : Attenrode is merkelijk groter dan Wever.

1.4. Haardsteden

Over het aantal inwoners en haardsteden in Attenrode en Wever in de 14de tot de 16de eeuw zijn we goed ingelicht door het overzicht van J. Cuvelier. Op 1 november 1374 telde men het aantal mensen, woonachtig binnen de palen van Brabant, die in staat waren om gedurende 3 jaar belasting te betalen. Deze belasting was bedoeld om de schade te dekken die de slag bij Baeswilre of Baesweiler op 22 augustus 1371 had gekost. Voor 1374 vinden we volgende cijfers : *Aetrode* 57, *Wevere* 46 (o.c., p. 13). De godsdiensttroebelen in de 16de eeuw waren voor onze streken zeer noodlottig. Na de slag in Vissenaken op 15 september 1576 (in de Wolmerse heide) ontvluchtten veel inwoners hun dorpen (Kempeneers, 2006).

Op 5 juni 1709 moesten de inwoners van de meierij Halen geteld worden. Op dat ogenblik woonden in Attenrode 123 personen en in Wever 128 (mfm 1386/7). Op 1 januari 2000 woonden in Glabbeek 5.086 mensen, waaronder 1.007 in Attenrode-Wever of 19,7 % van de Glabbeekse bevolking.

2. Nederzettingsnamen

2.1. Het domein van Ato

Attenrode : 1145 *apud aterode* (An. 1893, p. 192), 1147 kop. 13de eeuw *Atteroda*, 1179 *Aterode* (TW, p. 77), 1318 a Johanne dicto de *Aterode*, verkeerd vereenzelvigd met Attenhoven (Erens II, 560-561), 1332 *apud Aterode* (R 44.678, f. 12v), 1420 *te atenrode* (R 44.679, f. 10v), 1441 *Aterode, aetrode* (K 2312 f. 114 en 114v), 1442 *Apud Aterode* (R 44.681 f. 3), 1483 *Aetrode* (O 1610, f. 30), 1519 *aterode* (SG 7607, f. 12), 1530 *taeterode, te aeterode* (K 10.933, nr. 559), 1550 ville de *aetroede* (K 2345), 1600 Die Tafel van *Athenrode* (SG 6893, f. 8v), 1600 *onder aerdtrode* (O 1614, f. 63), 1624 *onder Atroije* (Mech., map Wever), 1631 *Aertrode* (O 1615, f. 64), 1666 *Aetenrode* (SG 7173a, f. 3), 1774 *onder Attenrode* (SG 5175), 1860 *Attenrode* (k. Popp), 1972-heden *Attenrode* (k. NGI). Het eerste lid is niet Atto, die de lange a in de oude attestaties niet kan verklaren, maar *Āto* + *rode*, dus gerooid bos van Ato (met lange a).

2.2. De waternaam Wever

Wever : 1275 *Wevere* (Encyclopedie van Vlaanderen) lees *Weuere*, 1332 *apud weuere* (R 44.677 passim), 1334 in parrochia de *weuere* (K 10.934bis, f. 81-82v), 1442 *Apud weuere* (R 44.681), 1454 *Weuere* (K 20.193², f. 79v), 1458 *in weuere* (K 8394, f. 172), 1519 *weúere* (SG 7607, f. 1), 1597 *Weuere* (Vis. T1), 1620 *te weúer, weijúer* (K 8877 f. 95v), 1654 *Weuere* (K 2346 p. 46), 1666 pastoratus de *weueren* (K 4557), 1686 heerlijckheijt van *Weúer* (K 22.505), 1764 *Wever* (Kab. V I, p. 146), 1771 onder *Wever* in het broeck (SG 307 nr. 137), 1789 *Weveren* (SG 5177), ca. 1860 *Wever H(ame)au* (k. Popp), 1972-heden *Wever* (k. NGI). Wever

komt niet uit Keltisch wabra of Germaans wabro «bos», maar is een nederzettingsnaam afgeleid van een waternaam eindigend op *-ara*, met de betekenis «de kronkelende (beek)». Wever is de oude naam van de Broekbeek.

2.3. Namen voor de bewoonde ruimte

Dorp van Attenrode : 1483 *des dorps van aetrode* (O 1610, f. 31), 12 juni 1550 *ville de aetroede* (K 2345), 1672 Aendracht des *dorps van attenroode* (Mech., map Att.), ca. 1860 *Village* (k. Popp). **Dorp van Wever** : 1530 achter *dorp van weuere* (R 44.682, f. 29), 1686 heerlijckheijt ofte *dorpe van Weuer* (K 22.505). Een algemene benaming is dorp, in Latijnse vertaling villa. Het betekent zowel de bebouwde kom als de hele uitgestrektheid van de lokaliteit.

2.4. Gehuchten in Wever

Heinkensberg : 1846 *Heintjensberg Gehucht* (ABu). – Kleine bewoningskern in de buurt van de kapel van de Heinkensberg.

Steenberg : 1821 *le hameau de Steenbergen* (Tab Wever). – Gehucht langs de Steenbergstraat en de Halensestraat, zo genoemd naar de hoogte aldaar.

Borcht : 1332 kop. na 1400 Johannes de *castro* [= vertaling van Jan vander Borch!] (R 44.677, f. 58), 1405 Jan vander *borch* (R 44.758, f. 130v), 1519 (beemd) *de borcht* (SG 7607, f. 1v), 1617 in loco dicto *de Berckt* (Vis. T4), 1666 (prati) *in de borcht* (K 4557, f. 2v), 1666 *jnden Burch, die Burcht* (SG 7173a, f. 2), 1721 *inde Beurght* (K 4556ter), 1734 (beemd) *in de borght* (K 4557bis, f. 7), 1821 la campagne de *Borgt* (Tab Wever), 1846 *De borgt* (ABu). De Burg of Borg, uitgebreid met lokatief-t, was oorspronkelijk een versterking in de hoek gevormd door de Toren- en

de Uilekotstraat, achter de oude kerk van Wever waar zich nu nog het kerkhof bevindt. Borcht werd later de naam voor de weiden aldaar. In het begin van de 14de eeuw was Jan Hagenberge de eigenaar van de Borg. Hij werd opgevolgd door Jan, die de naam kreeg «vander borch», in het Latijn vertaald als «de castro».

2.5. Gehuchten in Attenrode

Butschoor : 1454 *te buetschore* (K 20.193², f. 81), 1519 *te butschore* wert, *te butscoer* (SG 7607, f. 2v, 16v en 18), 1734 *Butschore* (K 4557bis, f. 22), 1846 het gehucht *Butschove* (ABu), 1949-1972 *Butschoren* (k. NGI), 2000 *Butschove* (k. NGI). Gehucht, nu verkeerd Butschove geschreven, ligt aan de Binkombeek, tussen Binkom en Attenrode. Schoor komt uit Germaans *skaurnō* «moeras», nog bekend in Hoegaarden. But is te te verklaren uit Middelnederlands butse «buil, ronde verhevenheid», eerder dan uit butte «strobos» (Mnl. Handw.).

Nijsenrode : 1332 bona de *nysenrode* (R 44.677, f. 12v), 1405 de goide van *nysenrode* (R 44.758, f. 84v),1422 *te Ysenrode* (Wauters, Meensel), 1470 *Nijsenroede* (SG 460, f. 193v), 1530 *ysenrode* (R 44.682, f. 1), 1626 *neijsenroede* (Mech., map Att.), 1821 au hameau *Nijssenrode* sous Meensel (Tab). Gehucht bij de grens van Attenrode onder Meensel. Het eerste lid is een persoonsnaam. Nijsenrode, uit oorspronkelijk IJsenrode, is een samenstelling van Isan + rotha «gerooid bos van Isan».

3. Vloeiend en stilstaand water

3.1. Beken en vloedgrachten

3.1.1. *Algemeen*

Alle beken in Attenrode en Wever vloeien naar de Velp. De belangrijkste beken vormen dikwijls de grens met een naburige gemeente, zodat in het dorp zelf weinig waterlopen te vinden zijn. Voor de provincie Vlaams-Brabant hebben de waterlopen een nummer dat begint met een 3, omdat ze behoren tot het stroomgebied van de Velp dat nummer 3.015 heeft. Hoe kleiner de waterloop, hoe hoger het nummer.

3.1.2. *De Meenselbeek [1] of [3.101]*

De eerste tak van de Meenselbeek vormt de scheiding tussen Meensel en Glabbeek, en vervolgens tussen Attenrode en Glabbeek tot aan perceel A 1a. De oude naam Glabbeek ging op de nederzetting over. De beek vloeit verder door Glabbeek en mondt in Bunsbeek in de Velp uit. De tweede tak vormt de noordgrens tussen Attenrode en Meensel en voegt zich bij de eerste tak aan de grens met Glabbeek.

Meenselbeek : 1821 *Meenselsche beeke* (Tab), 1952 *Meenselbeek* (AW), 1972-heden *Meenselbeek* (k. NGI).

Boonhofbeek : 1631 *die boonhoffbeke* (O 16, f. 47), 1718 *de boonhof beke* (O 1625, f. 67). Naam voor de Meenselbeek tussen Attenrode en Glabbeek, zo genoemd naar de Boonhof (= A 189) onder Glabbeek.

Glabbeek : 1139 kop. midden 13e eeuw *Gladbeke*, 1179 *Glabech* (TW), 1145 ecclesie de *Glabeka* (An. 1893, p. 192). Uit *glada* «glad, glanzend, helder» + *baki* «beek» (Mansi-

on, in : HTD 1932; TW), dus : heldere beek. Ook de betekenis «glad, effen», of een beekje zonder golven, is mogelijk.

Beek(t) : 1483 *ter beke* opt quadestraetuelt (O 1610, f. 30), 1498 *ter beeckt* (O 1612, f. 36v), 1600 *ter beeckt* (O 1614, f. 66). Benaming voor de percelen aan de Meenselbeek in het Kwadestraatveld.

3.1.3. *Attenrodese Beek [2] of [3.101a]*

Attenrodesebeek : 1821 *Attenrodesche Beke* (Tab), 1952 *Attenrodensebeek* (AW), 1972 *Attenrodese Beek* (k. NGI). Deze beek ontsprong in 1821 aan de Dolagestraat en vloeide langs A 101 en verder, achter de kerk door, naar de Torenstraat. In perceel A 1a vloeit ze samen met de Meenselbeek. De beek werd in 1952 officieel ingekort.

Beek : 1332 Jan van daleem de quodam *riuo* (R 44.677, f. 13), in 1405 als van eenre *beke* (R 44.758, f. 84v). – Appellatieve benaming voor de Attenrodesebeek.

3.1.4. *De Oude Velp [3] of [3.105]*

Oude Velp : 1952 *Oude Velp* (AW). Deze beek vormt over een afstand van 350 meter de grens met Bunsbeek. Het adjectief oud verwijst naar de oorspronkelijke bedding van de Velp. Velp is samengesteld uit *felwa* 'wilg', en het watersuffix *apa*, en betekent dus 'wilgenbeek'. Het eerste lid is niet *falwa* 'vaal', daar dit woord niet met de klinker e voorkomt. Het achtervoegsel -apa is overgenomen uit een voorgaande taal. Apa-namen waren vooral productief bij de Franken. Nederland kent twee gemeenten met de naam Velp.

3.1.5. *De Broekbeek [4] of [3.108]*

Broekbeek : 1846 *Broekbeek* (ABu), ca. 1860 *Broek beek* (k. Popp), 1952-heden *Broekbeek* (AW). – De Broekbeek is de voortzetting van de **Spelthofbeek** in Binkom : 1952 *Speldhofbeek* (AW), zo genoemd naar het Spelthof aldaar. De Broekbeek ontstaat in Kerkom, vloeit door Binkom en Vissenaken, verlaat dit dorp en gaat er na een tocht door Attenrode-Wever weer in. Ze mondt in Vissenaken in de Velp uit, voor de Dalemse molen. Broek is de bekende naam voor mals grasland. De voorhistorische benaming was de **Wever** (zie bij nederzettingsnamen).

Beek : 1666 jnden Burch ... *die Beke* (SG 7173a, f. 2), 1781 den beurght rgt. *de Beke* (SG 156/1), 1821 le Coulant d'eau dit *Beeke* (Tab Wever). En verder : **Vliet** : 1530 den metten beempt rgt. ... *den vliet* (R 44.682, f. 30v).

Weverse Beek : 1519 (Butschoren) rgt. *die weuerssche beke* (SG 7607, f. 35v), 1666 *riuulus de weueren siue de weuersche beke* (K 4557 f. 2v), 1669 *De weuersche beke* (k. AT f. 277v, perceel 4 = B 417), 1686 *de Weüersche becke* (K 22.505 en map Wever), 1734 de kist rgt. *de weversche beke* (K 4557bis, f. 23). Benoeming naar het dorp Wever.

3.1.6. *De Binkomsebeek [5] of [3.109]*

Binkomsebeek : 1821 *Binkomsche beke* (Tab), 1952 *Binkombeek* (AW). Deze beek begint in de weiden van het Hof van Nijsenrode, niet ver van de Heerstraat, en vormt de grens tussen Attenrode en Binkom. Op het grondgebied van Binkom vloeit ze samen met de Broekbeek.

Oosterbontbeek : 1519 *den oesterboont beeke* (SG 7607, f. 34), 1608 *osterbant beke* (Ulens 62), 1952 *Oosterboordbeek* (AW), 1970 *Oosterboordbeek* (k. NGI). Beek aan de Oosterbont, in 1364 *Oesterbonth, Oesterbont* (Ulens, p. 61). Ooster-

bont betekent waarschijnlijk : de oostelijk gelegen streek van Binkom.

Beek : 1519 te butschore regt. *de beecke* (SG 7607, f. 30). – Appellatieve benaming voor de Binkomsebeek.

Winterbeek : 1666 die straete van Weuer naer neijsenrode ... *die winterbeke* (SG 7173a, f. 5). – Appellatieve benaming voor de Binkomsebeek.

Zijp : 1846 *De Syp* (ABu). Een oude benaming was Zijp, die behoort bij Middelnederlands *sipen*, Nederlands *sijpelen*, uit Indo-Europees **seib-* «uitgieten, druppelen». Zijp komt vooral in Oost-Brabant voor.

3.1.7. *De Winterbeek [6]*

Winterbeek : 1821 *Winter beke* (Tab), 1952 *Winterbeek* (AW). De beek ontspringt aan de westzijde van de Langestreek en verenigt zich met de Attenrodesebeek (Tab). Een winterbeek bevat enkel in de winter enig water. Een andere winterbeek mondt in Glabbeek in de Meenselbeek uit.

Vlierbeek : 1952 *Vlierbeek* (AW). Idem als de Winterbeek, zo genoemd naar de begroeiing met vlierstruiken.

3.1.8. *De Vloedgracht [7]*

Vloedgracht : 1666 int Weuervelt rgt. *de vlootgracht, die vloetgracht* (SG 7173a, f. 3 en 4). Verdwenen gracht in het Weververld, langs de noordzijde van de percelen B 76-75. Vloed is een afleiding van Indo-Europees *pleu-* «vloeien» (Pokorny, 1959, 835), ablautend Germaans *flo-*, uitgebreid met Germaans d-suffix. Gewoonlijk zijn Vloedgrachten weinig opvallende, kunstmatig aangelegde grachten om overtollig water af te voeren. In Helen-Bos echter is de Vloedgracht indrukwekkender dan de Kleine Gete.

Leibeek : 1670 (Savooien) *de Leijbecke* noordt (U 2881). In het Weversveld, idem als de Vloedgracht. Een leibeek of leigracht is een kunstmatig gegraven greppel om het water af te leiden.

Winterbeek : 1686 jnt weúervelt rgt. Collegie van Saúoijen jn tween ende *winter becke* (K 22.505). Appellatieve benaming voor de vloedgracht in het Weverveld.

3.1.9. *De Koutergracht [8]*

Koutergracht : 1530 *die cautergracht* ... die baghienen van thienen (R 44.682, f. 27v). Het perceel van het begijnhof heeft het nummer B 258. De Koutergracht is de kunstmatig aangelegde gracht aan de zuidkant van B 259-258.

Grachtken : 1519 (bosje) op *tgrechtken*, totten *grechgelken* (SG 7607, f. 20, 20v en 21). Het grachtje op de Ralisberg is niet gegraven, maar ontstond door erosie. Het is een terreinscheur met spontane struikbegroeiing tot gevolg. Deze begroeide afkalving ligt op A 309 en sluit aan bij de bermen op A 305 en A 308.

3.2. Stilstaand water

3.2.1. *Born*

Born : 1454 te steenberghe bij den *born* (K 20.193², f. 80v), 1519 totter *borre* (SG 7607, f. 14v). Het gewone woord is *born(e)* of *borre*. Onder invloed van het Duits «Brunnen» veranderde het woord in hedendaags Nederlands in *bron*. Enkele bronnen hebben een aparte benaming.

Haringsborn : 1519 (8ste hoeve) vanden *harincx borne* opwert (SG 7607, f. 19v). Onduidelijke bronbenaming na-

bij de Dorpstraat in Attenrode. Harincx is waarschijnlijk een persoonsnaam.

Houborn : 1519 aenden *hauborne*, vanden *houwen borne* opwert (SG 7607, f. 19v). Houw : schaarbos dat geregeld gehakt wordt (Helsen, in : Med. 1937, 25). Idem als **Heiborn** : 1821 *Heijborne* (Tab), later volksetymologisch vervormd tot Oudebron.

3.2.2. *Waterplassen*

Kwadeplas : 1821 *Quaede plasch* (Tab), bewaard in Kwadeplashof (zie daar).

Wouwer, Vijver : 1332 Jan van daleem ... de braxatorio et *viuario* (R 44.677, f. 13), 1405 Willem van Daleem ... vanden paenhuyse ende vanden *wouwere* (R 44.758, f. 84v), 1541 (Jan Reynaerts) van een *vyuerken* taterode (R 44.683, f. 3v). Vijver bij het paanhuis van Jan van Dalem. Niet te verwarren met de vijver in het Kranenbroek : 1519 eenen boemgaert met eenen *wouwerken* te craenebroech (SG 7607, f. 1), 1624 in cranebroek cum *viuario* (Mech., map Wever), 1670 *vijuer* van Seruaes sterdin (U 2881 f. 4v). De vijver van Sterdin hoorde in 1670 bij B 236, maar bij Popp circa 1860 bij B 256. Wouwer is een bijvorm van Nederlands vijver, een oude ontlening aan het Latijn *vivarium*.

Een vijver lag op perceel A 146, aan de Meenselbeek waar deze Attenrode binnenkomt, in 1498 *ter beeckt metten wouwere willems van daelhem* (O 1612, f. 36v). Deze vijver werd later omgevormd tot een beemd : 1600 *eenen vijuere nu beempt ter beeckt* (O 1614, f. 66). De vijver strekte zich verder uit tot in Meensel en Glabbeek (O 1618, p. 391). Heden is het nog altijd een grote schorre, vooral op het grondgebied van Attenrode en Glabbeek (k. NGI 2000).

Recenter zijn de visvijvers van **'t Windmoleke** nabij de Butschoorstraat (Glab, p. 82 met foto).

3.2.3. *Putten*

Pamputte: 1332 Henricus Buemelere ... van enen *pamputte* (R 44.677, f. 12v). Waarschijnlijk te lezen als Panputte, met gedeeltelijke assimilatie van n > m voor een p. Put is dan een kuil of groeve waaruit aarde werd gehaald om dakpannen te bakken.

Duiveput: 1846 *den Duiveput, Den duyveput* (ABu), 1882 *den Duyvelput* (Wauters, 25). De Duiveput ligt in de laagte ten zuiden van de Oudebronstraat, in de omgeving van A 235-236. Het eerste lid is duif, niet duivel.

4. Berg en dal

4.1. Een heuvelachtig landschap

Het landschap in Attenrode en Wever is zeer aantrekkelijk wegens zijn hoogteverschil van circa 35 meter. Aan de grens met Vissenaken loopt de hoogtelijn van 50 meter. Aan de noordoostzijde van het dorp Wever ligt de Heinkensberg met zijn 72,5 meter hoogte. Hierop bouwde het NIR (Nationaal Instituut voor Radio-omroep), de latere VRT, tussen 1955 en 1960 een station met een zendmast. In 1998 werd de zendmast vernieuwd en verhoogd (inl. VRT transmissiecontrole).

In Attenrode ligt in de omgeving van de Kwadeplashoeve een uitgestrekt plateau met twee bulten van 85 meter. Het dorp ligt aan de oostzijde hiervan, op een heuvelrug tussen de Meenselbeek en de Attenrodesebeek. De laagste gebieden liggen aan de rand : aan de Meenselbeek aan de grens met Glabbeek, aan de Binkomsebeek en de Broekbeek aan de grens met Binkom en Vissenaken, en aan de Oude Velp (Kranenbroek) aan de grens met Bunsbeek.

4.2. De hoogten in Wever

Heinkensberg : 1340 *prope montem henrici* (LM f. 75v), 1458 *apud den heynkensberch* (K 8394, f. 155), 1463 *aenden heynskensberch* (Kab. 1, f. 93v), 1483 *op den heijkensberch* (O 1610, f. 32), 1620 *byden heynkens berch* (K 8877, f. 11v), 1624 *den heijnkensberch* (Mech., map Wever), 1666 *opden heijnkens berch*, (bos) *opden heynskens berch* (SG 7173a, f. 6v en 7), 1698 sacellum vulgo *montis henricij* (K 20.228), 1721 (bos) *op den henckes bergh*, *op den henskesbergh* (K 4556ter), 1734 *op den heijntjens bergh* (K 4557bis, f. 6), 1734 *supra montem henrici* (K 4557bis, f. 16), 1735 *op den*

heijnsbergh (U 2880), 1790 *op den henckensbergh* (K 4556bis), 1796-1799 *op den henkensberg* (K 4556bis), 1821 par le *henskens berg* (Tab Wever), 1846 *Heintjensberg* Gehucht (ABu), 1949 *Henskenberg* (k. NGI), 1972 *Heintjesberg* (k. NGI). Afgeleid van de voornaam Heinken, dim. van Heinrik. De bergnaam herinnert aan een vroegere eigenaar van de bossen aldaar. Cf. Heinkens bij Debrabandere, met als oudste attestatie Heinkin uit 1379 in Ieper.

Steenberg : 1336 henricus dictus de *steenberghe* clericus (K 10.934bis, f. 81-82), 1407 Jan vanden putte van *steenberghen* (K 20.193², f. 80), 1624 *steenberghen* (Mech., map Wever), 1666 *te steenberghe* (SG 7173a, f. 2v), 1669 (Wever) *tot steenbergh* (k. AT f. 276v), 1795 van *Steenberghen* nae het Broeck (KPH 156), 1821 le hameau de *Steenbergen* (Tab Wever), 1972 *Steenbergen* (k. NGI). Zuidelijke uitloper van de Heinkensberg, verder lopend in Glabbeek. Het eerste lid verwijst naar de steenachtige bodem.

Keiberg : 1734 den wegh *naer den keijbergh* (K 4557bis, f. 32), 1735 (bos) tot Wever *op den Keijenbergh* (U 2880), 1821 *Kaeybergh* (Tab), 1846 *Keyberg* (ABu detailplan 5). Hoogte tussen de Steenbergstraat en de Halensestraat. Net als in Steenberg verwijst het eerste lid naar de aanwezigheid van keien.

4.3. De hoogten in Attenrode

Ralesberg : 1519 *den Rales berch, opten ralis berch* (SG 7607, f. 21), 1666 *op den ralisberch* (Mech., map Attenrode), 1672 *opden raelisberch* (o.c.), 1750 1/2 landt genaemt *den ralenbergh* (o.c.), 1779 *den raelenbergh* (o.c.), 1788 *den Ralenbergh* (SG 5175). Hoogte in Attenrode, vooral in de omgeving waar Kwadeplasstraat en Heerbaan elkaar raken. Het eerste lid is, net als in Heinkensberg, de naam

van een vroegere bezitter. Raele (en varianten) is een diminutief van de voornaam Raoul, verkort uit Radolf (DB, 1014).

Bisschoppenberg : 1519 *bysscopen berch alias den Rales berch* (SG 7607, f. 21). Ook Bisschop is hier een persoonsnaam, vergelijk met 1332 *buscum filiorum iohannis episcopi* (R 44.677, f. 12v), in 1420 vertaald als het *bosch der kinder Jan bisscoppen* (R. 44.679, f. 11).

Grote Berg : 1846 *Grootenberg* (ABu), ca. 1860 *Grooten berg* (k. Popp). Naam voor een uitloper van de Ralesberg, gelegen in de hoek gevormd door Butschoorstraat, Langestraat en Heerbaan.

Vossenberg : 1519 *opten vossen berch* (SG 7607, f. 16 en 17). Hoogte in Attenrode ten noorden van het Hulstbos. Vos is het bekende dier.

4.4. Andere hoogtenamen

Donk : 1333 in quodam loco dicto *terdonct* apud weuere (K 10.934bis, f. 80v), 1454 *opte donc* (K 20.193², f. 80v), 1519 *opte donckt* (SG 7607, f. 3v), 1571 *op den donck* (O 2483), 1624 *op den donck* (Mech., map Wever), 1764 *op den Donck* (K 4556bis). De Donk, uit Germaans *dunga*, is in Vissenaken de heuvelrug of uitloper tussen de Eksterbeemdenbeek en de Broekbeek. Deze rug begint in Binkom, strekt zich verder uit over het noorden van Vissenaken en eindigt aan de Broekbeek in Wever. Vandaar de differentiatie Hoog- en Neerdonk.

Neerdonk : 1530 *die neerdonck* (R 44.682, f. 13v), 1571 op den donck geheeten *den neerdonck* (O 2483). In Wever is de Neerdonk het laagste deel van de Donk aan de Broekbeek. Hoog- en Neerdonk zijn ook in Aarschot bekend.

Kranendonk : 1666 Andries Swilden ... *te cranendonck* (SG 7173a, f. 6). Laagste deel van de uitloper van Steen- en Keiberg, idem als Kranenbroek. Kraan is de bekende vogel.

Tom : Romeinse grafheuvel, bewaard in Tomstraat, maar niet gelokaliseerd. **Motte** : nog bewaard in Mottebeemd en Motteveld.

4.5. Dal en delle

Delle : 1441 (land van de Tiense Armentafel, A 228bis) *op de delle* (K 2312, f. 49), idem als **Dal** : 1454 ter steden gheheyten *int dal* (K 20.193², f. 81). De Delle is een kleine inzinking in Attenrode, waarin de Winterbeek vloeit. Delle is het verkleinwoord van dal, uit Germaans *daljō*, dat zich door i-umlaut en assimilatie ontwikkelde tot delle. Het woord is in onze regio ook bekend in Oorbeek, Hakendover, Kumtich, Waanrode, Landen, Raatshoven, Vissenaken, enz.

5. Bossen en hagen

5.1. Bosrooiingen

Uitgestrekte bossen kwamen eertijds voor op de hoogste delen van Attenrode en Wever. Vermits beide dorpen hoog gelegen waren, was een groot gedeelte bebost. Veel bossen zijn al sedert de Middeleeuwen verdwenen. In 1834 bestond nog een goede 11 % van de oppervlakte uit bos. De boomgaarden maakten bijna 3 % uit. In 2006 zijn er enkele schaarse bospercelen overgebleven : in Attenrode ten westen van de Heerbaan nabij Binkom, op de Duiveput, de Grote Berg en bij het Kasteel. Het grootste overblijvende bos is het Hulsbos. In Wever vinden we enkele restanten op de Heinkensberg. Daar tegenover staat dat het areaal boomgaarden fors is uitgebreid.

Attenrode. De naam Attenrode zelf wijst op de massale ontbossing van het gebied waar het dorp zich heeft ontwikkeld. Zie verder bij de nederzettingsnamen.

Rode : 1340 *ten rode* apud weuere (LM f. 75), 1454 (woning) *ten rode* bij weuere (K 20.193², f. 80), 1519 *ten Roode* (SG 7607, f. 3). Rode is de streek gelegen ten westen van de Butschoorstraat aan de kromming tot voorbij het Vander Eyckenstraatje nr. 23.

Weverse Rode : 1454 *ten weuerschen rode* (K 20.193², f. 80v), 1519 *te weuerschen Rode* opte vincke (SG 7607, f. 1v-2), 1530 (beemd) te *weuerschen roye* (R 44.682, f. 30v), 1624 *ten weuerschen roije* (Mech., map Wever), 1686 *ten weuerschen roede* (K 22.505), 1721 *ten weuerschen rode* (K 4556ter), 1734 *te Weverschen Roije* (K 4557bis, f. 8). Idem als Rode, uitgebreid met de dorpsnaam, als onderscheiding met de Rode in Glabbeek.

5.2. Namen met bos

5.2.1. *Bos als simplex*

Bos. Als appellatieve benaming komt in Attenrode-Wever enkel bos voor, in het Latijn vertaald als buscus. In 1332 bezat Wilhelmus Liddernoy 6,5 dagmalen *busci*, die vóór hem toebehoorden aan Gijselbrecht van Aterode, grenzend aan de huidige Heerstraat (R 44.677, f. 13). In de omschrijvingen wordt de eigenaar van het bos genoemd. In 1441 grensde een stuk land op de Varent aan *des boschs magareten couwens* (K 2312, f. 114), en in 1519 vond ik *die abt van vlierbeecke bosch* (SG 7607, f. 10), terwijl de 4de hoeve zich uitstrekte *tot aen Jans de hertoge bosch* (o.c., f. 15v).

Bosselken. Het verkleinwoord bosselken komt zelden in omschrijvingen voor. In 1519 grensde *pauwel proueneers bosselken* aan de Kattestraat (SG 7607, f. 14v).

5.2.2. *Bos in composita*

* *Benoeming naar de eigenaar*

Hoort een bos lange tijd toe aan dezelfde eigenaar, dan evolueert de omschrijving «bos + eigenaar» tot een toponiem van het type «eigenaar + bos». Zulke toponiemen komen in Attenrode en Wever talrijk voor.

Begijnenbos : 1779 *den begijnenbosch* (Mech., map Att.), 1846 *Begeynnebosch* (ABu). Bos op A 415, grenzend aan de Heerbaan. Het bos was eigendom van het Tiense Begijnhof, later van de Burgerlijke Godshuizen.

Klein Begijnenbos : 1756 (Begijnen) *le petit bois de Beginne* (Naveau, i. 3v). Bos op A 408 aan de noordzijde van het Oosterbont-straatje.

Collegebos : 1734 *de Collegie bosch van Savoijen* (K 4557bis, f. 22). Bos op de grote Varent onder Wever, toebehorend aan het college van Savooien in Leuven.

Hoemans Bos : 1846 *Hoemansbosch* (ABu.). Bos op A 307, in de hoek gevormd door de Oosterbontstraat en de Heerbaan. Hoemans is een variant van Hoetmans : een drager van een hoed of een beroepsnaam voor een hoedenmaker (DB, 614).

Kabbeekbos : 1626 *ad sylùam ad monasterium de cabbeeck* (Mech., map Att.), 1649 *cabbeeck bosch* (K 22.506, b. 3), 1666 *clooster van Cabbeeck een dachmael bosch* (SG 7173a, f. 7), 1734 *Cabbeeck bosch* (K 4557bis, f. 19). Bos op B 26, grenzend aan de Luisstraat, nu Hulsbos(straat) genoemd. Dit bos was eigendom van het Kabbeekklooster in Tienen, nu gedeeltelijk op de plaats van de H. Hartkliniek.

Kerkenbos : 1663 (uitgave) aen Aert maes van *kerckenbosch* te vreden – xxx st(uyuers) (K 4556, f. 3), 1721 *het kercken bosken* gelegen op den henskesbergh (K 4556ter, nr. 23), 1764 *aen kercken bosch* (K 4556bis). Bos van anderhalve dagmaal op de Heinkensberg, eigendom van de pastorie van Wever.

Kloosterbos : 1519 *tcloester bosch van de Vrouwenbroederen van thienen* (SG 7607, f. 26v en 28v). Bos van de Onze-Lieve-Vrouwbroeders van Tienen.

Klynkensbos : 1 sept. 1562 *den klynkensbosch* (U 2880). Bos gelegen in de nabijheid van het pachthof van Kranenbroek, in 1562 door Jan van Houthem verkocht aan het college van Savooien van Leuven. Klynkens is een diminutief van Klijn, verkort uit Colijn (DB, s.v. Clynkens).

Lammekensbos : 1846 *Lammekens bosch* (ABu). Bos op A 447-448, aan de noordzijde van de Hoefstraat. Lam-

mekens is een diminutief van de naam Lambrecht (DB, 723).

Pastoriebos : 1666 *die pastorije bosch* (SG 7173a, f. 4), 1846 *Pastoor bosch* (ABu). Bos op B 19 en B 19², aan de zuidkant van het Holgat, eertijds eigendom van de pastorie van Wever.

Peetersbos : 1846 *Peeters bosch* (ABu, detailplan 3). Bos van eigenaar Peeters op A 315, op de Grote Berg.

* *Andere voorbepalingen*

Groot Bos : 1846 *Grooten bosch* (ABu), ca. 1860 *De Groote bosch* (k. Popp). Eertijds groot bos op A 324 in Butschoor naast de Heerbaan, 5 ha 54 a 10 ca groot.

Hulsbos : 1624 *den hulsboss* (Mech., map Wever), 1649 *de hulstbosch* (K 22.506 b. 3), 1666 op hulsgat rgt. ... *den hulsbosch* (SG 7173a, f. 1v), 1846 *Hulsbosch* (ABu), 1972 *Hulsbos* (k. NGI). Groot nog bestaand bos, vooral op A 23 en A 28, voorheen zo genoemd naar de in onze streken veel voorkomende hulst (Ilex aquifolium).

Hulst : 1332 *ter hulst* (R 44.677, f. 12v), 1405 Woutere mottemans van gielis liddernoys wegen ... *ter hulst* (R 44.758, f. 84v), 1547 *jn die hulst* (SG 6892, f. 172v), 1846 *de Hulst* (ABu). Gedifferentieerd met groot en klein. **Grote Hulst** : 1788 (6 dagmalen) land of bosch onder Attenrode genaempt *den grooten hulst* (SG 5175). Idem als de Hulst of het Begijnenbos op A 415. **Kleine Hulst** : 1788 *de clijne hulst* langs het oisterbantstratien (SG 5175). Idem als Klein Begijnenbos. De hulstbomen werden sedert lang vervangen door dennenbomen.

Oosterbornbos : 1519 tgrechgelken ... *den oesterborne bosch* (SG 7607, f. 34). Voorheen een bos aan de Ooster-

bontbeek, dus in de omgeving van A 309 en A 403. In de meeste attestaties vinden we bont in plaats van borne.

Peerdsbos : 1751 *den Peerts Bosch* (Map Att.), 1766 (over het kappen van een eik) *in den peerdtsbosch* (SG 155), 1796 de kele rgt. *den Peerts Bosch* (SG 5175), 1846 *Peerdsbosch, Peertsbosch* (ABu). Bos in de omgeving van de Peerdsbosweg nr. 27. Peerd is paard zoals in de Peerdsweide in Helen-Bos. Een peerdsbos is dus bos met open ruimten waar paarden kunnen lopen.

Strijbos : 1530 *strybosch* (R 44.682, f. 1), 1541 *den strytbossch* (R 44.683, f. 1v). Bos in de omgeving van A 409 en A 413, waar de Oosterbontstraat zich van de Heerbaan afsplitst. Strijd komt in de toponymie voor in verband met betwistingen over grenzen, zoals in Strijdland in Oorbeek en Strijddries in Kumtich.

5.2.3. *Afzonderlijke bomen*

Hazelaar : 1528 *aen de haesellare* (SG 7607, f. 39). Als opvallende, alleenstaande boom vond ik slechts een hazelaar (Corylus avellana).

5.3. Bloeiende boomgaarden

Boomgaard. De aanplanting van boomgaarden zorgen voor veel groen in de gemeente. In de 14de eeuw betaalde Amelricus Tintmakere en vóór hem de weduwe van Wouter Yliaes aan de hertog een cijns van 12 deniers voor een open plaats (de petia waris). Op deze plaats kwam een boomgaard, in het Latijn *quod pro nunc est pomerium situm apud aterode* (R 44.677, f. 13). Een boomgaard of *bogaert* is een omheinde ruimte beplant met fruitbomen en vlakbij de woning gelegen. Zo bezat in 1530 Peeter Quat-

ters *eenen bogaerde gelegen te craenbroeck rgt. de strate die te pamelbroeck wert gaet* (R 44.682, f. 13v).

Appelboomgaard : 1846 *Appelboomgaerd* (ABu). Boomgaard op B 262 en volgende. Zelden wordt de aard van de boomgaard aangegeven.

Klerkenboomgaard : 1519 (beemd) *den klerken boogaert* (SG 7607, f. 31). Naam voor een beemd gelegen in Butschoor (A 387-388) tussen de Butschoorstraat en de Binkomsebeek.

Sint-Manus Boomgaard : 1788 *Sinte Manus Boomgaerd* (SG 156/1). In Attenrode, verder onbekend. Sint-Manus is een verkorting uit Sint-Germanus, de kerk op de Veemarkt in Tienen.

Ganzemanneken : 1649 eenen boomgaert genoempt het *Ganse-manneken* (K 4558, f. 8). Voor deze boomgaard betaalde Henrick Balls 4 halsters. Verder onbekend.

5.4. Hagen schutten

Haag : 1519 jnde varent ... *aende haghe* (SG 7607, f. 3v). Begroeide berm aan de Heinkensbergstraat nr. 11, waar de Tafel van Tienen een stuk land bezat, namelijk B 18.

Hellense haag : 1454) *de hellensche haghe* (K 20.193², f. 79v). In Wever in het Gemeen Broek, verder onbekend. Hellens is een persoonsnaam, een vleivorm van een «hildnaam», vergelijk de naam Banco Hellens in 1379 in Oplinter (DB, 588).

Tichelhaag : 1519 *die tiechgelhage* (SG 7607, f. 12v), 1734 *aen de Tiechelhaeghe* (K 4557bis, f. 36). Haag nabij de Tichelrij op de Heinkensberg.

5.5. Wijngaarden

Wijngaard (Wever) : 1454 dlant dat *den wijngaert* ghenoemt is (K 20.193², f. 80v). In Wever bevond zich een wijngaard aan de nu rechtgetrokken kromming van de Butschoorstraat.

Wijngaard (Attenrode) : 1519 vanden kerchoue opwaert *totten vingaert* (SG 7607, f. 19). Wijngaard kort bij het centrum van Attenrode.

5.6. Andere begroeiing

Plantsoen : 1846 *het Plantsoen, Santsom* (sic) (ABu), ca. 1860 *Het plantsoen* (k. Popp). Plantsoen is een verzameling jonge bomen en struiken om te kweken, gelegen op perceel A 40.

Varent : 1416 te weuere *opten varnt* (K 10.928, nr. 318), 1441 aenden anderen art geheyten *de vaernt* (K 2312, f. 49), 1528 *op die varent* by dat biesseussel (SG 7607, f. 37), 1620 *opde vaernt* (K 8877, f. 107v), 1686 *inden vaent* (Mech., map Wever), 1734 *op die vaerent* (K 4557bis, f. 16),1788 *in den varent* onder gelabbeek (SG 5175), 1821 la campagne *le varent*; la campagne dite *Vaerent* (Tab), 1972 *Varent* (k. NGI). Varent is het grote veld, gelegen tussen de Heinkensbergstraat, de Torenstraat (en voor de rechttrekking tot aan de Kattestraat), en de Attenrodesebeek. Het is een afleiding van de plantnaam *varen*, met het achtervoegsel -t, met de betekenis «waar varens groeien». In Wever wordt de Varent gedifferentieerd met de adjectieven Groot en Klein. **Grote Varent** : 1591 *opde groote varent* (O 1654), 1660 *op de groote vaerent* (K 4558), 1666 *opde groote varent* (SG 7173a, f. 1v, 4 en 4v), 1669 *op de groote vaent* (k. AT f. 277), 1670 (Savooien) *opde groote vante* (U 2881 f. 2v), 1721 *inde groote vaent* (K 4556ter), 1734 *op de*

grote Varent onder Wevere (K 4557bis, f. 22), 1786 *in den grooten varent* (SG 156/1). De Grote Varent is het veld in sectie A, tussen het Holgat en de Attenrodesebeek. **Kleine Varent** : 1666 *aen de cleijne varent* (SG 7173a, f. 1v). De Kleine Varent is het kleinere veld, ten zuiden van het Holgat, in sectie B.

6. Graslanden

6.1. Gemeenschapsgronden

Gemeente van Attenrode : 1332 *Communitas de aterode* (R 44.677, f. 13), 1530 *De gemeynte van Aetrode* (R 44.682, f. 3), 1787 grond wesende *gemeynte* genaempt de vroente rgt. ... *de gemeynte* sive dries (SG 5173). Gemeenschapsgrond werd aangeduid als gemeente. In Attenrode lagen de «gemeenten» langs de Torenstraat, de Dolaagstraat, en aan het uiteinde van de Oudebronstraat en de Oosterboordstraat.

Gemeente van Wever : 1666 die broeckstraete oft *die gemeijnten*, *die gemeynten van Weuer* (SG 7173a, f. 3v en 7v). In Wever lag de gemeente aan de Broekstraat op perceel B 449.

Vroente. In 1405 betaalde Woutere Mottemans aan de hertog 1 denier voor *eenre vroenten*, gelegen voor zijn huis ter Hulst (R 44.758, f. 84v). Voor de vroente die Gielis van Lyemingen, genoemd Oem, in gebruik had van de hertog, betaalde hij 2 deniers. Deze grond bestond uit 1 bunder heide, gelegen bij de Hulsstraat (o.c.). Vroente is een afleiding van vroon «van de heer» en vandaar «openbaar». De vroenten ter Hulst werden echter gehuurd.

Gemene Vroente : 1530 *De gemeynte van Aetrode ... rgt. de ghemeyn vroente* (R 44.682, f. 3). Andere delen van de vroente waren in gemeenschappelijk gebruik, vandaar de toevoeging gemeen.

Vroente van Attenrode : 1519 Marie de geest huijs ende hoff achter tpaenhuijs rgt. *de vroente van aterode* (SG 7607, f. 16v). Idem als de **Dorpsvroente** : 1541 taterode rgt. ... *tdorps vroente* (R 44.683, f. 3-3v). Deze vroente lag in het centrum van het dorp Attenrode, ten oosten en ten

westen van de Torenstraat in de omgeving van het Binnenveld en het Kasteel.

Dries (Attenrode) : 1649 tot *aenden driesch* van t' capittel van thienen (K 22.506, b. 3), 1751 (Maagtafel) huys onder Attenrode rgt *den Dries* in twee zyden (Mech., Map Att.), 1787 de gemeynte sive *dries* (SG 5173), 1793 huys hoff boomgaerd ... rgt. *den Dries* (SG 5177).

Dries(ch) is geen afleiding van *drie*, zoals lang is gemeend, maar zou behoren bij een Indo-Europese wortel **treu-* 'wrijven' of 'vermoeien, uitputten'. Een dries liet men tijdelijk rusten, waarna begroeiing met gras en onkruid volgde. Daar vooral de minst vruchtbare gronden lang als 'dries' bleven liggen, kreeg het woord secundair de betekenis van 'schrale weide' en ook van 'dorpsplein'. Soms was zulk dorpsplein driehoekig, maar dat berust op toeval (Van Osta, in : Etym. woordenboek van Belgische Gemeentenamen, 2008). In de betekenis dorpsplein viel *dries* samen met vroente en gemeente. In Attenrode is het dorpsplein het belangrijkste deel van de lange Torenstraat, met in het midden een **Rode Pomp**.

Dries (Wever) : 1846 *den Driesch* (ABu). In Wever is de dries een driehoekig plein aan het begin van het Driespad.

Vogeldriesken : 1666 *het vogeldriesken* (SG 7173a, f. 7v). Weide waarop de schutters van Wever naar de vogel schoten, misschien te lokaliseren op B 366b tussen de Broekbeek en de Butschoorstraat.

6.2. Malse broeken

Weiden vormen zich op natuurlijke wijze op de aanslibbingsgronden langs een waterloop. In Attenrode-Wever maken ze een goede 10 % van de oppervlakte uit. De meeste weiden liggen langs de Broekbeek en de Oude Velp.

Naargelang van de kwaliteit van het grasland komen verschillende benamingen voor : broek, beemd en eusel. Weide is jonger.

Broek : 1530 te weuere *int broec* (R 44.682, f. 30v), 1666 *aen het broeck* rgt. ... het pamelbrock (SG 7173a, f. 2), 1795 *het Broeck* (KPH 156), 1821 *marais de Wever* (Tab Wever), ca. 1860 Broek (k. Popp). Grasland ten noorden van de Oude Velp in Wever nabij Bunsbeek. Broek, uit Germaans *brōka*, betekende oorspronkelijk moeras, maar na ontwatering malse weide aan een waterloop.

Pamelbroek : 1483 *int pamelbroeck* (O 1610, f. 32), 1541 *ten pamelen broyck* wert (R 44.683, f. 14v), 1649 *in pamelbrouck* (K 22.506 b. 3), 1666 *in t' pamelbrouck* (K 4557, f. 2v), 1670 *aent' pamelbroeck* (U 2881 f. 4v), 1764 *in het pamelenbroeck* (K 4556bis). Idem als het Broek, tussen de Halensestraat en de Oude Velp, verder lopend naar Bunsbeek. Zo genoemd naar het gehucht Pamel, 1454 *te pamel wert* (K 20.193², f. 79v).

Kranenbroek : 1300 godescalen *de cranebroec* (Tong. 437, f. 4v), 1332 *apud cranenbroec* (R 44.677, f. 58), 1340 henricus *de cranenbroech* (LM f. 67a), ca. 1370 *apud cranenbroec* (R 44.678, f. 65v), 1519 *te craenebroeck* (SG 7607, f. 1), 1530 Peeter quatters is sculdich van eenen bogaerde gelegen *te craenbroeck* (R 44.682, f. 13v), 1541 *te crayenbroick* (R 44.683, f. 14v), 1596 *tot Cranebroeck* onder Weuere (U 2883), 1624 *in cranebroek* cum viuario (map Wever), 1628 *het Craenebroeck* (O 30 f. 21), 1734 Lodewijck woonende in de Kan tot Thienen, nomine uxoris van sijn gheleghen *te Cranebroeck* (K 4557bis, f. 35), 1846 de Plaets genaemd *Cranenbroek* (ABu), onder Bunsbeek. Kranenbroek is drassig laagland waar kranen «kraanvogels» voorkomen, idem als Broek. Dit broek strekt zich verder tot in Vis-

senaken en Bunsbeek uit, en is gedeeltelijk identiek met het Pamelbroek.

Broeksken : 1846 de Plaets genaemd *Broeksken* (ABu). Idem als **Klein Broek** : 1519 *dat cleyn broeck* (SG 7607, f. 34v), en **Butschoor-broek** : 1454 *int buetschoirbroec* (K 20.193², f. 79v). Het Klein Broek ligt in Butschoor tussen de Butschoorstraat en de Binkomsebeek, en verder waar de Broekbeek zich met de Binkomsebeek verenigt.

Vreebroek : 1750 *het vreebroeck* (map Att.), 1821 le bois dit *Vrebroeck* (Tab), 1846 *Frebroek* (ABu). Grasland, maar ook bos, gelegen ten zuiden van het uiteinde van de Oudebronstraat, A 235 en omgeving. Vree is een verkorting van vrede. Om het vee te bevreden, dit is beschermen, werd de weide omheind en afgesloten.

6.3. Beemd, een «banale» weide

Beemd, uit *ban-made*, is een «banale» of gemeenschappelijke hooiweide, met *ban* «rechtsgebied» en *made* «weide (Et. wdb. 2003, 244). Het is in Attenrode en Wever het meest gebruikte woord voor grasland. Een beemd is meestal grasland van goede kwaliteit, maar heeft minder waarde dan een broek. Deze betekenis kan wel vervagen. In Wever aan de Broekbeek heten de weilanden beemd. Het specificans of bepalend lid in samenstellingen verwijst dikwijls naar de eigenaar (Bielenbeemd), de ligging (Borchtbeemd) of een andere eigenschap zoals de begroeiing (Houtbeemd, Varenbeemd).

6.3.1. *Benoeming naar de eigenaar*

In veel gevallen wordt beemd verbonden met de naam van de bezitter. Op dat ogenblik is de beemdbenaming nog geen toponiem. Vergelijk in 1519 : *Marie Suetemonts*

beempt, heer Jans de hertoghe beempt, pauwel proueneers beempt (SG 7607, f. 2v, 3, 13 en 14v). Wordt de eigenaar een vast bestanddeel, dan komt de naam voorop zoals in Bielenbeemd.

Bielenbeemd : 1774 *den bielen bempt* (SG 5175), 1846 *De Beelen bemd* (ABu). Beemd op A 174, aan de noordkant van de Dolaagstraat, grenzend aan voetpad 43. De familienaam Beelen of Bielen is een metroniem, afgeleid van Isabele of Mabelie (DB, 102).

Blijkenbeemd : 1764 *den blycken bempt* (K 4556bis). – Het eerste lid is mogelijk een persoonsnaam.

Busselbeemd : 1846 *Busselbeemd, Busselbempt* (ABu), ca. 1860 *Bussel bempt* (k. Popp). Percelen A 42-43 ten noorden van het Hulsbos, naast voetpad 51. De familienaam Busselen komt voor in Budingen (Kempeneers, 2005). Busselen is een beroepsbijnaam afgeleid van bussel «bundel, schoof», of is eerder te verbinden met Buselin, vleivorm van de Germaanse voornaam Boso (DB, 207).

Grambuysbeemd : 1795 (weide onder Wever) rgt. *grambuijs bempt* (SG 5177). Beemd op B 259 bij de grens met Vissenaken. Grambuys is een variant van Grambeys, zo genoemd naar de plaatsnaam Grambais bij Nijvel (DB, 534).

Kallebeemd : 1846 *De Kalle bempt* (ABu). Beemd op A 176, ten noorden van de Dolaagstraat naast de Bielenbeemd. Kalle of Calle is een vervorming van Catharina (DB, 216).

Kernenbeemdeken : 1519 *tkernen beemdeken* (SG 7607, f. 30). Beemd van anderhalve dagmaal in Butschoor, tussen de Butschoorstraat en de Binkomsebeek. Kernen is een patroniem, vervormd uit Quirinus (DB, 678).

Kistbeemd : 1519 *die kieste beempt* (SG 7607, f. 2v). Uitbreiding van de **Kist** : 1624 *een bempdeken ... by die kiste* (Map Wever), 1666 *prato ... dicto de kiste* (K 4557, f. 2v), 1734 *een bempdeken gheheeten de kist* (K 4557bis, f. 6). Perceel B 420 in de bocht van de Broekbeek. De Kist was een instelling voor arme begijnen. Vgl. in 1519 Lauwerys Oems ... vander kisten weghen der bagynen van thienen (SG 7607, f. 12).

Mettenbeemd : 1530 *den metten beempt* (R 44.682, f. 30v). Beemd op B 416, grenzend aan de Broekbeek en de Tafelbeemd van de Tiense Armentafel. Metten is een Brabantse vorm van Merten (DB, 846).

Notaarbeemd : 1846 *De Notaerbempt* (ABu). Beemd op B 454, tussen de Broekbeek en het Gunningenveld in Vissenaken. Notaer is een Germaanse voornaam uit naud + hart (DB, 907).

Nottoolbeemd : 1846 de Plaets genaemd *Nottoolbeemd* (ABu). Eindpunt van voetpad 22 (het Nottoolstraatje), dus B 363 of B 364. Nottool : persoonsnaam Not, verkort uit Hanot, en weer verlengd met het verkleiningssuffix -oul, te vergelijken met Nihoul uit Nihotte, met aanpassing aan de Nederlandse uitspraak.

Noyenbeemd : 1454 den beempt dien men heyt *den noyenbeempt* (K 20.193², f. 79v). In Wever, verder onbekend. Noyen : uit Middelnederlands Noudin, vleivorm van de Germaanse voornaam Arnoud (DB, 909).

Vriesenbeemd (Wever) : 1519 *den vriesen beempt* (SG 7607, f. 32). Beemd op A 395-396 tussen de Butschoorstraat en de Broekbeek, met de persoonsnaam Vriesen, inwoner van Friesland, in het Nederlands Vriesland (DB, 1286). In 1519 was de beemd eigendom van de erfgenamen Stauten.

Vriesenbeemd (Attenrode) : 1519 *den vriesen beempt* (SG 7607, f. 12). Beemd nabij de kerk van Attenrode, voorheen eigendom van Herman Vriesen (o.c.).

6.3.2. *Benoeming naar andere eigenschappen*

Borchtbeemd : 1332 (beemd) te weuere achter de kerke geheyten *den borchbeemt* (R 44.677, f. 58), ca. 1420 *den borchbeempt* (R 44.679 f. 59), – 1519 *totten ... borch beempden* des cloesters van lintere (SG 7607, f. 1v), 1624 *in die burchbempden* (map Wever), 1649 *den Burcht bempt* (K 4558), 1734 *in de borghtbempden* (K 4557bis, f. 11). Beemd aan de Borg, achter de oude kerk van Wever. In de 14de eeuw betaalde Johannes de Castro, vertaling van Jan vander Borch, aan de hertog een cijns van 1 denier en het zesde deel van een kapuin voor één dagmaal weide in de Borchtbeemd.

Breebeemd : 1846 de Plaets genaemd *Breebeemd* (ABu). Weiden aan de Broekbeek, B 418 en omgeving, allemaal grote percelen.

Houtbeemd : 1666 (Savoyen) een halff bunder bempts genoempt *haudtbempt* (SG 7173a, f. 4). Beemden op B 253, B 254 en B 256, eigendom van het College van Savooien. Hout : beemd waar schaarhout gekapt kan worden.

Keerbeemden : 1519 te weuere *jnde keerbeemde* (SG 7607, f. 3). Keer : kan een persoonsnaam zijn (DB, 672), maar is hier eerder een bocht.

Kleine Beemd : 1788 *den klynen Bempd* (SG 5175). Deze beemd was in 1788 een bos van 6 dagmalen omgevormd tot land, en *gedivideert in 6 parceelen*, grenzend aan de Dolaagstraat. Deze 6 percelen komen overeen met de nummers A 428 en A 430 tot A 434.

Langebeemd : 1751 *den langen bemd* (Map Att.). – Lange beemd op A 2-3, naast de Attenrodesebeek.

Meerbeemd : 1528 *den meer beempt* (SG 7607, f. 39v). – Meer : mogelijk de persoonsnaam Van Meer, of eerder een plas. Niet gelokaliseerd.

Mottebeemd : 1673 *de Mottebempt* (Wauters, 25), ca. 1860 *De Motte bempt* (k. Popp). Percelen A 422 tot A 424 tussen de Kwadeplasstraat en de Heerbaan, zo genoemd naar een verdwenen Middeleeuwse motte.

Paalbeemd : 1734 *in den pael bempt* (K 4557bis, f. 38). – Paal betekent grens.

Poortbeemd : 1666 *den poort bempt* (SG 7173a, f. 5). – Perceel B 364 in de hoek gelegen tussen de Torenstraat en de Butschoorstraat.

Sint-Antoniusbeemd : 1695 *St Antonius Bempt* ende de Beke (K 16.164 f. 19).

Smisbeemden : 1821 *par les smisbempden* (Tab Wever). – Op het Solveld aan het Driespad.

Varenbeemd : 1530 beempde geheeten *den varenbeempt* (R 44.682, f. 3), 1541 *den varenbeempt* (R 44.683, f. 3). Beemd op de Varent waarop varens groeiden.

Zuurbeemdeken : 1686 een dachmael weijde geheeten *het seúr bemdeke* (K 22.505), 1686 *het Suerbempdeken* rgt. ... de Beke (Map Wever), 1734 *het suerbempdeken* groot een daghmael rgt. de beke naer Binckhum loopende (K 4557bis, f. 24). Beemd aan de Binkomsebeek. Benoeming naar de aard van de bodem zoals in Zuurbemde.

6.4. Magere eusels

Eusel : 1454 *den eusel* (K 20.193², f. 81). In Butschoor nabij de straat van Butschoor naar Attenrode. Eusel is in

Brabant niet onbekend. Het is een weide van minder goede kwaliteit, afgeleid van het werkwoord eeuwen «voederen», met het suffix -sel, dus eeuwsel. Soms komt eusel voor in een samenstelling.

Bieseusel : 1528 *dbieseefzele* genaemt, op die varent by dat *biesseussel* (SG 7607, f. 37), 1591 *het bieseneussel* (O 1654). Schrale weide in de Varent, begroeid met de bekende plantnaam bies. Ook verder onder Glabbeek.

Molchereusel : 1519 Joncker Jan baellet eussel gheheeten *molcher eussel* (SG 7607, f. 15v). – Het eerste lid is blijkbaar een persoonsnaam.

Schoreusel : 1734 een pleck bemps geheeten *den schorusul* (K 4557bis, f. 17). – Schor : schoor, moerasland.

6.5. Jonge weiden

Drogeweide : 1846 *Droogweyde* (ABu). – Weide op A 167 en A 168, ten zuiden en ten noorden van de Hoefstraat. Weide is in Attenrode en Wever een recent toponiem.

Drogeweide : 1846 de Plaets genaemd *Droogeweide* (ABu). – Weide op B 258, in het Kranenbroek, dicht bij de grens met Vissenaken.

Kareelweide : 1846 *T'Kareel weyde* (ABu). – Perceel A 3 langs de Attenrodebeek. Kareel wijst op een oven voor het bakken van bouwstenen.

Putweide : 1846 *Putweide* (ABu). – Weide op B 243 in het Kranenbroek.

6.6. Andere weidebenamingen

Blankenberg : 1624 (beemd) *den blankenberch* ... die groote broek straete (Map Wever), 1666 prope pratum ...

dictum *den blanckenbergh* (K 4557, f. 4v), 1734 *den Blanckenbergh* (K 4557bis, f. 18), 1776 sekere plecke soo lant als weyde groot seven daghmaelen ... genaempt *blankenbergh* (SG 5178). Beemd op B 447a, grenzend aan de huidige Doemstraat en de Broekbeek. In 1547 had pastoor Geert van de Putte op deze beemd een rente van 5 rinsguldens gelaten, die moest dienen *tot den sanck van de saterdaeghsche misse tot ghedenckenisse sijnder zielen* (K 4557bis, f. 18). Blankenberg is hier geen bergbenaming, maar de naam van een persoon, dus van een vroegere eigenaar.

Dolage : 1483 *inde doelage* (O 1610, f. 31v), 1519 de strate die van de *doylage* gaet op te groote hoeue (SG 7607, f. 27v), 1660 *inde dooleghe* (O 1616). Drassig weidegebied aan de Dolaagstraat waar de Attenrodesebeek ontspringt, met eertijds een vijver op A 103. Gewoonlijk wordt dolage verklaard uit doot-lage, maar doot komt in de oudste attestaties niet voor. Debrabandere wil de naam daarom afleiden van dool-lage «een plaats waar je op onzekere bodem staat, waar je verdoolt» (HTD 2004, 13-14).

Heikens : 1768 (land) *op de heykens* onder attenrode (SG 155), 1779 *op de heykens* (Map Att.), 1846 *De heydekens* (ABu). Naam voor perceel A 276, gemeentegrond aan het uiteinde van de Oudebronstraat. In 1332 betaalde Gielis uten Liemingen *die men heet oem*, en vóór hem Philip van Tudekeem en Wouter Otmans, aan de hertog 2 schellingen voor een bunder *heyden*, gelegen nabij de Hulsstraat (R 44.677, f. 12v).

Keel : 1750 *op de kele* (Map Att.), 1751 (Maagtafel) weyde genaemt *de keele* (Map Att.), 1796 1/2 bunder land mette boomen daer op staende ... genaempt *de kele* rgt. den Peerts Bosch (SG 5175), 1846 *De Kiel* (ABu). Perceel A

266, grenzend aan het Peerdsbos en de Heerbaan. De naam is niet duidelijk.

Ressen : 1846 *De Resschen* (ABu). Weide op A 381 aan de Broekbeek. Res is een variant van rijs «rijshout, laag struikgewas», zoals in Budingen (Kempeneers, 2005, 84).

Uilenkot : 1500 (onder Vissenaken) *jnt huijlecot* (To. G, p. 527), en verder in Wever : 1666 *in vylencot, d'vuijlencot* ... die beke daer door loopende (SG 7173a,, f. 2 en 2v), 1764 *in het uylencot* (K 4556bis). Laag gelegen weiden in Vissenaken, maar ook percelen B 330 en B 458-459 van O.L.Vrouw ten Poel te Tienen, gelegen aan de Uilenkotstraat. Ook bekend in Binkom : 1364 *ulencot*, (Ulens, 1925). Ironische naamgeving voor laag gelegen land.

7. Akkerland

7.1. Aard en hoeve

Aard: 1441 *aenden anderen art* geheyten de vaernt (K 2312 f. 49), 1776 *het aertgat* (SG 5175). Aard is een bepaald gebied gelegen tussen hoofdwegen. In 1441 lag een perceel van de Tiense Armentafel aan de andere aard, namelijk de Varent. Aard is een gebied waarin de eigendommen lagen van een bepaalde instelling.

Hoeve: 1498 *ter hoeuen wert* (O 1611, f. 23), 1530 *bi die houe* (R 44.682, f. 29), 1788 (gracht) tusschen het cleyn Mottenveld ende *de heuve* (SG 156/1), ca. 1860 De Heuve (k. Popp). Hoeve is de naam van het veld tussen de Kwadeplas-, de Dolaag- en de Oudebronstraat.

Grote Hoeve: 1519 vander dorpstraten *opte groote hoeue* (SG 7607, f. 26), 1768 *op de groote hoeve* ... de dooleeghstraete (SG 135). Veld ten noorden van de Dolaagstraat, waarnaar de Hoefstraat is genoemd. Hoeve is een overblijfsel van de opsomming van de hoeven, dit is het grondgebied waarop door de heer van Dalem *peerts cueren* of peerdskeuren werden geheven. De belasting werd geheven per gebied, een «hoeve» genoemd. De grootte van de hoeven varieerde van 3 tot 9 bunders. Vergelijk onder Wever in 1519: *D'Jerste hoeffue van 1/2 cuer, die ije hoeffue*, enz. (SG 7607, f. 1). In Wever hief de heer een peerdskeur op 10 hoeven.

In Attenrode waren 14 hoeven. De eerste hoeve had een grootte van 9 bunders en een half dagmaal (SG 7607, f. 12), de tweede begon aan de beek en was 7 bunders en een halve dagmaal groot, de vijfde begon achter het paanhuis, enz. Enkele hoeven hebben een specifieke benaming, meestal van een vroegere landbouwer.

Poelmanshoeve : 1519 *de seuenste hoeue heet de poelgemans hoeue*, ongeveer 3 bunders groot (SG 7607, f. 19). Deze hoeve komt overeen met het Poelmansblok. Poelman : afleiding van Van den Poele (DB, 982).

Clutenshoeve : 1519 *de achste hoeue heet de clutenshoeue*, 4 bunders en 2,5 dagmalen groot (SG 7607, f. 19v). Clutens is een persoonsnaam, afgeleid van een Germaanse hluth-naam met Romaanse klankontwikkeling (DB, 255).

Hazenhoeve : 1519 *de negenste hoeue heet de hasen hoeue*, met een oppervlakte van 5 bunders, 3 vierdelen en een dagmaal (SG 7607, f. 20v), met gronden op de Bisschoppenberg of Ralesberg. Hasen : persoonsnaam afgeleid van Hasin, de vleivorm van de Germaanse voornaam Haso «grijs, bleek» (DB, 559).

Binnenhoeve : 1519 *de thienste hoeue heet de binnenhoeue*, begint voor het geleeg van Pauwel Proveneers en gaat tot het Lepelarenstraatje (SG 7607, f. 21v).

Mothuishoeve : 1519 *de elfste hoeue heet de mothuys hoeue, den mothuys hoff alias den scrauaert* (SG 7607, f. 24). Veld op A 136 gelegen tussen de Torenstraat en de Dolaagstraat, ten noorden van de kerk. Mothuis : genoemd naar de bezitter, vgl. 1332 Walterus Motteman (R 44.677, f. 12).

Kernenhoeve : 1519 *die tweede hoeue heet de kernenhoeue* (SG 7607, f. 30). Ze begon aan de beek en ging tot de Heerstraat. In Butschoor lagen 6 hoeven die elk een volle peerdskeur schuldig waren. Kernen : uit Quirinus (DB, 678).

Vriesenhoeve : 1519 *de vierde hoeue heet de vriesenhoeue* (SG 7607, f. 32). Hoeve tussen de beek en de Butschoorstraat, met onder meer de Vriesenbeemd (zie daar).

Soetmanshoeve : 1519 *die vijfste hoeue heet de soetmans hoeue* (SG 7607, f. 33). Hoeve van aan de beek tot *cluetens landen*. Vgl. 1611 Willem Suetmans (SG 1451, f. 28v) en Soetmans bij Debrabandere (p. 1140).

7.2. Verbindingen met land

Land als simplex wordt dikwijls gespecifieerd met de naam van de eigenaar. Het resultaat is een half-toponiem dat wel tot een toponiem kan uitgroeien. Enkele voorbeelden : 1519 *die tafel van thienen lant* (SG 7607, f. 2), land van de Tiense Armentafel, dat later toebehoorde aan de erfgenamen Suetemonts; 1519 *byder kercken lant van weuere* (o.c., f. 3v), land dat toebehoorde aan de kerk van Wever; 1519 *aen Jan cappaerts lant* (o.c., f. 3v), enz.

7.3. Het open Veld

Talrijk zijn de verbindingen met veld. Oorspronkelijk betekende veld de uitgestrekte, open woeste vlakte buiten de akkers en de weiden. Sinds de middeleeuwen is veld een geheel van percelen akker- en weiland, gelegen tussen hoofdwegen. Het heeft derhalve een ruimere betekenis dan hoeve en blok. De eigenschap uitgedrukt in het specificans heeft dikwijls betrekking op de ligging.

Beckerveld : 1624 *op becker velt*, 1626 *supra beckers velt* (Map Wever), 1734 (prati) *supra beckervelt* (K 4557bis, f. 9). In Wever. Becker: beroepsnaam van de bakker (DB, 77).

Beekveld : 1846 *Beekveld* (ABu). – A 403 naast de Binkomsebeek.

Binnenveld : 1519 (10de hoeve) tstraetken dat gaet *opt binnen velt* (SG 7607, f. 21v), 1751 op het alzoo genoemt

Binneveld (Map Att.), 1779 *het binnevelt* (Map Att.), 1821 la campagne dite *binnen veld* (Tab), 1846 *Binnenveld* (ABu). Veld ten zuiden van de Attenrodestraat.

Cremereveld : 1454 te weuere *opt cremmere velt* (K 20.193², f. 79v). In Wever. Genoemd naar de persoonsnaam Cremere, variant van Kramer, beroepsbijnaam van de kramer of kleinhandelaar (DB, 703). Vgl. met 1483 Nijs de Cremere, die een woning bezat aan de Kwadestraat in Attenrode (O 1610, f. 31v).

Donkveld : 1626 *het donck velt* (Map Wever). – Idem als de Neerdonk nabij de Doemstraat.

Ganzenveld : 1846 *Gansenveld* (ABu). – Omgeving van B 402, B 408 tussen Heerbaan en Butschoorstraat. Idem als **Groenveld** : 1846 *Groenveld* (ABu).

Glabbekerveld : 1483 *op glabbekeruelt* (O 1610, f. 1v), 1528 *dat ghelabbeeckeruelt* aen dbiesseussels gat (SG 7607, f. 37), 1624 *op ghelabbeeke velt* (map Wever), 1734 *opt' glabbeke velt* (K 4557bis, f. 16). Veld tussen de Attenrodesebeek en de Grote Varent, verder onder Glabbeek.

Gunningenveld : 1454 *opt gunninghen velt* (K 20.193², f. 77v), 1821 *le Guningen Veld* (Tab Wever), 1846 de Plaets genaemd *Guningenveld* (ABu). Veld aan het uiteinde van weg 13 (de Uilekotstraat), gelegen onder Vissenaken. Gunningen komt uit *Gundingum, dit is Gundjo «strijd», vleivorm bij een tweestammige Germaanse naam zoals Gondulfus, verlengd met het suffix -ingum, met de betekenis «bij de lieden van Gundi». Uitgebreid hierover bij Kempeneers, Top. van Vissenaken (HTD 2006).

Hoogbrugveld : 1519 tstraetken vander *hoochbruggen velt* nae binckem gaende (SG 7607, f. 34). Veld naast A 398-399, onder Binkom.

Kranenbroekveldeken : 1519 (Wever, 2e hoeve) *op tcraenebroeck veldeken* (SG 7607, f. 1). Veld bij het Kranenbroek (zie daar) ten zuiden van de Steenbergstraat.

Kwadestraatveld : 1483 *opt quadestraetuelt* (O 1610, f. 30), 1626 *supra het quaestraetvelt*, 1666 *op quastraete velt*, 1672 *op de quadestraete veldeken*, 18 maij 1710 *het quadestrate velt* (map Att.), ca. 1860 *Het Kwaede straet veld* (k. Popp). Veld in de hoek gelegen tussen de Torenstraat (voorheen Kwadestraat) en de Attenrodestraat.

Motteveld : 1846 *Motveld, Motteveld* (ABu), ca. 1860 *Motte veld* (k. Popp). Veld tussen de Heerbaan, de Kwadeplasstraat, de Dolaagstraat en de Oudebronstraat. Gedifferentieerd met de adjectieven groot en klein. **Groot Motteveld** : 1779 *het clyn ende groot mottevelt* (map Att.), 1788 *op het groot Motten velt* onder Attenrode (SG 5175). **Klein Motteveld** : 1624 *opt cleen motte velt* (map Wever), 1672 *op het cleijn mottenvelt*, 1710 *het cleyn mottevelt* (map Att.), 1788 van sekeren reen sive grachte gelegen tusschen *het cleyn Mottenveld* ende de heuve (SG 156/1), 1788 *het clijn mottenvelt* (SG 5175).

Paanhuisveld : 1821 la campagne dite *paenhuysveld* (Tab), 1846 *Panus veld* (ABu). Omgeving A 50-51 tussen de Langstraat en de Kattestraat, d.i. de afgesneden bocht aan de Varent. Zie verder bij Paanhuis.

Putveld : 1483 *opt putvelt* (O 1610, f. 25), 1620 (Wever) *opt putúelt* (K 8877 f. 108v), 1660 *opt putvelt* (K 4558), 1734 *opt' putveldt* (K 4557bis, f. 33), 1766 *opt putvelt* (K 4556bis), 1768 *op het Puttevelt* (K 4556bis), 1846 *Putveld* (ABu). Onder Glabbeek en Wever, in de hoek gevormd door de Steenbergstraat en de Halensestraat, dus gedeeltelijk identiek met de Keiberg.

Scheurveld : 1666 *op scheurvelt* (SG 7173a, f. 4), 1670 *opt' schurvelt* onder weuere (U 2881), 1764 *opt scheurvelt*

(K 4556bis), 1821 la campagne dite *Schuerveld* (Tab Wever), 1821 au lieu dit *Schaerveld* (Tab Wever), 1846 *Scheurveld, Schuerveld* (ABu). Veld in de hoek gevormd door Steenbergstraat en Heinkensbergstraat. Scheur : variant van schuur, te vergelijken met de verspreide familienaam Verschuren (DB, 1110-1111).

Solveld : 1530 *opt soluelt* (R 44.682, f. 28v), 1624 *op tsolvelt* (map Wever), 1649 *t soluelt* (K 4558, f. 1), 1734 *op het solvelt* (K 4557bis, f. 21), 1764 *opt solvelt* (K 4556bis), 1972 *Solveld* (k. NGI). Veld ten zuiden van de Solveldweg, naast het Streekveld in Vissenaken. Solveld is ook bekend in Neerheilissem en Zoutleeuw. Draye verklaart *sol* in Neerheilissem uit Middelnederlands modderpoel, moeras (HTD 1943, 366). Lindemans ziet Sollenberg in Asse als een «ledig liggende landerij waar kon gespeeld worden, o.a. met de sollebal» (Top. van Asse, 1952, 185).

Streekveld : 1530 *opt streeckevelt* (R 44.682, f. 28v), 1767 *opt streker velt* (SG 155), 1821 la campagne dite *Strekveld* (Tab Wever). Ook **Klein Strekerveldeken** : 1519 (Wever, 4e hoeve) *opt kleijn streekerúeldeken* (SG 7607, f. 1v). Uitbreiding van Streek (zie daar). Grotendeels onder Vissenaken. Het Streekveld sluit in Wever aan bij het Solveld.

Weversveld : 1445 *op dweuervelt* (Borré p. 272), 1463 *opt weuervelt* aenden heynskensberch (Kab. 1), 1519 *op dweúersche velt* (SG 7607, f. 2), 1530 *int weuervelt* (R 44.682, f. 31), 1541 Jan vander horst van een dachm. lants *op dweuer velt* (R 44.683, f. 15v), 1649 *op t'weúervelt* (K 22.506 b. 3), 1670 (Savooien) een boender lants *opde weuervelt* (U 2881), 1686 *jnt weúervelt* (K 22.505), 1776 *op het weversvelt* (SG 5175), 1821 la campagne dite *Weversveld* (Tab). Groot veld tussen de Torenstraat en de Steenbergstraat.

Winkelveld : 1463 *op wynckelvelt* (Kab. 1). – Idem als het Winkelken (zie daar).

7.4. Een aaneengesloten Blok

Blok : 1454 *den bloc* [niet ingevuld] (K 20.193², f. 79v), 1846 *Het block* (ABu, detailplan 2), perceel A 209 in de Hoeve. Blok is het voornaamste woord voor een door heggen of houtkanten ingesloten perceel. Soms wordt blok voorafgegaan door de naam van de eigenaar, zoals in 1519 *des persoens block* (SG 7607, f. 19), eigendom van de persoon, dus van de kerk.

Klein Bloksken : 1795 *het Clijn Blockxken* (KPH 156). – Een deel van B 263, tussen de Streekstraat en de Halensestraat.

Buedeblok : 1571 op den donck geheeten *Buedeblock* (O 2483). – Buede is een variant van de persoonsnaam Budo.

Corthauts Blok : 1750 (een dagmaal) onder wever genoempt *Corthauts Blocx* (SG 5173). Corthaut : persoonsnaam met de betekenis «kort bos» (DB, 701).

Ganzeblok : 1734 *Ganseblock* (K 4557bis, f. 29). Gesitueerd aan de Butschoorstraat en de Beek.

Kernenblok : 1519 Jan de hertoge vanden *kernen blocke* (SG 7607, f. 30). Naast het Kernenbeemdeken aan de Butschoorstraat. Kernen : persoonsnaam Quirinus.

Klaverblok : 1686 *het claeverblock* (map Wever), 1734 Jan Grootjans en Arnold Grootjans, te voren Jan de Groot, te voren Peeter Peeters, Lambertus Sillen, van een Block ghenoemt het *Claeverblock* (K 4557bis, f. 30). Perceel B 347 achter de oude kerk van Wever. In 1649 verkocht Peeter Peeters een deel van het Klaverblok en zijn

moestuin aan de pastoor om een nieuwe pastorie met tuin op te bouwen.

Pastorieblok : 1669 *op het Pastorije Blok* tot wever [= verkeerd voor Attenrode], (k. AT f. 278v, perceel 6 = A 228bis), 1710 *het pastorye block* (map Att), 1750 *het pastorije block* (Map Att), 1846 *Pastoryblock* (ABu). Eigendom van de pastorie van Attenrode, o.a. A 224 tot A 228.

Poelmansblok : 1750 het pastorije block groot ses daghmaelen rgt. ... noordt *poelmans block* (Map Att), 1821 la terre dite *Poelmans blok* (Tab p. 7), ca. 1860 *Goelmans blok* (k. Popp). Omgeving A 221-222.

Rauwblokskens : 1751 *de Rauwblokskens* (Map Att). Een bosje, eigendom van de Maagtafel, grenzend aan de straat van Attenrode naar Kiezegem. Rauw wijst op de aard van de bodem, te vergelijken met de rauwweide in Waanrode. Rauw = ruw, verwijst naar de slechte grond.

Saeneblok : 1571 (anderhalve dagmaal) geheeten *tsaeneblock* (O 2483). Saene : afgeleid van Suzanna (DB, 1073), vgl. met samenstellingen met Sanen in Budingen (Kempeneers, 2005).

Suetemontsblok : 1519 achter de geruen *suetmons block* (SG 7607, f. 3v). Blok aan de Butschoorstraat. Suetemonts : bijnaam voor een zoetmondje, iemand die van zoetigheid houdt (DB, 1140). Vgl. 1519 Marie Suetemonts (SG 7607, f. 2v).

Veekmansblok : 1846 *Veekmans block* (ABu). Perceel op A 220 in de bocht van Dolaagstraat en Oudebronstraat. Veekmans : afleiding van Van der Veken, met veken = hek (DB, 1246).

7.5. Andere specifieke benamingen

Sommige veldbenamingen verwijzen naar de oppervlakte (Lange zille), de ligging en de vorm (Driebek, Streek), of andere eigenschappen zoals een voormalige eigenaar (Schoenaart).

* *Oppervlaktenamen*

Cellebroederszille : 1666 *die sellebroeders sille* (SG 7173a, f. 2). Een dagmaal weide gelegen in het Pamelbroek, op B 246, zo genoemd naar de oppervlakte van een zille of 1/4 van een bunder. De zille was in 1528 eigendom van de *Cellebruers van thienen* (O 1613, f. 34v).

Lange Zille : 1750 (1 dagmaal) onder Wever genaempt *De Lange sille* (SG 5173). Benoeming naar de vorm en de oppervlakte van 1 dagmaal of zille.

Nederste Bunder : 1519 de tafel van aterode *dat nederste boender* (SG 7607, f. 20v). Perceel van een bunder groot (ca. 1 ha 30 a).

* *Vorm en ligging*

Driebek : 1846 *De Drybeek* (ABu). Bekend toponiem, hier te lezen als Drybeck, voor een driehoekig perceel gelegen in de vork van twee wegen. De Driebek is perceel A 414, tussen de Heerbaan en de Kwadeplasstraat.

Hoek : ca. 1860 *Den Hoek* (k. Popp). Land in een opvallende bocht tussen voetpad 24 (Driftstraatje) en de Butschoorstraat.

Theunishoek : 1666 *inden Theunis hoeck* (SG 7173a, f. 4v), 1724 (Wever) *op den Theunis hoeck* (U 2880), en met corrupte spellingen 1846 *Tuerensveld, Tuerenshoek, Toorens broek* (ABu Vissenaken, f. 9v en 11). Hoek heeft hier de

betekenis van «uithoek». De Theunishoek ligt in het uiterste noordoosten van Vissenaken aan de grens met Wever. Theunis is de naam van een eigenaar van percelen in dit gebied.

Wolfhoek : 1657-1717 *Bosken inden wolfshoeck* (To. B 25), 1686 (weide) *inden wolfshoeck* rgt. de Weúersche becke (K 22.505 en map Wever), 1764 *inden wolffhoeck* (K 4556bis), en onder Vissenaken 1846 *Wolfshouck, Wolfshoek* (ABu, f. 11). Noordelijke uithoek van Vissenaken. Wolf is dikwijls het bekende dier, maar soms volstond een eenmalig voorkomen van een wolf, om een plaats zoals de Wolfshaag in Tienen naar dit dier te noemen. Maar ook een verklaring uit de persoonsnaam Wolfs is aannemelijk. Wolfshoek verwijst dan naar een vroegere eigenaar zoals in Theunishoek.

Winkelken : 1666 *op den winckel* (SG 7173a, f. 4), 1670 (Savooien) 3 dachmaelen lants *op t' dwingeleke* ; een halff dachmael lants *opt' dúingelle* (U 2881, f. 1 en 1v), 1767 (land) *op het winckelken* onder wever (SG 155). B 181 van het Collegie van Savooien lag op de Winkel, synoniem van Hoek, zoals het Winkelken in Melkwezer (Kempeneers, 2005, 164).

Kruiskens : 1626 in loco dicto *de kruijskens* (map Att.), 1666 *inde cruijskens* rgt. de taffel van Thienen (map Att.), 1821 *les Kruyskens* (Tab), 1846 *de Kruiskens* (ABu). Groot bos op A 29, grenzend aan de Heerbaan, met boven en onder opvallende uitsteeksels, vandaar de benaming.

Kwadeboog : 1666 *den quaeden booch* (SG 7173a, f. 3). Perceel van de abdij van Tongerlo B 27, in de hoek van de Hulsbosstraat en de Heerbaan.

Streek : 1334 een ghehuchte dat men seeght *de streke* (K 10.934bis, f. 82v-84), 1519 *te strecke* (SG 7607, f. 3), 1649 *op de streke* (K 22.506 b. 3), 1734 *op de streke* (K

4557bis, f. 19v). Veld onder Vissenaken aan de grens met Wever. Met Streek worden lange percelen aangeduid, wat in Vissenaken inderdaad het geval is.

Langestreek : 1519 *de lange streecke* (SG 7607, f. 16v), 1669 *de lange streeck* (k. AT f. 278v), 1710 *den langhen streck* (map Att.), 1750 *de lanckstreeck* (map Att.), 1770 *de langhe streke* (SG 155), 1789 boomgaerd ... *aen de lange streke* (SG 154), 1821 *Lanck streek* (Tab), 1846 *de Langestreek* (ABu), 1949 *Lang streek* (k. NGI). Lange percelen A 46, A 47 en A 48. Later ging de naam over op de straat en vervolgens volksetymologisch gewijzigd in Langestraat.

* *Andere eigenschappen*

Klein Kempen : 1846 *Kleyn Kempen* (ABu). – Perceel A 429, grenzend aan de Kleine Beemd en de Dolaagstraat.

Mortel : 1483 (land) geheeten *de mortele* (O 1610, f. 32). Op het Putveld. Mortel, door dissimilatie uit ouder morter, werd ontleend aan het Latijn *mortarium*, en betekent in de toponymie «natte bodem». Het gaat meestal om percelen die gemakkelijk onder water komen te staan wegens de ondoordringbaarheid van de bodem.

Schoenaerts : 1846 *Schoennaerts* (ABu). Smalle percelen op A 169-170 langs de Meenselbeek aan de grens met Meensel. Genoemd naar de eigenaar J.B. Schoonaert.

Schravaart : 1519 den mothuys hoff alias *de scrauaert* (SG 7607, f. 24), 1846 *Schavaert* (ABu), ca. 1860 *Den Schraevaert* (k. Popp). Veld op A 136, tussen Torenstraat en de Attenrodesebeek. Schravaart : mogelijk een persoonsnaam, met suffix -aart afgeleid van het werkwoord schraven.

Stinkaart : 1846 *Den Stinkaert* (ABu), ca. 1860 *Den Stinkaert* (k. Popp). Bos op A 25-26, deel van het Hulsbos. Afleiding van stinken, «plaats waar het stinkt».

Vink : 1519 te weúerschen Rode *opte vincke* (SG 7607, f. 1v-2). Vink is lichte turf, plaats waar turf gestoken werd (DB, 1272) of Middelnederlands *vinke* 'maagdenpalm' (GN), dus plaats waar deze plant groeide. Hiervan kan de familienaam Vincx zijn afgeleid, zoals blijkt uit de aanvulling in 1519 : *op welck lant hier voermaels een gelegen ghestaen heeft ende plach toe te behoorende henrick vincx.* Rond 1400 vond ik ook een Henricus Vinke in Kapellen (R 44.677, f. 17v).

Vunt, Vint : 1657-1717 *De Vunt* (k. Tong.), 1846 *De vint* (ABu), ca. 1860 *Wind* (k. Popp). Veld in de omgeving van het voetpad 54 (Vintpad), ten zuiden van het Hulsbos. Vint is een ontronding van Vunt, oorspronkelijk een waternaam. Vgl. de Vunte, een zijarm van de Leibeek in Leuven, afgeleid van Oud-Frans *font* uit Latijn *fontem* «bron» (Kempeneers, 1982, 705-706). Vandaar ook vunte of vonte «doopvont» (Mnl. Handw.). In Wever is Vunt de benaming van een veld met een kleine inzinking.

8. Kerkelijke gebouwen

8.1. De oude kerk van Wever

Attenrode en Wever behoorden tot het bisdom Luik, maar bij de oprichting van nieuwe bisdommen in 1559 kwamen beide dorpen naar het aartsbisdom Mechelen.

Kerk van Wever : 1332 (beemd) *te weuere achter de kerke* (R 44.677, f. 58), 1454 *de kercke van weuere* (K 20.193², f. 80), 1598 *fabrica* est sarta tecta (Vis. T1-2), 1605 een hoff gelegen *aen de kercke van weeuer* (K 16.452 f. 65v), 1631 *Ecclesia Sancti Antonij* (Mech. reg. 160), 1787 *una ecclesia dedicata in honorem Sancti Antonii* (Map), 1821 *l'Eglise de Wever* (Tab). De oude kerk van Wever werd gewoon kerk genoemd, in het Latijn ecclesia en in de visitaties fabrica. Ze stond op B 352 en had een oppervlakte van 2 a 10 ca.

Kerkhof (Wever) : 1414 te weuere ... *den kerchof aldair* (K 10.928, nr. 310), 1598 Muri *cemiterij* non bene intertenentur (Vis. T1-2), 1734 *het kerckhof van Wevere* (K 4557bis, f. 30), 1860 *Kerkhof* (legger Popp). Het Kerkhof, in het Latijn cemiterium, lag naast de kerk op B 351 en had een oppervlakte van 6 a 80 ca. Bij de visitatie van 1598 bleek dat de muren slecht onderhouden waren, maar in 1654 was het euvel verholpen. In dat jaar was het kerkhof goed afgesloten, in het Latijn : *cemiterium est clausum* (K 2346, f. 31). Na de afbraak van de oude kerk bleef het kerkhof tot op heden in gebruik.

Over de geschiedenis van de kerk vinden we informatie in de visitaties die in Mechelen bewaard worden. In 1598 was de kerk, toegewijd aan de H. Antonius, behoorlijk bedekt (Vis. T1-2). In 1632 was de toren hersteld en zag het dak er goed uit. Enkel het kruis dreigde omver te vallen : *crux turris minatur ruinam* (Vis. T6). Bij de verwoesting

van Tienen in juni 1635 werd de kerk van Wever door *die franchoysen ende hollanders afgebrant ... beneffens ook het pastorije huijs.* Zo rapporteerde pastoor Albertus vanden Pals aan het bisdom (Map Wever). De heropbouw gebeurde spoedig na de ramp. Volgens het verslag van 1642 was de toren nieuw, zowel van binnen als van buiten. Het schip had aan de zuidkant nieuwe muren, maar niet aan de noordzijde. Bovendien was het dak met stro bedekt. Een goede beglazing was er aan de zuidkant, maar niet aan de noordkant. In het Latijn luidde het verslag van Joannes vanden Bossche als volgt : *Turris est noua et sarta cum necessarijs tam internis quam externis. Nauis in meridie habet nouos muros, in septentrione minantes ruinas, tectum straminibus, vitra in meridie bona, in septentrione nulla* (Map Wever). Pas in 1647 kon de verslaggever meedelen dat *de kercke eerlijck opgebouwt is* (o.c.).

In 1654 lezen we dat de kerk gebouwd werd ter ere van Sint-Antoon. Nikolaas was de tweede patroonheilige. Er waren 3 altaren en boven het hoofdaltaar bevond zich geen schilderij : *in summa altari nulla est pictura* (K 2346, f. 31). Interessant zijn de rekeningen van pastoor Albert vanden Pals. Op 25 februari 1663 verkocht hij aan Geert Mertens *den quaeden trap vijt de kercke* (K 4556). Op 16 september 1669 werd de klok hergoten. De pastoor betaalde 40 gulden van het geld, ontvangen *vijt de komme* (o.c., f. 1v). Andries Swilden den Jonghen betaalde 3 gulden *als peter vande klocke* (o.c.). Belangrijker was de som, in 1664 betaald door *onse mevrouwe tot een glas in choor met de waepenen van onsen Baron ende haere.* Ze betaalde voor het glasraam 58 gulden (o.c., f. 2).

De aankoop en de levering van een biechtstoel liepen niet van een leien dakje. De pastoor betaalde aan de plebaan in Mechelen 7 gulden en 4 stuivers voor de biecht-

stoel (K 4556, f. 4), en 1 gulden en 5 stuivers aan de schipper om de *bichtstoel en schapperaeijken tot Louen te brenghen* (f. 4v). Een man uit Kerkom haalde vervolgens de biechtstoel aan het Withuis uit het schip en bracht hem dan naar Kerkom. Dit transport kostte, *soo in gelde als in bier*, 1 gulden. Tot slot moest de pastoor nog eens naar Leuven. Dit kostte hem zowel in Leuven als onderweg nog eens 15 stuivers.

Zoals gezegd waren de kerk en het pastoriehuis in 1635 afgebrand, maar in 1666 waren ze *wederom in seer goeden staet, opgebauwt soo by haer eijgen middelen als met d'aelmoessen der pelgrims ende d'innekomen der pastorije*. Verder kon de pastoor rekenen op de inkomsten van het beneficie van O.L.Vrouw en van Sint-Michiel, en van enkele jaargetijden die in de kerk van Wever waren gesticht (K 4557, K 4557bis). Van verenigingsleven was er weinig sprake. In Wever was zelfs geen broederschap. In 1787 noteerde de pastoor dat er nooit één was geweest : *confraternitas : non sunt nec fuerunt* (Map Wever).

8.2. Een nieuwe kerk voor Wever

In 1787 was de kerk in slechte staat. Een uitgave van 300 gulden was noodzakelijk voor het herstel. Uiteindelijk werd in 1856 beslist om een nieuwe kerk te bouwen. Ze kwam niet op de plaats van de oude, maar 175 m hogerop langs de Solveldweg op B 134b, met een oppervlakte van 3 a 60 ca. Het is een éénbeukig gebouw in neo-romaanse stijl, een geslaagd werk van architect Alex Van Arenbergh uit Leuven. De afwerking gebeurde in 1857. Deze datum blijft in onze herinnering dank zij de tekst van pastoor Jozef Sneyders in een ruitvormige steen : *eCCLesIa Mea ConDItVr* [= 1857], «mijn kerk werd gesticht door», met daaronder : J. Sneyders pastore.

Twee andere jaartalverzen herinneren aan het begin van de werken en aan de wijding van de nieuwe kerk door kardinaal Engelbert Sterckx. Het begin van de werken in 1854 werd vereeuwigd in het opschrift : *J. SneyDers antIstes hanC eCCLesIaM erIgIt* [= 1854], «pastoor J. Sneyders richt deze kerk op». De datum van de kerkwijding kunnen we aflezen in het chronogram : *QVInta oCtobrIs Ista eCCLesIa ConseCrata est AntonIo aereMItae a praeCLaro epIsCopo EngeLberto* [= 1862], «op 5 oktober werd deze kerk toegewijd aan de kluizenaar Antonius door de voortreffelijke bisschop Engelbert».

Antonius de Grote, ook genoemd de Kluizenaar of Antonius met het varken, werd omstreeks 251 geboren in Egypte. Hij woonde als kluizenaar bij de Rode Zee. Volgens de overlevering werd hij 105 jaar oud zonder één tand te verliezen (Sanctus, 268). Sedert 1996 worden aan de kerkdeur weer 3 à 4 varkenskoppen per opbod verkocht (Wouters, 1998, 111).

8.3. De kerk van Attenrode

Kerk van Attenrode : 1519 *aen de kercke* (SG 7607, f. 12), 12 juni 1550 *ecclesia seu quarte capella parrochiali ville de aetroede* (K 2345), 1598 Atroie : *fabrica* non est bene tecta (Vis. T1-2), 1654 *Ecclesia* est fundata in honorem S. Andree (K 2346), 1703 Quarta *capella S. Andreae* sacra, *Ecclesia* sarta tecta (Vis T7B), ca. 1860 Kerk (k. Popp).

De benaming is gewoon kerk, soms uitgebreid met de naam van het dorp. In het Latijn wordt de kerk aangeduid met fabrica, capella of meestal met ecclesia. Ze staat op A 95 en was rond 1860 1 a 90 ca groot. De kerk is toegewijd aan Sint-Andries, genoemd naar apostel Andreas, de oudere broer van Petrus. Sint-Andries wordt afgebeeld met een

kruis in X-vorm, het andreaskruis of sint-andrieskruis genoemd, als teken van zijn marteldood (Sanctus, 15). Dit kruis is ook te zien boven de kerkdeur, waar Sint-Andries in een X is afgebeeld.

Kerkhof : 1519 *vanden kerchoue ... rgt. de kerchofstrate* (SG 7607, f. 19), 1654 *Cemiterium* non est bene clausum (K 2346), 1821 *Le cimetière d'attenrode* (Tab), ca. 1860 *Kerkhof* (k. Popp). Het kerkhof naast de kerk staat op A 94. Het was rond 1860 16 a 40 ca groot.

In 1598 was de kerk van Attenrode niet goed afgedekt. Een zijmuur was bovendien gedeeltelijk ingestort, maar deze werd spoedig hersteld (Vis. T1-2). De toestand verbeterde er niet op, want in 1654 lezen we dat de toren en het schip slecht bedekt waren. De kerk had 3 altaars, maar zonder schilderijen. Wel bevonden er zich gebeeldhouwde heiligen, namelijk van Sint-Andries, de heilige Maagd Maria, Sint-Anna, Sint-Antoon en Sint-Huibrecht (K 2346).

In 1659-1661 werden schip en toren in nieuwe bakstenen opgetrokken, op kosten van de armentafel en de kerkfabriek, en met de toelating die bisschop Boonen zaliger al in 1651 gegeven had (K 2346). In de map Attenrode staat de bouw ook in het Nederlands opgetekend : *De buecke vande kercke ende den thoren sijn in iaer 1659 (want alhier van te voeren en was genen thoeren) van de fundamenten in steenen nue op gebaudt; heeft gecost ouer de vijff duijsent guldens.*

Veel versieringen waren er niet. Een schilderij boven het hoogaltaar was in redelijke staat, maar oud. Andere ornamenten waren slecht en sober, vermits de kerk maar een klein inkomen had, aldus pastoor Walterus Follaerts (map Att.). In 1672 was een altaar aan de noordzijde toegewijd aan de H. Maagd Maria, en een ander aan de oostkant aan Sint-Andries. De pastoor meldde echter dat hierboven in 1664 een nieuw schilderij kwam met de afbeelding van de

heilige Carolus Borromeus. Hiervoor zou Wouter Follaerts (dit is niet de pastoor) met zijn vrouw een wekelijkse mis stichten. Dit was in 1672 nog niet gebeurd. Daarom moest de pastoor de tekst met de aankondiging wegnemen (Vis. T6). De mis werd pas in 1703 gesticht. Bisschop Carolus Borromeus werd op 2 oktober 1538 in Milaan geboren. Hij stierf er op 3 november 1584 en werd heilig verklaard in 1610. Door zijn toewijding tijdens de pestepidemie van 1576 in Milaan was hij zeer geliefd (Sanctus, 260).

In de kerk van Attenrode was in 1787 «sedert weinige jaren» een broederschap van het allerheiligste sacrament opgericht, in het Latijn : *in Ecclesia de Attenrode a paucis annis erecta confraternitas ssmi* [= sanctissimi] *sacramenti* (Map Att.).

In 1910 werd de kerk volgens de plannen van architect A. Verheyden uit Tienen grotendeels afgebroken en opnieuw gebouwd. De onderbouw van de toren uit 1659, hersteld in 1817, bleef bewaard en bekroond met een 8-hoekige spitse toren. De datum is te lezen in een steen van de toren. Op 24 oktober 1911 kon de deken Vandevelde uit Lubbeek de nieuwe kerk inzegenen. Pastoor Frans Vermeulen droeg de mis op. De nieuwe kerk is 6 meter breder en 4,5 meter langer dan de oude. De familie de Turck de Kersbeek schonk 12.000 fr., op voorwaarde dat aan de zuidkant van het koor een uitsprong bijgebouwd zou worden, die eeuwig aan de familie bleef toebehoren (Verstegen, in ESB 1947, 42). Aan de zuidelijke zijkapel is een neogotische gedenksteen met het wapen van de familie de Turck aangebracht. Bovenaan staat «Nordheringen». Deze naam herinnert aan de afkomst van de familie uit Duitsland.

8.4. De pastorie van Wever

Pastorie(huis) : 1620 *domus pastoralis* recenter edificata (Vis. T4), 1635 *het pastorije huijs* (Map Wever), 1686 *de Pastorije van weüer* (K 22.505), ca. 1860 *Presbytère* (k. Popp).

Tot in 1617 was er in Wever nooit een pastorie geweest. De visitatie is hierover zeer duidelijk : *numquam domum*. Wel had de pastoor alle tienden, maar omdat het gebied zeer klein was (districtus est parúus), stelden deze tienden niet veel voor (Vis. T4). Rond 1618 bouwde de pastoor een kleine woning. Zo lezen we hierover in 1620 : *est hic domus pastoralis recenter edificata* (Vis. T4) en in 1631 *Domus pastoralis nova* (Mech. reg. 160).

Bij de verwoesting van Tienen in juni 1635 ging ook de pastorie van Wever in vlammen op : *afgebrant is die kercke beneffens ook het pastorije huijs* (Map Wever). Pastoor Albert vanden Pals bouwde in 1649, met eigen middelen, een pastorie op het kerkhof. In 1666 verklaarden de schepenen en de kerkmeester van Wever, dat in 1635 *onse kercke ende pastoryehuijs door de francen ende hollanders is afgebrant geweest*. De inkomsten van Wever waren *seer luttel... ter oorsaecke vande kleijne ende aerme gemeynte*. Toch begon de heer pastoor op het kerkhof een pastoriehuis te bouwen, *in steen oft carreel met schuere ende stallen*. Vermits de bouwgrond ontoereikend was, moest de pastoor van de buren een deel erve kopen, *om een paert vande schuere daer op te stellen ende ook gedwongen is hof te hueren ende daer voor te betaelen* (K 4557). Uit het testament van Albert Henrick vanden Pals uit 1686 vernemen we, dat hij de grond voor zijn hof en schuur had genomen, gedeeltelijk uit het klaverblok en gedeeltelijk uit de warmoeshof van zijn buurman Peeter Peeters. Ook verklaarde de pastoor,

dat hij *het huys gebouwt* (had) *op meynen eygen coste* (map Wever).

In de rekeningen van 1649 noteerde Van den Pals zijn uitgaven *int maecken vant pastorije huijs der voorschreven prochie* (K 4555). Enkele voorbeelden : de metserij gemeten door de landmeter Goffart kostte 1081 gulden; 150 voeten witte steen voor 33 gulden en 15 stuivers; aan Gaspar de schrijnwerker betaalde hij 24 stuivers *voor een steektrapken tot t'Comptoir*, en aan meester Joris Goossens 98 gulden en 2 stuivers voor *d'anckers ende ijserwerck*. In 1656 bouwde de pastoor nog een bakhuis voor 15 gulden, en in oktober 1657 kocht hij in Lijsmeel witte steen voor het maken van een oven en een schouw. De pastorie kwam op B 353 (3 a 10 ca groot) met de tuin op B 354 (9 a 20 ca groot), naast het huidige kerkhof.

Na de dood van Michael Naveau in 1657 volgde Van den Pals hem op, als landdeken van de stad en het district van Tienen. Hij overleed op 22 maart 1684 en werd op het kerkhof van Wever begraven. Tussen de opvolger pastoor Van Oijen en de erfgenamen van Van den Pals kwam het in 1684-1685 tot een langdurig proces, precies doordat de pastoor zoveel eigen middelen in de pastorie had gestoken (K 20.730). In 1901 kocht de gemeente een villa tegenover de nieuwe kerk om als nieuwe pastorie te dienen. De oude pastorie met de tuin, samen 12 a 30 ca groot, werd verkocht in 1904.

Kosterij van Wever : 1649 *de costerije van weúere* (K 22.506 b. 3). Naast de tienden waarop de pastoor recht had, gingen sommige inkomsten naar de kosters van Wever. Deze bestonden naast tienden ook uit *de rechten van lijcken*, enz. In 1685 was Peeter Peeters de koster van Wever (K 22.506, b. 4). Deze was de eigenaar van het Klaverblok die een deel afstond aan de pastoor. Voor hem werd

die costerije thiende geïnd door *wijlen philip peeters ende willem swilden doen ter tijdt costers.*

8.5. De pastorie van Attenrode

Pastorie(huis): 1598 *domus pastoralis* (Vis. T1-2), 1618 *de geheele pastorije, het selue pastorije huijs* (Vis. T4), 1631 *Domus pastoralis noua* (Mech. reg. 160), 1787 *het pastoreel huys van attenrode* (map Att.), 1821 *La cure d'attenrode* (Tab), ca. 1860 *Presbytère* (k. Popp).

De pastorie van Attenrode wordt vermeld in 1598 als een erg bouwvallige woning : *Est hic domus pastoralis multum collapsa* (Vis. T1-2). In 1618 brandde de pastorie helemaal af. Toen de nieuwe pastoor Walterus Follaerts in Attenrode aankwam, moest hij in de sacristie gaan wonen, vermits *het dorpken kleijn is, ende egeenen middel en hadden ... om het selue pastorije huijs wederom op te bauwen* (map Att.). De pastoor van Attenrode had wel recht op alle tienden, die in 1617 werden opgesomd : *decimas granorum, lignorum, canabum, feni, linorum, raparum, lanarum, agnorum, porcellorum, anatum et auserum et pullorum, excepto in loco dicto de Berckt* (Vis. T4). Of in vertaling : de tienden van graan, hout, hennep, hooi, vlas, rapen, wol, lammeren, varkens, eenden en ganzen en kippen, uitgenomen op de plaats de Borcht genoemd. Deze inkomsten waren onvoldoende om een nieuw pastoriehuis te bouwen en af te betalen. Toch bouwde Follaerts in 1626 *een pastorije huijs, schuere, kelder, putte, ende stallen*, en betaalde hiervoor meer dan 1000 guldens. Om uit de kosten te geraken vroeg de pastoor aan de bisschop in 1627 steun in de vorm van *penninghen in recompens soo van sijne debuoiren* [devoren = inspanningen], *verschoten gelt als costen gedaen*, in het opbouwen van de pastorie van Attenrode (map Att.).

Hoewel de pastorie met stro was bedekt, was het huis niet zo armzalig als sommige geschiedschrijvers willen doen geloven. Integendeel. In 1626 bestond het huis dat Follaerts gebouwd had, verder uit *schuere, stallingen, backhuijs, porte ende anderssins*. Boven *die voorschreven schoone wooninge* beschikte de pastoor over 5,5 bunders, *soo boomgaerden, bloecken, als anderssints*, en had hij *dije universele groote, ende cleijne thiende*, en zelfs de houttiende (map Att.). De pastorie was in 1672 een grote, landelijke lemen boerderij met een degelijk dak, gelegen bij en tegenover het kerkhof, of in het Latijn : (Attenrode) *habet domum pastoralem argillaceam bene sartam tectam prope et regione cemeterii* (Vis. T6). Ook in 1703 was de lemen pastorie nog in goede staat (Vis. T7B).

Naar het einde van de 18de eeuw raakte de pastorie in verval. De 6 bunders eigendom brachten amper 680 gulden op. Op 18 januari 1781 merkten de drossaard en de schepenen op, dat dit onvoldoende was *om te connen herbauwen het actueel pastoreel huys bestaende in leem ende stroeij ende bovendien door de vervallenthijdt onbewoonbaer is* (Map Att.). Toch werd met de nieuwbouw begonnen. Volgens de rekeningen van 11 april 1787 bedroegen de uitgaven *in het maecken van het pastoreel huys van attenrode*, 3782 guldens (map Att.). De datum 1781 is leesbaar in de muurankers. De pastorie stond op A 225 (5 a 40 ca), met hovingen op A 226 (26 a 50 ca) en A 227 (17 a 70 ca), tussen de Dolaagstraat en de Langstraat. De pastorie is thans aan een buitenlandse familie verhuurd.

Over de pastoors van Attenrode geeft Verstegen in Eigen Schoon en de Brabander (1943, 8-12) voldoende informatie. Walterus Follaerts, ook geschreven Vollaerts, is volgens Verstegen overleden rond 1661 (o.c., 10). In wer-

kelijkheid stierf deze pastoor op 3 maart 1669. Hij verbleef in Attenrode sedert 1619 (map Attenrode).

In een klein dorp als Attenrode werd over de pastoor al vlug geroddeld. Op 29 augustus 1700 had Aert van Hellemont op het kerkhof gezegd «dat den paep mijn gadt kust» (Map Att.). De paap was toen pastoor Adrianus Brynaerts of Breijnaerts. De roddel ging over de verhouding met zijn dienstmeid Magdalena Lepedt, maar op 25 november 1701 ontkende deze de beschuldigingen jegens de pastoor «om te naederen ontrent het bedde». Ook legden de schepenen op 10 december 1701 een verklaring af over de eerlijkheid van de pastoor.

8.6. De Tafels van Attenrode en Wever

Tafel van de H. Geest (Attenrode) : 1332 iuxta terram *mense sancti spiritus de aterode* (R 44.678, f. 12v), 1405 de goide der *Tafelen van aterode* (R 44.758, f. 85), ca. 1420 bi lant *des heyligeest van atenrode* (R 44.679 f. 10v), 1519 *de tafel van ateroe* (SG 7607, f. 21), 1666 *die Taeffel van Aetenrode* (SG 7173a, f. 1v).

Tafel van de H. Geest (Wever) : ca 1400 *mensa sancti spiritus weuere* (R 44.677, f. 58), ca. 1420 *mensa sancti spiritus in weuere* (R 44.679, f. 59), 1454 *de tafele van weuere* (K 20.193², f. 80), 1519 *die tafele van weüere ende die tafele van ateroede* (SG 7607, f. 2).

De Armentafel heette Mensa sancti spiritus of Tafel van de Heilige Geest, ook kortweg «de Tafel» genoemd. Belangrijk waren deze Tafels niet. In 1787 bezat de Tafel van Attenrode 9,5 bunders akkerland, een halve bunder weide en 3,5 bunder bos. De Tafel van Wever bezat slechts 4,5 bunders akkerland en een halve dagmaal weide. Na de

vereniging van beide dorpen werden de inkomsten van de Tafels samengevoegd. In 1874 besloeg het eigendom van beide tafels 25 ha 17 a 12 ca (Wauters, 32).

Maagtafel van Attenrode: 1519 *de maechtafele van aterode* (SG 7607, f. 22), 1654 Est hic aliqua fundatio quam Incole vocant *maeghe Tafel*, constituens in tribus journalibus terre ... in Atroede (K 2346), 1659-1661 *Die Maechden Tafel* (K 2346), 1666 een fundatie oft laetinghe, genaemt *de maechtaeffele* (map Att.), 1750 een jaergetyde van *de maeghdetafel* (map Att.).

In Attenrode bestond een stichting, de *maechtafele* genoemd. Maech betekent «bloedverwant» (Mnl. Handw., 342). De stichting had tot doel om jaarlijks een mis te laten opdragen tot lafenis van de ziel van gestorven familieleden. Later werd *maech* niet meer begrepen en dacht men aan een *maechden tafel*.

De Maagtafel had enkele inkomsten, vooral door de verhuur van 3 dagmalen land op het Binnenveld. De opbrengst van de Tafel bedroeg jaarlijks meer dan 15 gulden. De beheerders schonken aan de pastoor 2 gulden en aan de koster 10 stuivers. De rest werd verteerd tijdens een banket waarop de vrienden en gebruikers van de goederen werden uitgenodigd. In 1632 lees ik in de visitatie dat de Maagtafel 15 tot 16 gulden opbracht en dat het geld in de herbergen werd verkwist : *15 aut 16 floreni annue et consumunt in tabernis* (Vis. T6). Pastoor Follaerts wilde deze verkwisting verbieden, omdat de herkomst van de stichting onzeker was. Zo berichtte hij in 1666 letterlijk dat het ging over *een fundatie oft laetinghe, genaemt de maechtaeffele maer ten blyck niet, wie dat dese fundatie saudt gelaeten sijn* (map Att.). Follaerts kon het gebruik niet verbieden.

Ook in 1734 rezen er problemen in verband met het oude gebruik. Everardus Nys, landdeken van het kwartier van

Tienen, wilde op 18 januari 1734 de gewoonte afschaffen. Een jaar later, op 8 maart 1735, werden de deken en de beheerder van de Maagtafel door de deurwaarder gedagvaard om de volgende dag te verschijnen op het stuk land in Attenrode, dat de tafel toebehoorde. De beheerders kregen gelijk en mochten voortgaan met hun jaarlijkse maaltijd. Verstegen (in : ESB 1947, 4) betwijfelt of de Maagtafel in 1735 wel 200 jaar bestond. Ik vond het bewijs : de Tafel bestond al zeker in 1519.

Uiteindelijk werden enkele feiten uit de geschiedenis van de stichting in 1751 plechtig in een register opgetekend. Wel wisten de beheerders ook niet meer dat het om *maegen* ging, en niet om *maegden*. Ik haal enkele passages uit de tekst letterlijk aan : *Register van de piëuse fondatie genaemt de Maegdetafel van Boitscoven in de parochie van Attenrode*. Deze fundatie was opgericht *doór eenige Maegden in faveur van hunne familie, ende tot laeffenisse van hunne zielen*. Over de verplichte mis en het banket lees ik verder : *ontrent Lichte Misse van de zielen van de fondateurs ende hunne vrienden wierd gecelebreêrt in de voórschreve kerk van Attenrode een solemneél uytvaert met vigilie wordende daer toe geroepen, en daer naer tot eene eerlyke Maeltyt genood de vrienden, Gelders en gebruykers van de goederen ende renten van de voórschreve fondatie*. De opbrengst bedroeg ongeveer 17 of 18 guldens en de fondatie was gesticht *van over de twee hondert en meerdere Jaeren*. Daarop volgt de opsomming van de *revenuën* (map Att.).

Ten slotte mocht de pastoor zich met de uitgaven bemoeien. In 1787 gebeurde er na de plechtige mis een verdeling van broden, die de fondatie 8 gulden kostte. Hierop volgde nog altijd een banket waarvoor 10 gulden werd betaald (Wauters, 32).

8.7. De kapel van de Heinkensberg

O.L. Vrouw van de Heinkensberg : 7 juni 1664 *sekeren bempt met het cappelleken* (SG 2084, f. 14), 1666 (land) *aen het Lievrauken* (SG 7173a, f. 1v), 1685 *de sacello D. Virginis, op den heijnkensbergh daer een capelle opstaet* (K 20.228), 1698 *existere sub titulo beatissime virginis marie ad nives sacellum vulgo montis henricij nuncupatum quod festum ibidem colendum est quinta augusti* (K 20.228), 1787 *unum sacellum ... in honorem Beate Marie Virginis* (Map), 1821 *derriere la chapelle* (Tab Attenrode), 1821 *la Chapelle dite henskensbergh* (Tab Wever), 1882 *une petite chapelle dite de Notre-Dame de Heynkensberg* (Wauters, 25), 2000 *O.L.V. van de Heinkesberg, Kap(el)* (k. NGI).

Kapel toegewijd aan O.L.Vrouw ter Sneeuw, op B 50 gelegen op de Heinkensberg. In 1860 was de kapel slechts 20 ca groot (legger Popp). In 1900 werd het bouwvallige kapelletje door nieuw metselwerk gesteund en vergroot, en in 1922 nogmaals vergroot, met het oog op de 350ste verjaring van zijn stichting (Chaltin, 1923, 73-74). Volgens Chaltin was het een Spaanse veldheer die de kapel bouwde. In de Brabantse Folklore staat het aldus : «In 1572, toog de Spaansche veldheer don Dionisius Vicca met zijne krijgsbenden door 't Hageland en op den Heinkensberg gekomen moest hij slag leveren tegen het leger der Geuzen, welk sterker in getal scheen te zijn dan het zijne. Vicca, vreezende de nederlaag te bekomen, aanriep de Moeder Gods en beloofde een heiligdom te stichten zoo hij overwon. Hij leverde slag en behaalde de victorie.» In de kerk van Attenrode richtte Vicca een altaar op, ter ere van O.L.Vrouw. Toen hij stierf werd hij aan de voet van dit altaar begraven. Op 15 en 20 augustus 1922 waren er grote feestelijkheden. Er ging toen 2 keer een «prachtstoetprocessie» uit, waarin de legende werd uitgebeeld.

Verstegen is in 1947 voorzichtiger in Eigen Schoon en de Brabander (1947, 45-47). Hij schrijft over de kapel in de voorwaardelijke wijze. Het beeld in de kapel «zou naar het archief van de kerk van Wever, er aangebracht zijn rond 1572 door den Spaanschen generaal Dionysius Vicca. Deze was geboren te Cádiz [de klemtoon op a is van mij] en zou als een van de legeraanvoerders van den hertog van Alva een schitterende overwinning hebben behaald op een van de legers van Graaf Willem van Nassau.» Volgens Verstegen stierf Vicca in 1584. Het opschrift dat men kon lezen op een gedenksteen in de muur van de oude kerk, staat nu op een plakkaat achteraan in de vergrote kapel :

D[eo] O[ptimo] M[aximo] A° 1573. Hier ligt begraven voor het altaer van O.L. Vrouw den edelen heer Don Dionysius Vicca. Jn zyn leven general in 't leger van den hertog van Alva. Hy behaelt eene victorie over de landgeuzen in 1573. O.L. Vrouw Altaer is door hem opgeregt.

Hieronder staat in het Latijn :

Quod prope eum vicum vicit Dionysius hostem. Hic aram struxit pro Dei honore domus. Auctori fideï erexit post arma trophaeum hic victor dux : sit laus fidei ejus opus. Michael Vicca. R.I.P.

Vickaerts, Vicka, Vicca, Vica

Het verhaal van de Spaanse generaal is zeer twijfelachtig. Volgens Raymaekers (1993, 49) zond Lodewijk Vermeulen, kleinzoon van Gerardus Henricus Vicca (7e generatie), een doodsaandenken en een brief aan zijn nicht Julia Raeymaeckers. In het doodsaandenken staat dat Dionysius Vicca rond 1523 te Cádiz zou geboren zijn. Hier begint dus de legende. De eerste maal dat een Vicca volgens Raymaekers in de bronnen vermeld wordt, is het jaar

1611 (o.c., 63). Op 4 augustus 1611 moest inderdaad Jan Vicca verschijnen voor de schepenen van Zuurbemde, ingevolge van een klacht en de evictie van een dagmaal lands onder Kapellen *op den mispelaer* (SG 1451, f. 3 en 3v). Over de stamvader Dionysius Vicca vernemen we niets. Raymaekers zelf noemt de resultaten van zijn onderzoek «teleurstellend ... daar men rond de identiteit van Don Dyonisius Vicca nog steeds in het duister tast» (p. 44).

Ook Wouters schrijft over Vicca in 1998 (p. 109) : «Wie Dionysius Vicca eigenlijk was, heeft men niet met zekerheid kunnen achterhalen. Was hij een Spanjaard of een Italiaan ? Werd hij in 1523 in Cádiz geboren en was hij een edelman ? Een sluitend antwoord blijven we schuldig. Hij was in elk geval geen generaal noch kolonel, zoals de legende vertelt.»

Navraag over Vicca in het archief en de bibliotheek van Cádiz leverde niets op. Fernando Álvarez de Toledo, de tweede hertog van Alva (in het Spaans : duque de Alba), werd door koning Filips II omwille van zijn mislukking in 1573 van zijn zending ontheven en naar Spanje teruggeroepen. «Ante este fracaso, Felipe II le relevó de su misión y dispuso su retorno a España en 1573» (Spaanse Wikipedia, 6.9.2006). Afgezien van het feit dat op de toen beboste Heinkensberg niet gevochten kon worden, werd in onze streek helemaal niet gevochten. Een veldslag had wel plaats op de Wolmerse heide in Vissenaken, op 15 september 1576 (Kempeneers, Vissenaken, in : HTD 2006, 1.2.).

De Spaans klinkende naam Vicca is een «eigen vreemdeling op -a», zoals ik met andere namen in mijn sprokkel 97 heb aangetoond. Bouseau komt ook voor in de spelling Boussia, en Massa is een Waalse verkorting van Thomas. Leonardus Rigaerts trouwde in Attenrode op 17 februari 1677 met Christina Vicca (parochiereg.), maar in 1682 lees

ik dat *Lenaert Riga* getrouwd was met de dochter (nl. Christina) van Dionijs Vicca (O 1618, p. 386). Dezelfde heet in 1688 *Leenaert Rigaux* (O 1623, f. 49). Namen op -a lijken vreemd, maar zijn het daarom niet. Zo is ook Vicca te verklaren als een Nederlandse naam.

In Attenrode komen de Vicca's talrijk voor vanaf het einde van de 16de eeuw, onder meer in de cijnsboeken van de Grote Heilige Geest in Leuven. Het is jammer dat er tussen het cijnsboek van 1528 (O 1613) en dat van 1600 (O 1614) geen ander cijnsboek bestaat. Op 20 oktober 1619 trouwde Elisabet Vicka met Peter Petermans, zo vernemen we in een klapper. Het origineel is echter verdwenen. Ook van Jan Vicka weten we enkel dat hij op 20 oktober 1620 in Attenrode stierf.

In 1600 (en volgende jaren) betaalde Jan Vicca, ook geschreven Jan Vickaerts (O 279), en voor hem Jan Proveneers, aan de H. Geest van Leuven een cijns voor anderhalve bunder in Attenrode, *soe beempt, lant, oft bosch gelegen opt quaijstraten velt*. De gicht werd gedragen door Jan Proveneers *Jans soen*, en daarna door *Pauwels vicca geboren uten licham Cristijn proueneers*. De betaling geschiedde *op alder kinderen dach 1613* (O 1614, f. 64). Jan Vicca was dus gehuwd met Christina Proveneers, maar een juiste datum kennen we niet door gebrek aan documenten. Zijn opvolgers waren Marij Vicca, en daarna Peeter Mares en Dionijs Vicca *bij successie* (o.c.).

Interessant is het document 7495, f. 63 (datum 27 oktober 1603), in het stadsarchief van Leuven. Hierin vinden we «Jan Vickaerts sone wijlen Dionijs [naam van de generaal!] als man ende momboir Christina Proúeneers dochter Pauwels sone wijlen Jans Proueneers». Deze Jan Vickaerts beloofde om 14 jaren achterstallige betalingen van een rente van 2 rinsgulden te betalen. Volgens sche-

penbrieven, opgesteld in Leuven op 25 februari 1521, had de grootvader Jan Proveneers een contract afgesloten, waarvoor zijn kleinkinderen na 1600 nog steeds renten moesten betalen. Hiermee klimmen we verder op in de stamboom van Preuveneers, maar de aankomstdatum van de Vicca's in Attenrode blijft onbekend.

In Attenrode betaalde Geeraert Vicca in 1665 een cijns voor een vijver. Vervolgens werd deze cijns op 21 juli 1687 voldaan door Henrick Vicka (O 1617, p. 391), in 1698 geschreven Hendrick Vica (O 1627), en in 1751 bezat Hendrik Viccaerts goederen op het Binnenveld (map Attenrode).

Ouder dan de generaal

Pardon en De Pinchart vonden Vicca's in onze regio, vóór het verschijnen van de vermeende Spaanse generaal in Attenrode. Hierbij noteren ze : «Ceci remet en question l'origine espagnole, la naissance à Cadix, la qualité de 'général' et même l'engagement du Henskensberg en 1572, dont aucun historien sérieux ne fait mention».

Ik heb enkele documenten doorgenomen. De oudst vermelde Vicca is, volgens Pardon en De Pinchart de aartsdiaken van Luik in 1237. Het document bevindt zich in Tienen in het fonds van het Maagdendaalklooster van Oplinter (K 10.923, nr. 19). In plaats van H. de Vicka staat in het document echter H. de Dicka, dit is de verlatijnsing van «Henrik van Dijk». Geen Vicca dus.

Een Peeter Vicca was echter wel rentmeester in genoemd klooster in 1573 (K 10.934, nr. 586)! Hierin staat letterlijk : «Broeder peeter vicka voorgangher ende rentmeester des goidtshuys van meechdendaele».

Andere onbetwiste Vicca's vond ik in het Leuvense stadsarchief :

– Nr. 7814, f. 290. Leuven, 26 november 1529.

«Petrus vycarts filius quondam wilhelmi et Anne praymans eius uxor». Peter Vycarts, zoon van Willem, bezat onder andere 3 huizen in Leuven.

– Nr. 7831, f. 310v. Lathuy, 7 maart 1547.

«Dionisius et Henricus vica fratres filij quondam petri ... nomine et ex parte Johanne et ysabelle vica sorores». Dionijs en Hendrik Vica waren de broeders van Joanna en Isabella, samen kinderen van Peter Vica. Deze familie woonde in Waals-Brabant in Lathuy. Als 'wijlen Petrus Vica' 60 jaar was geworden, dan zou hij geboren zijn in 1487, dus 'bien avant don Dyonisius Vicca!'» (Pardon & De Pinchart).

– Nr. 8219, f. 63. Noduwez, 1 februari 1568.

«Jehan vicar fils de feu pierre demourant a Nodewez». Deze Jehan Vicar woonde in Nodevoort (Noduwez) en had een broeder Georges die woonde in Boninne.

Er woonden dus vóór de generaal al Vicca's in Tienen, Leuven, Lathuy en Noduwez.

Besluit. De kapel op de Heinkensberg wordt in het archief pas vermeld in de tweede helft van de 17de eeuw. We mogen aannemen dat ze rond deze tijd door een bemiddelde landbouwer werd opgericht. Deze landbouwer was misschien Geeraert vanden Putte. Op 7 juni 1664 verkocht immers zijn weduwe Elisabeth Cheveneau *sekeren bempt met het cappelleken daer op staende* aan de Tiense rentmeester Franchois Immens. De beemd, *ghenaemt den heijnkens bempt*, was 1 bunder groot en grensde aan *die collegie van Savoijen, franchoijs van Thiest, het straetken van steenberghe naer ghelabbeeck ende Willem de kinder* (SG 2084, f. 14). Het straatken komt overeen met de huidige Heinkensbergstraat. Het bunder heb ik kunnen vereenzelvigen met

de kadasternummers B 48 tot en met B 53. De generaal verwijzen we hierbij naar het rijk der fabelen. De Vicca's duiken in Attenrode en Glabbeek op, net voor 1600. Waarschijnlijk gaat het om een ingeweken familie.

De vernieuwde kapel

Na de tweede wereldoorlog was de kapel vervallen. Pastoor Savonet liet ze in 1966 grondig vernieuwen, naar de plannen van architect Hazebroeck uit Kortrijk. Binnenin staat de kleine (oorspronkelijke) kapel met de tekst *Troosteres der bedrukten*, en aan de buitenkant lezen we de letters *A.V.M.* (Ave Maria). Mooie glasramen, werk van de glazenier Maurits Nevens uit Borgerhout, stellen het leven van O.L.Vrouw voor. In 1974 liet pastoor Savonet een stemmig Mariaparkje aanleggen (Wouters, 1998, 110).

8.8. Een kapel voor de Godbarende

Langs de Torenstraat in Attenrode-Wever, op het goed van het Kasteel van De l'Escaille, staat een oude merkwaardige kapel. In de brochure «Kennismaking met Glabbeek» staat blz. 41 dat het «bouwopschrift helaas grotendeels onleesbaar is». Deze bewering intrigeerde mij om het opschrift te gaan ontcijferen.

Door de tekst eerst met een spons nat te maken kwamen de letters duidelijker te voorschijn. Dit was belangrijk voor de lettergroep AE. De streepjes die de E voorstellen, waren immers niet meer leesbaar. Bij mijn zoektocht op zaterdag 17 juni 2006 werd ik flink geholpen door René Vandegaer uit het Binnenveld, die aanklopte bij Camille Vanstockstraeten. Deze laatste woont pal over de oude kapel en zorgde voor lange ladders, zodat ik tot bij de inscripties kon geraken.

Op een hoogte van zowat 5 meter staat de tekst «Sanctae Dei genitrici», dit is «aan de godbarende heilige». De titel «Dei genitrix» of in het Grieks «Theotokos» werd aan de Maagd Maria officieel toegekend tijdens het concilie van Efese in 431. De titel is vooral populair bij de Grieks-orthodoxen.

Onder het familiewapen van de familie de Turck las ik het volgende. «Hoc sacellum A(nn)o 1648 ab ill(ustrissimo) D(omin)o Walt(ero) Follaerts erectum cura et pietate praenob(ilis) familiae Baronum de Turck et Kersbeek reaedificatum fuit a° 1881». Of in het Nederlands : «Deze kapel, in het jaar 1648 door de doorluchtige heer Wouter Follaerts opgericht, werd door de zorg en de vroomheid van de weledele familie der baronnen de Turck en Kersbeek herbouwd in het jaar 1881». Over Walterus of Wouter Follaerts, zie 7.3. Over de kapel bestaat verder geen archief. Wel bezit de familie De l'Escaille nog twee uitnodigingen voor het huwelijk van de gravin van Wespelaar in 1881. Op de witte achterkant staat een schets van de te restaureren kapel, samen met de tekst die er moest op komen.

In 1998 drukte Wouters (p. 108) de hoop uit dat de kasteelheer de kapel aan de heemkundige kring zou overdragen.

8.9. Andere kapellen

O.L.Vrouw van Fatima : Tekst in de deur : *A.V.M.*, en opschrift in een steen : *1949 O.L.Vrouw van Fatima B.V.O.* Bovenaan staat een steen in de vorm van een drielobbig klaverblad met de letters *I.H.S.* Klassiek stenen kapelletje op de hoek van de Kwadeplasstraat en de Dolaagstraat, in 1949 gebouwd door René Staes en Alfons Stockx (Wouters, 1998, 108). AVM : Ave Maria, BVO : Bid

voor ons. IHS is een Christusmonogram met een ingewerkt Latijns kruis, bekend sedert de 15de eeuw. De betekenis is : Jesus Hominum Salvator (Jesus der mensen Redder), of In Hoc Signo (In dit teken), onderverstaan «Vinces» (zult gij overwinnen). IHS is ook de Griekse afkorting van Jezus.

Maria Hulp der Kristenen : Opschrift *Maria Hulp der Kristenen B.V.O.* Geloftekapel aan de noordzijde van de Langstraat, voor een grote lindeboom. Gebouwd in het Mariajaar 1954, ter nagedachtenis van de thuiskomst van Eugène Truyens in de oorlog 1914-18 (Wouters, 1998, 108).

O.L.Vrouw van Lourdes (Hoefstraat) : Opschrift in de deur *A.V.M.* Kapel in gladde rode baksteen, op de Hoefstraat, bijna aan de Torenstraat. De kapel wordt geflankeerd door 2 grote lindebomen. Volgens Wouters (1998, 108) stond hier al een kapel rond 1800. De kapel werd in 1986 vernieuwd.

O.L.Vrouw van Lourdes (Steenbergen). Opschrift : *A V M, OLV van Lourdes, BVO.* Kapel op de hoek van de Halensestraat en de Steenbergstraat in het gehucht Steenbergen.

Een klein O.L.Vrouwkapelletje staat op de hoek van de Butschoorstraat en de Langstraat, voor het huis nr. 37. In een steen staat de datum 1961. Een kapel naast het Binnenveld, hoek Torenstraat, staat nog op de kaart van het NGI in 1970, maar is nu afgebroken. Verder vinden we in de bocht van de Heinkensbergstraat, kort bij de Torenstraat, een verwaarloosde kapel met de afbeelding van een kloosterzuster. Volgens een inwoner is het de H. Theresia van Lisieux. Ten slotte bevindt zich in de Torenstraat, iets hoger dan de weg naar de TV-toren, een klein kapelletje van ca. 1 meter hoogte. Deze kapel staat op de kaart van 1985.

9. Burgerlijke bouwwerken

9.1. Vermaarde boerderijen

9.1.1. *Geleeg en pachthof*

Geleeg : 1483 Willem vanden berge *van sinen gelege* gelegen taetrode inde doelage (O 1610, f. 31v), 1519 *meester Jans gelege*, *spersoens gelege* van aterode, *machiel vanden wouwere ghelege* (SG 7607, f. 15v, 18 en 21v). Geleeg is een hoeve, een winning met omliggende gronden. Zoals bij hof wordt de eigenaar genoemd.

Pachthof van Vanhemelen : 1768-1810 Henrick van Emelen (of Hemelen) van seven dagmaelen weyde daer nu *syn Pachthof* op staet, (K 4556bis). Zeldzamer en jonger is pachthof. Het pachthof van Vanhemelen werd gebouwd voor 1767, vermits het perceel voorheen bestond uit 7 dagmalen weide.

Pachthof van Grootjans : 1766 Jan Grootjans van het *pachthof* tot craenebroeck (K 4556bis). Pachthof op B 264-265, tussen de Halensestraat en de Streekstraat. Deze boerderij is al vele jaren geleden afgebroken. Jan Grootjans stierf op 4 november 1765. Sedert komen «de erfgenamen Jan Grootjans» als bezitters voor.

9.1.2. *Hof met voorbepalingen*

Hof betekent : 1) de dicht bij de woning gelegen omheinde moestuin; 2) hoeve, boerderij, pachthof; 3) eijns- of laathof verbonden aan een pachthof. Als een boerderij verdwijnt, betekent hof de plaats waar het pachthof heeft gestaan. Wordt hof nader bepaald, dan staat het specificans vooraan of achteraan.

Aeyenhof : 1483 (1/2 bunder land) gheheten *den aijenhoff, den aeyenhoff* (O 1610, f. 30v en 31), 1499 *den aeynhoff* (O 1612, f. 36), 1631 *den aenhoff* (O 1615, f. 64v). In Attenrode. Het eerste lid is een persoonsnaam, later vervormd tot «aan». Aai, Aye, enz. zijn vleivormen uit een Germaanse naam met agi(l) «zwaard» (Van der Schaar).

Boonhof : 1483 op de quadestrateuelt *aenden boenhof* (O 1610, f. 31). Bedoeld wordt de Boonhof onder Glabbeek, nl. perceel A 189 langs de Meenselbeek en de Attenrodestraat. Boon is niet de bekende groente, maar de persoonsnaam, namelijk de vleivorm Bonin of een verkorting van Bonifacius (DB, 154). Vgl. 1483 *Aert boonen* van zyn woninge gelegen taetrode (O 1610, f. 31), en 1519 achter *Jan boonen hof* (SG 7607, f. 6v).

Boonhof : ca. 1860 *Den boon hof* (k. Popp). Niet identiek met voorgaande. Dit hof ligt in de hoek gevormd door de Hoefstraat en de Torenstraat, A 168 en A 171.

Gheloys hof : 1454 den beempt dien men heyt *gheloys hof* (K 20.193², f. 80). Naam voor een beemd ten Rode, aan de Butschoorstraat. Het eerste lid is een persoonsnaam, vgl. 22 november 1498 Lambrecht Geloys (O 1610, f. 34v).

Kwadeplashof : 1846 *Thof Kwadeplas* (ABu), 1851 *Kwade Plas Hof* (k. Gerard en Vandermaelen), 1949 *Kwade Plashoef* (k. NGI), 1972 *Hoeve Kwade Plas* (k. NGI). Boerderij op A 202, langs Kwadeplasstraat 2. Op de kaart van het NGI, uitgave 2000, staat de naam bij een verkeerde hoeve.

Maesens hofken : 1734 Peeter Staes te voren Albertus van den Pals, te voren Aert Maes, hiervan genaemt *Maesens hofken* (K 4557bis, f. 3). Gelegen naast de Torenstraat, genoemd naar de eigenaar Aert Maes.

Palmhof : ca. 1860 *Den palm hof* (k. Popp). Percelen op A 440 en A 182. Benoeming naar palm of buxusboom.

Persoonshof : 1441 achter *spersoens hof* van aetrode rgt. dlant der persoenscap van aetrode (K 2312, f. 49v). Land op A 225-226-227, met de latere pastorie van Attenrode. Benoeming naar de eigenaar, de persoon of de pastoor van Attenrode.

Speelhofken : 1846 *Het Speelhofken* (ABu), 1882 la villa de M. Zouwé (sic), connue sous le nom de *Speelhofken* (Wauters, 25). Ten noorden van de Hoefstraat op A 451-453. In 1846-1860 eigendom van Felix Antonius Vouwé (atlas). Speelhof, benaming voor een lusttuin, is ook bekend in Helen-Bos

Tafelenhof : 1666 het huijskens aen *taeffelen hoff* begrepen (SG 7173a, f. 2), 1846 *Tafelenhof* (ABu). Hof van de Armentafel, in 1846 op perceel B 320 langs de Torenstraat.

Vroenhof : 1519 *opten froenhoff* (SG 7607, f. 12v). Gesitueerd aan de Torenstraat in Attenrode, naast het huis van Margriete Fieflet.

9.1.3. *Hof met nabepalingen*

Hof te Attenrode : 1491 *houe te aeterode* (Wauters, 29). Omschrijving voor het eijnshof dat toebehoorde aan de familie van Daleem, op de plaats van het latere **Kasteel** : 1906 *Kasteel* (Deneef, p. 139), 1949 *Ch(âte)au* (k. NGI), 1970 *Kast(eel)* (k. NGI), nu (2006) eigendom van Emmanuel Raphael De L'Escaille.

Het Kasteel op A 61 en omgeving was eigendom van de familie De Turck, afkomstig van Nordheringen, een graafschap in Duitsland. De boerderij kreeg pas kasteelallures in de jaren 1890-1892, onder het eigenaarschap van baron Karel de Turck de Kersbeeck (Deneef, 138). In 1910 werd een vleugel bijgebouwd en nog één in 1930. Zie verder bij het Paanhuis van Attenrode.

Hof van Butschoor : 1454 te buetschore ... *tusschen den winnenden hof Willems van buetschore anders gheheyten wouters* (K 20.193², f. 81), 1519 *dat hoff te butschore* (SG 7607, f. 30), 1571 de pachthoff genaempt *thoff van Butschoren* (O 2483). Pachthof op A 390 en omgeving, tussen de Butschoorstraat en de Groteberg. Op 15 september 1571 verkochten Sieur Michiel de Jacca ij a Barca, *gentilhomme commissaire ordinaire de sa Maieste de l infanterie espaignol*, en zijn vrouw Adriana Lang, het Hof van Butschoor aan meester Jheroen de la Hault, secretaris van de stad Leuven, en zijn vrouw Barbel Malfier. Michiel was zeker een Spanjaard, in tegenstelling tot Dionijs Vicca. Adriana was de dochter van meester Philips Langa Wellenborch, griffier in de Raad van Brabant en woonachtig in Brussel. In 1571 bestond het Hof van Butschoor uit *huysinghen, schueren, stallen, boomgaerden, block, landen, bempden, eeusselen, bosschen*, met een oppervlakte van ongeveer 33 bunders (O 2483). Recenter was de boerderij bekend als de Hoeve Vanderwaeren, omdat ze in 1860 toebehoorde aan Petrus Franciscus Vanderwaeren (atlas).

Hof van Boeslinter : z.j. *'t hof van Boeslinter*, zo genoemd naar de eerste bekende bezitter Jan van Boeslinter (Wauters, 30). Volgens Wauters komt het Hof van Boeslinter overeen met het latere kasteel. Deze identificatie is niet zeker, omdat de omgeving van het kasteel toebehoorde aan het Paanhuis (zie daar). Het hof van Jan van Boeslinter is te identificeren met de hoeve op A 156 en omgeving, in de hoek gevormd door de Toren- en de Ovenstraat, dus ruim 850 meter ten noorden van het kasteel.

Meester Jan van Boeslinter komt voor in 1483 als bezitter van een stuk grond op het Kwadestraatveld, dat grensde aan een perceel van de Grote Heilige Geest van Leuven (O 1610, f. 30). De rekeningen in het cijnsboek van Glab-

beek laten ons toe de opvolging van eigenaars af te lezen : 1498 *Merthen van boeslinther wylen meester Jan van boeslinther* (O 1612, f. 36v, nr. 380), 1519 *meester Jan van boeslinter nv pauwel proueneers* (SG 7607, f. 12), 1519 De thienste hoeue heet de binnenhoeue ende begint voer *pauwel proueneers gelege* ende gaet totten lepeleren straetken (SG 7607, f. 21v), 1530 *Merten van boeslintere (> moeijke (van boeslintere) > Jan proueneers)* ... van eender goten tsegen syn gelege ouer gheleghen taetrode (R 44.682, f. 3v), 1600 *Jan proueneers nu Jan vicca* (O 1614, f. 64), vervolgens *marij vicca > peeter mares ende dionijs vicca bij successie* (o.c.), 1613 *nu draecht die gicht pauwels vicca geboren wten licham cristijn proueneers* (O 1614, f. 64v), 1665 *Dionys ende Geeraert Vicca met Peeter Peetermans* (beemd, land en bos), daarna *Peeter Peetermans, nu Aert Coeckelberghs* (O 1617, p. 380), 1682 *Aert Coeckelberghs cum suis* (O 1618, p. 380). De omschrijvingen komen niet overeen met de ligging van het huidige kasteel.

Hof van Dalem : 1416 *houe te daelheem* te weuere (K 10.928, nr. 318), 1454 Janne van daleem *in sinen hof* te weuere (K 20.193², f. 80v), in 1483 eigendom van *henrick van Daelhem wilen Jans zoen* (O 1610, f. 30v), 1734 *t'hof van Dalem* (K 4557bis, f. 24). Dit hof komt overeen met de boerderijen op B 355a en B 360a en omgeving, gelegen tegenover het begin van de Solveldweg. Tot dit hof hoorden ook de weiden aan de Broekbeek, want in de 14de eeuw betaalde Jacob van Daleem (en na hem Willem van Daleem en vervolgens jouffrouw Elsen Pynnock) aan de hertog jaarlijks 5 schellingen voor 5 bunders vroenten, grenzend aan de Kleine en de Grote Broekstraat (R 44.677, f. 58). Als oudste bezitter kennen we Henrick van Daleem en zijn zoon Engelbrecht in 1232.

9.1.4. *Het derde pachthof van Savooien*

Pachthof van Kranenbroek. In Wever lag in 1519 een *ghelege ... te craenebroeck*, toebehorend aan Janne Vanderhorst en voor hem aan Vranck Oijen. Deze laatste was misschien de zoon van Aert Oeyen, die in 1483 vermeld wordt (O 1610, f. 32).

Later werd Katrina Stynen gichtdrager van het geleeg. Na de aflijvigheid van Katrina werd jonker Anthoen van Houthem, zoon van jonker Karel van Houthem en van Catharina Stynen de nieuwe gichtdrager. Dit gebeurde op 15 december 1561 (SG 7607). Met volmacht van zijn broeder jonker Jan van Houthem verkocht Anthoen het pachthof op 1 september 1562 aan het College van Savooien (U 2880). Dit college werd in mei 1548 door Eustachius Chapuys in Leuven gesticht (U 2877/4). Het pachthof in Wever was, naast de pachthoven in Dienem en Sint-Mertens Vissenaken, het derde pachthof dat door het college werd verworven (Kempeneers, 2006). In de verkoopakte is het : *een pachthoue geheeten cranenbroeck mette huysinge schuere stallen boomgaerde cruythof landen bempden ende boschen*, gelegen onder Vissenaken en Wever, samen ongeveer 12 bunders groot. Hierbij hoorde ook het Klynkensbos (zie daar).

In 1670 werd een kaartenboek van de bezittingen van het college opgemaakt. Naast de 2 pachthoven (in Dienem en Sint-Maarten) staat ook het pachthof van Kranenbroek in Wever aangeduid. De plattegronden zijn primitief getekend, zodat een juiste lokalisering niet gemakkelijk was. Wel is duidelijk dat het pachthof, bestaande uit *huys, schuere ende stallinghe metten hoff weijden, block ende landen*, in 1670 aan de westkant grensde aan *de straete geheeten de dalemstraete* (U 2881). In Wever is de Dalemstraat identiek met de huidige Halensestraat. Het derde pacht-

hof van Savooien lag niet in Vissenaken (Van de Wiel, 120), maar op B 195 in Wever (Kempeneers, in : Museumstrip, 2000, 44-46).

Het pachthof bleef nog lange tijd eigendom van Savooien. Uit de rekeningen kunnen we de huurders aflezen. In 1649 voldeed («solvit») Geert van Helmont *als pachter vant' collegie van Savoijen*. Vervolgens betaalde Margariet Thenaerts *tot het jaer 1672 inclus*, daarna de weduwe Dralants (1734) Wouter Dralans (1746) en Franciscus van Hemelen (1794) (K 4557bis, f. 16v). Deze laatste ontmoeten we tussen 1794 en 1821 als eigenaar (Tab). In 1846-1860 is hij opgevolgd door de weduwe van Joannes Antonius Draelants.

Het pachthof was een aanzienlijke boerderij met gronden op B 195 tot B 202, op B 191, en op B 186 tot B 188. Van Savooien was ook het perceel in het Winkelken B 181. Het Pachthof zelf stond op B 195. Van de boerderij blijft enkel de stal over. Op de plaats van de *huysinge* verrees de villa van Luc Swillen en Diana Collaerts, Halensestraat 12.

9.2. De schuttersgilden

Schutters van Wever. De Sint-Sebastiaansgilde van Wever ontving haar kaart van de hoofdgilde van Leuven op 27 juni 1682 (Wauters, 28), met verkeerde datum 1686 bij Sacré (ESB 1933, 1), Verstegen (ESB 1947, 110) en Glabbeek (2000, 29). De kaart werd vernieuwd op 14 augustus 1724.

Deze handbooggilde is ouder dan 1682. In 1666 immers betaalden *die schutters van Weuer* een cijns voor een dagmaal genoemd *het vogeldriesken* (SG 7173a, f. 7v). Volgens Verstegen bestond er in 1947 nog een groep leden die op 21 januari een mis lieten opdragen voor de levende en de

afgestorven leden. De vogel waarover betwisting ontstond, was in 1947 nog in het bezit van een oud-lid. Hierop stonden de initialen E.I.M. Een zijden vaandel met het jaartal 1823 bevond zich in 1933 in het Antwerpse Museum «De Gulden Spoor» (Sacré, 1933, 1).

In Wever bestond een Sint-Ambrosius- of biegilde. De kaart van 10 februari 1792 is in moderne versie afgedrukt bij Verstegen (ESB 1947, 111-114). De leden van deze gilde zorgden voor het houden van bijen, maar schoten ook met de boog voor koning. Ze kregen aldus een aangepast reglement als doel van hun vereniging.

Gulden Hof. In 1519 lag de boerderij van Margriet Fiflet *achter tgullen hoff* (SG 7607, f. 22v). Dit schuttershof, gelegen aan de Dries, hoorde toe aan de Sint-Sebastiaansgilde van Attenrode. Volgens het Tableau van 1821 werd naar de vogel geschoten op het gemeenteplein. De kaart van de gilde werd gegeven door de hoofdgilde van Leuven op 18 februari 1698 (Wauters, 28). Hierin staat dat de gilde 2 dagen vroeger werd opgericht. Het is dus wel een heroprichting, vermits de gilde al bestond in 1519. Op 18 januari 1718 kreeg de vereniging een nieuwe kaart. De 28 artikelen, alsook de mannen die de hoofdvogel schoten, staan afgedrukt bij Verstegen (ESB 1947, 106-109). De braak werd verkocht en bevindt zich in een museum in Valkenswaard (Glab. 2000, 28).

9.3. Verdwenen paanhuizen

Paanhuis (Wever). In 1530 betaalde Vincent Gielis aan de hertog een vierdel van een kapuin, voor zijn huis en hof in Wever, meer bepaald : *van te moegen dwater setten, brouwen ende teecken vuyt hangen, met oeck dwater vander straten oft beecken te scutten* (R 44.682, f. 13 en R 44.683,

f. 14v). Dit huis was een herberg, vermits Gielis «een teecken» mocht uithangen. Een teken is een uithangbord. De naam van deze herberg heb ik nergens gevonden. De herberg lag op B 365b, in 1846 genoemd *brouwerij en plaets* (ABu), eigendom van Lambert Coekelbergh, en in 1860 *brouwery*, met een oppervlakte van 1 a 70 ca, eigendom van pachter Philippus Josephus Vannerum (legger Popp). Misschien is dit huis te vereenzelvigen met de attestatie van 1786 *ten huijse ende herberghe van Franciscus staes tot weveren* (SG 156/1).

De vroegere benaming was Paanhuis. In 1734 grensde het Klaverblok aan *den wegh naer het paenhuijs* (K 4557bis, f. 30), dit is de Dorpstraat in Wever, en het Nottoolstraatje heette in 1821 de *Paenhuystraet* (Tab Wever).

Ooievaar: 1624 *den oeúaer* (map Wever), 1666 *den Oeyevaer* (K 4557, f. 3v), 1734 tot Wevere rgt. *den oijvaer* (K 4557bis, f. 12 en 14), 1734 Jan Grootjans, te voren d'erfg. Henrick Muers ende Philips Peeters *van den Oeijvaer* (o.c., f. 29). De Ooievaar stond in Wever op B 341 langs de Torenstraat en was in 1846-1860 eigendom van de kinderen van landbouwer Livinus Vanhemelen (atlas). Oorspronkelijk vormde B 340-343 en B 348-350 één geheel. In 1846-1860 was het blok B 348-350, verdeeld in 3 percelen, eigendom van Cornelis, Johanna en Josephina Lowies. Mogelijk was de Ooievaar een herberg zoals in Tienen.

Paanhuis (Attenrode). In de 14de eeuw betaalde Jan van Daleem aan de hertog 12 deniers voor een *paenhuyse ende wouwere*, of in het Latijn *de braxatorio et viuario* (R 44.677, f. 13). Nog in 1821 heette de omgeving van A 51 (achter het kasteel) *la campagne dite paenhuysveld* (Tab). Vermits ook een nog bestaande vijver vermeld wordt, kan het paanhuis van Jan van Daleem nergens anders gestaan

hebben dan op de plaats van het huidige kasteel van De l'Escaille. De gegevens door Wauters p. 30 vermeld, in verband met de geschiedenis van de hoeve van De Turck de Kersbeek, komen niet overeen met de attestaties uit het archief zelf. Wel komt het Kasteel overeen met het Hof van Attenrode, dat net als het Hof van Daalhem in Wever eigendom was van de familie Van Daleem.

De hertogelijke cijnsboeken geven ons informatie over de oudste bezitters in de 13de eeuw en later. In de oudste cijnsboeken zijn de namen in het Latijn vertaald, later vernemen we hoe onze voorouders in werkelijkheid werden genoemd : Jan van Aterode (Johannes de Aterode), Vrouwe van Scadebroec (domine [= genitief] de scadebroec), Wouter van Daleem, in de 14de eeuw ca. 1332 Jan van Daleem, daarna Willem van Daleem, juffrouw Elsen Pynnock en Jan Reinaerts (R 44.677, f. 13). Rond 1370 kwam er nog een cijns van 1 denier bij, in het Latijn *de quodam riuo* (R 44.678, f. 13), of in 1405 voor *eenre beke* (R 44.758, f. 84v), te vereenzelvigen met de Attenrodesebeek. Zo betaalde Jan van Daelheem in 1442 voor de brouwerij, de vijver en de beek samen 13 deniers (R 44.681).

In 1454 lagen 2 woningen met de boomgaarden naast *tpanhuys Jans van daleem* (K 20.193², f. 81), en in 1519 stond het huis van Marie de Geest *achter tpaenhuijs rgt. de vroente van aterode* (SG 7607, f. 16v). Nog in 1530 betaalde Jan Reynaerts dezelfde cijns *voor eenen huyse ende houe daer tpanhuys op staet gelegen taetrode rgt. de strate* (R 44.682, f. 3). Na 1541 wordt Jan Reynaerts opgevolgd door Matheeus Smeets. Het erf is dan *eenen huyse ende houe daer tpaenhuys op staet gelegen taterode rgt. die strate, die geruen Jans die hertoge, henrick mottemans ende tdorps vroente* (R 44.683, f. 3-3v). Een aanvulling leert ons dat in 1512, de laatste dag van maart, *es comen peeter van meche-*

len ende heeft den meyer van glabbeeck ten name vanden heer aldaer bekyndt een 1/2 capuyn erfelyck op zyn paenhuys tot atroede. De genoemde Peeter mocht de rook hebben in het paanhuis. Daarvoor mocht hij *die strate slichten soe dat hy den keer mach hebben tot zynen mesthoff* (o.c., f. 3). Slichten is een bijvorm van slechten «gelijkmaken, afgraven».

9.4. Andere constructies

Schandpaal. Een restant van de kaak of schandpaal is bewaard in de archiefkelder van Hoeilaart. Hij werd vermoedelijk opgericht door De Man in 1778, op de Dries in Attenrode (De Win, 1996, 139-141). Zie ook M. Erkens, «Het vaandel van de schandpaal van de heerlijkheid Attenrode», in : Ons Heem 44 (1990), p. 171-172.

Een kaak stond op het dorpsplein. De betekenis is nog bekend in de uitdrukking «iemand aan de kaak stellen». Een reglement in Waanrode geeft hierover interessante informatie. Als iemand schade had berokkend aan het fruit, dan moest hij drie rinsgulden betalen, maar *snachts dobbel*. Kon hij deze boete niet betalen, dan mocht hij *ghesteldt worden aen de kaecke tot spiegel van een ander* (Kempeneers, 1998, 96).

School. In Attenrode opende de koster in 1632 een school in Attenrode. In 1660 ontving Geert Bogaerts 22 stuivers *in aelmoesse voor schoolgelt van syn kinderen* (K 4558, p. 8). Voor meer informatie over het onderwijs in Attenrode en Wever, zie brochure Glabbeek (2000, 59-63).

Tichelrij : 1530 *teghen die tieghelrye* inde prochie van weuere (R 44.682, f. 28). Steenbakkerij in Wever onderaan de Heinkensberg nabij Kranenbroek.

10. Wegen en voetpaden

10.1. Type I versus type II

Veel oude wegbenamingen bestaan uit een omschrijving. Deze beantwoordt aan de formule «weg komende van A en gaande naar B». A is het beginpunt van de weg, B het eindpunt. Naast «weg» komen andere soortnamen voor, zoals baan, heerweg, heerstraat, straat, 's heren straat, voetpad, voetweg, enz. Soms wordt het beginpunt weggelaten. Op deze wijze ontstaat een veelheid van omschrijvingen die ik niet allemaal opneem. Enkele voorbeelden :

jaar	*soortnaam*	*komende van A*	*gaande naar B*
1454	de strate	die leyt van buetschore	te aterode wert
1519	die heerstrate	die coempt van nyssenrode	gaet thienen werdt
1519	tstraetken	dat gaet vander dorpstraten	opte groote hoeue
1624	den wech	–	naer bincum
1657	de bane	van thienen	op kiesecom
1666	het voetpat	van papengat	naer steenberghen
1751	s'heerenstraet	–	naer Glabbeek

Is het eindpunt een gemeente- of gehuchtnaam, dan kan deze als adjectief vóór de soortnaam worden geplaatst. Frans Claes noemt in zijn artikel «Tiensestraat contra Tienenstraat in Oost-Brabant» de onverbogen vorm type I, de verbogen vorm type II (Naamk. 1979). In Attenrode-Wever is *Attenrodestraat* type I, *Halensestraat* type II. Hiernaast zijn er ook de gewone samenstellingen van het type Broekstraat, Hulstweg, Nottoolstraatje.

10.2. Algemene benamingen

Gemene Straat : 1454 ten rode bij weuere *aen de ghemeyn strate* die aldaer leydt te buetschoir wert (K 20.193², f. 80). Gemeen wijst op een grote, openbare weg.

's-Herenstraat: 1686 ten weúerschen roede reghen. *s'heere straete* (K 22.505), 1710 *plateam regiam* (map Att), 1750 onder wever ... *s'heeren straete* (SG 5173). – De «straat des heren» is de naam voor elke gemene of openbare weg, niet te verwarren met de samenstellingen met heer (zie daar).

Plaats: 1821 *la place* (Tab Wever). – Het brede gedeelte van de Torenstraat in Wever, iets noordelijker dan het oude kerkhof.

Gemeenteplaats: 1821 *Place Communale*, Voetwegh naer *de geemeijnte plaetse* (Tab Attenrode). Idem als de Dries, het brede deel van de Torenstraat in Attenrode, maar ook de weg naar de kerk. In de «Tableau» van 1821 wordt uitgelegd waarom dit plein belangrijk is. 1) In geval van oorlog is dit plein de verzamelplaats van de troepen en de patrouilles van de burgerwacht. 2) De inwoners schieten hier naar de vogel, waarvoor ze zelfs een staak (une perche) hebben opgericht. 3) De bevolking zou hier ook naar een doel kunnen schieten. 4) Het plein is bovendien waard om beplant te worden (Tab p. 2).

10.3. Gat als toegangsweg

Aardgat: 1776 *het aertgat* (SG 5175). – Begin van de Solveldweg, tussen de percelen B 132 en B 308. Gat is een kleine, doodlopende toegangsweg tot een veld, dikwijls in verbinding aardgat «toegang tot de aard». Voor de betekenis van gat «wegje», vergelijk met Duits Gasse, Engels gate, Luxemburgs gaass. In Wever was er nog een ander aardgat. In 1795 liet Henricus Vanhemelen na een proces tegen Peeter Grootjans *het aertgat* openen om langs de Streekstraat *de passagie te nemen naer sijnen voornoemden bempt* (SG 5177).

Bieseuselsgat : 1528 *aen dbiesseussels gat* (SG 7607, f. 37). – Brede toegang tot het Glabbekerveld, nu het begin van de Varentstraat.

Holgat : 1441 *aent tholgat, aent tgolsgat* (K 2312, f. 49). Later gewijzigd in **Hulsgat**, wegens de nabijheid van het Hulsbos : 1666 *op hulsgat* rgt. ... den hulsbosch (SG 7173a, f. 1v). Eertijds brede toegangsweg tussen A 10 en B 19, aan het uiteinde van de Hulsbos(straat). Hol wijst op de vroegere holle weg aldaar.

Papengat : 1571 *t'papegat* (O 2483), 1666 het voetpat naer steenberghen van *papengat* (SG 7173a, f. 3v), 1779 4de canton beginnende *op het paepengat* (Map Att), 1846 *Paepegat* (ABu). Gesitueerd op A 20, naast voetpad 51. Papen verwijst naar een perceel dat vroeger eigendom was van de pastoor.

10.4. De grote hoofdassen

10.4.1. *De weg naar Meensel [1]*

Vanuit Vissenaken, voorbij de Dalemsemolen, loopt een lange weg doorheen Wever en Attenrode naar Meensel. Het is de vroegere Dorpstraat in Wever en de Dorpstraat in Attenrode, die buiten het dorp de naam kreeg van Meenselstraat. Bij de fusie van 1977 werd deze lange weg de Torenstraat. Attenrode is het beginpunt A, en Meensel het eindpunt B. Dit leidt tot samenstellingen en omschrijvingen.

Meenselsebaan : 1821 *Meenselsche Baene* (Tab), 1846 *Meenselschebaen* (ABu). Weg van het dorp Attenrode naar Meensel. Met vooropplaatsing van de gemeentenaam Meensel, type II (zie boven). Idem als **Meenselstraat** : 1977 *Meenselstraat* (k. Gem). Type I, met Meensel in on-

verbogen vorm. In 1977, samen met de 2 dorpsstraten, vervangen door Torenstraat (GR).

Ook met omschrijvingen : 1672 *die straete naer Meensel* (map Att), 1821 *le chemin d'Attenrode à Meensel* (Tab), ca. 1860 *Baen van Meensel naer Attenrode* (k. Popp). Andere namen voor weg 1 :

Heerstraat : 1519 (Attenrode) *opte heerstrate*, opte beecke *totter heerstraten* (SG 7607, f. 13 en 13v). – Algemene benaming met heer uit Germaans *harja* «leger». Namen met heer (niet : des heren!) zijn altijd de oudste verkeerswegen in het dorp. Het zijn dikwijls Romeinse, maar ook Karolingische wegen.

Hoogstraat : 1791 (Attenrode) *de hoogstraete* (SG 154). – Hoog wijst op de belangrijkheid van de weg, maar ook op de hogere ligging zoals in Sint-Margriet Houtem.

Kwadestraat : 1483 *inde quaijstrate, inde quadestrate* (O 1610, f. 31), 1528 taeteroij achter *die quade strate* (SG 7607, f. 38v), 1624 *op die quaede straete* onder Atroije (map Wever), 1767 *op de quaede straet* (SG 155), 1846 *Kwadestraet* (ABu). Kwaad verwijst naar de moeilijk berijdbare weg, vooral in de winter. De Meenselbeek zorgde dikwijls voor overlast. In de 17de eeuw werden de vijvers in het grensgebied van Attenrode, Meensel en Glabbeek tot beemden omgevormd (zie bij vijver).

10.4.2. *Van Wever naar Attenrode [3]*

Dorpstraat (Attenrode) : 1519 *de dorpstrate* (SG 7607, f. 19v en 25), 1846 *Dorpstraet* (ABu), 1977 *Dorpsstraat* (k. Gem.). Weg van de kerk van Attenrode door het dorp, richting Wever en Vissenaken. Liep verder als Kattestraat, Zandstraat en Weverdorpstraat. Tussen het Hulsbos en het Kasteel werden 2 bochten afgesneden.

Kattestraat : 1519 *de catte strate* (SG 7607, f. 14v), 1821 le chemin dit *Cattestraete* (Tab), 1846 *Kattestraet* (ABu). Weg van Attenrode naar Wever. Grotendeels rechtgetrokken, terwijl de Kattestraat nog gedeeltelijk bestaat. De Torenstraat is het nieuwe gedeelte. Kat heeft in de toponymie verschillende betekenissen, zoals kade of berm, verdedigingstuig (katapult). Meestal is de betekenis geringschattend, zoals in de Kattebeek in Waanrode, een «beekje van niemendal». In Tienen, Vissenaken en Landen zijn de Kattestraten allemaal smalle straatjes, maar in Attenrode was de Kattestraat een brede hoofdweg. Kat betekent hier eerder : straat waar veel katten rondlopen.

Zandstraat : 1821 au chemin N° 1 dit *Sant straete* (Tab Wever), 1846 *Zandstraet* (ABu). Deel van de weg van Attenrode naar Vissenaken, bij Popp verkeerd *Land straet*. Zand verwijst naar een zandgroeve aldaar.

(Wever)dorpstraat : 1846 *Weverdorpstraet* (ABu), 1977 *Dorpsstraat* (k. Gem). – Weg van Attenrode door Wever naar Vissenaken, in 1977 vervangen door Torenstraat. Talrijk zijn de omschrijvingen, met begin- en eindpunten Attenrode, Tienen en Wever, en dit in combinatie met baan, straat en weg. Een keuze : 1519 (Weversveld) *aenden wech daermen taeteroode wert gaet* (SG 7607, f. 2), 1624 *die strate gaende van weuer naer Thienen* (map Wever), 1657 *den wech van thienen op aetroo* (To. rol 12), 1666 *die straete van Weuer op Aetenrode, die straete van Weuer naer Thienen* (SG 7173a, f. 3 en 3v), 1669 *Den wech van weuer naer Atroij* (k. AT, f. 277), 1771 op het Hulsgat rgt. *de straete leydende van wevere naer Attenrode* (SG 155), 1776 *den wegh van wever naer attenrode* (SG 5175), ca. 1860 *Baen van Attenrode naer Wever* (k. Popp).

Torenstraat : 1977 *Torenstraat* (GR), zo genoemd naar de *Mast* (k. NGI 1970) of *TV-toren* (k. Glabbeek) op de

Heinkensberg, als vervanging van de Meenselstraat en de 2 Dorpsstraten.

10.4.3. *De Attenrodestraat [2]*

Attenrodestraat : 2000 *Attenrodestraat* (k. Glabbeek). Weg van de vroegere Meenselstraat (nu Torenstraat) naar Glabbeek. In 1977 bleef de oude naam Glabbeekstraat behouden (GR), maar werd daarna toch gewijzigd.

Glabbeekstraat : 1977 *Glabbeekstraat* (k. Gem.), type I, maar vroeger type II : 1821 *Gelabbeekschen wegh* (Tab), 1846 *Glabbeeksche baen* (ABu). Ook met omschrijvingen : 1751 *s'heerenstraet naer Glabbeek* (Map Att), 1821 *le chemin d'attenrode à gelabbeek* (Tab), ca 1860 *Baen van Glabbeek naer Attenrode* (k. Popp).

10.4.4. *De Steenbergstraat [4]*

Steenbergstraat : 1666 in monte vulgo den heijnkensbergh conterminium *platea ex steenbergen* (K 4557, f. 2v), 1846 Weg van Wever naer Glabbeek, *Steenbergstraet* (ABu), ca. 1860 *Steenberg straet*, ook gedeeltelijk verkeerd Zandstraat (k. Popp), 1977 *Steenbergestraat* (k. Gem.). – Weg van de huidige Torenstraat naar het gehucht Steenberg en verder naar het gehucht Pamelen onder Glabbeek-Zuurbemde en Bunsbeek.

Gevelstraat : 1483 *De geuelstrate* (O 1610, f. 32), 1498 te cranenbroec *op de geuelstrate* (O 1611, f. 2). – Gevel kan een persoonsnaam zijn, zoals in Gevelslo in Wulmersum (Kempeneers, in : Naamk. 1990, 167). Wordt in latere eijnsboeken **Pamelstraat** : 1600 aen het broeck te paemel ... *die pamelstraet* (O 1614, f. 70).

Mestweg/Misweg : 1620 *den meswech van steenberghen naer weijüer te gaene* (K 8877 f. 95v), 1776 op het wevers-

velt rgt. *den mestweg* (SG 5175), 1781 wever ... *den mestwegh* (SG 5176). Een misseweg of misweg is een weg om naar de mis te gaan. Soms is verwarring mogelijk met een mestweg, door de dialectische uitspraak van mis als *mes*.

Voor weg 4 komen omschrijvingen voor, met begin- en eindpunten : 1454 *de strate die vyt steenberghe leydt te weuer wert* (K 20.193², f. 80v), 1530 *den wech comende van steenberge te weuer* wert (R 44.682, f. 29v), 1666 *die straete van Weuer naer steenberghen* (SG 7173a, f. 3), 1669 *De straet van weuer naer Glabbeeck* (k. AT f. 276v).

10.4.5. *De weg naar Kiezegem [5]*

Heerstraat : 1530 *ter heerstrate* aenden strybochss (R 44.682, f. 2), 1672 opden raelisberch ... rgt. *die heerstrate* (map Att), 1788 *aen de heerstraete* (SG 5175). Of met een omschrijving : 1519 *die heerstrate die coempt van nyssenrode ende gaet thienen werdt* (SG 7607, f. 19v). Idem als de variant **Heerbaan** : 1821 *le chemin dit Heirbaene; Heirbaene ou grand chemin seigneurial* (Tab), 1846 Weg van Wever naer Kieseghem, *Heirbaen* (ABu), 1977-heden *Heirbaan* (k. Glabbeek). Of met een omschrijving : 1669 *De Here baene van weuer naer kiesekom* (k. AT, f. 278). Weg van Wever, van aan de Torenstraat, naar Kiezegem. Het eerste deel tot en met de afgesneden bocht, heet nu Butschovestraat, de rest met archaïsche spelling Heirbaan (juister Heerbaan). Heerstraat betekent straat van het heer «leger». Zie onder 10.4.1.

Kromstraat : 1454 ten weuerschen rode, *aen de cromstrate* (K 20.193², f. 80v). – Weg 5-9, aan de opvallende kromming van de Butschoorstraat, nu rechtgetrokken, met behoud van de kromming.

Tomstraat : 1519 *de tomstrate* (SG 7607, f. 3v en 13). – In 1519 grensde het perceel A 31 van de Tiense Armentafel aan de Tomstraat, dus aan de Heerbaan. Tom of tomme : Gallo-Romeinse tumulus. De vermelding van een tomme in Attenrode komt enkel in dit citaat voor.

Talrijk zijn de omschrijvingen met de vermelding van begin- en eindpunten. Met de gemeentenaam Kiezegem : 1541 *die strate leyende van thienen nae kiesecom* (R 44.683, f. 2v), 1657 *de bane van thienen op kiesecom* (To. rol 12), 1666 *platea ducens ex weueren in kisekom* (K 4557, f. 9), 1734 *die straete naer kiseghem, de straete naer Kisekom, de straet van Butschore oft Kiseghem naer Thienen* (K 4557bis, f. 3, 11 en 22), ca. 1860 *Straet van Kiesekere op Wever* (k. Popp).

Een merkpunt is ook Nijsenrode, een gehucht onder Meensel : 1530 *de strate ... gaende van ysenrode te thienen wert* (R 44.682, f. 1), 1541 *die strate leyende van nysenrode nae Thienen* (R 44.683, f. 1), *1666 die straete van Weuer naer neijsenrode* (SG 7173a, f. 5), 1751 *de straete van Wever naer Nysrode* (Map Att), 1771 onder Attenrode ... *de straete van wever op Neyssenrode* (SG 155).

Met merkpunt Aarschot en Tienen : 1530 *de strate die van Aersschot te Thienen wert gaet* (R 44.682, f. 1), 1541 *die straete leyende van aerschot nae thienen* (R 44.683, f. 1v), 1666 het borne straetken ... *ende die straete naer Thienen* (SG 7173a, f. 5v), 1717 *Baen van aerschot naer tienen* (k. Tong).

10.4.6. *De weg naar Butschoor [9]*

De Butschoorstraat, officieel maar verkeerd Butschovestraat, begint aan de Torenstraat en is dan het eerste deel van weg 5 (Heerbaan). De naam wordt ook gebruikt

voor de afgesneden bocht. Weg 9 loopt dan verder naar het gehucht Butschoor en Binkom.

Volckerstraat : 1519 *die volcker straete* ... ende dat cleyn broeck (SG 7607, f. 34v). – Volcker is een persoonsnaam, uit fulk + hari «volk + leger» (DB 1280), zo genoemd naar een eigenaar van een boerderij in Butschoor. Later volksetymologisch vervangen door **Vogelkensstraat** : 1666 *de vogelkens straete* oft buetschore straet ... de Beke (SG 7173a, f. 3v).

Butschoorstraat : 1666 de vogelkens straete oft *buetschore straet* (SG 7173a, f. 3v), 1795 *de Butschorrsche strate* (SG 5174), 1846 *Butschovestraet* (ABu), ca. 1860 *Boet schoeren straet* (k. Popp), 1977-heden *Butschovestraat* (k. Gem., k. Glab.).

Talrijk zijn de benamingen van het type «straat» of «weg» + de begin- en/of eindpunten van de weg. Een keuze uit zulke omschrijvingen : 1454 *de ghemeyn strate die aldaer leydt te buetschoir* (K 20.193², f. 80), 1519 *de strate die te butschore wert gaet, de strate die van butschore compt ende gaet na binckim, die strate van weuer nae butschore* (SG 7607, f. 2v, 30 en 35v), 1624 *den wech naer bincum oft butschor* (map Wever), 1657 *den wegh van weuer op bincom* (To. rol 12), 1666 *die straete van Buetschoor naer Weuer* (SG 7173a, f. 6), 1669 *De straet van weuer naer Binckom* (k. AT, f. 277v), 1734 *de straete van binckom naer Thienen* (K 4557bis, f. 4).

10.5. Secundaire verbindingswegen

10.5.1. *Wegen in Attenrode*

Hoefstraat [7] : 1483 *aende hoefstrate, op de hofstrate, byder hoofstrate* (O 1610, f. 30 en 30v), 1519 *de hoefstrate* (SG

7607, f. 24v), 1771 *de hooftstraete* (SG 155), 1778 *de hoefstraete* (SG 154), 1977-heden *Hoefstraat* (k. Gem.). Met een omschrijving : 1751 *de straete van Attenrode naer Kiesecom* (Map Att). Straat van de Torenstraat naar de Heerbaan, richting Nijsenrode.

Dolagestraat [6] : 1498 *die strate geheten die doleghe* (O 1611, f. 23), 1751 *de Doolig-straete* (Map Att), 1768 *de dooleeghstraete* (SG 155), 1774 *de doeyleeghstraete* (SG 5175), 1779 *de doolege straete* (Map Att), 1788 *de doleegstrate* (SG 5175), 1821 *Dooleegh straete* (Tab), 1846 *Doolaegstraet* (ABu), 1846 *Doelstraet* [= fout voor Dolaagstraat] (ABu), 2000-heden *Doelaagstraat* (k. Glab). Straat van Attenrode naar het gehucht Nijsenrode. Dolage : drassige weidegrond (zie bij graslanden).

Kerkhofstraat : 1519 *de kerchofstrate* (SG 7607, f. 19). Het eerste deel van weg 6 langs het kerkhof van Attenrode.

Kwadeplasstraat [8] : 1821 *Quaede plaschstraetje* (Tab), 1846 *Kwadeplasstraet* (ABu), 1977-heden *Kwadeplasstraat* (k. Gem). Van Dolagestraat naar de Heerbaan.

Langestraat [10] : 1756 *le long chemin* (k. Naveau, f. 2), 1846 *De langestraet* (ABu), ca. 1860 *Lange straet* (k. Popp), 1977-heden *Langstraat* (k. Gem). Langestraat is een verschrijving voor Langestreek. Ze bestaat uit twee delen : 1) de verlegde straat tussen de Butschoorstraat en de Heerstraat; 2) de straat tussen de Heerstraat en het dorp van Attenrode, voorheen Lange Streek genoemd. Idem als **Langestreekstraat** : 1669 *De straet genoemt de lange steeck* (sic) (k. AT f. 278v), 1789 *de langestreekstrate* (SG 5177), 1846 Weg van Attenrode naer Binckom, *Langstreek* (ABu).

Ook omschrijvingen komen voor, met merkpunt Butschoor : 1454 *de strate die leyt van buetschore te aterode*

wert (K 20.193², f. 81), 1519 *de strate daermen van aterode te butschore wert gaet* (SG 7607, f. 16v).

Varentweg [37]: 1821 *Vaerent wegh* (Tab), 1846 Weg van Attenrode naer Bunsbeek, *Varentweg* (ABu), 1977 *Varendweg* (k. Gem), 2000-heden *Varentstraat* (k. Glab). Met een omschrijving: 1756 *chemin d'autenrooede a pipesfort* (k. Naveau, f. 2). – Van de Torenstraat naar het veld genoemd Varent en verder naar het gehucht Puppensvoort onder Bunsbeek. Genoemd naar het veld de Varent.

10.5.2. *Wegen in Wever*

Hulsbos(straat) [11]: 2000-heden *Hulsbos* (k. Glab). Ongelukkige benaming (wegens ontbreken van weg of straat): straat tussen Heerbaan en Torenstraat. Deze straat loopt nu verder naar het militair domein. De vroegere naam was **Luisstraat**: 1764 *Leuijs straete* (Kab. V I, p. 146), 1821 *Luijse straetje* (Tab Attenrode), 1821 *Luyse straet* (Tab Wever), ca. 1860 *Luys straet* (k. Popp), 1977 *Luissestraat* (k. Gem). Van Kattestraat naar de Heerbaan, nu Hulsbos (= straatnaam) tussen Torenstraat en Heerbaan. Luis is het bekende ongedierte, te vergelijken met de Luishaag in Sint-Margriet Houtem en Bunsbeek, en met Luizenboom, de volkse benaming voor de trosvogelkers of de kardinaalsmuts, die soms geheel bedekt is met bladluizen.

Heinkensbergstraat [21]: 1846 *Heintjensbergstraetje* (ABu), ca. 1860 *Lenkensbergh straet* (k. Popp), 1977 *Heinkensberg* (k. Gem), 2000-heden *Heinkensbergstraat* (k. Glab). Straat van de Steenbergstraat naar de kapel, loopt een eind over het grondgebied van Glabbeek, komt dan weer Wever binnen en eindigt aan de Torenstraat. In de volksmond ook Processieweg (Verstegen, 1967, 29), zo genoemd naar de processie naar de kapel van de Heinkens-

berg. Ook met omschrijvingen : 1519 *den wech die van aterode nae steenberghen gaet* (SG 7607, f. 12v), 1657 *de bane van steenbergen op aetroo* (k. Tong. V11).

Streekstraat [15] : 1519 *aende strecker strate* (SG 7607, f. 3), 1675 *de straete genaemt de streeckstraete* (K 16.163, p. 23), 1795 *De Steek Straete* (sic) (KPH 156), 1821 *Streek straete* (Tab), 1977-heden *Streekstraat* (k. Gem). Weg 15 begon aan de Steenbergstraat en liep enerzijds naar Halen (weg 16) en anderzijds naar de Streek en de Dalemsemolen onder Vissenaken. Het eerste deel heette Broekstraat (= nu deel van de Halensestraat). Het tweede deel is nu de Streekstraat, die begint tegenover het pachthof van Savooien.

Broekstraat : 1649 *de broeckstraet* (K 4558), 1670 *het brockstraete* (U 2881, f. 4v), 1846 *Broekstraet* + *Streekstraet* (ABu), ca. 1860 *Broek straet* (k. Popp). Idem als **Kranenbroekstraat**, 1977 *Cranenbroekstraat* (k. Gem), 1977 *Craenenbroekstraat*, in 1977 vervangen door Halensestraat (GR).

Andere omschrijvingen met broek : 1454 *de strate die van daleem leydt ten broeke wert* (K 20.193², f. 79v), 1530 te craenbroeck rgt. *de strate die te pamelbroeck wert gaet* (R 44.682, f. 13v), 1666 *die straete van Cranebroeck naer steenberghe* (SG 7173a, f. 4), 1795 *Straete van steenberghen nae het Broeck* (KPH 156).

Dalemstraat : 1666 *die straete naer daelem* (SG 7173a, f. 1), 1670 (Savooien) huys ... rgt. *de dalemstraete* (U 2881). – Dalem is een merkpunt, vooral wegens de molen op de Velp. Vandaar ook **Molenstraat** : 1334 apud streke *iuxta stratam molendini* (K 10.934bis, f. 82v).

Halensestraat [16] : 1846 Weg van het gehucht Heintjesberg naer de Plaets genaemd Cranenbroek (Bunsbeek), *Halenschestraet* (ABu), ca. 1860 *Haelen straet* (k. Popp),

1977-heden *Halensestraat* (k. Gem). Oorspronkelijk de verlenging van de Broekstraat nr. 15, vanaf de plaats waar deze de Streekstraat wordt genoemd.

Solveldweg [14]: 1846 Weg van Wever naer Glabbeek, *Solveldweg* (ABu), 1977 *Solveld* (k. Gem), 2000-heden *Solveldweg* (k. Glab). Weg tussen de Torenstraat in Wever en de Steenbergstraat. Deze weg was oorspronkelijk slechts een aardgat (zie daar).

Uilekotstraat [13]: 1734 de nieuwstraet oft *uijlecotstraet* (K 4557bis, f. 7), 1821 *uylekotstraetjen* (Tab Wever), 1846 *Uilekotstraetje* (ABu), ca. 1860 *Huyllekot straet* (k. Popp), 1977-heden *Uilekotstraat* (k. Gem). Loopt van de Torenstraat in Wever naar het Gunningenveld. Uilekot is een weide onder Vissenaken. Idem als **Molenstraatken**: 1666 jnden burch ... rgt. *het molenstraetken* (SG 7173a, f. 6v) en **Nieuwstraat**: 1624 die strate gaende van Weuer naer Thienen, *die nieuwe strate*; den berch (= Borcht) rgt. *die nieuwe straete* (map Wever), 1666 platea dicta *de nieuwstraet* (K 4557, f. 1v), 1734 *de nieuwstraet oft uijlecotstraet* (K 4557bis, f. 7). Met langere omschrijvingen: 1657 *den voetwech van weuer tot bincom, den wegh van weuer op gunningen* (To. rol 12).

Doemstraat [12]: 1977 *Doemstraat* (GR), 2000 *Doemstraat* (k. Glab). – Vervangt de Broekstraat nummer 12. Doem = naaf van een as, de karren zakten soms tot de naaf in de drassige bodem (inl. Jos Lemmens).

Broekstraat: 1340 *supra broecstrate* (LM f. 75), 1530 *by die broeckstrate* (R 44.682, f. 13v), 1541 *aen de broyckstrate* (R 44.683, f. 15), 1663 *op de broeckstraet* (K 4556, f. 7), 1781 *de broeckstraete* (SG 156/1), 1846 *Broekstraet* (ABu), 1977 *Broekstraat* (k. Gem). Van de huidige Butschovestraat naar Gunningen in Vissenaken. Vervangen door de Doemstraat. Idem als **Grote Broekstraat**: 1332 de clein

broestrate ende *de groote broecstrate* (R 44.677, f. 58), 1530 *vander groeter broeckstraten* (R 44.682, f. 13v), 1624 *die groote broek straete* (map Wever), 1666 *die groote broeckstraet* (K 4557, f. 4v). – Groot staat in oppositie tot klein.

10.6. Doodlopende veldwegen

10.6.1. *Wegen in Attenrode*

Ovenweg [34]: 1977-2000 *Ovenweg* (k. Gem, Glab). – Oostelijke zijstraat van de Torenstraat, kort bij de grens met Meensel-Kiezegem. Voorheen **Vandekerkhovenweg**: 1846 *Vande kerk Hovenweg* (ABu). Het eerste lid is de persoonsnaam Vandekerkhoven!

Uitweg [69]: 1846 *Uitweg* (ABu), 1977-heden *Uitweg* (k. Gem). – Noordelijk zijwegje van de Dolagestraat.

Oudebronstraatje [32]: 1846 *Oudebronstraetje* (ABu), 1977 *Oude Bronstraat* (k. Gem). Vervorming van **Heibornstraat**: 1821 *Heijborne straetje* (Tab), 1860 *Hey borne straet* (k. Popp). Weg van de Dolagestraat naar de Duiveput. Oude en Hei lijken dialectisch op elkaar. Voorheen ook met een omschrijving: 1498 *tstraetken gaende vander dolegen ter hoeuen wert* (O 1611, f. 23).

Motveldweg [30]: 1846 *Motveldweg* (ABu), 1977 *Motveldweg* (k. Gem). – Van Kwadeplasstraat naar het Motteveld. Staat nu in verbinding met de Oudebronstraat.

Hulststraat, -weg [31]: 1332 *prope hulstrate* (R 44.677, f. 12v), 1420 *bi hulstrate* (R 44.679, f. 11), 1721 *op die hulst straete* (K 4556ter), 1846 *Hulsweg* (ABu), 1977 *Hulsweg* (k. Gem). – Straat van de Heerbaan naar de Oosterbontbeek. Nu verdwenen.

Oosterbontstraatje [29]: 1788 de elijne hulst langs het *oisterbantstratien* (SG 5175), 1846 *Oosterbaerdstraetje*

(ABu), 1977 *Oosterbaerdtstraat* (k. Gem), 2000 *Oosterbaerdstraat* (k. Glab). Weg van de Heerbaan naar de Oosterbontbeek. Ook met een omschrijving : 1756 *piedcente d'autenrooeden a bincom* (k. Naveau, f. 2). Misschien was de oude naam **Damstraat** : 1332 *damstrate* (R 44.677, f. 13), 1405 6 1/2 d bosch ... tusschen de goide der Tafelen van aterode ende *de damstrate* (R 44.758, f. 85), 1420 *damstrate* (R 44.679 f. 11).

Grotebergweg/-straat [28] : 1846 *Grootebergweg* (ABu), 1977 *Grotebergstraat* (k. Gem). – Zijstraatje van de Heerbaan naar de Grote Berg, liep verder als voetpad 46 naar Binkom. Nu verdwenen.

Peerdsbosweg [27] : 1846 *Peerdsboschweg* (ABu), 1977 *Peerdsbosweg* (k. Gem). – Weg van de Heerbaan naar het Peerdsbos.

Plantsoenstraat(je) [26] : 1846 *Plantsoenstraetje* (ABu), 1977 *Plantsoenstraat* (k. Gem). – Weg van de Heerbaan naar het land genoemd Plantsoen.

Broekstraatje [25] : 1846 *Broekstraetje* (ABu). – Weg van de Butschoorstraat naar de Spelthof- of Broekbeek onder Binkom. Nu zonder naam.

Driftstraatje [24] : 1846 *Driftstraetje* (ABu), 1977 *Driftstraatje* (k. Gem). – Weg van de Butschoorstraat naar het Gunningenveld onder Vissenaken. Drift : drijfweg voor het vee. Nu zonder naam. Een Driftstraatje, 1821 *drift straetjen, drift straetje* (Tab), liep ook tussen A 78a en A 78b-c, tussen de Attenrodestraat en de Binnenveld(straat) naar het Binnenveld. Niet in de Atlas der Buurtwegen.

Binnenveld [36] : 1519 *het straetken vanden binnen velde, tstraetken dat gaet opt binnen velt* (SG 7607, f. 21v), 1977 *Binnenveld* (k. Gem). Ongelukkig gekozen naam wegens het ontbreken van weg of straat. Straatje van de Torenstraat naar het Binnenveld. Liep verder als het Binnenveldpad.

De oude benaming was **Uitweg** : 1846 Weg van de Dorpstraet naer de Plaets genaemd Binnenveld, *Uitweg* (ABu).

10.6.2. *Wegen in Wever*

Vandereyckenstraatje [23] : 1821 *Vander Eyckenstraetjen* (Tab Wever), 1846 *Vandereykenstraetje* (ABu), 1977 *Vandereykenstraat* (k. Gem). Van de Butschoorstraat, aan het einde de bocht, naar de Broekbeek. Nu zonder naam. De vroegere benaming was de **Pinestraat** : 1734 die straete die busschore werts gaet oft naer kisekom ... *die pinestraet* (K 4557bis, f. 27). Pine is een persoonsnaam, mogelijk een beroepsnaam voor iemand die maten ijkt met een pinne (DB 972).

Nottoolstraatje [22] : 1846 *Nottoolstraetje* (ABu), 1977 *Nottool-straatje* (k. Gem). Verdwenen straatje van de Butschoorstraat naar de Broekbeek en verder langs de beek als voetpad 67. Nottool : zie bij Nottoolbeemd. Voorheen **Kleine Broekstraat** : 1332 *de clein brocstrate* ende de groote broecstrate (R 44.677, f. 58), 1542 jnde borch ... rgt. *die cleyn broeckstraete* (O 1180), 1666 *die cleijn broeckstraete* (SG 7173a, f. 2). Klein staat in tegenstelling tot groot, zie Broekstraat nr. 12. Het eerste deel heette ook **Paanhuisstraat** : 1821 *Paenhuystraet* (Tab Wever), zo genoemd naar het Paanhuis aldaar.

Scheurveldweg [20] : 1846 *Scheurveldweg* (ABu), 1977 *Scheurveldweg* (k. Gem). – Weg van de Steenbergstraat naar het Scheurveld; liep dan verder als voetpad 58 naar de Heinkensbergstraat. Verdwenen na 1977.

Putveldstraatje/-weg [19] : 1846 *Putveldstraetje* (ABu), 1977 *Putveldweg* (k. Gem). – Van Steenbergstraat naar de Keiberg of Putveld. Loopt verder als Putveldpad. Idem als **Keibergstraat** : 1734 tot Steenberghen ... *den*

wegh naer den keijbergh (K 4557bis, f. 32), 1821 *au chemin dit Kaeybergh* (Tab).

Putweideweg [17]: 1846 *Putweideweg* (ABu), 1977 *Putweideweg* (k. Gem). – Voetpad van de Halensestraat naar het Broek. Nu zonder naam.

Drogeweideweg/-straat [18]: 1846 *Droogeweideweg* (ABu), 1977 *Drogeweidestraat* (k. Gem). Verdwenen voetpad naar de Drogeweide op B 258. Voorheen met een omschrijving: 1666 *aende straete leydende naer het broeck* (SG 7173a, f. 1), 1734 te Craenebroeck rgt. *de straete die te broeck wert gaet* (K 4557bis, f. 34).

10.7. Overige voetpaden

10.7.1. *Voetpaden in Attenrode*

Bielenbeemdpad, Boonhofpad [43]: 1846 Pad van Attenrode naer de Plaets genaemd Frankenberg (Meensel), *Beelenbeemdpad*, + *Boonhofpad* (ABu). – 1) Verdwenen voetpad tussen de Dolagestraat en de Hoefstraat. 2) Nog bestaand voetpad tussen de Hoefstraat en de Meenselbeek.

Nijsenrodepad [44]: 1846 *Nyssel Rhodepad* (ABu). – Verdwenen voetpad tussen de Dolagestraat en de Hoefstraat, richting Nijsenrode.

Meenselsevoetweg [40]: 1821 *Voetwegh naer Meensel* (Tab), 1846 *Meenselschenvoetweg* (ABu), 2000 *Meenselsevoetweg* (k. Glab). – Bestaat uit 2 delen: a) nog bestaand voetpad tussen de Dolagestraat (naast het kerkhof van Attenrode) en de Torenstraat; b) verdwenen tussen Torenstraat en Ovenweg.

Hoefpad [42]: 1846 *Hoefpad* (ABu). – Van Torenstraat naar de Meenselbeek. Een klein deel bestaat nog.

Dorpsbaantje [41] : 1846 *Dorpsbaentje* (ABu). Met een omschrijving : 1821 *Voetwegh naer de gemeijnte plaetse* (Tab p. 7). Verdwenen kort voetpad dat begon naast het kerkhof van Attenrode. Het liep in 1821 doorheen het goed van Adrien Koekelberghs naar het Gemeenteplein.

Kwadestraatveldpad [39] : 1846 *Kwadestraet veld pad* (ABu). – Van de Attenrodestraat naar de Torenstraat. Bestaat nog gedeeltelijk aan de Attenrodestraat.

Kabbeekbosweg [35] : 1846 *Cabbeekboschweg* (ABu). – Nu zonder naam. Van Attenrodestraat noordwaarts naar Glabbeek. Genoemd naar het voormalige Kabbeekkloos-ter van Tienen (nu Heilig-Hartkliniek).

Misschien was de oude naam de **Lepelstraat** (kan ook een andere straat zijn) : 1519 De thienste hoeue heet de binnenhoeue ende begint voer pauwel proueneers gelege ende gaet *totten lepeleren straetken* (SG 7607, f. 21v), 1528 achter die quade strate ... rgt. *die lepelstrate* (SG 7607, f. 38v). Lepel is een persoonsnaam, vgl. met Hein Lepel in 1298 in Kales (Gysseling en Bougard, Med. 1962, 125) en de Willem Lepelstraat in Antwerpen (Van Passen, Naamk. 1988, 22).

Binnenveldpad [38] : 1846 *Binneveldpad* (ABu). – Grotendeels verdwenen.

Poelmansblokpad [45] : 1846 *Poelmansblockpad* (ABu). Met een omschrijving : 1821 *Voetwegh naer Binc-kom* (Tab). Weg ten zuiden van de Dolagestraat. Begint tegenover de ingang van de kerk van Attenrode, loopt doorheen het Poelmansblok naar Binkom. Bestaat nog tussen Dolagestraat en Oudebronstraat.

Binkomsevoetweg [48] : 1846 *Binckomsche voetweg* (ABu). – Verdwenen voetpad van Oudebronstraat door-heen het Motteveld naar de Heerbaan.

Vreebroekstraatje [33]: 1846 *Frebroekstraetje* (ABu). – Verlenging van de Oudebronstraat naar het Vreebroek. Nu zonder naam.

Binkomsevoetbaan [46]: 1846 *Binckomsche voetbaen* (ABu). Pad in 3 delen : a) Van Poelmansblokpad naar de Duiveput, nu nog een restant. b) Van Vreebroekstraatje naar de Heerbaan. Verdwenen. c) Verlenging van de Grotebergweg naar de Butschoorstraat aan de grens met Binkom. Restant.

Butschoorvoetweg [47]: 1846 *Butschovevoetweg* (ABu). – Noordelijke zijtak van de Binkomsevoetbaan, aan de grens met Binkom. Verdwenen.

Langestreekpad [49]: 1846 *Langestreekpad* (ABu). – Zeer lang voetpad aan de zuidkant langs de Langstraat. In 1914 afgeschaft (ABu).

Grotebosweg [50]: 1846 *Grootenboschweg* (ABu). – Verdwenen voetpad van Heerbaan naar Butschoorstraat.

Busselbeemdvoetbaan [51]: 1846 *Busselbeemd voetbaen* (ABu). Met omschrijvingen : 1624 *het voetpatt van steenberghen naer Atroij* (map Wever), 1666 *het voetpat naer steenberghen van papengat* (SG 7173a, f. 3v), 1669 *t'voetpad van Atroij naer Steenbergen* (k. AT f. 277). Pad van het gehucht Heinkensberg door de Busselbeemd en het Vreebroek naar het Oudebronstraatje. Grotendeels verdwenen.

Butschoorbaantje, Kruiskenspad [53]: 1846 *Kruiskenspad* + *Butschovebaentje* (ABu). Nog gedeeltelijk bestaand voetpad tussen de Butschoorstraat en de Heerbaan, tegenover het begin van de Hulsbos(straat).

Weversevoetbaan [52]: 1821 *Voetwegh naer Wever* (Tab), 1846 *Weverschevoetbaen* (ABu). – Begon aan de pastorie van Attenrode, en liep langs de haag van deze pastorie, doorheen het Paanhuisveld naar de Kattestraat. Afgeschaft in 1886 (ABu).

Pachthofpad [68]: 1846 *Pachthofpad* (ABu). – Verdwenen voetpad van de Langstraat naar het Pachthof, later Kasteel.

10.7.2. *Voetpaden in Wever*

Vintpad [54]: 1846 *De Vindpad* (ABu). – Verdwenen voetpad van Heerbaan naar Torenstraat, evenwijdig met de Hulsbosstraat.

Weververldstraatje [55]: 1846 *Weververldstraetje* (ABu). – Verdwenen voetpad van Heinkensbergstraat naar de Torenstraat.

Weververldvoetbaan [56]: 1846 *Weververld voetbaen* (ABu). – Verdwenen voetpad van Steenbergstraat naar Torenstraat, en van Torenstraat naar de Heerbaan.

Heinkensbergkapelpad [57]: 1846 *Heintjensberg kapelpad* (ABu). – Nog bestaand voetpad van de kapel naar de Torenstraat, niet op plan Glabbeek.

Scheurveldpad [58]: 1846 *Scheurveldpad* (ABu). – Verlengde van Scheurveldweg naar de Heinkensbergstraat. Afgeschaft in 1946.

Glabbeeksevoetweg [59]: 1846 *Glabbeekschenvoetweg* (ABu). Met omschrijvingen: 1789 in het putvelt ... *den voetweg van weveren naer Glabbeek* (SG 5178), 1793 *den voetweg van Wever op Glabbeeck* (U 2880). – Zeer lang voetpad. a) Tussen Torenstraat en Steenbergstraat; begin en einde bestaan nog. b) Aftakking van de Halensestraat, doorheen de Keiberg of het Putveld richting Glabbeek. Gedeeltelijk verdwenen.

Putveldpad [60]: 1846 *Putveldpad* (ABu). – Straatje op de Keiberg of het Putveld. Verlenging van het Putveldstraatje.

Driespad [61]: 1846 *Drieschpad* (ABu), 1977 *Driespad* (k. Gem). – Zijwegje van de Solveldweg, kwam vroeger uit aan de Glabbeekse-voetweg nr. 59.

Bunsbeeksevoetweg [62]: 1846 *Bunsbeekschenvoetweg* (ABu). – Van Glabbeeksevoetweg naar het Streekveld onder Vissenaken en verder naar Bunsbeek. Verplaatst in 1907 (ABu).

Binkomsevoetweg [63]: 1846 *Binckomschenvoetweg* (ABu). – Van Torenstraat naar de Broekbeek en zo naar het Gunningenveld onder Vissenaken richting Binkom. Verdween in Wever na 1970. De oorspronkelijke naam was **Bornestraatken**: 1605 *het bornestraetken* (K 16.452 f. 65v), 1666 *het borne straetken* (SG 7173a, f. 5v). Nog in 1734 grensde het Klaverblok aan *het bonstraetie* (K 4557bis, f. 30).

Vissenakensevoetbaan [64]: 1846 *Vissenaekenschevoetbaen* (ABu). – Verdwenen voetpad van Steenbergstraat naar Vissenaken. Er ligt wel een nieuw voetpad naast de kerk, tussen Solveldweg en Torenstraat.

Solveldbaan [65]: 1846 *Solveldbaen* (ABu). – Zijwegje van de Torenstraat, richting Solveld. Verdween na 1970.

Kerkpad [66]: 1846 *Kerkpad* (ABu). – Verdwenen pad van de huidige Doemstraat naar de Torenstraat.

Borchtpad [67]: 1846 *Bergtpad* (ABu). – Verdwenen pad van Kerkpad langs de Broekbeek (eerst oostelijk hiervan, daarna westelijk) naar Vissenaken. Voorheen Kleine Broekstraat genoemd (zie daar).

Putveldmolenweg [70]: 1846 *Putveld molenweg* (ABu). – Verdwenen aftakking van de Glabbeeksevoetweg.

11. Illustraties

Fig. 1 : De TV-mast op de Heinkensberg

Fig. 2 : Het Kranenbrock in juni 2006.

Fig. 3 : De Broekbeek, in voorhistorische tijden "Wever" genoemd.

Fig. 4 : De vijvers van 't Windmoleke
langs de Broekbeek in Wever.

Fig. 5 : Zicht op de Borcht,
gezien van op het oude kerkhof van Wever.

Fig. 6 : De Dorpstraat van Wever in 1928.

Fig. 7 : De Kapel van de Heinkensberg
op een oude prentkaart.

Fig. 8 : De huidige kapel van de Heinkensberg.

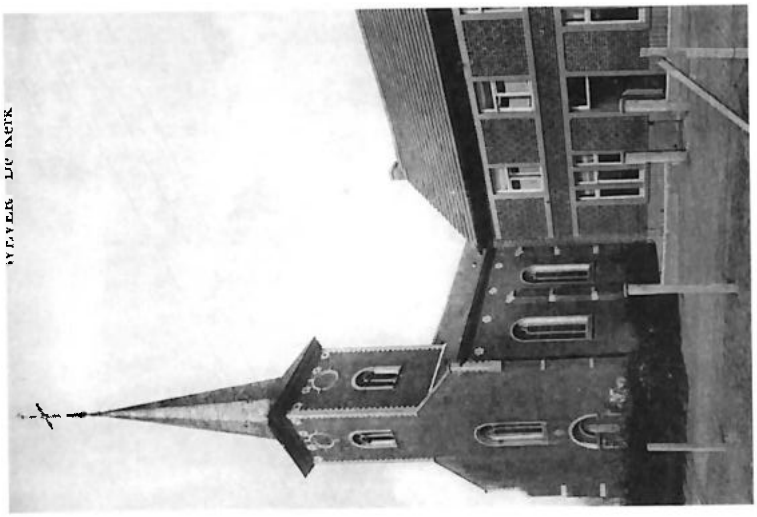

Fig. 9 : De kerk van Wever uit 1857
op een oude prentkaart.

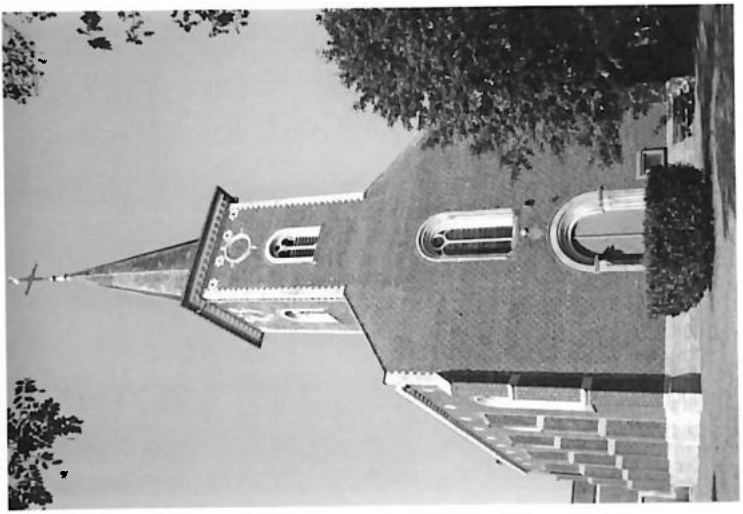

Fig. 10 : De kerk van Wever in 2006.

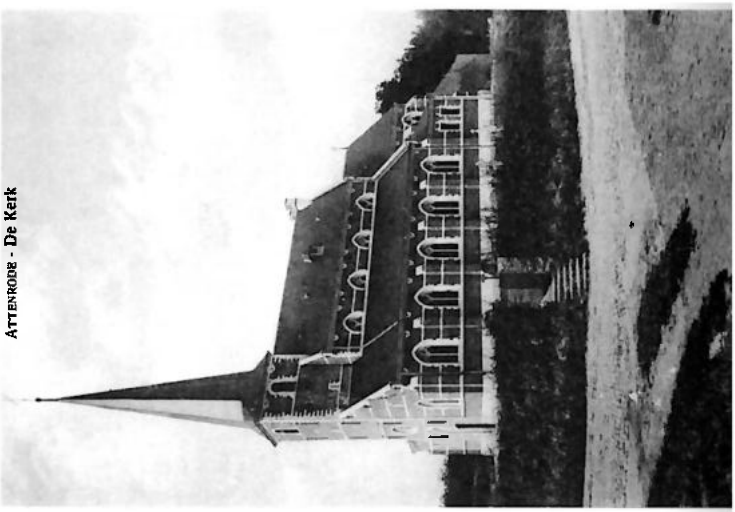

Fig. 11 : De kerk van Attenrode
op een oude prentkaart.

Fig. 12 : De kerk van Attenrode in 2006.

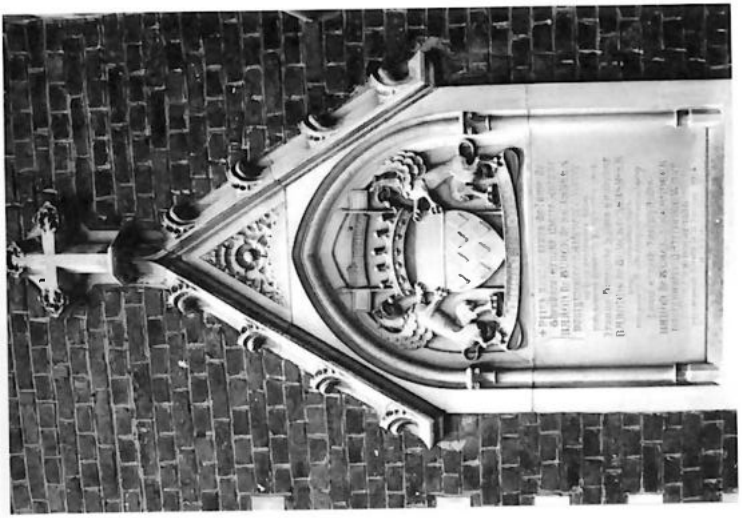

Fig. 13 : De gedenksteen
van De Turck de Kersbeek.

Fig. 14 : Het Kasteel van Attenrode in 1908.

Fig. 15 : Het Kasteel na 1910.

Fig. 16 : Het kasteel van De l'Escaille,
toestand in 2006.

Fig. 17 : De achterkant van het kasteel in 1919.

Fig. 18 : Steen met opschrift in de kapel van de Godbarende.

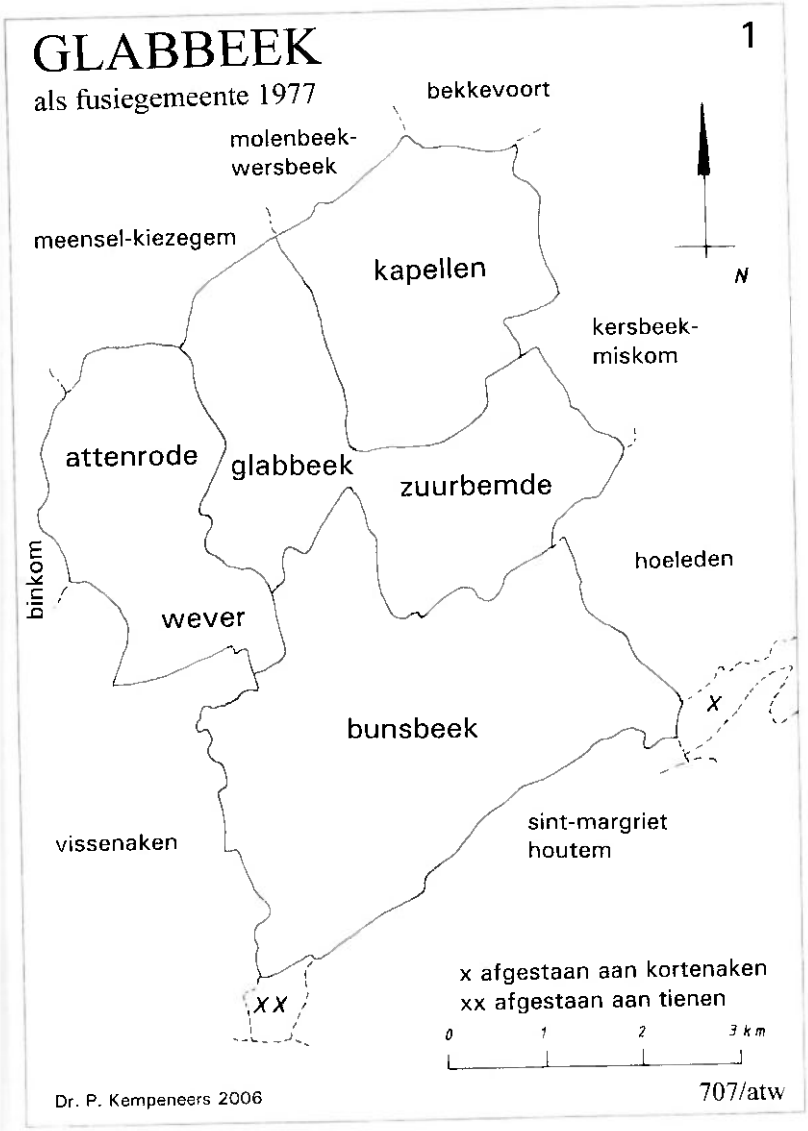

Fig. 19 : Kapel «Maria Hulp der Kristenen» in de Langstraat.

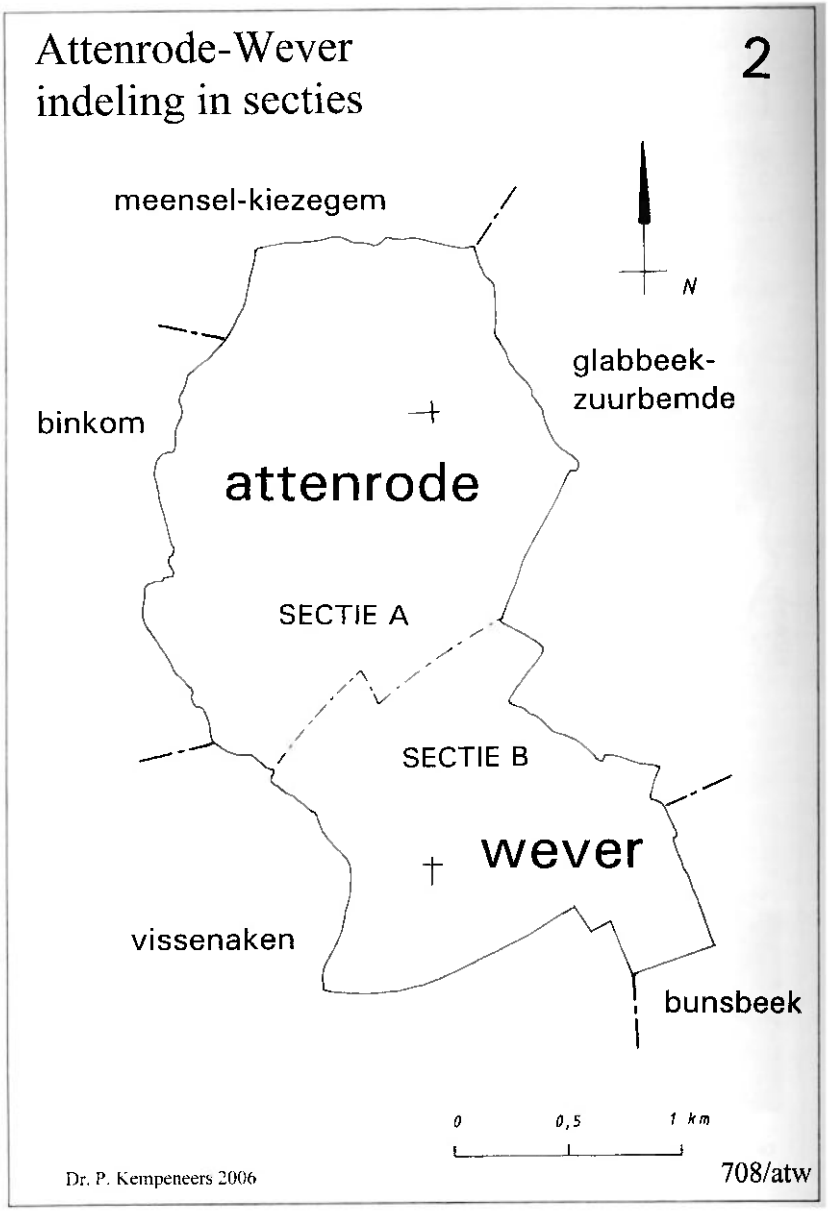

Fig. 20 : De pastorie van Attenrode uit 1781.

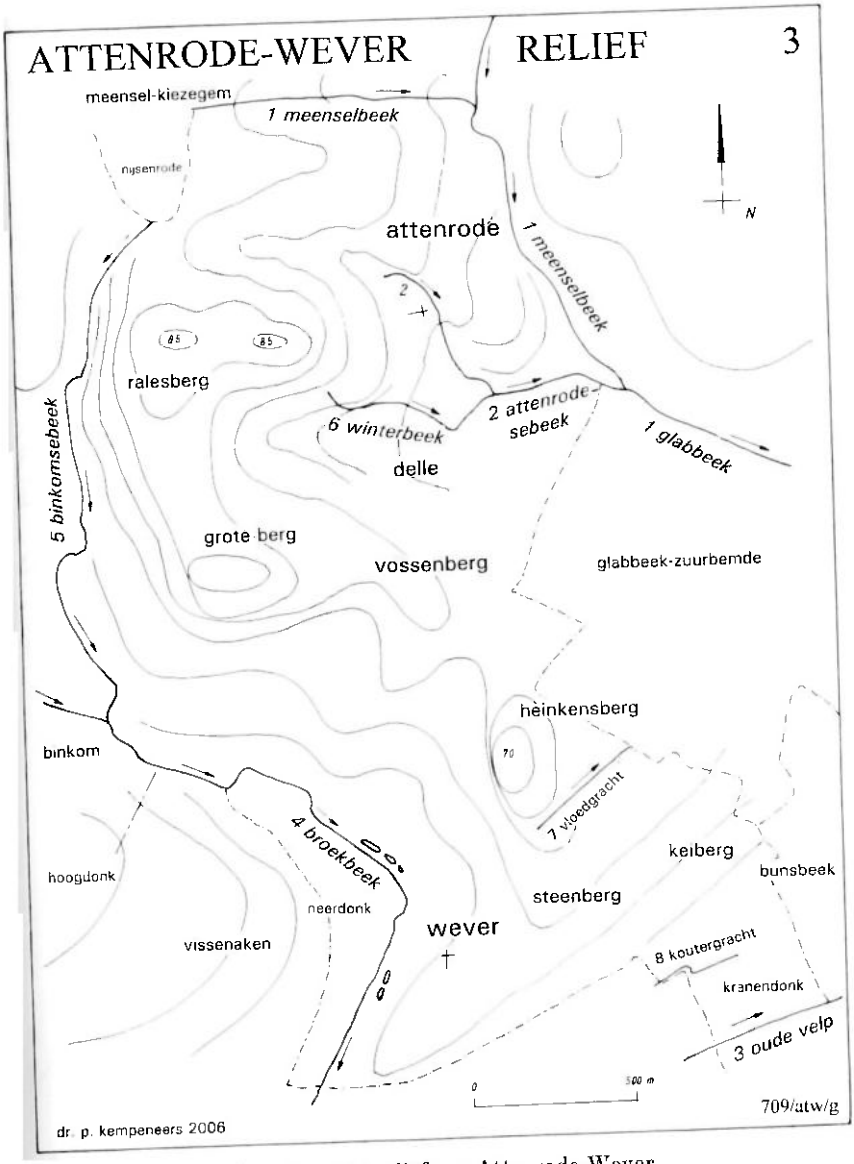
12. Atlas

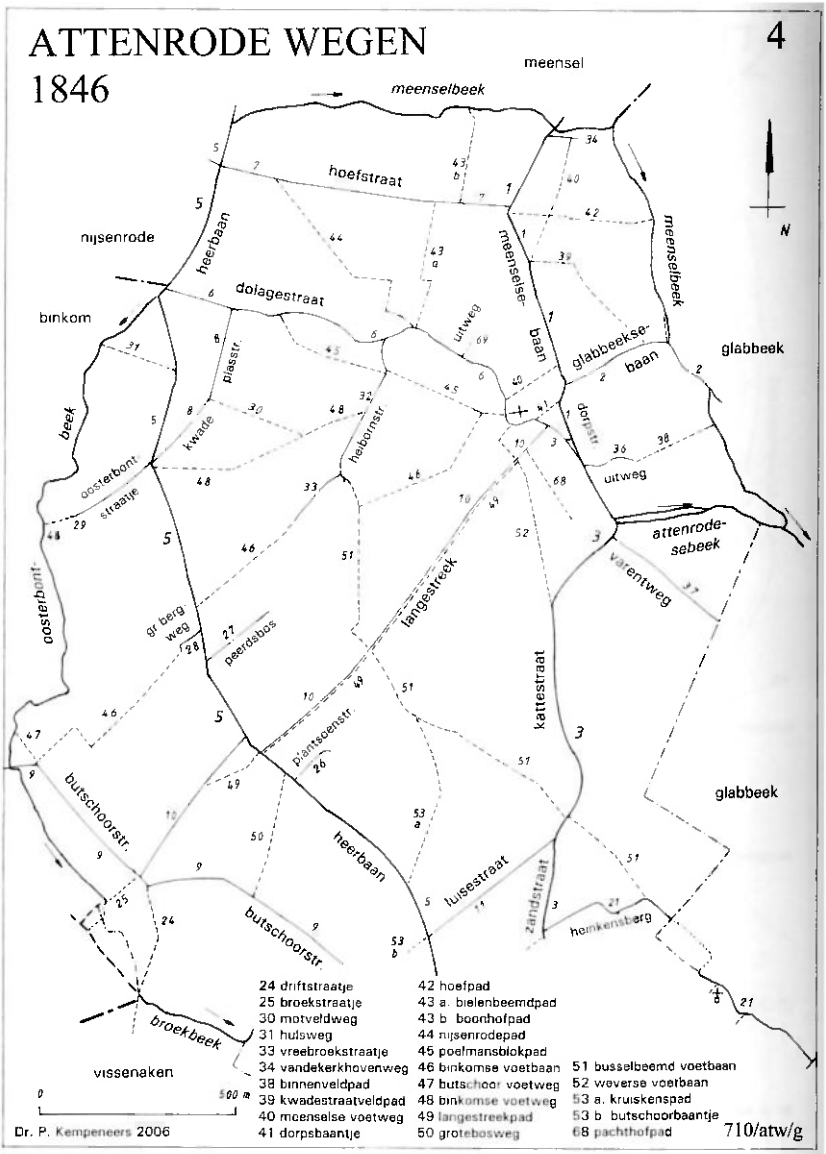
Kaart 1 : Glabbeek als fusiegemeente in 1977.

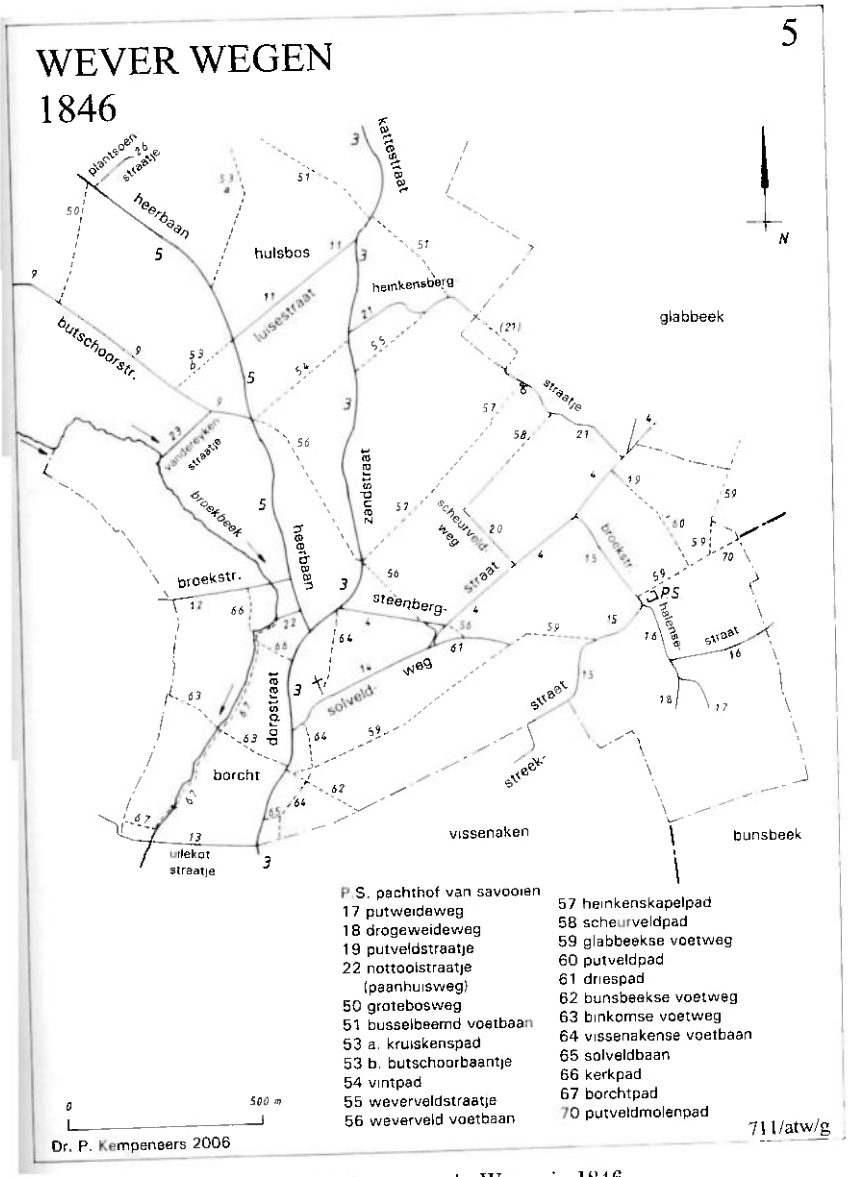
Kaart 2 : Attenrode-Wever. Indeling in secties.

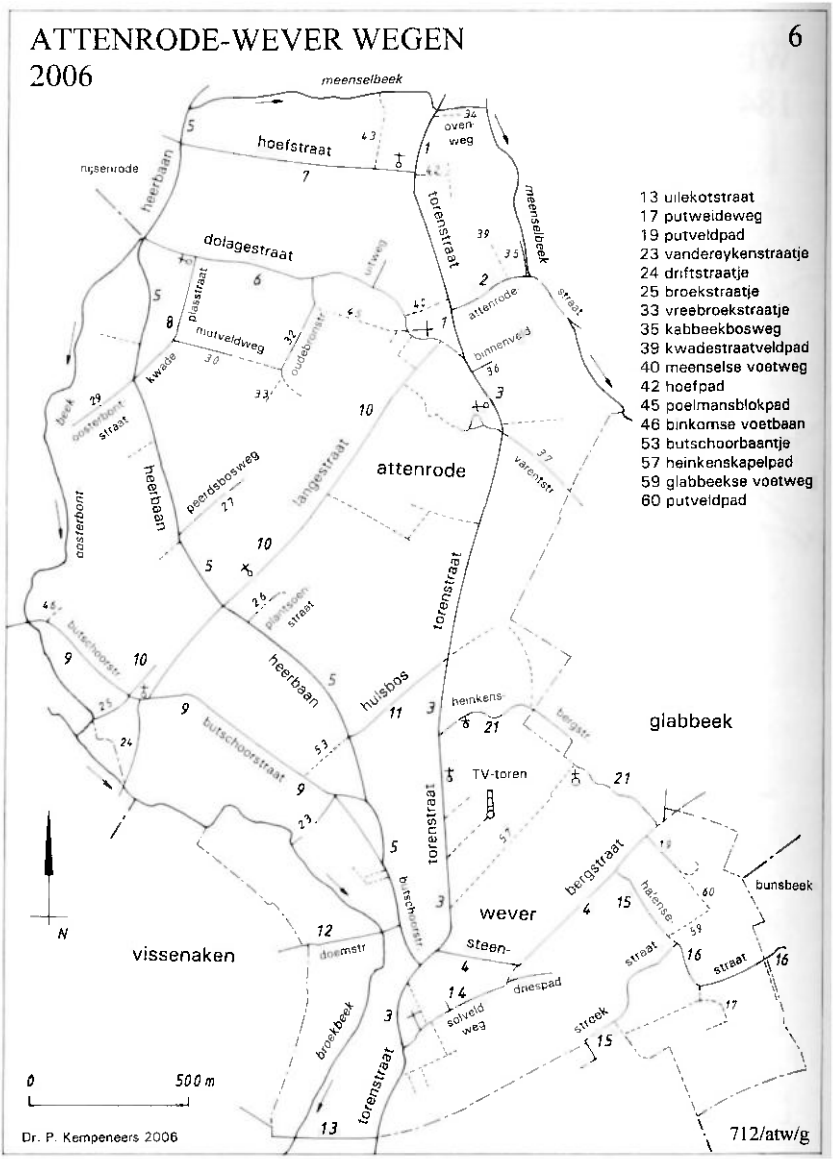
Kaart 3 : Het reliëf van Attenrode-Wever.

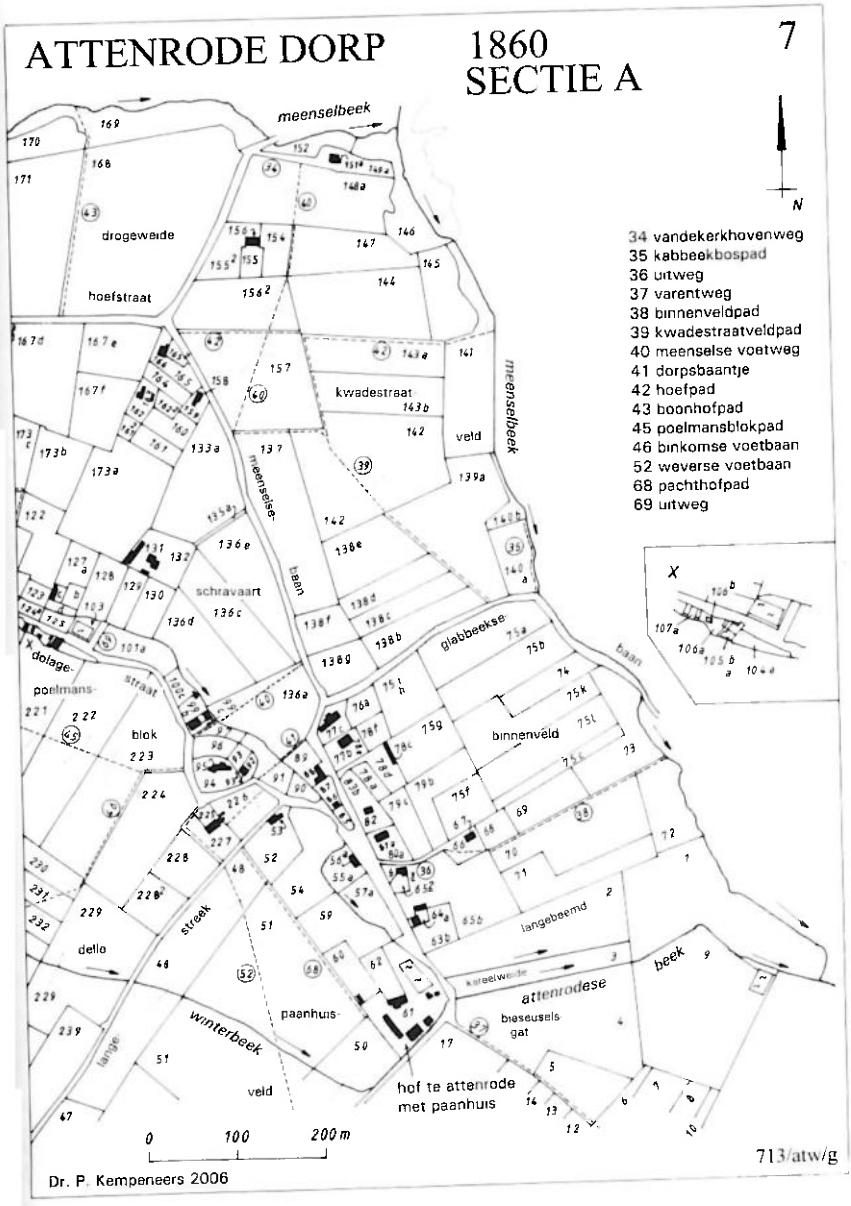
Kaart 4 : De wegen van Attenrode in 1846.

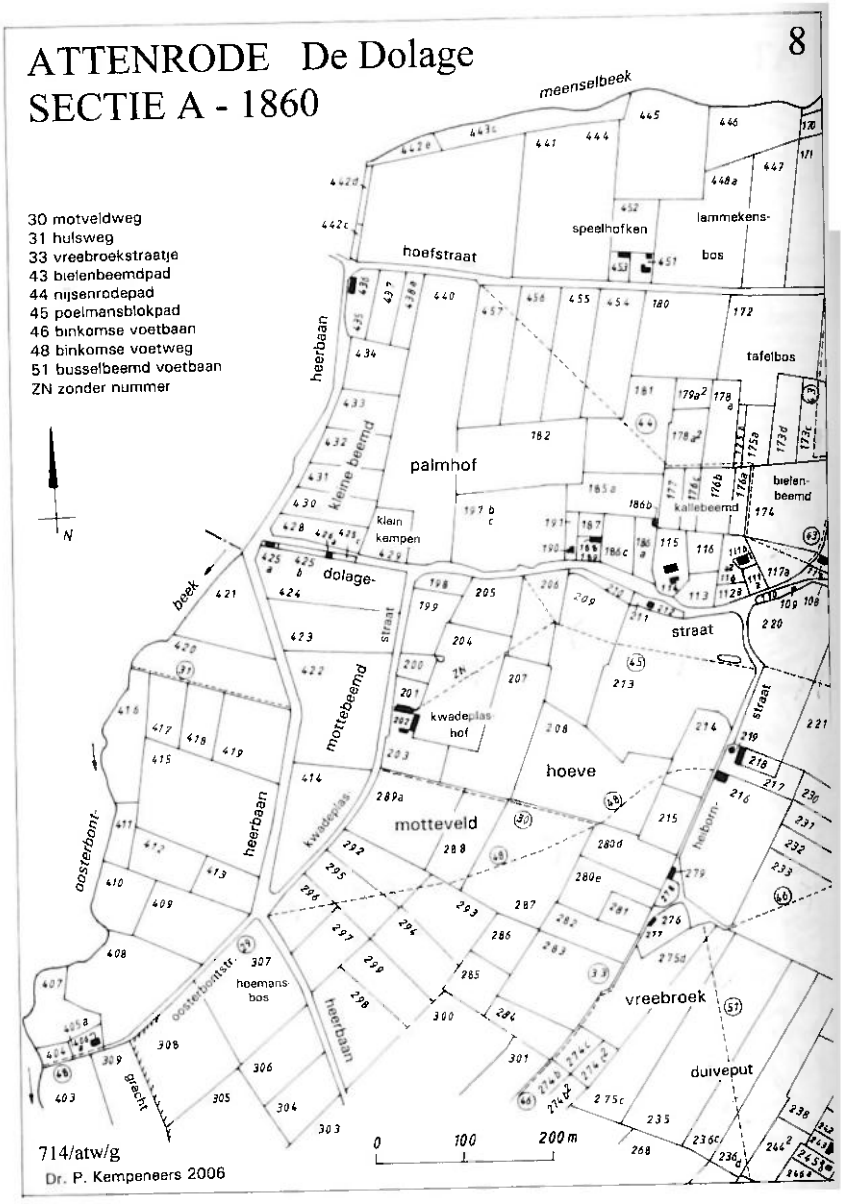
Kaart 5 : De wegen in Wever in 1846.

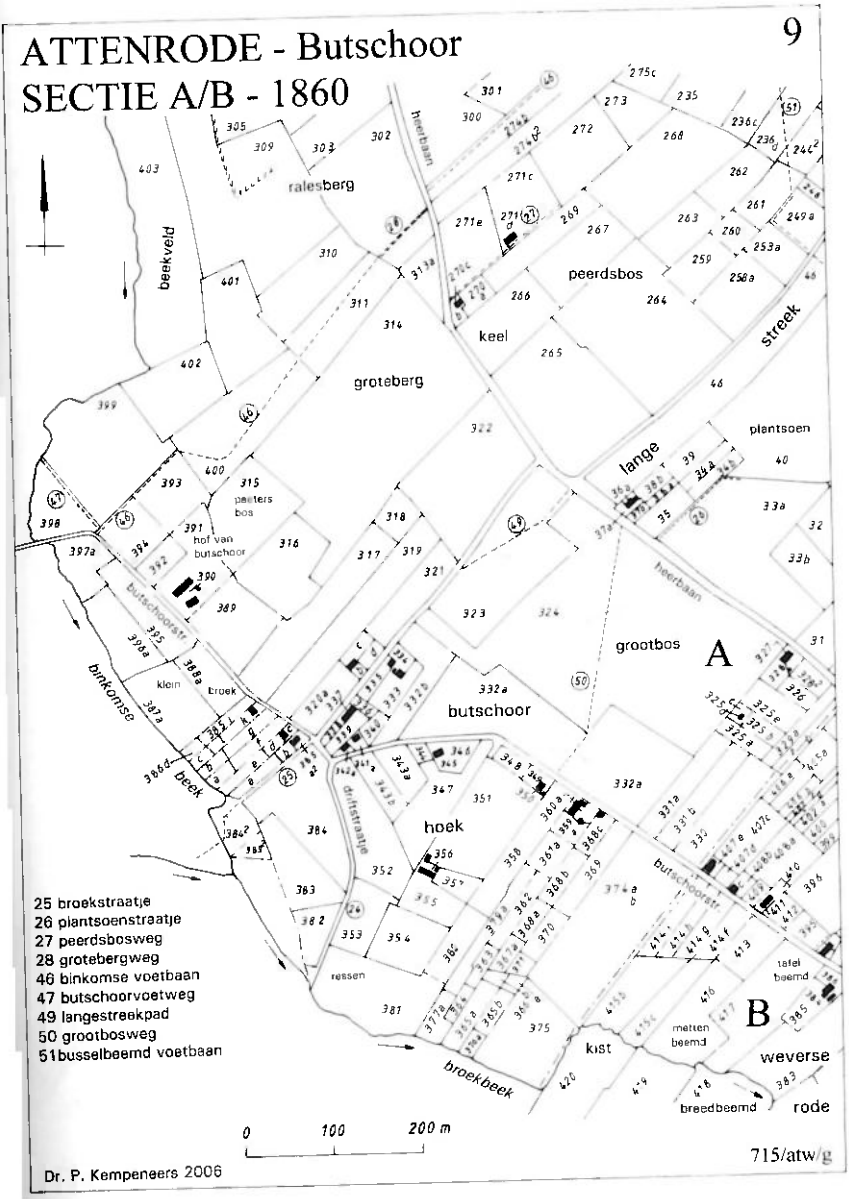
Kaart 6 : De wegen in Attenrode en Wever in 2006.

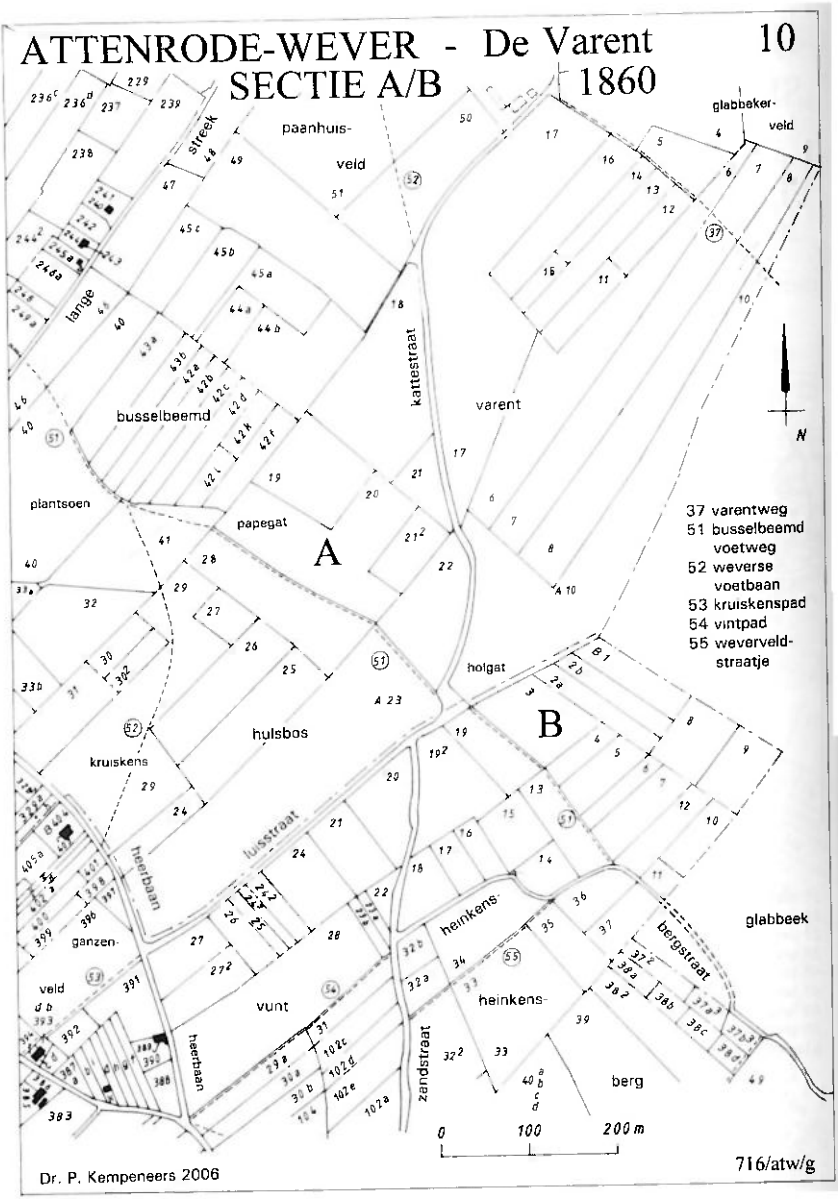
Kaart 7 : Attenrode dorp. Sectie A in 1860.

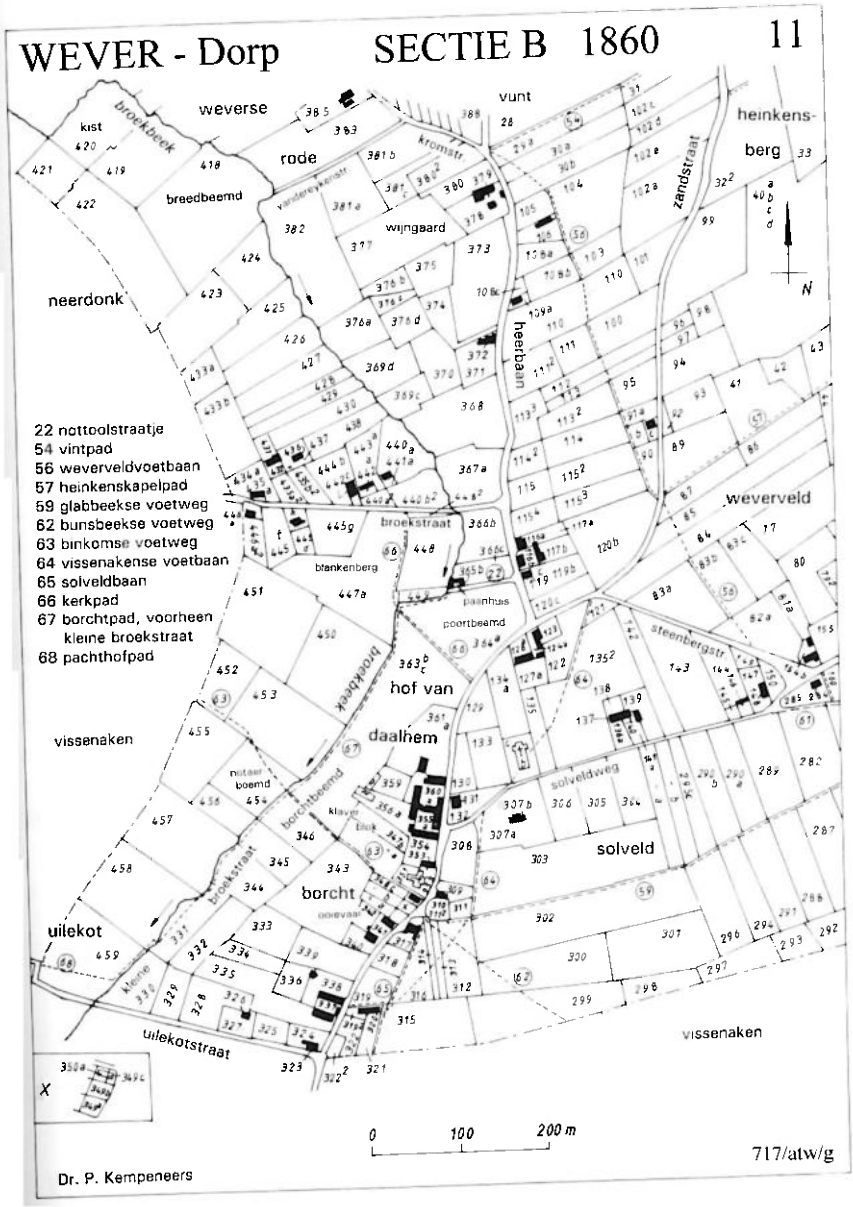
Kaart 8 : Attenrode. De Dolage, sectie A in 1860.

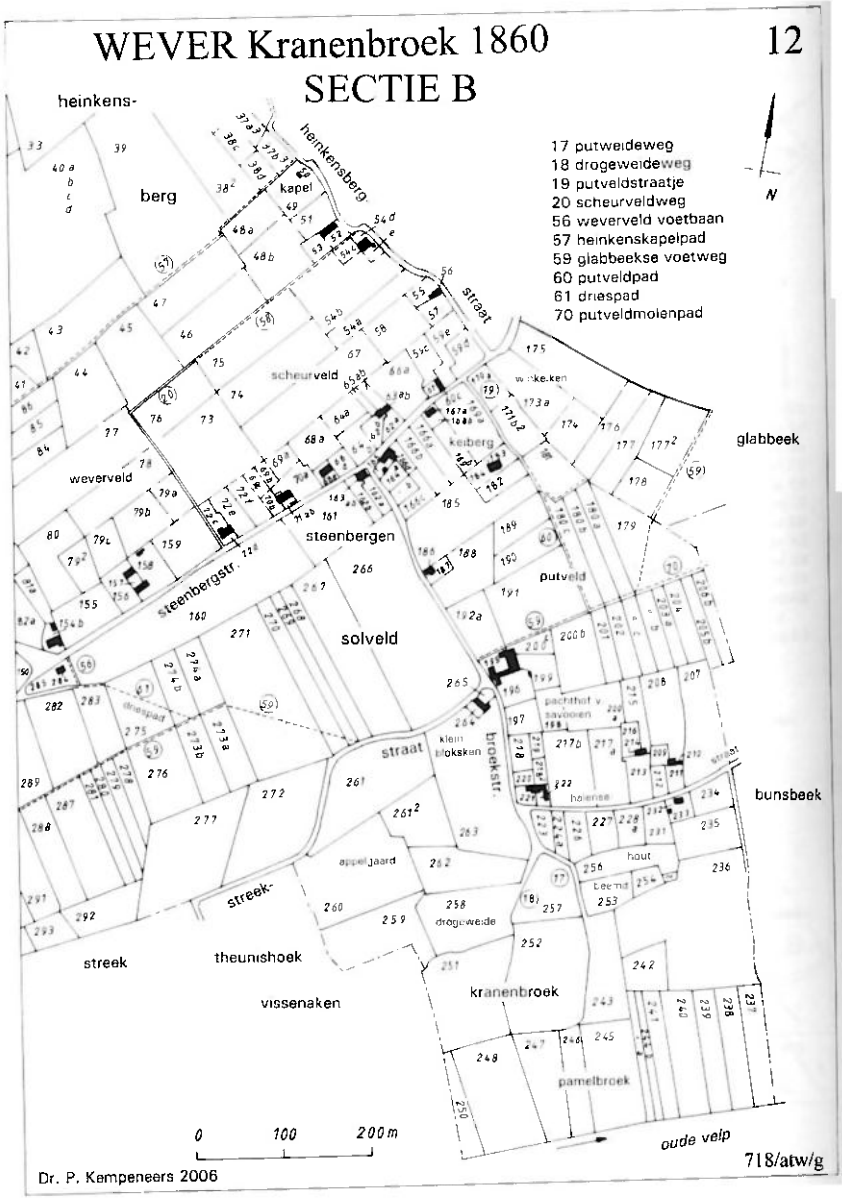
Kaart 9 : Het gehucht Butschoor. Sectie A/B in 1860.

Kaart 10 : Attenrode-Wever. DeVarent, sectie A/B in 1860.

Kaart 11 : Het dorp Wever. Sectie B in 1860.

Kaart 12 : Het Kranenbroek in Wever. Sectie B, 1860.

13. Afkortingen

ABu	Atlas der Buurtwegen.
An.	Analectes pour servir (...).
AT	Armentafel (Tienen).
AW	Atlas der Waterlopen.
DB	Debrabandere, Woordenboek van Familienamen.
ESB	Eigen Schoon en de Brabander.
Et. Wdb.	Etymologisch woordenboek.
f.	Folio.
Gem.	Gemeente Attenrode-Wever.
Glab.	Glabbeek, brochure.
GR	Gemeenteraad.
Hand.	Handelingen, zie HTD.
HHD	Hagelands Historisch Documentatiecentrum (1992). Tienen.
HG	Hagelands Gedenkschriften.
HTD	Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie.
k.	Kaart.
K	Kerkarchief van Vlaams-Brabant.
Kab.	Archief van Kabbeek (HHD Tienen).
KPH	Kaarten en Plans in handschrift.
LM	Liber Mense (1340).
Med.	Mededelingen.
mfm	Microfilm.
Mnl.	Middelnederlands.
Naamk.	Naamkunde.
NGI	Nationaal Geografisch Instituut.
O	Openbare Onderstand Leuven.
p.	Pagina.
R	Rekenkamers.
RA	Rekeningen van de Armentafel (Tienen).
RB	Rekeningen van het Begijnhof.
rgt.	Regenoten (grenzend aan).

SG	Schepengriffies.
Tab.	Tableau des chemins/rivières. Zie Leuven, Provincie.
To(ng).	Tongerlo, abdij.
TW	Gysseling, Toponymisch Woordenboek.
U	Oude Universiteit Leuven.
v	Verso.
Vis.	Visitaties.

14. Bibliografie

14.1. Onuitgegeven bronnen

Brussel. Rijksarchief

* *Kerkarchief van Brabant (K)*

- K 8394. Goederen van de abdij van Heilisem. Op velijn, 304 folio's. 15de-16de eeuw.
- K 8395. Manuaal van goederen en renten van de abdij van Heilissem, vernieuwd in 1464.
- K 8877. Cijnsboek van Bunsbeek, 1620. 128 folio's.

* *Rekenkamers (R)*

- R 44.677. Hertogelijk cijnsboek, 1332, kopie na 1400.
- R 44.678. Idem, ca. 1370.
- R 44.679. Idem, ca. 1420.
- R 44.680. Idem, ca. 1430. Enkel eigennamen.
- R 44.681. Idem, 1442.
- R 44.682. Idem, 1530.
- R 44.683. Idem, 1541.
- R 44.758. Idem, 1405.

Glabbeek. Gemeentehuis

- Atlas der Buurtwegen Attenrode-Wever, 1846.
- Atlas der Waterlopen Attenrode-Wever, 1952.
- Gemeenteraad Glabbeek, zitting van 25 mei en 24 augustus 1977.
- Lijst der gewijzigde straatnamen Fusiegemeente Glabbeek.

Leuven. Provincie Vlaams-Brabant

- Tableau de tous les chemins vicinaux (...) de Attenrode, 1821. Idem. Wever, 1821.
- Tableau des Rivières. Attenrode, 1821.
- Atlas der Buurtwegen (ABu). Attenrode en Wever, 1846.
- Atlas der Waterlopen (AW). Attenrode en Wever, 1883.

Leuven. Rijksarchief

* *Bevolking*

- Microfilm 1386/7. Meierij Halen, 5 juni 1709. Wever, f. 50; Attenrode, f. 54.

* *Kerkarchief van Vlaams-Brabant (K)*

- K 2345. Akte van 12 juni 1550, groot perkament betreffende de collatie van de pastorie.
- K 2346. Decanale visitaties, 1654, 1659-1661, 1662, 1673.
- K 4555. Rekeningen van pastoor Albert vanden Pals over de bouw van de pastorie in Wever, 1649.
- K 4556. Rekeningen van de kerkfabriek van Wever, 1662-1671. 11 folio's.
- K 4556bis. Idem, 1764-1810.
- K 4556ter. Manuaal van de inkomsten van de kerk, 1721-1738.
- K 4557. Verklaring van de schepenen en kerkmeester, 25 sept. 1666, + inkomstenboek van de kerk, 1666, door pastoor Albertus H. vanden Pals (12 folio's).
- K 4557bis. Manuaal van de inkomsten van de pastorie van Wever, 1734-1825. 42 folio's + indexen.
- K 4558. Rekeningen van de H. Geesttafel van Wever. 1649-1661.
- K 16.452. Cijnsboek van de commandeurs van Binkom, vernieuwd anno 1605. 72 folio's.
- K 20.228. Kapel van de Heinkensberg, vraag om aflaten. 1698.
- K 20.730. Processtukken over de kerk van Wever en verkoop van meubelen van pastoor Vanden Pals, 1649-1685.

* *Openbare Onderstand Leuven (O)*

- O 15. Kaartenboek Grote H. Geest van Leuven, door landmeter P. Gens, 1763. Over Wever f. 31, 40 en 41.
- O 30. Verhuring van landen en weiden. 27 bladzijden.
- O 147. Betwisting over het kappen van een eikenboom. 1649.
- O 1155. Grote Tafel van de H. Geest Leuven, processtukken.
- O 1180. Verhuring van 4 beemden in Wever. 1542. 1 stuk.

- O 1610. Cijnsboek van de Grote H. Geest van Leuven, door Jacob uwten Lyeminghen, voortgezet door zijn zoon Janne. Glabbeek en omgeving, 1483, 34 folio's.
- O 1611. Idem, door Jacop cuyter Lieminghe, 1498, 24 folio's.
- O 1612.Cijnsboek van de Grote H. Geest, 1498-1499, 42 folio's.
- O 1613. Idem, 1528, 35 folio's. Onvolledig, de bladzijden over Attenrode ontbreken.
- O 1614. Idem, 1600 met aanvullingen tot 1637. 71 folio's. Op f. 71 de specificatie van de cijnsen in de vorige boeken gebruikt.
- O 1615. Idem, 1631. 71 folio's.
- O 1616. Idem, rond 1660. Dik boek, niet volledig gepagineerd.
- O 1617. Idem, 1665-1685. 410 + 34 bladzijden. Attenrode, blz. 375.
- O 1618. Idem, 1682. 410 + 34 bladzijden. Attenrode, blz. 375.
- O 1619. Idem, 1691-1695. 103 folio's + de ceuren, index en evaluatie van cijnzen.
- O 1621. Idem, 1738. 481 blz. Evaluatie op p. 481.
- O 1622. Idem, kopie van vorig cijnsboek.
- O 1623. Idem, 1688. 52 folio's + keuren.
- O 1624. Idem, 1681-1718. 412 blz. + index.
- O 1625. Idem, 1718-1741. 85 folio's.
- O 1626. Idem, 1741-1757. 410 nummers + evaluatie van cijnzen.
- O 1627. Losse stukken betreffende het cijnsboek van Glabbeek, index, memories, manuaal pontpenningen, rol van het cijnshof.
- O 1654. Extracten van cijnsboeken.
- O 2483. Huisarmen van Leuven, goederen van Michiel de Jacca., 1571.

* *Oude Universiteit Leuven (U)*

Goederen van het College van Savooien in Leuven.

- U 2880. Verhuringen, met o.a. de verkoop van het pachthof van Kranenbroek in 1562.
- U 2881. Idem, met o.a. een kaartenboek uit 1670, door notaris Van der Beken («a Rivo»).
- U 2883. Idem, met gronden in Vissenaken en Kranenbroek in Wever.

* *Schepengriffies (SG)*

- SG 154. Wettelijke passeringen, 1748-1795.
- SG 155. Rolle der baanderij van Attenrode en Wever, 1766-1776.
- SG 156/1. Rolle van 1777 tot 1789.
- SG 307. Prothocolle, 1770-1775.
- SG 1451. Wettelijke passeringen, Kapellen. 1611-1612, 67 folio's.
- SG 5173. Schepenakten, 18de eeuw.
- SG 5174. Notariële akten, 18de eeuw.
- SG 5175. Condities van verhuring, 18de eeuw.
- SG 5176. Sterfhuisrekeningen, 18de eeuw.
- SG 5177. Rolle van Attenrode en Wever, 1789-1795.
- SG 6424. Varia, o.a. bundels over publieke lasten, 18de eeuw.
- SG 7173a. Leveringen aan het Franse leger, 1746 e.v.; Aandracht binnen Wever, 1666.
- SG 7607. «Peerts cueren» met betrekking tot Wever, Glabbeek, enz. Vernieuwd in 1519. 40 beschreven folio's.

Leuven. Stadsarchief

- Oud archief, nr. 7495, 7479, 7497, 7814, 7831, 7832, 7858, 8219.

Mechelen. Archief Aartsbisdom

- Mechliniensia. Register 160 (1631).
- Pastoralia. Map Attenrode, met o.a. een aandracht van 1666 en 1672, een register van de Maagdetafel van 1751, en een staat van goederen van de kerk uit 1750.
- Pastoralia. Map Wever, met o.a. een eijnsboek van 1624, 1626 en 1666, en een aandracht van 1686. Deze laatste ook in K 22.505, Tienen.
- Visitaties, district Tienen. Decanale visitaties district Tienen : T1 + 2 (1597-1608), T3 (1609-1616), T4 (1617-1622), T5 (1627-1631), T6 (1632-1672), T7A (1633-1690), T7B (1703-1739), T8 (1725).

Tienen. HHD

* *Armentafel*

- Liber mense sancti spiritus thenensis (LM). Tienen, 1340.

– Rekeningen Armentafel (RA) + jaartal.

* *Begijnhof Tienen*

– Rekeningen Begijnhof Tienen (RB + jaartal).

* *Kerkachief van Vlaams-Brabant (K)*

– K 2312. Verhuurboek van de H. Geesttafel van Tienen. 1441. Attenrode en Wever f. 49.

– K 10.924, nr. 109 en 111, K 10.928, nr. 310 en 318, K 10.933, nr. 559. Oorkonden van de abdij van Maagdendaal in Oplinter.

– K 10.934bis. Register van de pitantiedienst van de abdij Maagdendaal. Door Jan vanden Opstalle. 1383.

– K 20.193². Boek der goeden van de H. Geesttafel van Tienen, 1454.

– K 22.450. Afschriften van requesten, 1720 en 1778.

– K 22.505. Uittreksel uit de aandracht van Wever, 1686. Ook in Mechelen, map Wever.

– K 22.506. Bundel 3, kosterij van Wever (1649), en bundel 4, idem (1685).

* *Kabbeekklooster*

– Kab. 1. Inventaris van de goederen van het Kabbeekklooster, met kroniek-gegevens, begonnen in 1463. 102 beschreven folio's (Kopie in HHD en in mijn archief).

* *Maagdendaalklooster*

– K 10.923 (19), 10.934 (596).

14.2. Uitgegeven werken

Borré, Maurits. Toponymische studie van de bezittingen der Norbertijnenabdij van 't Park volgens de 9 oudste cartularia en een typographie boek van 1665. Onuitg. licentiaatsverh., 2 delen. Leuven, 1944.

Ceuppens, Dries. De Kapel O.L.Vrouw van de Heinkensberg. in : Jaarboek 1998, 47-50.

Chaltin, L. Het kappelleken (sic) van den Heinkensberg te Wever. In : Brab. Folklore 3de jg. (1923), nr. 15, p. 73-74.

Claes, Frans. Inleiding tot de Oostbrabantse toponymie. In : Naamk. 19 (1987), 46-103.

Cuvelier, Joseph. Les dénombrements de foyers en Brabant. Brussel, 1912. Table onomastique, Brussel, 1913.

Debrabandere, Frans. (DB) Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk. Amsterdam-Antwerpen, 2003.

Deneef, Roger en Lydie Mondelaers. Kasteel van Attenrode, in : Historische tuinen en parken van Vlaanderen, Inventaris Vlaams-Brabant. Brussel, 2004, blz. 138-139.

De Win, Paul. Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied. I. Provincies Antwerpen, Brabant en Limburg. Brussel, 1996.

Erens, M.A. De oorkonden der abdij Tongerlo. Tekstpublicatie, 4 delen. Tongerlo, 1948-1958.

Etymologisch woordenboek van het Nederlands. Deel A-E. Amsterdam, 2003. Deel F-Ka. Amsterdam, 2005.

Glabbeek. Monografie in de reeks «Kennismaking met het Hageland». Uitgegeven door het gemeentebestuur van Glabbeek, 2000.

Gysseling, M. Toponymisch woordenboek (...). (TW) 2 delen. Tongeren, 1960.

Hendrickx, J. 1664. Vermelding van de Kapel van de Heinkensberg. In : Jaarboek 1997, 68-69.

Idem. Onze-Lieve-Vrouw Ter Sneeuw op de Heinkensberg. Transcriptie en vertaling. In : Jaarboek 2007, 41-46.

Kempeneers, Paul. Hydronymie van het Dijle- en Netebekken. 4 delen. Leuven, 1982. Samenvatting in : Naamkunde 15 (1983), 5-95.

Idem. Hoegaardse Plaatsnamen. In : NGF, Monografieen XV, Leuven, 1985.

Idem. Tiense Plaatsnamen. 2 delen. Tienen, 1987.

Idem. Waanrodese Plaatsnamen. In : De Brab. Folklore, 1989, nr. 1-2. Idem, in : Toponymica, IX, 8 (Leuven, 1998).

Idem. Toponymie van Landen. In : NGF, Monografieën XVII, Leuven, 2000.

Idem. Toponymie van Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer. In : Hand. 2004, 73-312.

Idem. Toponymie van Budingen. Werken van de KCTD nr. 25. Tongeren, 2005.

Idem. Toponymie van Helen-Bos. In : Handelingen van de KCTD, 2005, 215-336.

Idem. Toponymie van Vissenaken. In : Handelingen van de KCTD, 2006, pp. 101-350.

Idem. Toponymie van Sint-Margriet Houtem. In : Oost-Brabant, 2006, nr. 3, pp. 101-228.

Idem. Pachthoven van Savooien. In : Museumstrip, Leuven, 2006, p. 44-46.

Idem. Tiense Sprokkels. Genummerde bijdragen verschenen in Publipers, Tienen. De meeste sprokkels zijn te raadplegen op het internet.

Idem. Vicca van bij ons. In : Oost-Brabant, jg. 43, nr. 4, 2006), pp. 264-266.

Niemeyer, J.F. Mediae latinitatis lexicon minus. Leiden, 1984.

Pardon, Jean-Michel en Henry de Pinchart. Origines espagnoles des Vicca du Hageland. Bruxelles, 1963.

Idem. Les Vicca du Hageland et du Brabant wallon. Addenda & corrigenda. Bruxelles, 1980.

Pokorny, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. 2 delen. Bern-München, 1959-1969.

Raymaekers, Bruno. De Oorsprong en de sociale Status van de Vicca's uit het Hageland in de 16e, 17e en 18e Eeuw. In : Heemkundige Kring Glabbeek, Jaarboek 1993, pp. 44-74.

Sacré, Maurits. De voormalige Dorpsschuttersgilden in Vlaamsch-Brabant. In ESB 1933-1934, p. 1.

Sanctus. Meer dan 500 heiligen herkennen. Door Jo Claes e.a. Leuven, Davidsfonds, 2003, 3de druk.

Sciot, A. en V. Verstegen. Geschiedenis van Attenrode-Wever. Brussel, 1947.

Sciot, E. Attenrode-Wever. in : Oost-Brabant I. Het mooie Hageland, 2e druk. Heverlee, 1965, 64-67.

Ulens, Louis. Toponymie van Binkom. Naar een onuitgegeven handschrift (1925). Lubbeek, Heemkring Libbeke, 2003.

Vandenbosch, Georges. De vertaalde en gerangschikte parochieregisters van Kapellen, 1607-1798. 1998.

Idem. Glabbeek. 1623-1900. 1999.

Idem. Attenrode-Wever. 1619-1900. 1999. Zie ook mfm 1.222.406, item 4-6 (= enkel Wever, Attenrode ontbreekt!). RA Leuven.

Van der Schaar, J. Woordenboek van voornamen. Antwerpen-Utrecht, 1979, 11de druk.

Van de Wiel, C. Vissenakens onbekend verleden. Leuven, 1996, 2de druk.

Verdam, J. Middelnederlandsch handwoordenboek. Leiden, 1932, 3e druk. Herdruk, Den Haag, 1979.

Verstegen, V. Geschiedenis van Attenrode-Wever. In : ESB 1943, blz. 32-44, 70-85, 150-157, en 1947, blz. 1-18, 40-47, 106-116.

Id., Oostbrabantse Plaatsnamen, 1. Attenrode-Wever. In : Toponymica IX. Leuven-Brussel, 1967.

Vrielinck, Sven. De territoriale indeling van België (1795-1963). 3 volumes. Leuven, 2000.

Wauters, Alph. Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain. Canton de Glabbeek. Brussel, 1882. Anastatische herdruk 1963.

Wouters, Valeer. Legendarisch en vroom Hageland. Leuven, IGO, 1998, pp. 107-111.

14.3. Kaarten

Armentafel. Kaartenboek van de Tiense Armentafel (k.AT). Door landmeter Lambrecht Warnouts, 27 mei 1669 tot 1671, met latere toevoegingen. HHD Tienen.

College van Savooien. Zie U 2881.

Ferraris. Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden. 1771-78. Gemeentekrediet van België, 1965.

Gemeente Attenrode-Wever. 1977 (voor de fusies). Schaal 1 :10.000. Ego plan 8828, gemeentearchief.

Glabbeek, plattegrond 2000. Uitgegeven door het gemeentebestuur.

Goris, Jan M. Een kaartboek van de abdij Tongerlo 1655-1794. Brussel, 2001. Over Wever, zie kaart V5 en V11.

Grote H. Geest Leuven, zie O 15 (RA Leuven).

Kabbeek. Figuratief plan van de bezittingen van het Kabbeekklooster. Opmetingen door landmeter J.B. Lardinois, 1717-1722. 146 folio's. Geklasseerd onder V 51 (nu onder nummer V 1).

Nationaal geografisch instituut (NGI), kaart 32/3-4. Uitgave 1949, 1972, 1985 en 2000.

Naveau, J.C.F. Kaartboek van de eigendommen van het Begijnhof, 3 mei 1756, met beschrijvende index. HHD Tienen.

Popp, P.C. Attenrode-Wever, 2 bladen, na 1857 (de nieuwe kerk van Wever, gebouwd in 1857, is aangeduid).

Sint-Germanus Tienen. Kaartenboek, 1727. Zeer kleurrijk boek met de landen en weiden van het kapittel, gelegen in Tienen en omgeving. 193 folio's. Geklasseerd onder het oud nummer 1B2. HHD Tienen.

Tongerlo, kaarten. In : Abdij van Tongerlo.

- Rol, nr. 12. Grote kaart (148 x 230 cm) met goederen in Vissenaken, Wever, Sint-Margriet Houtem, Tienen en Bunsbeek. Door J. Subil 1657. Met veldnamen.
- Idem. Bundel B, nr. 14. Bos in Wever, door P. Wijnriex 1717 volgens de kaart van 1657. Zie Jan-M. Goris.
- Idem. Bundel XVI, nr. 8. Meting van een bos in 1717.

Vandermaelen, Ph. Carte de la Belgique d'après Ferraris. Kaart 16, 1831-32.

Idem. Carte topographique de la Belgique. Blad 96, 1854.

Waterlopen provincie Brabant. Brussel, Technische dienst van de provincie, z.j.

Wirix, R. Figuratieve delineatie van een weide. 20 juni 1795. KPH 156 (mfm 3187). Over Wever en Vissenaken.

14.4. Tijdschriften en reeksen

Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique. Leuven-Brussel, deel I (1864)-.

Brabantse Folklore (en Geschiedenis). Brussel 1 (1921) -. Sedert 1995 : in Leuven. Stopgezet in 1996. Register 1961-1996 door P. Kempeneers e.a. Leuven, 1999.

Eigen Schoon en de Brabander. Verscheen als Eigen Schoon van 1911 tot 1914 en als De Brabander van 1919 tot 1925. Samen als 9de jaargang, nieuwe reeks. Brussel, 1926-27 -.

Handelingen van de Koninklijke Commissie voor toponymie en dialectologie. Brussel, 1 (1927)-.

Jaarboek Heemkundige Kring Glabbeek, 1993-heden.

Mededeelingen. Uitgegeven door de Vlaamsche Toponymische Vereeniging te Leuven. Leuven, 1 (1925) - 44 (1968). Voortgezet als Naamkunde.

Naamkunde. Leuven-Amsterdam. 1 (1969) -. Register op de namen : P. Kempeneers, 1996.

Oost-Brabant. Heemkundig tijdschrift voor het Hageland en omgeving. Tielt-Winge, 1964-heden.

15. Klapper

De nummers verwijzen naar de paragrafen.
Voor woorden met «de» en «van» : zoek naar het hoofdwoord.
Voorbeeld : Jan vander Borch staat bij Borch, Jan vander.
F = figuren, K = kaarten in de atlas

A

Aard 7.1
Aardgat 7.1, 10.3
Aeyenhof 9.1.2
Alva, hertog van 8.7
Alvarez de Toledo, Fernando 8.7
Anderen aard 7.1
-apa 3.1.4
Appelboomgaard 5.3; K12
Arenbergh, Alex Van (arch.) 8.2
Armentafel 8.6
Aterode, Gijselbrecht van 5.2.1
Aterode, Jan van 9.3
Ato 2.1
Attenrode 2.1, 5.1; K1
Attenrodesebeek [2] 3.1.3; K3-4, 7
Attenrodestraat 10.4.3; K6

B

Baellet, Jan 6.4
Baesweiler (slag) 1.4
Bals, Henrick 5.3
Beckerveld 7.3
Beekt 3.1.2
Beekveld 7.3; K9
Beelen 6.3.1
Beemd 6.2
Begijnen (Tienen) 6.3.1
Begijnenbos 5.2.2
Beneficies 8.1
Berge, Willem vanden 9.1.1
Bevolking 1.4
Bielenbeemd 6.3.1; K8
Bielenbeemdpad 10.7.1; K4, 8
Bieseusel 6.4
Bieseuselsgat 10.3; K7
Binkom(se)beek [5] 3.1.6; K3, 9
Binkomsevoetbaan 10.7.1; K4, 6-8-9
Binkomsevoetweg 10.7.1, 10.7.2; K4-5, 8, 11
Binnenhoeve 7.1
Binnenveld 7.3, (straat) 10.6.1; K6-7
Binnenveldpad 10.7.1; K4, 7
Bisschoppenberg 4.3
Bisscoppen, Jan 4.3
Blankenberg 6.6; K11
Blijkenbeemd 6.3.1
Blok 7.4
Boeslinter, Jan van 9.1.3
Boeslinter, Merten van 9.1.3
Bogaerts, Geert 9.4
Bonstraatje 10.7.2
Boomgaard 5.3
Boonen (bisschop) 8.3
Boonen, Aert 9.1.2

Boonen, Jan 9.1.2
Boonhof 9.1.2
Boonhofbeek 3.1.2
Boonhofpad 10.7.1; K4, 7
Borch, Jan vander 2.4, 6.3.2
Borcht 2.4; K5; F5
Borchtbeemd 6.3.2; K11
Borchtpad 10.7.2; K5, 11
Born 3.2.1
Bornestraatken 10.7.2
Borromeus, Carolus 8.3
Bos 5.2.1
Bossche, Joannes vanden 8.1
Bosselken 5.2.1
Bree(d)beemd 6.3.2; K9, 11
Breijnaerts/Bry-, Adrianus (past.) 8.5
Broederschap 8.1
Broederschap H. Sacrament 8.3
Broek 6.2
Broekbeek [4] 3.1.5; K3-6, 11; F3
Broeksken 6.2
Broekstraat [12] 10.5.2; K5, 11
Broekstraat [15] 10.5.2; K5, 12
Broekstraatje 10.6.1; K4, 6, 9
Brugeron 1.1
Bruningerode 1.1
Buedeblok 7.4
Buemelere, Henricus 3.2.3
Buetschore, Willem van 9.1.3
Bunsbeeksevoetweg 10.7.2; K5, 11
Burg 2.4
Buscus 5.2.1
Busselbeemd 6.3.1; K10
Busselbeemdvoetbaan 10.7.1; K4-5, 8-10
Butschoor/-schove 2.5; K9
Butschoorbaantje 10.7.1; K4-6
Butschoorbroek 6.2
Butschoorstraat/Butschove- 10.4.6; K4-6, 9
Butschoorvoetweg 10.7.1; K4, 9

C

Cappaerts, Jan 7.2
Castro, Johannes de 2.4, 6.3.2
Cellebroederszille 7.5
Cemiterium 8.1, 8.3
Chapuys, Eustachius 9.1.4
Clutenshoeve 7.1
Coeckelberghs, Aert 9.1.3
Coekelbergh, Lambert 9.3
Collaerts, Diana 9.1.4
College van Savooien 9.1.4
Collegebos 5.2.2
Corthauts Blok 7.4
Couwens, Magareta 5.2.1
Cranebroec, Godescalen de 6.2
Cranenbroech, Henricus de 6.2
Cranenbroekstraat, zie Kr-
Cremere, Nijs de 7.3
Cremereveld 7.3
Cuvelier, J. 1.4

D

Dal 4.5
Daleem, Jan van 3.1.3, 3.2.2, 9.1.2, 9.3

Daleem, Willem van 3.2.2, 9.3
Daleem, Wouter van 9.3
Dalem 4.5
Dalemstraat 9.1.4, 10.5.2
Damstraat 10.6.1
Dei genitrix 8.8
Delberg 1.1
Delle 4.5; K3, 7
Doemstraat 10.5.2; K6
Dolage 6.6
Dolagestraat 10.5.1; K4, 6-8
Donk 4.4
Donkveld 7.3
Dorp 2.3
Dorpsbaantje 10.7.1; K4, 7
Dorpstraat 10.4.2; K4-5; F6
Dorpsvroente 6.1
Draelants, Joannes Antonius 9.1.4
Dralants (weduwe) 9.1.4
Dralants, Wouter 9.1.4
Driebek 7.5
Dries 6.1
Driespad 10.7.2; K5-6, 12
Driftstraatje [24] 10.6.1; K4, 6, 9
Droge weide 6.5; K7, 12
Drogeweideweg/ straat 10.6.2; K5, 12
Duiveput 3.2.3; K8

E

Emelen, Henrick van 9.1.1
Episcopus, Johannes 4.3
Escaille, Emmanuel Raphael de l' 8.8, 9.1.3
Eusel 6.4

F

Fieflet/Fiflet, Margriete 9.1.2, 9.2
Follaerts/V-, Walterus (pastoor) 8.3, 8.5, 8.6, 8.8
Follaerts, Wouter 8.3
Fusies 1.1

G

Ganzeblok 7.4
Ganzemanneken 5.3
Ganzenveld 7.3; K10
Gaspar (schrijnwerker) 8.4
Gat 10.3
Gedenksteen 8.3; F13
Geest, Marie de 6.1, 9.3
Geleeg 9.1.1
Geloys, Lambrecht 9.1.2
Gemeente 6.1
Gemeenteplaats 10.2
Gemene Straat 10.2
Gemene Vroente 6.1
Geuzen 8.7
Gevelstraat 10.4.4
Gheloys hof 9.1.2
Gielis, Vincent 9.3
Glabbeek (fusie) 1.1; K1
Glabbeek (water) [1] 3.1.2; K3
Glabbeeksebaan 10.4.3; K4, 7
Glabbeeksevoetweg 10.7.2; K5-6, 11-12
Glabbeekstraat 10.4.3
Glabbekerveld 7.3; K10
Goffart (landmeter) 8.4

Goossens, Joris 8.4
Gracht(ken) 3.1.9; K8
Grambuysbeemd 6.3.1
Groenveld 7.3
Groot, Jan de 7.4
Groot Bos 5.2.2; K9
Groot Motteveld 7.3
Grootjans, Arnold 7.4
Grootjans, Jan 7.4, 9.1.1, 9.3
Grootjans, Peeter 10.3
Grote Berg 4.3; K3, 9
Grotebergweg/-straat 10.6.1; K4, 9
Grotebosweg 10.7.1; K4-5, 9
Grote Broekstraat 10.5.2
Grote Hoeve 7.1
Grote Hulst 5.2.2
Grote Varent 5.6
Gulden Hof 9.2
Gunningenveld 7.3

H

Haag 5.4
Haardsteden 1.4
Hagenberge, Jan 2.4
Halensestraat 10.5.2; K5-6, 12
Haringsborn 3.2.1
Hault, Jheroen de la 9.1.3
Hazebroeck (arch.) 8.7
Hazelaar 5.2.3
Hazenhoeve 7.1
Heerbaan 10.4.5; K4-6, 8-9
Heerstraat [1] 10.4.1
Heerstraat [5] 10.4.5
Heiborn 3.2.1
Heibornstraat 10.6.1; K4, 8
Heikens 6.6
Heilige Geest van Leuven 8.7
Heinkensberg 2.4, 4.2; K3, 10-12; F1
Heinkens(berg)kapelpad 10.7.2; K5-6, 11-12
Heinkensbergstraat 10.5.2; K4-6, 10, 12
Helen-Bos 1.2
Hellemont, Aert van 8.5
Hellens, Banco 5.4
Hellense Haag 5.4
Helmont, Geert van 9.1.4
Hemelen, Franciscus van 9.1.4
Hemelen, Henrick van 9.1.1
Herenstraat, 's 10.2
Hertoghe, Jan de 5.2.1, 6.3.1, 7.4, 9.3
Hoefpad 10.7.1; K4, 6-7
Hoefstraat 10.5.1; K4, 6-8
Hoek 7.5; K9
Hoemans bos 5.2.2; K8
Hoeve 7.1; K8
Hof 9.1.2
Hof te Attenrode 9.1.3, 9.3; K7
Hof van Boeslinter 9.1.3
Hof van Butschoor 9.1.3; K9
Hof van Dalem 9.1.2; K11
Holgat 10.3; K10
Hoogbrugveld 7.3
Hoogdonk 4.4; K3
Hoogstraat 10.4.1

Houborn 3.2.1
Houtbeemd 6.3.2; K12
Houthem, Anthoen van 9.1.4
Hout(h)em, Jan van 5.2.2, 9.1.4
Houthem, Karel van 9.1.4
Hulsbos 5.2.2; K5-6, 10
Hilsbosstraat 10.5.2; K6
Hulsgat 10.3
Hulst 5.2.2
Hulststraat/-weg 10.6.1; K4, 8

I

IHS 8.9

J

Jacca ij a Barca, Michiel de 9.1.3

K

Kaak 9.4
Kabbeekbos 5.2.2
Kabbeekbospad/-weg 10.7.1; K6-7
Kallebeemd 6.3.1; K8
Kan, de (Tienen) 6.2
Kapel van de Godbarende 8.8; F18
Kapel van de Heinkensberg 8.7; F7-8
Kareelweide 6.5; K7
Kasteel 8.8, 9.1.3, 9.3; F14-17
Kattestraat 10.4.2; K4-5, 10
Keel 6.6; K9
Keerbeemden 6.3.2
Keiberg 4.2; K3, 12
Keibergstraat 10.6.2
Kerk van Attenrode 8.3; F11-12
Kerk van Wever 8.1, 8.2; F9-10
Kerkenbos 5.2.2
Kerkhof van Attenrode 8.3
Kerkhof van Wever 8.1
Kerkhofstraat 10.5.1
Kerkpad 10.7.2; K5, 11
Kernenbeemdeken 6.3.1
Kernenblok 7.4
Kernenhoeve 7.1
Kist 6.3.1
Kistbeemd 6.3.1
Klaverblok 7.4, 8.4; K11
Klein Begijnenbos 5.2.2
Klein Bloksken 7.4; K12
Klein Broek 6.2; K9
Klein Kempen 7.5; K8
Klein Motteveld 7.3
Klein Strekerveldeken 7.3
Kleine Beemd 6.3.2; K8
Kleine Broekstraat 10.6.2; K11
Kleine Hulst 5.2.2
Kleine Varent 5.6
Klerkenboomgaard 5.3
Kloosterbos 5.2.2
Klynkensbos 5.2.2
Koekelberghs, Adrien 10.7.1
Kosterij van Wever 8.4
Koutergracht [8] 3.1.9; K3
Kranenbroek 6.2; K12; F2
Kranenbroekstraat 10.5.2
Kranenbroekveldeken 7.3
Kranendonk 4.4; K3
Kromstraat 10.4.5; K11

Kruiskens 7.5; K10
Kruiskenspad 10.7.1; K4-5, 10
Kwadeboog 7.5
Kwadeplas 3.2.2
Kwadeplashof 9.1.2; K8
Kwadeplasstraat 10.5.1; K4, 6, 8
Kwadestraat 10.4.1
Kwadestraatveld 7.3; K7
Kwadestraatveldpad 10.7.1; K4, 6-7

L

Lammekensbos 5.2.2; K8
Land 7.2
Landstraat ? 10.4.2
Lang, Adriana 9.1.3
Langa Wellenborch, Philips 9.1.3
Langebeemd 6.3.2; K7
Langestraat 7.5, 10.5.1; K6
Langestreek 7.5, 10.5.1; K4, 7, 9-10
Langestreekpad 10.7.1; K4, 9
Langestreekstraat 10.5.1
Lange Zille 7.5
Leibeek [7] 3.1.8
Lepedt, Magdalena 8.5
Lepel, Hein 10.7.1
Lepelstraat 10.7.1
Liddernoy, Gielis 5.2.2
Liddernoy, Wilhelmus 5.2.1
Liemingen/Lyemingen, Gielisuten/van (Oem) 6.1, 6.6
Lowies, Cornelis 9.3
Lowies, Johanna 9.3
Lowies, Josephina 9.3
Luis(e)straat 10.5.2; K4-5, 10

M

Maagtafel van Attenrode 8.6
Maes, Aert 5.2.2, 9.1.2
Maesens hofken 9.1.2
Malfier, Barbel 9.1.3
Man, De 9.4
Mares, Peeter 8.7, 9.1.3
Maria Hulp der Kristenen 8.9; F19
Mariapark 8.7
Mast 10.4.2
Mechelen, Peeter van 9.3
Meensel(se)beek [1] 3.1.2; K3-4, 6-7
Meenselsebaan 10.4.1; K4, 7
Meenselsevoetweg 10.7.1; K4, 6-7
Meenselstraat 10.4.1
Meerbeemd 6.3.2
Meierij 1.1
Mensa S. Spiritus 8.6
Mertens, Geert 8.1
Mestweg 10.4.4
Mettenbeemd 6.3.1; K9
Mispelaar (Kapellen) 8.7
Misweg 10.4.4
Molchereusel 6.4
Molenstraat 10.5.2
Molenstraatken 10.5.2
Mons Henrici 4.2
Mortel 7.5
Mothuishoeve 7.1
Motte 4.4

Mottebeemd 6.3.2; K8
Mottemans, Henrick 9.3
Mottemans, Wouter 5.2.2, 6.1, 7.1
Motteveld 7.3; K8
Motveldweg 10.6.1; K4, 6, 8
Muers, Henrick 9.3

N

Nassau, Willem van 8.7
Naveau, Michael (landdeken) 8.4
Nederste Bunder 7.5
Neerdonk 4.4; K3, 11
Nevens, Maurits 8.7
Nieuwstraat 10.5.2
Nijsenrode 2.5; K3-4, 6
Nijsenrodepad 10.7.1; K4, 8
NIR 4.1
Nordheringen 8.3, 9.1.3
Notaarbeemd 6.3.1; K11
Notger 1.1
Nottoolbeemd 6.3.1
Nottoolstraatje 10.6.2; K5, 11
Noyenbeemd 6.3.1
Nys, Everardus 8.6

O

Oem 6.1
Oems, Lauwerys 6.3.1
Oeyen, Aert 9.1.4
Oijen, Van (past.) 8.4
Oijen, Vranck 9.1.4
Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw 8.7
Onze-Lieve-Vrouw van Fatima 8.9
Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes 8.9
Onze-Lieve-Vrouwenbroeders 5.2.2
Ooievaar 9.3; K11
Oosterbaerdstraat 10.6.1
Oosterbontbeek [5] 3.1.6; K4, 6, 8
Oosterbontstraat(je) 10.6.1; K4, 6, 8
Oosterbornbos 5.2.2
Oppervlakte 1.2
Otmans, Wouter 6.6
Otto III 1.1
Oude Bron 3.2.1
Oudebronstraat(je) 10.6.1; K6
Oude Velp [3] 3.1.4; K3, 12
Ovenweg 10.6.1; K6

P

Paalbeemd 6.3.2
Paanhuis Attenrode 9.3; K7
Paanhuis Wever 9.3; K11
Paanhuisstraat/-weg 9.3, 10.6.2; K5
Paanhuisveld 7.3, 9.3; K7, 10
Pachthof
-- van Grootjans 9.1.1
-- van Kranenbroek 9.1.4
-- van Savooien 9.1.4; K5, 12
-- van Vanhemelen 9.1.1
Pachthofpad 10.7.1; K4, 7, 11
Palmhof 9.1.2; K8
Pals, Albert vanden (past.) 8.1, 8.4, 9.1.2
Pamelbroek 6.2; K12

Pamelstraat 10.4.4
Pamputte 3.2.3
Papengat 10.3; K10
Pastorie (Attenrode) 7.4, 8.5; F20
Pastorie (Wever) 7.4, 8.4
Pastorieblok 7.4
Pastoriebos 5.2.2
Peerdsbos 5.2.2; K9
Peerdsbosweg 10.6.1; K4, 6, 9
Peetermans, Peeter 9.1.3
Peeters, Peeter 7.4, 8.4
Peeters, Philip 8.4, 9.3
Peetersbos 5.2.2; K9
Persoonshof 9.1.2
Petermans, Peter 8.7
Pinestraat 10.6.2
Plaats 10.2
Plantsoen 5.6; K9-10
Plantsoenstraatje 10.6.1; K4-5, 9
Platea regia 10.2
Poele, Aert van 3.2.2
Poelmansblok 7.4; K7
Poelmansblokpad 10.7.1; K4, 6-8
Poelmanshoeve 7.1
Pomerium 5.3
Poortbeemd 6.3.2; K11
Praymans, Anne 8.7
Processieweg 10.5.2
Proveneers, Christijn/Christina 8.7, 9.1.3
Proveneers, Jan 8.7, 9.1.3
Proveneers, Pauwel 5.2.1, 6.3.1, 7.1, 9.1.3
Puppensvoort 10.5.1
Put 3.2.3
Putte, Geert van de (past.) 6.6
Putte, Jan vanden 4.2
Putveld 7.3; K12
Putveldmolenpad/-weg 10.7.2; K5, 12
Putveldpad 10.7.2; K5-6
Putveldstraatje/-weg 10.6.2; K5, 12
Putweide 6.5
Putweideweg 10.6.2; K5-6, 12
Pynnock, Elsen 9.3

Q

Quatters, Peeter 5.3, 6.2

R

Raeymaeckers, Julia 8.7
Ralesberg 4.3; K3, 9
Rauwblokskens 7.4
Reinaerts, Jan 9.3
Ressen 6.6; K9
Reynaerts, Jan 3.2.2, 9.3
Riga(erts), Leonardus 8.7
Rivus 3.1.3
Rode 5.1
Rode Pomp 6.1

S

Saeneblok 7.4
Savonet (pastoor) 8.7
Savooien, college van 5.2.2, 9.1.4
Scadebroec, vrouwe van 9.3
Schandpaal 9.4
Scheurveld 7.3; K12

Scheurveldpad 10.7.2; K5
Scheurveldweg 10.6.2; K5, 12
Schoenaerts 7.5
School 9.4
Schoonaert, J.B. 7.5
Schoreusel 6.4
Schravaart 7.5; K7
Schutters van Wever 9.2
Secties 1.3; K2
Sillen, Lambertus 7.4
Sint-Ambrosiusgilde 9.2
Sint-Andries 8.3
Sint-Antonius 8.2
Sint-Antoniusbeemd 6.3.2
Sint-Antoniuskerk 8.1
Sint-Manusboomgaard 5.3
Sint-Sebastiaansgilde Attenrode 9.2
Sint-Sebastiaansgilde Wever 9.2
Smeets, Matheeus 9.3
Smisbeemden 6.3.2
Sneyders, Jozef 8.2
Soetmanshoeve 7.1
Solveld 7.3; K11-12
Solveldbaan 10.7.2; K5, 11
Solveldweg 10.5.2; K5-6, 11
Speelhofken 9.1.2; K8
Spelthofbeek [4] 3.1.5
Staes, Franciscus 9.3
Staes, Peeter 9.1.2
Staes, René 8.9
Stauten 6.3.1
Steenberg 2.4, 4.2; K3, 12
Steenbergstraat 10.4.4; K5-6, 11-12
Sterckx, Engelbert 8.2
Sterdin, Servaes 3.2.2
Stinkaart 7.5
Stockx, Alfons 8.9
Stok 1.1
Streek 7.5; K12
Streekstraat 10.5.2; K5-6, 12
Streekveld 7.3
Strijbos 5.2.2
Stynen, Katrina 9.1.4
Suetemont, Marie 6.3.1, 7.4
Suetemontsblok 7.4
Suetmans, Willem 7.1
Swilden, Andries 4.4
Swilden, Andries de Jonge 8.1
Swilden, Willem 8.4
Swillen, Luc 9.1.4

T

Tafel van Attenrode 8.6
Tafel van Wever 8.6
Tafelbeemd K9
Tafelbos K8
Tafelenhof 9.1.2
Thenaerts, Margariet 9.1.4
Theotokos 8.8
Theresia van Lisieux 8.9
Theunishoek 7.5; K12
Tichelhaag 5.4
Tichelrij 9.4
Tintmakere, Amelricus 5.3
Tom 4.4

Tomstraat 10.4.5
Torenstraat 10.4.1, 10.4.2; K6
Truyens, Eugène 8.9
Tudekeem, Philip van 6.6
Turck de Kersbeek, Karel de 8.3, 8.8, 9.1.3
TV-mast/toren 10.4.2; K6; F1
Type I,II 10.1

U

Uilekotstraat 10.5.2; K5-6
Uilenkot 6.6; K11
Uitweg 10.6.1 (2x); K4, 6-7

V

Vaant 5.6
Vandegaer, René 8.8
Vandekerkhovenweg 10.6.1; K4, 7
Vandereyckenstraatje 10.6.2; K5-6, 11
Vanderhorst, Janne 9.1.4
Vanderwaeren, Petrus Franciscus 9.1.3
Vandevelde (deken) 8.3
Vanhemelen, Henricus 10.3
Vanhemelen, Livinus 9.3
Vannerum, Philippus Josephus 9.3
Vanstockstraeten, Camille 8.8
Varenbeemd 6.3.2
Varent 5.6; K10
Varentstraat/-weg 10.5.1; K4, 6-7, 10
Veekmansblok 7.4
Verheyden, A. (arch.) 8.3
Vermeulen, Frans (past.) 8.3
Vermeulen, Lodewijk 8.7
Vica, Dionisius 8.7
Vica, Henricus 8.7
Vica, Isabella 8.7
Vica, Johanna 8.7
Vicar, Georges 8.7
Vicca, Christina 8.7
Vicca, Dionisius/Dionijs 8.7, 9.1.3
Vicca, Gerardus Henricus 8.7, 9.1.3
Vicca, Jan 8.7, 9.1.3
Vicca, Marij 8.7, 9.1.3
Vicca, Michael 8.7
Vicca, Pauwel 8.7, 9.1.3
Vicca, Peeter 8.7
Viccaerts, Hendrick 8.7
Vicka, Henrick 8.7
Vicka, Elisabet 8.7
Vicka, Jan 8.7
Vijver 3.2.2
Villa 2.3
Vinex, Henrick 7.5
Vink 7.5
Vint 7.5
Vintpad 10.7.2; K5, 10-11
Vissenaken (slag) 1.4
Vissenakensevoetbaan 10.7.2; K5, 11
Visvijvers 3.2.2; F4
Vivarium 3.2.2
Vlierbeek [6] 3.1.7
Vlierbeek, abt van 5.2.1
Vliet [4] 3.1.5

Vloedgracht [7] 3.1.8; K3
Vogeldriesken 6.1, 9.2
Vogelkensstraat 10.4.6
Volckerstraat 10.4.6
Vollaerts, zie F-.
Vossenberg 4.3; K3
Vouwé, Felix Antonius 9.1.2
Vreebroek 6.2; K8
Vreebroekstraatje 10.7.1; K4, 6, 8
Vriesen, Herman 6.3.1
Vriesenbeemd 6.3.1
Vriesenhoeve 7.1
Vroenhof 9.1.2
Vroente 6.1
VRT 4.1
Vunt 7.5; K10-11
Vycarts, Petrus 8.7
Vycarts, Wilhelm 8.7

W

Wever 2.2, 3.1.5; K1; F3
Weverdorpstraat 10.4.2
Weverse Beek [4] 3.1.5
Weverse Rode 5.1; K9, 11
Weversevoetbaan 10.7.1; K4, 7, 10
Wever(s)veld 7.3; K11-12
Wevervcldstraatje 10.7.2; K5, 10
Wevervcldvoetbaan 10.7.2; K5, 11-12
Wijngaard 5.5; K11
Windmoleke, 't 3.2.2; F4
Winkel(ken) 7.5; K12
Winkelveld 7.3
Winterbeek [5] 3.1.6
Winterbeek [6] 3.1.7; K3, 7
Winterbeek [7] 3.1.8
Wolfhoek 7.5
Wouwer 3.2.2
Wouwere, Machiel vanden 9.1.1

Y

Yliaes, Wouter 5.3

Z

Zandstraat 10.4.2; K5, 10-11
Zijp [5] 3.1.6
Zuurbeemdeken 6.3.2

Jucundi acti labores.

Gedane werken zijn aangenaam.

Mensen zonder tijd hebben nooit gewerkt (P.K.).

Herkomst en woonplaats als benoemingsmotieven bij familienamen van de Limburgse Kempen

0. De geografie als naamgevingsfactor

De belangrijkste naamgevingsfactor voor de Limburgse familienamen is de afkomst. Patroniemen en metroniemen vormen er het leeuwendeel. Hoewel de herkomst een veel minder belangrijke rol speelt, maken we in dit artikel enkele kanttekeningen van lexicografische aard bij geografisch geïnspireerde familienamen uit de Limburgse Kempen. Het betreft een aantal zogenaamde concentratienamen, die elders weinig of niet voorkomen [1].

Wat betreft het aandeel van de lexicale naamgevingsmotieven, stelde A. Marynissen in haar onderzoek van de Vlaamse familienamengeografie vast dat dit in Vlaanderen bij de twintig frequentste namen per provincie aan-

[1] Naar de invloed van herkomst en woonplaats op onze familienamen is weinig kleinschalig onderzoek gedaan. In Nederland bestudeerden BUITENHUIS en HEEROMA in de jaren zeventig de migratiebeweging van geografische namen in Noord-Brabant (*Bijdragen en Mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* XXVII (1972), p. 5-35. Hetzelfde deed DEBRABANDERE voor Vlaanderen (*Naamkunde* 4 (1972), p. 134-149. Van Loon onderzocht de Nederlandse herkomstnamen op morfeemgeografisch vlak (Mededelingen VLDN 21 (1981). In 2001 publiceerde Magda DEVOS het artikel «Het landschap in eigennamen», naar aanleiding van de dialectendag in Alden Biesen, in *Het Dialectenboek* 6 (2001), p. 17-53. Ten slotte verschenen twee artikels van Frans CLAES over de invloed van toponiemen op familienamen in de streek van Diest in *Naamkunde* 15 (1983), p. 129-179 en *Naamkunde* 30 (1998), p. 79-143.

zienlijk verschilt [1]. Van Keymeulen onderzocht de frequentie van familienamen in Vlaams-Brabant (zonder Brussel). Van de 430 namen die meer dan 100 maal voorkomen, zijn er 150 vader- of moedernamen (34 %), maar hebben er 160 (37 %) een geografische inslag [2].

Geografisch bepaalde familienamen delen we in in herkomstnamen en woonplaatsnamen. Onder herkomstnamen verstaan we de namen die verwijzen naar de oorspronkelijke streek, stad, het dorp of het gehucht waar iemand vandaan komt (*Van Brabant*, *Van Geel*). Woonplaatsnamen duiden daarentegen op een bepaald punt in het ruimtelijke kader waar iemand verblijft : een woning, een weg, een landschappelijk element (*Vandeput*, *Daelemans*).

Dat niet alleen in Nederlands-Limburg, maar ook in Belgisch-Limburg de afstammingsnamen veruit de hoofdmoot vormen en beroepsnamen, eigenschapsnamen en geografische namen eerder uitzonderlijk zijn, blijkt uit de lijst van de 20 populairste familienamen [3].

1. **Belgisch-Limburgse familienamen :**

1	Claes	8	Thijs	15	Houben
2	Peeters	9	Lemmens	16	Reynders
3	Janssen	10	Willems	17	Daniëls
4	Hermans	11	Maes	18	Wouters
5	Martens	12	Aerts	19	Bosmans
6	Jacobs	13	Jans	20	Smets
7	Gielen	14	Smeets		

[1] A. Marynissen 1994.
[2] Van Keymeulen 2001.
[3] A. Marynissen 1994, 2 3.

17 van de 20 familienamen zijn patroniemen. De enige uitzondering vormen de beroepsnamen Smeets en Smets en de toponymische naam Bosmans. Ook bij de 30 volgende familienamen behoren er 21 in Belgisch-Limburg tot de categorie van de afstammingsnamen [1]

Hieronder volgt de lijst van de 20 meest voorkomende familienamen uit 3 gemeenten van de Limburgse Kempen : Lommel (westen), Peer (centraal) en Kinrooi (oosten). De historisch-lexicale motivering met een dominantie van patroniemen is nagenoeg overal dezelfde. Enkel de onderstreepte familienamen zijn geen patroniemen.

Lommel		*Peer*		*Kinrooi*	
1	Jansen	1	Gielen	1	Jansen
2	Vandenberk	2	Winters	2	Smeets
3	Maes	3	Kelchtermans	3	Peeters
4	Mannaerts	4	Smeets	4	Baens
5	Claes	5	Ceyssens	5	Coolen
6	Mertens	6	Loos	6	Segers
7	Willekens	7	Evens	7	Dirx
8	Vandenboer	8	Creemers	8	Houben
9	Geboers	9	Hendrix	9	Rutten
10	Geuens	10	Paesen	10	Stals
11	Huysmans	11	Bollen	11	Brouns
12	Poets	12	Jansen	12	Hermans
13	Wouters	13	Vrijsen	13	Kunnen
14	Emmers	14	Driesen	14	Truijen
15	Van Endert	15	Swennen	15	Bosmans
16	Cochet	16	Claes	16	Gielen
17	Janssen	17	Lemmens	17	Henckens
18	Bergmans	18	Pinxten	18	Nies
19	Gerits	19	Thijs	19	Verstraete
20	Bosmans	20	Ulenaers	20	Craeghs

[1] A. Marynissen 1994, p. 2-3.

Voor *Lommel* is het beeld ietwat afwijkend. Er zijn de 3 beroepsnamen (*Geboers*, *Vandenboer* en *Huysmans*). Daarnaast treffen we meer toponymische namen aan. Naast *Bosmans* en *Bergmans* zijn er 2 *van*-namen. *Van Endert* is een herkomstnaam. Een absolute uitschieter is echter *Vandenberk*, een migratienaam die pas vanaf 1750 in Lommel opduikt. De naam *Vandenberk*, oorspronkelijk *Verberck*, *Verberckt*) is eveneens zeer verspreid in het zuiden van de provincie Noord-Brabant en gaat terug op de plaats *Hoge* en *Lage Berk* (ten zuiden van Eindhoven). De bijnaam *Cochet* is een migratienaam, afgeleid van Frans *coq* 'haan'. De naam verschijnt in Lommel na 1800. De Cochets migreerden vanuit Sivry (provincie Henegouwen) en vestigden zich als ontginners van heidegronden in de Noorderkempen. *Vandenberk* en *Cochet* kunnen we als Lommelse concentratienamen beschouwen. Hun aanwezigheid is te danken aan de grensligging en de 19de-eeuwse ontginningsmogelijkheden in deze gemeente [1].

Van de 20 familienamen in Peer wijzen er 13 op afkomst. *Creemers*, *Smeets*, *Swennen* en *Ulenaers* zijn beroepsnamen. *Kelchtermans* is een herkomstnaam op *-man* (*Kelchterhoef* in Houthalen); *Winters* staat in verband met het jaargetijde. *Pinxten* duidt op het kerkelijke feest.

Naast de 14 namen in verband met afkomst telt Kinrooi 1 beroepsnaam (*Smeets*), 2 eigenschapsnamen (*Brouns*, *Craeghs*) en 3 geografische namen (*Bosmans*, *Stals*, *Verstraete*).

[1] MENNEN, 1992, 111.

2. Familienamen in de Limburgse Kempen

Toponymische namen vormen dus slechts een gering aandeel in het totale familienamenpakket, maar zijn geen uitzondering. Typisch voor de regio zijn onder meer :

Bamps, *Bammens*, *Bergs*, *Bongaerts*, *Broeckx*, *Camps*, *Indekeu*, *Poelmans*, *Put*, *Savelkoul*, *Ven*, *Verkoyen*, *Wijers* (*Wiers*).

Deze aardrijkskundige namen verwijzen naar een of ander landschappelijk kenmerk : een besloten akkergebied, braakliggend terrein, boomgaard, plas, visvijver, vochtig hooiland of zandkuil. Over de oorspronkelijke herkomst of woonplaats van de naamdrager lichten ze ons niet in, omdat deze terreintypes overal voorkomen. We onderzoeken thans een aantal geografisch bepaalde namen in het verleden en een aantal nog bestaande autochtone geografische namen. Ze komen zeer geconcentreerd voor en verwijzen naar een welbepaalde, nog duidelijk herkenbare herkomst of woonplaats.

3. De geografie in de familienaamgeving van de Limburgse Kempen in de late Middeleeuwen

3.1. Cijfers

Van Loon stelde in zijn onderzoek van de morfeemgeschiedenis der Nederlandse toenamen vast dat in het verleden ongeveer een derde van de toenamen in de Kempen patronymisch was [1].

[1] Van Loon 1981, 415.

Zonhoven : periode 1422-ca.1440 : 21 % [1].

Eigen onderzoek van een cijnsregister van Lummen bevestigt deze cijfers :

cijnsplichtigen in 1510 [2]	
Aantal :	176
Vader-, moedernamen :	84 (47 %)
Met geografisch bestanddeel :	39 (22 %).

In het oudste hertogelijke cijnsboek van 1340 [3] blijkt daarentegen voor het destijds Brabantse Lommel het aantal geografisch geïnspireerde toenamen hoger te liggen dan het aantal patroniemen.

Aantal :	190
Vader-, moedernamen	36 (18 %)
Met geografisch bestanddeel :	49 (25 %).

3.2. De relatie tussen woonplaats of herkomst en familienaam

3.2.1. *Bronnen*

Voor dit onderzoek maakten we gebruik van archivalia uit het westen van de Limburgse Kempen, meer bepaald de heerlijkheid Lummen. Deze lag in het grensgebied van het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik. Lummen was in de Middeleeuwen een dubbelheerlijkheid. Drie vierde ressorteerde onder de heer van Lummen (later de prins-bisschop van Luik); een vierde onder Brabant. Er waren bovendien drie schepenbanken : de buitenbank met Brabants recht, de buitenbank met Loons recht en de bin-

[1] *Id.*
[2] RAH : Schepenbank van Lummen, 66 (1509-1525).
[3] ARAB : Rekenkamer van Brabant, 45038.

nenbank die onder het gezag van de twee heren stond. Tot de Lummense buitenbank behoorden de dorpen Koersel, Linkhout, Schulen. Het grondgebied van beide partijen lag versnipperd over heel Lummen zonder een doorlopende grensafbakening.

Het bronnenmateriaal van omstreeks 1500 bewijst dat destijds herkomst of woonplaats een veel belangrijkere rol speelde bij het geven van een toenaam. Slechts een gering aantal van deze geografisch bepaalde namen wist echter de status van volwaardige familienaam te verwerven.

3.2.2. *Herkomstnamen in de heerlijkheid Lummen omstreeks 1500*

In de onderstaande twee toenamen is de relatie tussen de benoemde persoon en de naamgever zeer eng. Beiden moeten tot dezelfde leefgemeenschap behoord hebben :

Ginderboven : matys *ghinder bouen*, 1485, SL 145, 18r;

Ginderachter : aert *gind(er) acht(er)*, 1519, SL 66, 10v [1].

Binnenbank van Lummen :

Personen die woonden in het deel van Lummen dat «*ben(nen) de vryheyt*» lag :

Binnemans : aert *binnemans*, 14de eeuw, kop. 15de eeuw, ARAB 44798, 47r; he(n)ne(n); *by(n)nemans* kind(er), 1482, SL 94b, 38; gielis *bynnema(n)s*, 1513, SL 66, 90r; reijner *binnemans*, 1519, SL 66, 11v;

Van Hamel : henr(ic) *van hamel*, 1523, SL 66, 17v; thans nog kasteel «Het Hamel».

[1] Cf. familienamen als Van Ginderachter, Van Ginderbuyten, Van Ginderneder, Van Ginderover (DEBRABANDERE 1993, 576-577).

Buitenbank van Lummen : gehuchten, dorpen, plaatsen :

Hagelsteen : ghiel *van hagelsteen*, ± 1500, SL 66, 2r; peter *hagelsteen*, 1509, SL 66, 1v; peter *hagelsteens*, 1515, SL 66, 7v; plaats in het gehucht Gestel;

Tiewinkel : mathys *van thiewinckel*, 1510, SL 66, 2v; gehucht van Lummen;

Laar : reynerus *sup(er) laer*, 15de eeuw, SLH2, 11v; ja(n) laerman, 1531, SL 94b, 215; gehucht van Lummen;

Gestel : peter *van gestel*, 1514, SL 66, 7r; gehucht van Lummen;

Geeneiken : jan peters *van geeneycken*, 1516, SL 66, 9r; gehucht van Lummen;

Koersel : jan matheeus *van corsel*, 1486, SL 94b, 3;

Stal : gertrudis *de stalle*, 15de eeuw, SLH 2, 10v; reynerus *de stalle*, 15de eeuw, SLH 2, 11v; gehucht van Koersel;

Schriek : jan *scriecma(n)s*, 1486, KAB 5122, 6r; reyner *scricx*, 1509, SL 66, 6r; plaats in Koersel;

Langeneiken : ghiselbertus *de langh(en) eeyken*, 15de eeuw, SLH2, 10v; plaats in Koersel;

Valkenborg : wynricus de valke(n)borgh, 15de eeuw, SLH2, 10v; tielen *valkenborgs*, 1510, LCH 192, 368v; plaats in Koersel;

Eerdweg : henric *van den eertwech*, 14de eeuw, kop. 15de eeuw, ARAB 44798, 48v; dierick *opden eertwech*, 1517, SL 66, 162v; straat in Koersel;

Herlo : jan *van herloo*, 1506, SL 145, 36r; ghiel *van heerl*, ± 1509, SL 66, 2r; plaats in Schulen;

Kastel : h(er)man *casterman*, 1509, SL 66, 1r; woonkern van Koersel.

Uit de nabije omgeving

Dorpen

Oostham : peter *van hamme*, 1515, SL 66, 8r;
Berbroek : peter *van berbroeck*, 1513, SL 66, 5v;
Heppen : walter(o) *de heppene*, 15de eeuw, SLH2, 11v;
Beringen : wouter *berinx*, 1509, SL 66, 1r;
Paal : johannes *paelmans*, 15de eeuw, SLH 2, 11r;
Korspel : claes corvers alias *van kerspel*, 1510, SL 66, 3r; *juliaen van kerspel*, 1514, SL 66, 6r;
Tessenderlo : henrick *van loe*, 1512, SL 66, 4r;
Houthalen : aert *van houthalen*, 1512, SL 66, 4r;
Zonhoven : jan *van sonue(n)*, 1521, SL 66, 14v;
Stevoort : aert *van steyvort*, 1519, SL 66, 10v;
Schaffen : laureys *van scaffen*, 1510, SL 66, 2v;
Meldert : aert *van meldert*, 1512, SL 66, 3v.

Andere nederzettingen (heerlijkheid, gehucht) of akkercomplex

Bakel, gehucht van Zelem :
jan *van baeckel*, 1540, SL 94b, 373;
Beukenberg (Beverlo en Oostham) :
peter *vand(en) buekensberch*, ± 1500, SL 66, 2r;
Briel, abdijhoeve van Averbode in Hechtel :
peeter *vanden briele*, 1500, SL 145, 24v;
joes *vanden briele*, 1520, SL 66, 13r;
Donderslag (Meeuwen) :
jan van dondersloe, 1509, SL 66, 6v;
Elsstreken : bouw- en hooilandcomplex in Zonhoven :
gert *van eelsrake(n)*, 1509, SL 66, 6r;

Groenendaal (Beringen) :
pet(er) *van gruenendaal*, ± 1510, SL 66, 2v;

Hal, gehucht van Heusden :
martinus *de halle*, 15de eeuw, SLH2, 11v;

Halbeek, oude heerlijkheid onder Donk :
motoel *van halbeeck*, 1485, SL 145, 18r;

Hazeldonk (Schaffen) :
pro gerardo haseldonc, 15de eeuw, SLH 2, 11r;

Hees (Schaffen en Zelem) :
arnout *van hese*, 1514, SL 66, 7r;

Hoenderboom (Hechtel) :
maria *hoenderboems*, 1509, SL 66, 1v;

Houweiken, gehucht van Heusden :
michiel *vander houeeyken*, 1513, SL 66, 5v;
wilbort *vander houeycken*, 1515, SL 66, 8r;

IJzeren, vroegere gehucht van Halen :
jans *van yseren*, 1509, SL66, 6r;

Meelberg, akkergebied in Schaffen :
henrick *meerleberchs*, ± 1509, SL 66, 2r;
henr(ic) *van meerleberch*, 1512, id. 4r; jan *merleberchs*, 1522, SL 66, 16v;

Meerhout, vroegere gehucht van Donk of Meerhout (provincie Antwerpen) :
goyuaert *meerhouts*, 1513, SL 66, 5r; willem *van meerhout*, 1515, SL 66, 7r; meriken *meerhouts*, 1515, SL 66, 7r; lieben *meerhouts*, 1519, SL 66, 12v;

Oerle, Paal : pro theoderi(co) *de oerle*, 15de eeuw, SLH 3, 23r;

Velpen, heerlijkheid onder Halen :
jan *van velpen*, 1516, SL 66, 8r.

Uit Vlaams-Brabant

Binkom : thys *va(n) binckom*, 1510, SL 66, 2v;
Oudenrode : jan *van auwenrode*, 1522, SL 66, 16r; (Aarschot)
Rillaar : tyske(n) *van rillaer*, 1515, SL 66, 8r;
Tienen : juet *va(n) thiene(n)*, 1513, SL 66, 5r.

Uit andere gemeenten in Belgisch-Limburg

Achel : dierick *van achel*, 16de eeuw, SL147, 288; henrick *van achel*, 1506, SL 94b, 47;
Gelmen : lenaert *van gelmen*, 1512, SL 66, 4r;
Kozen : marie *van cosen*, 1516, SL 66, 8r;
Lommel : gerardus *de lumele*, 1370, AV, I, 41r; gheert *lumelen*, 1439, SB 58, 39v; Gertruden de stalle al(ia)s *de lomele*, 15de eeuw, SLH 3, 20v;
Meeuwen : jan *van meuwen*, 1516, SL 66, 8r; frerick *va(n) mewen*, 1521, SL 66, 14r;
Peer : michael *peerman*, 15de eeuw, SLH 3, 21r; jan *van peer*, 1514, SL 66, 6r; [1]
Pelt : hubrecht *van peelt*, 1509, SL 66, 5v;
Rijkel : jan *van rykel*, 1512, SL 66, 4r.

Uit de provincie Antwerpen

Arendonk : jan *va(n) arendonck*, 1509, SL 66, 1r;
Balen : andries dillen alias *van balen*, 1514, SL 66, 6r; marie *van balen*, 1516, SL 66, 9r;
Mol : jan *molmans*, 1523, SL 66, 17v;
Postel : peter *postelmans*, 1509, SL 66, 1v; jan *postelmans*, 1515, SL 66, 7v; (gemeente Mol).

[1] Peer was destijds ook een gehucht van de gemeente Schaffen (Vlaams Brabant).

Uit andere streken of steden

Vlaanderen : lysbeth *van vlaenderen*, 1513, SL 66, 5r;
Brussel : jan *brueselmans* va(n) goerselaer, 1515, SL 66, 7v;
Doornik : lysbeth *van dornick*, 1519, SL 66, 12v; aert *van dornick*, 1520, SL 66, 14r.

Uit het buitenland

Mark (Westfalen) : joncker jan *vand(er) marck*, 1519, SL 66, 10v;
Brandenburg : merten *van brandeborch*, 1521, SL 66, 14r.

Ten slotte zijn er een groot aantal geografisch bepaalde namen die in verband staan met een landschappelijk kenmerk, een verkeersweg, een inrichting of een woning. Het is meestal onmogelijk te achterhalen naar welke specifieke plaats verwezen wordt.

Landschap

Bos : vaes *vanden bossch*, 1514, SL 66, 6v;
Eik : francis *onder de eyck*, 1521, SL 66, 15r;
Gelenberg : peter *vanden gelenberge*, 1520, SL 66, 13r;
Goor : gielken *inden goer*, 1516, SL 66, 8r;
Heide : heyliwigis *sup(er) mericam*, 15de eeuw, SLH 2, 10v; peter *va(nder) heyd(en)*, 1509, SL 66,1r; reyner *opde heyde*, 1509, SL 66, 6r;
Hout : petrus *de ligno*, 15de eeuw, SLH 3, 22v; meriken *houtmans*, 1520, SL 66, 13v;
Kamp : thys *vanden campe*, 1514, SL 66, 6v; laureys *vanden campe*, 1515, SL 66, 8r;
Kouwberg : jan van coubergen, 1513, SL 66, 5r;
Kraaiwinkel : jan *vand(en) creywinckel*, 1520, SL 66, 14r;

Laarbos : nielis *inden laerboss*, 1516, SL 66, 9v;

Molenbroek : lysbeth *va(n) molenbroeck*, 1522, SL 66, 17r;

Ven : aert *opt vinneken*, 1523, SL 66, 17v;

Vliet : henrick *vander vliet*, 1516, SL 66, 9v;

Wijer : gouaert *van(den) wyer*, 1509, SL 66, 1v.

Gebouw

Hoeve : jacobus dictus *op die houe*, 15de eeuw, SLH 2, 11r.

Inrichting

Spek[1] : aernout haechdoorns al(ia)s *va(n)d(er) specke(n)*, 1514, SL 66, 7r;

(Val)gaar, veldgaar[2] :

heyn *garen*, 1509, SL 66, 1r; jan *gaermans*, 1509, SL 66, 1v; wouter *vanden valgaert*, 1516, SL 66, 9v; jan *veltgayers*, 1523, SL 66, 18r;

Voorde : merten *vander voert*, 1525, SL 66, 21r.

Verkeersweg

Straat : jan *op straete*, 1485, SL 145, 18r; merten *opt straet*, 1516, SL 66, 8r.

Woning

IJsvogel : joachim *ind(en) ijsvogel*, 1519, SL 66, 12r; woning in Diest;

Molenijzer : jan *int moele(n)ijser*, 1509, SL 66, 6r.

[1] Mnl. specke, spicke, spick : 'een uit rijshout, zand, zoden en dgl. bestaande weg, ook een op dezelfde wijze gemaakte brug of dam' (MW).

[2] Mnl. gader : 'hek, traliedeur in de omheining van een akker' (MW).

Het verband tussen familienaam en plaatsnaam blijkt duidelijk uit volgende attestaties :

BLOOK → OP DE BLEUK/ BLEUKMANS

... *maria van cuelen heeft opgedragen tot behoeff haers soens* peter blueckmans *haer tocht van eene(n) stuck lants te castell gelegen reengenoeten* ... jan opte bluecke *voirs(creuen) ter tweeder, ende* jan blueckmans *de jonge ter derder zyden,* 1566, SL 73, 7v ;

huys ende hoff met noch twe bloexkens daer by gelegen ... ontrent stalreg(enoet) ... mathys bleuckmans *erffgena(men) ende* den blueckman, 1579, SL 74, 279v ;

SCHRIEK → SCHRIEKS

opde scrieck te coersel regenoeten ghielis scriecks, 1527, SL 95, 114r ; voor jan scricx, van een stuck vroenten aende schrick heijde gelegen, ± 1670, SLH 4, 315r.

4. Herkomstnamen in de Limburgse Kempen vandaag

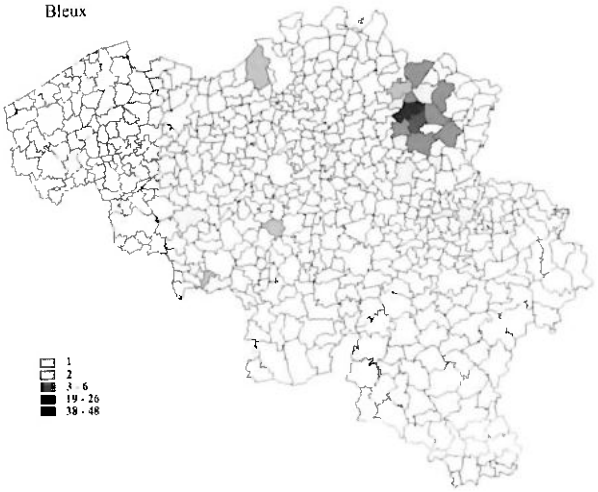
In de Limburgse Kempen zijn een aantal familienamen bewaard gebleven die specifiek zijn voor deze streek en die naar een nog lokaliseerbare plaats in deze regio verwijzen. De kaarten met de geografische spreiding zijn ontleend aan het familienamenprogramma van A. Marynissen en P. Bijnens[1]. We beperken ons tot een aantal duidelijke voorbeelden.

Bleux :

op een block voir syn doir geleghen, 1486, KAB 5122, 3r ; brigida *op de blueck*, 1564, SL 72, 498r. *Blok* (Middelneder-

[1] Het computerprogramma werd door P. Bijnens in 1990 ontwikkeld en daarna door hem nog herhaaldelijk aangepast.

lands *beloke*) betekent 'beloken, omsloten land'; umlautsvorm *bleuk* (mv.). *Blo(o)k* is een in Midden- en West-Limburg zeer verspreide benaming voor individuele, uit de heide ontgonnen en rondom geheinde percelen. De familienaam *Bleux* komt zeer veel voor in de streek van Lummen en Koersel.

Borrenbergs :

bornberge, 1652, AM, Prekadastrale kaart van de Voogdij. Op de aflopende westrand van het Kempens Plateau en de slenk van Mol-Rauw is het niveauverschil opmerkelijk. Op de dalhelling, op de grens van Lommel, Mol en Luyksgestel, kwam het kwelwater aan de oppervlakte en ontstond er een brongebied. Mnl. *born* 'bron, fontein' (MW).

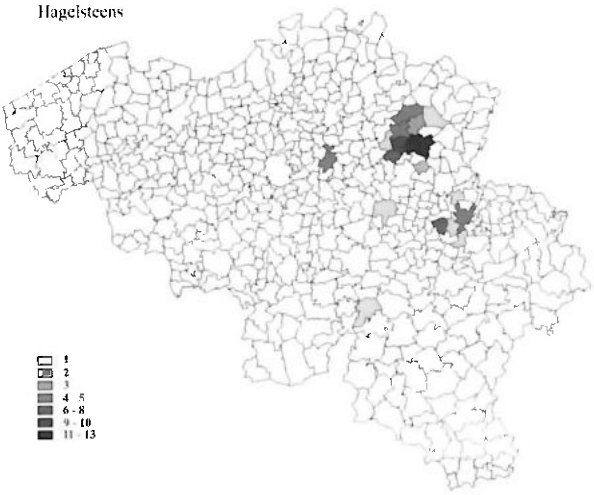
Exelmans :

Als herkomstnaam op *-man* nog bewaard. Andere, in middeleeuwse bronnen voorkomende *man*-namen zijn *Achelmans, Balemans, Heusdenmans, Molmans... Exelmans* is zeer verspreid in de streek van Diest. In het nabijgelegen Webbekom lag destijds het Goed van Eksel, in 1532 o.m. bewoond door *Aert van eccele* [1].

Hagelsteens :

by hagelsteen onder lummen, 1593, SL 98, 4r. De onder Lummen gelegen plaats verwijst naar de aanwezigheid van een stenen hagelkruis dat opgericht werd om bescherming af te smeken tegen de oogstvernielende hagelslag. Verspreide naam in Lummen.

[1] Claes, 1994, 75.

Holsteens :

bij hoelsteen, 1432 [1], Claes *hoelsteen*, 1429, Molemans [2] : id. De Holsteen van Zonhoven bestaat uit acht reusachtige zandstenen waarvan één met uitgeholde groeven. Wellicht werd hij gebruikt voor het polijsten van wapens. *Holsteens* (*Holsteyns*) komt meermaals voor in de regio Genk-Zonhoven.

Hurkmans :

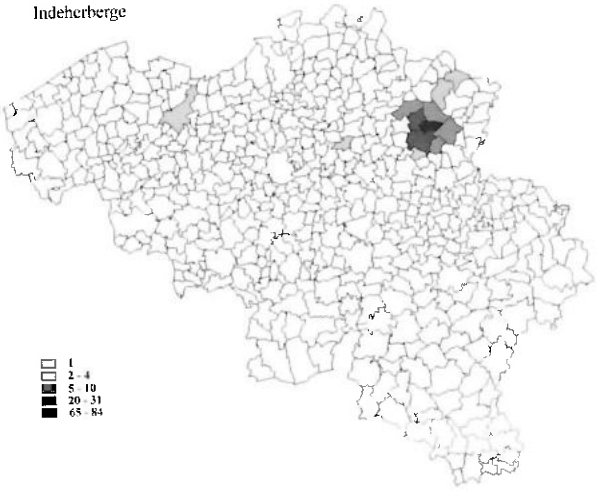
aen den delishornik, 1501; *aen den delishurck*, 1638 [3], Molemans-Melotte : 1979, 93). Verwijzing naar de ligging van de nederzetting op een hoek. Mnl. *hornic*, *hor(ri)(c)k*, *hurk* : 'hoek van land, hoek van straat'. Varianten zijn *hor(ring)* en *hoenrik*. De Delishurk ligt in Valkenswaard.

[1] Molemans, 1982, 422.
[2] *Id.*
[3] Molemans-Melotte 1979, 93.

Hurkmans komt voornamelijk in Lommel, ten zuiden van Valkenswaard, voor.

Indeherberge :

bonre lants gelegen *aen gheen herberge* 1436[1]. Plaatsnaam in Zonhoven. *Herberg* heeft zowel betrekking op land als op een huis. Cf. Mnl. *herberch* : '(nacht)verblijf, woning, herberg' (MW III, 30-353). In Zonhoven komt de familienaam al zeer vroeg voor : *Claes in die Herberch*, 1438 (Molemans : 1982, id.). *Indeherberg* is er nu nog zeer verspreid.

Kelchtermans :

Kalchteren, 1228[2]; *Kelchteren*, 1500, HS, 7, 204; op den hoff *tot kelchteren*, 1674, HS 9, 15. *Kelchtermans* is een *man*-naam afgeleid van *Kelchterhoef*, de abdijhoeve van

[1] Molemans, 1982, 410.
[2] Barbier 1898, II, 82.

Floreffe in Houthalen. Een andere landbouwuitbating was Hengelhoef. De familienaam Kelchtermans komt nog veel voor in de omgeving van Peer.

Meelbergs :

tot merleberch ; henric *van meerleberch*, anna *merleberghs*, 1548, SL 70, 225r. Mnl. *merle*, *marle*, Oudfrans *marle* 'mergel', een algemene verwijzing naar de bodemgesteldheid. In deze regio wijst hij op lemig zand. De *Meelberg* (*Merelberg*) ligt op de grens van Schaffen en Molenstede. De familienaam *Meelberghs* komt in het telefoonboek in de zone Diest zesmaal voor[1].

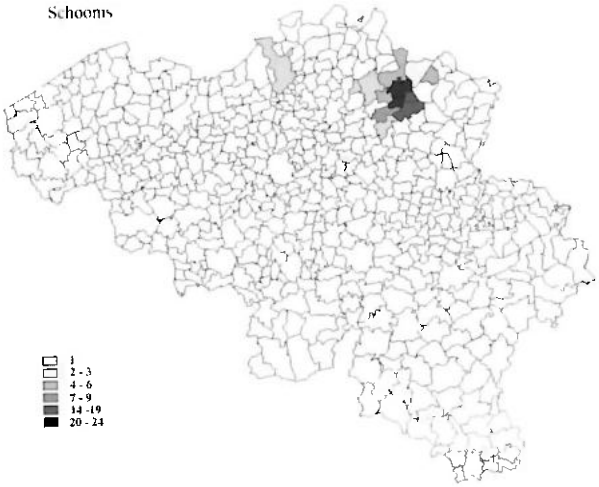
Schillebeeks :

schildebeeck, 1468[2]. Waterloop in Beringen. Betekenis 'beek met lis begroeid' of 'beek met bodeminzinking'[3]. *Schillebeeks* en varianten komen nog voor tussen Hasselt en Diest.

Schoonis :

Jan scoonis, 15de eeuw, in Vorst (Antwerpse Kempen) (Debrabandere : 1993, 1260). *Schonis* is een gehucht van Tessenderlo. Namen met het bestanddeel *schoon* duiden op het laatmiddeleeuwse rooiingsproces. Het tweede deel is het verspreide hees : 'jong beukenbos, struikgewas' (Germaans *haisjo*).

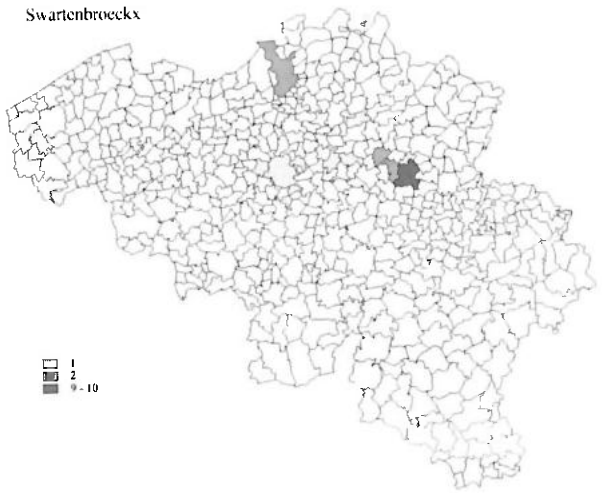
[1] Claes 1983, 141.
[2] Kempeneers 1982, 372.
[3] Debrabandere 1993, 1253 ; Kempeneers 1983, 59.

Swartenbroex :

zwertebroec, 1440[1]. Plaats in Herk-de-Stad. De kleuradjectieven *zwart* en *wit* komen massaal voor als bepalend bestanddeel van een waternaam (beek, broek, rijt, ven, wijer). *Zwart* verwijst in dergelijke gevallen naar de donkerbruine, ijzerhoudende bodem of naar de donkere kleur van het water.

[1] RAH Schepenbank Herk-de-Stad, register 161, 5r.

Van Bael :

1160 *barle* [1]. *Baal*, een gehucht van Tessenderlo en een deel van Tremelo. Baal ontwikkelde zich met assimilatie uit **baar-le* en **baar-lo* (cf. de dialectische benaming van Baarle-Hertog : *Baol* en van *Goorle* (Noord-Brabant) : *Gool* (< *Goor-lo*). : Germaans *bara* : «bloot, bar». De betekenis is dus 'kaal', m.a.w. 'gerooid bos'. Nog een frequent voorkomende naam in de omgeving van Tessenderlo.

Van Bogget :

Bogget : lokale variant van *Bocholt*. In het telefoonboek elfmaal opgenomen.

Vandebriel :

allodium *brile* et caterhit, ± 1195, AV, I, charter 15; jan *vanden bryel*, 1509; 1509, LCH 191, 266 v. *Briel*, *bruul* uit

[1] GYSSELING 1960, 90

Keltisch *brogilo* is een bestanddeel dat op allerlei aspecten van het landschap betrekking heeft. Hier betekent het 'laag, drassig broekland'. Het sluit aan bij het moerassige gebied van de Hechtelse Katers. De abdijhoeve De Briel in Hechtel was bezit van Averbode. Verspreide naam in West-Limburg met als uitschieters Lommel en Hasselt.

Vandecaetsbeek :

catsbeke, 1248 [1]. De *Kaatsbeek* ontspringt in Bilzen en mondt in Diepenbeek uit in de Demer. *Kaat* heeft betrekking op waterzieke gronden. Cf. de Lommelse *Kaat* [2]en de Hechtelse *Katers* [3]. In de Rijnlandse toponymie : *Kot* : 'Schlamm, Morast' [4]. *Vandecaetsbeeck* is zeer verspreid in het Genkse.

Van Endert :

De nederzettingsnaam *Endert* komt niet alleen voor in Beverlo, maar is ook de lokale vorm van Eindhout (gemeente Laakdal, provincie Antwerpen). Nog een zeer verspreide naam in Lommel en Overpelt.

Vyfeyken :

langs printheester *op vijf-eiken*, 1338 (Stinissen, 1998,34); *op die vijff boomen*, 1543, SL 247, 255. *Vijfeiken* is het meest zuidelijk gelegen punt van Peer. De naam wordt nog aangetroffen in Wijchmaal (deelgemeente van Peer).

Van Hamel :

henr(ic) *van hamel*, 1523, SL 66, 17v. Hamel : goed gelegen binnen de vrijheid van Lummen. Verspreidingsgebied : West- en Midden-Limburg.

[1] Kempeneers 1982, 87.
[2] Mennen 1992, 90.
[3] Mennen 2004, 69.
[4] Dittmaier 1963, 162. Zie ook Devos in : *Naamkunde* 2002, p. 217-222.

Van Mellaert :

meldelaer, 1377 [1].

Gehucht van Lummen. *Laar* heeft in de Kempen de betekenis van 'woeste, onbebouwde gemeenschapsgrond'. Het eerste deel is *melde* (Mnl. *melde*), een «ganzevoetachtig plantengeslacht». *Meldelaar* > *Mellaar* met progressieve assimilatie. [2] Zeer verspreid tussen Leuven en Diest.

Van Den Eerdewegh :

henric *van den eertwech*, 14de eeuw, kop. 15de eeuw, ARAB 44798, 48v; dierick *opden eertwech*, 1517, SL 66, 162v; *den eerdenwegh* oft gemijnen aerdt, 1735, SL 110, 265r. *Eerd* : *'aard'* met de specifiek Kempense betekenis van 'gemeentelijke woeste grond, uitgestrekte weideplaats voor schapen'. Bedoeld wordt de weg die naar deze heidegronden leidde. De naam komt nog voor in West-Limburg en het oostelijke deel van de Antwerpse Kempen.

Van Dikkelen :

te decloe, 1434, *te dickel*, 1443 [3]; geertruyt *van dickel*, 1521, SL 66, 14v. Dikkelen is een plaats in Zolder. *Dik* : 'dicht begroeid' zoals in Duits *Dickicht* 'kreupelhout, struikgewas'. Het tweede deel is *lo* 'bos'. Als familienaam vrij frequent in Zonhoven.

Van Otterdijck :

De *Otterdijk* ligt in Sint-Huibrechts-Lille. Het eerste deel heeft geen betrekking op het dier, maar is een persoonsnaam. Cf. Jan *otten*, 1471; henrick *notten*, 1515, *aen den otten dijck*, 1543; *den notten dijcx bampt*, 1601 [4]. *Otten-*

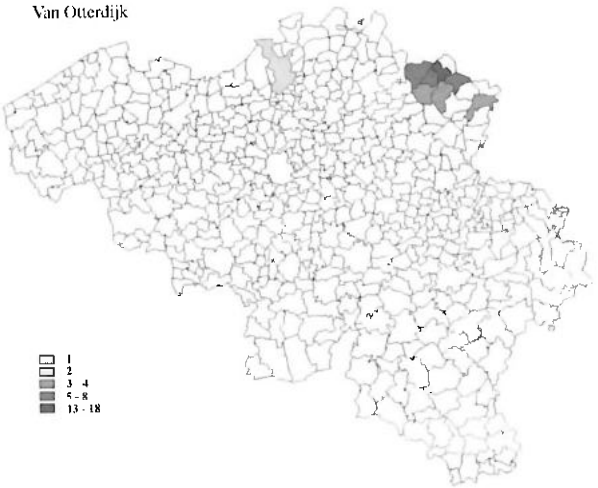
[1] Molemans 1973, 294.

[2] Mogelijk is ook een verwijzing naar de gemeente Meldert (bij Lummen) (De Brabandere 1993, 959); de oudste vormen hiervan zijn echter 1155 *Melderd* en 1183 : *Melder* (TW).

[3] Molemans 1982, 3.

[4] Molemans 1976, 156.

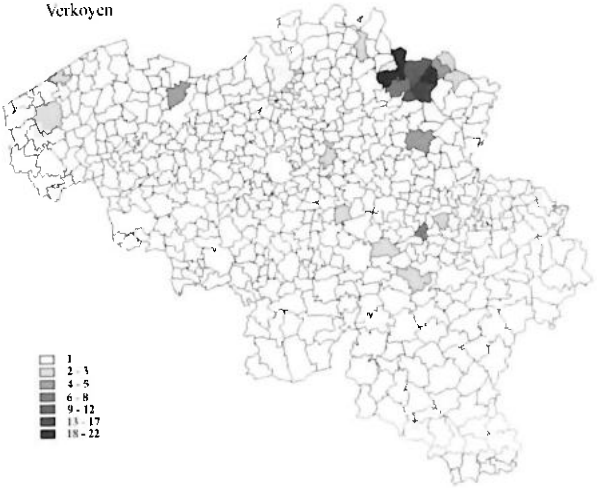
dijk > *Otterdijk* met n/r-wisseling. De familienaam is niet ongewoon in Noord-Limburg.

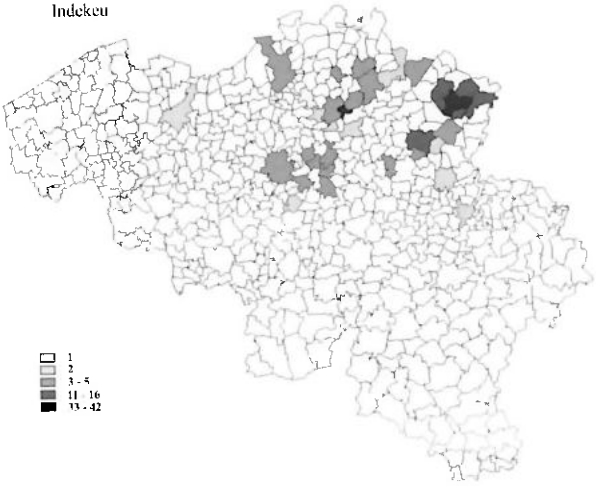
Ten slotte nog twee typische namen voor de streek die in verband staan met de vroegere schapenteelt. Aan de rand van de heide werden destijds gemeenschappelijke schaapskooien opgetrokken om de dieren te laten overnachten. Elk Kempens dorp had een of meer kooien. Het aantal toponiemen met *kooi* als eerste lid is dan ook legio. Tegenover West-Limburgs *kooi* 'schaapskooi' staat Oost-Limburgs *keu*. Dit fonologisch onderscheid heeft respectievelijk geleid tot de familienaam *Verkoyen* (< *Vanderkoyen*) en *Indekeu*.[1]

[1] Let ook op het morfeemgeografisch onderscheid tussen West-Limburgs *Ver* (<*Vander*) en Oost-Limburgs *In*. In het oosten van de Limburgse Kempen zijn familienamen met *aan*, *op*, *in* behouden en is het aantal *van*-namen gering.

Verkoyen

Indekeu

Literatuur

Barbier, V. (1892), *Histoire de l'Abbaye de Floreffe de l'Ordre de Prémontré*, Namur, 1892, 1-2.

Claes, F. (1983), «Herkomstnamen en immigratie in Diest tot 1400», in : *Naamkunde* 1983 (30), p. 79-143.

Claes, F. (1994), *Toponymie van Webbekom. Nomina geographica Flandrica*, Leuven, 1994.

Devos, M. (2002), «Betekenis en motivering van enkele diernamen in de microtoponymie», in : Naamkunde 34 (2002), p. 205-224.

Dittmaier, H. (1963), *Rheinische Flurnamen*. Bonn.

Gysseling, M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*, I-II, Tongeren.

Kempeneers, P. (1982), *Hydronymie van het Dijle- en Netebekken*, 4 delen. Proefschrift Leuven, 1982.

Kempeneers, P. (1983), «Hydronymie van het Dijle- en Netebekken. Samenvatting», in : *Naamkunde* 15 (1983), p. 5-95.

Marijnissen, A. (1994), «Limburgse Familienamengeografie», in : *Mededelingen van de VLDN*, 1994.

Mennen, V. (1992), *Van Vriesput tot Klein Duitsland. Acht eeuwen Lommelse plaatsnamen.* Publicaties van de v.z.w. Museum Kempenland, nr. 10.

Mennen, V. (2003), «Landschap en bewoning in en rond Herk-de-Stad in het licht van de plaatsnamen», in : *Mededelingen VLDN* 5 (2003), p. 43-70.

Molemans, J. (1973), «Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad», in : *Naamkunde* 5 (1973), p. 270-332.

Molemans, J. (1976), *Toponymie van Sint-Huibrechts-Lille. Nomina Geographica Flandrica*, Leuven-Brussel, 1976.

Molemans, J. (1982), *Zonhoven. Historisch-naamkundige studie*. Uitgegeven door het Gemeentebestuur.

Molemans-Melotte, (1979), *Toponymie van Valkenswaard*. Uitgegeven door de Stichting Brabants Heem. Monografie I.

Stinissen, J. (1998), *Geschiedenis van Peer in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*. Peer, 1998.

Van Keymeulen, J. (2001), «De 430 frequentste Vlaams-Brabantse namen», in : VAN DE STREEK. *Dialectenboek* 6. Stichting Nederlandse dialecten, Groesbeek 2001, p. 285-302.

Van Loon, J. (1981), *Morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenamen,* Handzame, 1981.

Afkortingen

AM	Archief van de Voogdij Mol.
ARAB	Algemeen Rijksarchief van België.
AV	Abdijarchief van Averbode.
KAB	Kerkelijk Archief van Brabant.
LCH	Rijksarchief van Luik. Chambre de Comptes.
RAH	Rijksarchief van Hasselt.
SL	Schepenbank van Lummen. Buitenbank.
SLH	Schepenbank van Lummen. Heerlijkheid Lummen.

Vic MENNEN

Tautologische samenstellingen van hydroniemen op *Beek*

0. Inleiding

De waternaam *Ra(n)sbeek* is vrij goed vertegenwoordigd in Brabant en daarrond. Hij wordt doorgaans verklaard als «beek van de raaf» (TW 823), «beek van een man genaamd Raaf» (Tavernier-Vereecken 18, 486) of nog «beek waar daslook groeit» (Carnoy 1939, 479; TW 825).

Geen enkele van deze verklaringen voldoet. Van de eerste kan men zich afvragen wat het verband is tussen een vogel en een waterloop. De tweede veronderstelt een eigendomsrelatie, die misschien opgaat voor land, weide of bos, maar onwaarschijnlijk is voor een beek. De derde tenslotte, is weinig waarschijnlijk als men weet dat daslook (*Allium ursinum L.*) vooral een (loof)bosbewoner is (De Langhe & al. 824).

Daarenboven houden bovenstaande verklaringen geen rekening met het feit dat het «determinans» van deze waternaam als zelfstandig hydroniem bestaat, o.a. de *Rems* in Duitsland.

1. De structuur van hydroniemen op *beek*

Bij deze hydroniemen wordt het eerste deel doorgaans beschouwd als een determinans. Er bestaan nochtans talrijke voorbeelden van dit «determinans» als volwaardig hydroniem. Met andere woorden, hydroniemen op *beek*

zijn dikwijls tautologisch, en hun uitgangen kan men dus beschouwen als een latere toevoeging door nieuwkomers, doorgaans omdat die het eerste deel niet (meer) aanvoelden als een waternaam.

2. Een tautologische structuur van hydroniemen op *beek*

Het eerste element van samengestelde hydroniemen op *beek* is dikwijls een prehistorische waternaam. Latere bevolkingsgroepen (i.c. Germanen, Van Durme 2003, 268) hebben dikwijls dit hydroniem niet als zodanig aangevoeld [1], waardoor ze er een «verklarende» waternaam toegevoegd hebben, onder andere *beek*. Het eerste deel werd alsdan dikwijls gereïnterpreteerd.

De structuur van deze hydroniemen wordt duidelijk als er doubletten «hydroniem» – «samengesteld hydroniem» bestaan. We geven hier enkele interessante voorbeelden.

2.1. Bar – Barbaise

Bar (Ar)

VII-VIII (or. ?) *Bairo*; 973 (or. ?) *fluvius Bar* (Nègre 129)

IE **bhar-* (Gysseling 1982, 40)

Barbaise (Ar)

± 889 K XVIII *Berbacis* (Devroey 38); 1228 *Barbaise* (Nègre 619)

[1] Dit gegeven onderstreept het «progressief» karakter van het Germaans en het «konservatief» karakter van het Belgisch. Al in de 2de eeuw v. Chr., tijdens de eerste Germanisering, moet het Belgisch talrijke distinctieve trekken vertoond hebben t.o.v. het Germaans, en kan het aldus beschouwd worden als een echte «substraattaal».

De uitleg van Nègre (*Romeinse persoonsnaam Barbatius + a*) is weinig waarschijnlijk. Variante IE **bher-* (Gysseling 1982, 40).

2.2. Belle – Bellebeek

Belle (PdC)
IE **bhaliā* < *bhal-* «schitterend, wit» (Gysseling 1982, 39). Een andere *Belle* (966 (or. ?) *Belane* < IE **bhal-anā*) is een zijrivier van de Boutonne (Deux-Sèvres) (Nègre 296).

Bellebeek (Herne VB)
1770 *Belle beke* (Van Echelpoel, nr. 121)
De bovenloop van deze beek heette ook *Horlebeek* (zie verder)

2.3. Hours – Horlebecq

Hours (Hoves-Graty Hg)
1395 *Hours* (Nachtergael 277)
Stamt af van *Horle* door metathese en geïntercaleerde «d» (*hol(d)re*) (Gysseling 1984, 11-12) en Romaanse vocalisering (*hour(s)*). De *Hörle* (1348 *Hurle* Faust 36) is een zijrivier van de Lahn (Hesse).
Hetzelfde hydroniem is misschien *Kerle* (Rh-P) (1224 *Keirle* TW 559) met onverschoven Anlauts-k.

Horlebecq (Hoves-Graty Hg)
1233 *herlebeke* (Matthieu 361-362); 1292 *Gérars de Horlebeke* (Verriest 118)
IE **Kar-ilā* (Gysseling 1982, 50) of **Kar-alā* (Gysseling 1983a, 42).
Dezelfde naam te Marcq (Hg) – Herne (VB) (1466 *holdrebecque* PWB 26, 239). Ook nog :
Horlebaix (Lessenbos Hg)

Holderbeek (Sint-Martens-Lierde, Schorisse OV) (1275 *Ernous de le Holrebeque, Holrebeke*; 1360 *Gerard de Holrebecque* WFN 616)
Harelbeke WV (1042 K XId *Herlebecca*, 1070 *Herlebecce* TW 449).

2.4. Ittre – Itterbeek

Ittre (WB)
877 K XV *Iturnam*; 1112 K XV *Iterna* (TW 538)
IE **ait-* «helder» > **Iturnā* (Gysseling 1982, 52; Gysseling 1983b, 20)

Itterbeek (Dilbeek VB)
1164 K s.d. *Desiderio de Itterbecca* (De Marneffe 181-182); 1165 K 1652 *Desiderius de Jterbeck* (RN5, f° 43r)
De beek draagt nog steeds dezelfde benaming.
Waarschijnlijk eveneens :
Itter of *Itterbeek* te Neerglabbeek (Molemans 4)

2.5. Jette – Jabbeke

Jette (B)
1108 *Jetha* (TW 542)
IE **ajat-* > *Jatiā* (Gysseling 1982, 53)

Jabbeke (VW)
1003 K ± 1150 *Iatbeka*, 1069 *Iabecca* (TW 540)
Ook :
Jabeek (NL) (1144 *Iabeche* TW 540)

2.6. Mark – Marbecq

Mark (Marcq Hg)
1219 *Marka* (TW 664)

IE **mar-kā* «uitbuigend» of «moerassig» (Gysseling 1983, 172)

Eveneens :

Maarke-Kerkem OV (1063 *Marcam* TW 645)

Marche (zijrivier Sennette, WB) (1155 K ± 1280 *Markam* TW 660)

Marke (Kortrijk WV) (1195 *Marca* TW 664)

Marbeck (Wf)

X *Marckapu* (TW, 659)

IE **Mark-apā* (Gysseling 1983, 172); latere substitutie *-apā* > *-bach* (Dittmaier 37)

2.7. Pede – Putbeek

Pede (Dilbeek VB)

1144 K XVIII *Pethe*; 1155 K XV *Pedhe* (TW 788)

IE **peit-* : «slijk» > **Pitā* (Gysseling 1983, 176)

Putbeek (Leerbeek VB)

1310 *Pedebeke* (Denys 2003, 47)

Ook :

Pidebecq (Ostiches Hg) (Loicq & Michel 275)

Piebecq (Braine-le-Comte Hg) (1480 *Puttebecq*, 1601 *Piedbecq* Roobaert 2006, 16-17)

2.8. Rems – Ra(n)sbeek

Rems (BW)

1080 *Ramesdal*; 1292 *Ramse* (Schmid 92)

IE **Ram-asā* (Gysseling 1983, 168). Bijrivier van de Neckar. Misschien ook *Ranse* (Waulsort Na) (1206 *Ranse* TW 825) een plaatselijke benaming van de Maas ?

Rasbeek (SPK VB)

1339 *ransebecke*; 1497 *ransbeeq* (Roobaert 1995, 261-262)
Ook nog :
Ranbecq (Zullik Hg) (± 1208 *ramesbeche* Delporte & Roobaert 2008; 1409 *ransbecq(ue)* Yernault);
Ransbeek (Gooik VB) (1596 *ransbeke* Lindemans 1931, 251);
Ransbeek (Neder-Overheembeek VB)
Ransbeche (Ohain WB) (1227 *Ransebeca* Verbesselt 130);
± 1177 *Rammesbeca* TW 823 (arr. Oudenaarde OV);
Ransbeek (Sint-Antelinks OV) (966 K XV *Ramnesbecca*; 1179 *Ramsbecca* TW 824);
1286 *Rambise* CC 629 (Samme-Feluy ?);
1185 K s.d. *Ramesbeke* D4865 (rond Lombise Hg).
Verder :
Ramsbeek (Goetsenhoven VB) (XIV *raempsbeke* Kempeneers 93);
Ransbeek (Kampenhout VB) (1482 *Ransbeke* Kempeneers 93);
Ransbeek (Overijse VB)

2.9. Schie – Schibbeek

Schie (ZH)

1162 *Scie* (TW 782)
IE **Skewā* (Gysseling 1982, 47).
Zie ook Ouwerschie (TW 782) en Schiedam (1275 *Scyedam*).

Schibbeek (Herne VB)

1219 *Leskibieke*; 1224 *Skibeke* (TW 897)
De gewone uitleg «scheid-beek» (Billiet 1955, 159) is niet overtuigend. Waterlopen dienden algemeen als grens; deze benaming is dus niet distinctief genoeg. De *Scheid-*

beek te Zottegem is een recente (19de-eeuwse) benaming (Van Durme 1999, 158).

2.10. Sure – Sauerbach

Sûre/Sauer (Lx)
370 K X *Sura* (TW 890)
IE **sew-er* > *Sūrā* (Gysseling 1983, 174)

Sauerbach (Hs)
780/81 *Soraha* (Sperber 90)
Latere substitutie van *-aha* door *-bach*.

2.11. Ware – Waarbeek

Ware (Beerst WV)
1222 *Waram* (TW 1045)
IE **Warā* (Gysseling 1983, 164)

Waarbeke (OV)
1079 *Warbecca* (TW 1030); ± 1115 *Walt(er)i de Wartbecca* (Roobaert 2004, 30)

3. Andere tautologische hydronymische samenstellingen op *beek*

Van talrijke andere hydroniemen op *beek* wordt het nu duidelijk dat het eerste deel een prehistorische waternaam is. Hier volgen een aantal voorbeelden.

Abeiche (Eigenbrakel WB)
1160 (or.?) *Hadbeke*; 1233 K ± 1350 *Habbeke* (Bonenfant 69); 1331 *Habecke* (Pierret 39)
IE **khab-* (Gysseling 1982, 45-46), met Germaanse verschuiving k > h.

Ook :
Habbeek (Herfelingen VB) (1317 *Claus de Habbeke* SW 617; 1320 *Claus de Habeke* SW 669);
Habay-la-Neuve (L) (1217 *Habay* Herbillon 66)
Met onverschoven «k» :
Kabbeek (Brussegem VB) (1484 *cabbeke* Lindemans 1967, 37)[1];
Kabbeek (Pollare OV) (1734 *Kabbeke* De Brouwer 178);
Kabbeek (Tienen VB) (1412 *Cabbeeck* De Ridder 5; Carnoy 1927, 76);
Cabbecq (Rebecq WB) (1496 *le Kabecq* Denys 2002, 218);

Bollebeek (Asse VB)

1106-10 *Bolenbeca, Bolebeca*; 1117 *Bolenbeke*; 1130-51 *Bolenbeka* (TW 160)
Waarschijnlijk niet Mnl. *bul* = «stier» (Wauters, I, 533-536) maar IE **bhalanas* > *bholnas*, bij *bhal-* «glanzend» (Gysseling 1983a, 55). Dus «de glanzende, schitterende beek».
Ook :
Bollebeek (Hove A) (± 1280 *Bolenbeke* Kempeneers 81)

Borre Becque (PdC)

1174 K ± 1275 *Borre*; 1193 *Borres* (TW 167)
IE **bharn-* (Gysseling 1982, 40). De naam *Borrebeek* dateert pas uit de 18de eeuw; stroomafwaarts heet deze waterloop nog steeds de *Bourre*.

Clabecq (WB)

1183 *Glabbec*; 1215 *Gladbeca* (TW 235)
IE **gheladh-* (Gysseling 1982, 49)
Ook :
Glabbeek VB (1139 K ± 1250 *Gladbeke* TW 407)

[1] Duidelijk de oude benaming van de *Amelgembeek*, naar het oude domein van de abdij van Lobbes (TW 53).

Glabach Lx (776-777 K ± 1222 *Gladebach* TW 407)
en de talrijke Duitse *Gladbach* (TW 407-408).

Dilbeek (VB)

1075 *Dedelbeccha*; 1170 *Dilbec*; 1187 *Dilbeke* (TW 272)
IE **dheidh-* : «schitterend» > **Dhidh-ilā* (Gysseling 1982, 42). De kleine bijbeek van de Itterbeek heet nog steeds de *Dilbeek* (PWB 6, 273).

Duisbeke (Mater OV)

1063 *Dusbeccam* (TW 289); 1150 K s.d. *Dusbeca* (D1204)
IE **dhūsā* (Gysseling 1982, 44)

Gaasbeek (Lennik VB)

1182 K s.d. *Berneri de Gassebecca* [1]; 1196 *Egidii de Gasbeca* (TW 385); 1196 K 1652 *Aegidi(us) de Gaesbeke*, *Aegidio de Gaesbec* (RN 5, f° 169r)
IE **(a)ghas-* : «uitbuigend» > *Ghās-anā* (Gysseling 1982, 52). Oude benaming van de *Molenbeek*, die een grote bocht maakt aan het centrum van het dorp (PWB 22, 96-97)
Ook :
Gaasbeek (Hombeek A) (1491 *Gaesbeke* De Ridder & Lindemans 29)

Herbecq (Saintes WB)

1181 K 1652 *Hartbeec* (RN 5, f° 83r); 1184 *Johannes de Hardbecca* (TW 477); 1184 *Hardbeccam* (D3150)
IE **Kar-itā* (Gysseling 1982, 50)
Ook :
Harbke Mg (XIa *Herdbeki* TW 448);
Herbais (Piétrain WB) (1160 K s.d. *Harbais* D168; 1197 K XV *Harbais* TW 477);
Herbecques PdC, op de Leie;

[1] A. Wauters, «Analectes de Diplomatique», in *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 4e serie, XIII, p. 166-167.

Haarbeek (Opheilissem VB) (1280-90 *herbeke, herbeeke* Draye 126)

Humbeek (Marcq Hg)

1208 *Arnoldus de Humbeka* (AG, k I, n° 50); 1219 *Humbeke* (CC 828; TW 524)

Niet Germaans **hunu-baki* «honingkleurige beek» (TW 524), maar IE **kewen* > *keun* «schitterend» (cf. Nl. *honing*) (Gysseling 1982, 47; Van Durme 2003, 354). Latere overgang nb > mb. Oude benaming van de Royan.

Ook :

Himbeek (Tollembeek VB) (1218 *timbieke, tinbeke*[1]; 1240 *tinbeke, humbeke*[2])

Himbeek (Herne VB) (1339 *timbecke* Billiet 1955, 94);

Thienebecq (Saintes WB) (1346 *fief de Thienebecque* Ruelle 28; 1477 *thienbecque* Delporte & Roobaert 2001, 151);

Hombeek A (995-1010 K ± 1150 *Honbeke* TW 506);

Humbeek (Overboelare en Viane OV) (1214 *Hunebeke* TW 524);

Humbeek VB (1148 *Humbeca*[3]; 1263 *Honebeke*, Van Loey 77)

Iesbecq (Rebecq WB)

1292 *Gillion d'Yezebeke* (Verriest 118); 1310 *Lizebeth Dyesebecke* (Denys 2003, 46); 1550 *Rieu d'Yzebeek* (Tarlier & Wauters 168)

Zijbeek van de Zenne. IE **ejes-* > *Eis-ā* (Gysseling 1982, 53)

[1] Rijsel, Archives départementales du Nord, 36 H 67/734a en 740.

[2] Rijsel, Archives départementales du Nord, 36 H 405/5265.

[3] F.L. Van Den Wyngaert, «Het ontstaan van het Sint-Romboutskapittel te Mechelen», in *Handelingen van de koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, XLVIII, 1974, p. 68-69; F. De Ridder, J. Lindemans, *Antwerpse Plaatsnamen II Hombeek*, Leuven-Brussel 1947, p. 11, dateren 1150.

Kelsbeek (Sint-Truiden Lb)

1216 *Kelsbeke* (Kempeneers 87)

IE **kal-isā* (Gysseling 1982, 48)

Ook :

Hellebecq Hg (1095/96 K ± 1155 *Helesbeca* TW 470; Milis 4; 1115 *Helsb(ecca)* TW 470) aan de Sille;

Hellebeek (Grimbergen VB) (1287 *Helbeke* Bonenfant 258).

Het eerste deel **kal-* schuilt in *Honskalle* (Sint-Pieters-Kapelle VB) (1339 *honskal*; 1357 *hontscalle* Roobaert 1995, 134). Wegens de afwezigheid van Umlaut is er geen verband met *kelle* < lat. *canalis*.

Kersbeek (VB)

1139 *Kyersbeche*, 1204 *Cersbeche* (TW 560)

IE **keras-* (Gysseling 1983a, 55)

1159 *Sigerus de Kersebeche* (onbekend) (D1928)

Ook :

Kersbeek (1480 *Camp de la Kersbecq* = Rieu ceriseau 1390 *Sereseau*) te Braine-le-Comte Hg (Roobaert 2006, 17-19)

Keurebeek (Sint-Kwintens-Lennik, Wambeek VB)

897 K XV *Curenbeke* (Van Dessel 108); 1208 *Corenbeke* (TW 561); 1347 Curebeke (PWB 22, 144); 1604 *Curenbeke* (PWB 22, 417)

De Keurebeek of Wambeek vormt de kern van het dorp (PWB 22, 309). IE **kewer-* > *keur-* (Gysseling 1982, 47)

Lembeek (Halle VB)

1108 *Lembecha*; 1119 K ± 1250 *Lembeca, Lembecca* (Miraeus & Foppens 678; TW 605); 1185 K 1652 *Lendbeca, Lendbec* (RN 5, f° 116r)

Waarschijnlijk IE **(s)lei-* > **Leima* (cfr. Nederlands «slijm, leem») (Pokorny 662; Kluge & Mitzka 656; Gysseling 1983, 177). Latere reïnterpretatie als Germaans

laima : «leem» of *lindō* : «linde» (TW 605). De benaming slaat misschien op de *Zenne*.

Libbeek (Borchtlombeek VB)

1174 K 1652 *apud Litbecam* (RN 5, f° 64v); 1416 *libbeke* (Lindemans 1952, 19)
Waarschijnlijk IE **alet-* > *lit-* (Gysseling 1982, 56)
Oude benaming van de Voordbeek (Lindemans 1952, 19)
Ook :
Lebbeke (O-V) (1003 *Lietbeka* TW 599);
Lubbeek (VB) (1159 *Lithbeche* TW 639)

Linkebeek (B)

1190 *Linkebeke*; 1221 *Linkenbeca*; 1222 *Lenkenbeca* (TW 621)
Niet Germ. *hlanku-* «krom» (TW 621), maar IE **(a)lek-* met nasaalinfix > **Lenkia* «de uitbuigende» (Gysseling 1982, 57). Ligt in een opvallende bocht van de beek.

Lisbecq (Hove Hg)

1261 *Gossiaus del Liesebeke* (CC 328); 1298 *Willaume de le Lizebieke* (CC 186)
Het eerste deel is het hydroniem *Lies* < IE **Alisā* (Gysseling 1982, 57)
Ook :
Liezebeek (Herne VB) (1310 *Margrete delle Lizebecke* Denys 2003, 46; XV *lizebecque* Billiet 1955, 124)

Maasbeek (Oostkamp WV)

888 K 961 K XII *Marsbeke* (TW 646)
IE **Mar-isā* (Gysseling 1983, 171)

Mallerbach (Mallendar Rh-P)

959 *Malandram* (TW 655)
IE **Mal-andhrā* (Gysseling 1983, 171)

Marbais (WB)

1125 *Marembais*; 1112-36 *Marebaco* (TW 659)
IE **Mar-anā* (Gysseling 1983, 172)

Mehlenbach (Bad Godesberg NW)

798 K Xa *Melanbach* (TW 679)
IE **Mel-inā* (Gysseling 1983, 171)
Ook :
Mehlenbach (Trier) (720 K ±1103 *Melina, Milina* TW 679);
Mijlbeek (Aalst OV) (1110 *Milebecche* TW 698)
Variante IE **Mel-isā* > *Milst* (Marcq Hg) (1250 K s.d. *Mijls*[1]; 1477 *Mils* Arnould 466)

Merelbeke (OV)

1101 K XIIIa *Merlebeke*; 1108 *Merlebecca* (TW 687)
IE **Mar-ilā* (Gysseling 1983, 172)
Ook :
Merlebach Lx (960 *Merelebach* TW 689)

Muylebeek (Tollembeek VB)

±1117 *arnoldus de molenbecca*; 1234 *Laurentio de Moulenbeke* (Roobaert 2004, 21, 30)
Oude benaming van de *Elfkensmeersbeek*, een zijbeekje van de Mark. Er is daar nooit een watermolen geweest. Dan wsch. IE **Molanā* < *Malanā* < *amal-* «uitbuigend» (Gysseling 1983a, 41).

Olewigbach (Trier)

1038 *Oliuia*; 1202 *Oleuia* (TW 761)
IE **Ala-wiā* (Gysseling 1982, 57)

Orbais (WB)

1116 K XIII *Orbais* (TW 769)

[1] Archief abdij Grimbergen, AG, K II, 138V.

IE **(a)rap-* (Gysseling 1983, 166)
Orp WB (1139 K XIIb *Hadorp*, *Adorp* TW 771) < IE **Ar-apā*, met duister eerste deel (Herbillon 122)
Orbais (Marne) (849 (or.?) *Orbacense*; X *Orbacis*; ± 1300 *Orbaiz* Nègre 443)

Pennebeek (Elsene B)

1202 *Pennebeke* (TW 790)
IE **Paniā* (Gysseling 1983, 177)
Ook te Edingen Hg (1449 *pennebecque straete* Billiet 1972, 488; 1503 *Claes de Penebek* Tytgat 478).
Venepe WV (1138-53 *Venepe*) < **Pani-apā* (Gysseling 1983a, 42).

Rosbach (Keulen NW)

1138-40 *Rospen*; 1174 *Rospo* (TW 861)
IE **ras-apā* (Gysseling 1983, 168). Latere substitutie *-apā* > *-bach*.
Ook :
Rebais SM (XId K XII *Resbacis* TW 827);
Rebaix Hg (1119 *Rosbais*; 1134 K XV *Resbaco* TW 827);
Rebecques PdC (1084-92 K ± 1215 *Resbecca* TW 827);
Robecq PdC (1104 K XII *Rosbeccam* TW 849);
Rebecq WB (877 K XV *Rosbacem*; 897 K XV *Rosebache* TW 827);
Roosbeek VB (1154 K ± 1250 *Resbais*; 1176 *Rosbas* TW 860);
Rozebeek OV (1108 *Rosbecca* TW 867);
Roubaix Nord (1122 *Rosbays*; 1126 *Resbais* TW 864)

Scaubecq (Wannebecq en Opzullik Hg)

1116 K XIId *Scalbeccha* (TW 893)
Niet Germ. *skaldu* «iris», maar IE **(s)kal-* (Gysseling 1982, 48)
Ook :

Scaubecq (Soignies Hg) (1365 *Escaubecke*, 1453 *Escaubecq*) (Roobaert 2006, 20)

Schaarbeek (B)

1120 K XIIId *Scarenbecca* (TW 893)

IE **(s)kar-anā* (Gysseling 1982, 50)

Sibbeek (Lennik VB)

1242 *Theodoricus de Sitbeke*, *Hopsibeke*; 1247 *Zitbeke*; 1330 *Zibeke*; 1338 *Ziebeke* (PWB 22, 168-169, 170)

IE **sej-et* (Gysseling 1983, 174)

Sterrebeek (VB)

1173 K s.d. *Stertbeke* (D2238); 1197 *Stertbeca* (TW 938)

IE **(s)tar-* «uitbuigend» (cf. Nl. *staart*) (Gysseling 1982, 44; Gysseling 1990, 465)

Ook :

Stierbecq (Tubize WB) (1231 *Sterbeke* Carnoy 1940, 547; 1604 *Stierbecq* Van Durme & Roobaert 113)

Thorembais (WB)

1172 *Torembaiz* (D5959); 1177 *Torenbas* (TW 962)

Niet Germ. *Þurnu-* «doorn», maar IE **tur-inā* (Gysseling 1982, 43)

Ook :

Dworp (VB) (± 1000 K XV *Tornepe* Lindemans & Theys 19; 1138 *Tornepia* TW 294). **Turnapā* «in een bocht van een beek», bij IE **teur-*, «uitbuigend» (Gysseling 1982, 43)

Velpen (Halen, Li)

741 K XIa *Felepa* (TW 1001)

IE **Pelwapā* (Gysseling 1982, 40)

Op de rivier *Velp* (Kempeneers 59)

Vilebeek (Edingen Hg)

1224 *Gerinus de Willebeke* (Vanhollebeke 22); 1234 *Iohannes de Vilebeke* [1]
IE **pel-a* (Gysseling 1982, 39)
Ook :
Vijlbeek (Kester VB) (1313 *Jehans de Vilebeke* SW 587);
Velpke (Braunschweig, Niedersachsen) (XIIb *Vilebeke* TW 1001)

Vleterbeek (Westvleteren WV)

875 K 961 K XII *Fleterna* (TW 1021)
IE **Platrinā* (Gysseling 1982, 39)

Wersbeek (VB)

1140 K s.d. *Warscebeke* (D4075); 1192 *Warsbech* (TW 1063)
IE **War-isā* (Gysseling 1983, 164)

Wisbecq (Saintes WB)

1187 K 1652 *N de Wisenbeca* (RN 5, f° 133r); 1214 *Sigerus de Wisenbeka* (CC 783)
IE **wej-es* (Gysseling 1983, 163; Roobaert 1999, 138-141)
Wezembeek (VB) (1141 *Wisenbeca* D4348; 1154 *Wisenbeche* D3919);
Wiseppe (Meuse) op de Wiseppe < IE *wej-es-apā* (Gysseling 1983, 163)

Zierbeek (Lennik VB)

1173 K s.d. *Sifridus de Sirebeke* (D2240); 1238 *Stephanus de Zirenbeke* (Wauters 129)
IE **Sej-erā* (Gysseling 1983, 174)

Zonnebeke (WV)

1072 *Sinnebecche* (TW 1104); 1114 *Sinnebeca* (D244)
IE **Sunjā* (Gysseling 1983, 175)

[1] Rijsel, Archives Départementales du Nord, 36 H 277/4425.

4. Besluit

Vele hydroniemen op *beek* zijn tautologisch, d.w.z. dat het eerste deel van de samenstelling al een hydroniem is. Het lijdt geen twijfel dat talrijke hydroniemen op *beek* (in België en Nederland), *Bach* (tenminste in Duitsland en Luxemburg), *becq*, *baix* (in Wallonië, Frankrijk en een deel van Zwitserland) van dit type zijn.

De studie van deze hydroniemen leidt ook tot interessante inzichten over toponiemen zoals de plaatsnamen op *bise* in Frankrijk (*Soubise*, *Orbise*...), die waarschijnlijk het Romaanse resultaat vertegenwoordigen van *bakja* volgens dezelfde evolutie als de hydroniemen op *bize* en *bise* die men in België vindt (vb. *Tubize*).

5. Bibliografie en afkortingen

ACAE	Annales du Cercle Archéologique d'Enghien
ACAS	Annales du Cercle royal d'histoire et d'archéologie du Canton de Soignies
AGKEB	Annalen van de Geschiedkundige Kring Edingen-Brabant
A	Antwerpen
Ar	Ardennes (Fr)
B	Brussel
C.R.H.	Commission Royale d'Histoire
D	Thesaurus Diplomaticus, Louvain-La-Neuve, 1997
ESB	Eigen Schoon & De Brabander
HCTD	Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie
Hg	Henegouwen
HOLVEO	Het Oude Land van Edingen en Omliggende
Hs	Hesse (Du)
IE	Indo-Europees

K	kopie
Li	Limburg
Lx	Luxemburg
Mg	Magdeburg (Du)
NL	Nederlands Limburg (Nl)
NW	Nordrhein-Westphalen (Du)
OV	Oost-Vlaanderen
PdC	Pas-de-Calais (Fr)
RN5	Rijksarchief Beveren-Waas, abdij Ninove, 'Chronotaxis' van Godfried van Elshoudt, 1652
Rh-P	Rheinland-Pfalz (Du)
s.d.	zonder datum
SM	Seine-et-Marne (Fr)
VB	Vlaams-Brabant
WB	Waals-Brabant
Wf	Westfalen (Du)
WV	West-Vlaanderen
ZH	Zuid-Holland (Nl)

ARNOULD, M.-A., *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIVe – XVIe siècle)*, Bruxelles, C.R.H., 1956 (= Arnould)

BILLIET, R., *Toponymie van Herne*, Brussel, 1955 (= Billiet 1955)

ID., «Toponymie van Edingen», in *ESB*, 54, 1971, 201-217, 342-360, 442-456; 55, 1972, 49-61, 484-496; 56, 1973, 383-403 (= Billiet 1971-1973)

BONENFANT, P., *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles (actes des XIIe et XIIIe siècles)*, C.R.H., Bruxelles, 1953 (= Bonenfant)

CARNOY, A., *Origine des noms de lieux des environs de Bruxelles*, Bruxelles, s.d. [1927] (= Carnoy 1927)

ID., *Dictionnaire étymologique du nom des communes de Belgique*, I-II, Louvain, 1939-1940 (= Carnoy 1939-1940)

DEBRABANDERE, F., *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, Amsterdam/Antwerpen 2003[2] (= WFN)

DE BROUWER, J., «Toponymie van Pollare», in *Het Land van Aalst*, 25, 1973, 159-207 (= De Brouwer)

DE LANGHE, J.E., DELVOSALLE, L., DUVIGNEAUD, J., LAMBINON, J., VANDEN BERGHEN, C., *Flora van België, het Groothertogdom Luxem-*

burg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden, Meise, 1988 (2) (= De Langhe & al.)

DELPORTE, L., ROOBAERT, B., «Jean Ansiel, ancien abbé de Lobbes, seigneur de la Laubecq à Saintes en 1477», in *AGKEB*, 2, 2001, 137-156 (= Delporte & Roobaert 2001)

ID., «Un acte inédit et non daté d'Englebert d'Enghien pour l'abbaye d'Ename. Analyse, datation et mise en perspective», verschijnt in *ACAE* 42, 2008 (= Delporte & Roobaert 2008)

E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'Abbaye d'Affligem et des Monastères qui en dépendaient*, (Analectes pour servir à l'Histoire Ecclésiastique de la Belgique), Louvain, 1894-1901 (= De Marneffe)

DENYS, R., «Pour une approche du domaine foncier de l'abbaye de Nivelles à Rebecq, un exemple : le censier de 1496», in *AGKEB*, 3, 2002, 189-218 (= Denys 2002)

ID., «Un acte inédit de Wauthier II, seigneur d'Enghien : la charte d'amortissement des biens de la dotation de l'hôpital de Rebecq (1310). Etude diplomatique», in *ACAE*, 37, 2003, 43-58 (= Denys 2003)

DE RIDDER, Fr., «De Familie van Raetshoven», in *Bijdragen tot de Geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant*, 5, 1906, 3-10 (= De Ridder)

DE RIDDER, F., LINDEMANS, J., *Antwerpse plaatsnamen* II : Hombeek, Standaard, Brussel, 1947 (= De Ridder & Lindemans)

DESMEDT, J.J., *Cartulaire de l'abbaye de Cambron*, 1-2, Bruxelles, 1869 (= CC)

DEVILLERS, L., *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru*, 1-4, Bruxelles, 1899-1913 (= SW)

DEVROEY, J.-P., *Le polyptyque et les listes de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes (IXe-XIe siècles)*, C.R.H., Bruxelles, 1986 (= Devroey)

DITTMAIER, H., *Das Apa-Problem*, Leuven, 1955 (= Dittmaier)

DRAYE, H., *De gelijkmaking in de plaatsnamen*, Leuven-Brussel 1943 (= Draye)

FAUST, M., *Rechtsrheinische Zuflüsse zwischen den Mündungen von Main und Wupper*, (Hydronymia Germaniae, herausg. H. Krahe, Reihe A, Lieferung 4), Wiesbaden, 1965 (= Faust)

GYSSELING, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland, I-II*, (Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, VI), Tongeren, 1960 (= TW)

ID., «Prehistorische waternamen», in *HCTD*, 56, 1982, 35-58; 57, 1983, 163-188 (= Gysseling 1982, 1983)

ID., «Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen», in *De Leiegouw*, 25, 1983, 39-58 (= Gysseling 1983a)

ID., «Taalwisseling in de Zuidlimburgse toponymie van de late prehistorie tot in de Karolingische tijd», in J. SEGERS (ed.), *Taalgrensvorming in Zuid-Limburg*, Hasselt, 1983, 19-25 (= Gysseling 1983b)

ID., «Oude toponiemen te Deinze», in *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en van het land aan Leie en Schelde*, 51, 1984, 7-20 (= Gysseling 1984)

ID., «Herbillon (Jules). Les noms des communes de Wallonie», in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 1990, pp. 464-467 (= Gysseling 1990)

HERBILLON, J., *Les noms des communes de Wallonie*, Brussel, 1986 (= Herbillon)

KEMPENEERS, P., *Hydronymie van het Dijle- en Netebekken*, doctorale scriptie, 1-4, s.l. [Leuven] 1982 (= Kempeneers)

KLUGE, F., MITZKA, W., *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Berlin, 1963[19] (= Kluge & Mitzka)

LINDEMANS, J., «De planten in de Zuid-West-Brabantsche toponymie», in *HCTD*, 5, 1931, 203-236 (= Lindemans 1931)

ID., *Brabantse Plaatsnamen XIII Borchtlombeek*, Leuven-Brussel, 1952 (= Lindemans 1952)

ID., *Brabantse Plaatsnamen XIV Brussegem – Oppem en Ossel*, Leuven-Brussel, 1967 (= Lindemans 1967)

LINDEMANS, J., THEYS, C., *Brabantse Plaatsnamen X Dworp*, Leuven-Brussel 1948 (= Lindemans & Theys)

LOICQ, J., MICHEL, J.-H., «Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'Antiquité», in *HCTD*, 68, 1996, 229-380 (= Loicq & Michel)

E. MATTHIEU, «Charte-loi de la commune de Hoves», in *ACAE*, 2, 1886, 361-362 (= Matthieu)

MILIS, L., *De onuitgegeven oorkonden van de Sint-Salvatorsabdij te Ename voor 1200*, Brussel, 1965 (= Milis)

MIRAEUS, A., FOPPENS, J.F., *Opera Diplomatica et Historica*, 1, Leuven, 1723 (= Miraeus & Foppens)

MOLEMANS, J., «De plaatsnamen van Neerglabbeek. Een socio-linguistisch naamkundig onderzoek», in *Naamkunde*, 6, 1974, 1-36 (= Molemans)

NACHTERGAEL, A., «Les fiefs de Hoves», in *Tablettes du Hainaut*, 3, Hombeek, 1957, 225-314 (= Nachtergael)

NEGRE, E., *Toponymie générale de la France. Etymologie de 35.000 noms de lieu*, Genève, 1990-1998, 3 vol. (= Nègre)

PIERRET, J.-M., «Promenade toponymique dans la région de Braine-l'Alleud», in *Association du Musée de Braine-l'Alleud, Glanures au fil du temps : Braine-l'Alleud et son histoire*, 50, Braine-l'Alleud, 2003, 30-51, 53-57, 59 (= Pierret)

POKORNY, J., *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, I-II, Bern-München, 1949-1969 (= Pokorny)

ROOBAERT, B., «De toponymie van Sint-Pieters-Kapelle», in *HOLVEO* 22, 1994, 269-287; 23, 1995, 37-57, 121-142, 185-216, 261-276; 24, 1996, 39-67 (= Roobaert 1994-1996)

ID., «Hydronymes et toponymes dérivés dans la région d'Enghien à Tubize», in *AGKEB*, 1, 1999-2000, 119-199 (= Roobaert 1999)

ID., «De naam Muylebeek (Tollembeek)», in *HOLVEO*, 32, 2004, 19-31 (= Roobaert 2004)

ID., «Le nom de Horlebecq (Hoves-Steenkerque)», in *ACAE*, 39, 2005, 9-16 (= Roobaert 2005)

ID., «Quelques noms de cours d'eau de Braine-le-Comte», in *ACAS*, 39, 2006, 11-21 (= Roobaert 2006)

RUELLE, P., *Actes d'intérêt privé conservés aux Archives de l'Etat à Mons (1316-1433)*, C.R.H., Bruxelles, 1962 (= Ruelle)

SCHMID, A., *Das Flussgebiet des Neckar*, (Hydronymia Germaniae, herausg. H. Krahe, Reihe A, Lieferung 1), Wiesbaden, 1962 (= Schmid)

SPERBER, R., *Die Nebenflüsse von Werra und Fulda bis zum Zusammenfluss*, (Hydronymia Germaniae, herausg. H. Krahe, Reihe A, Lieferung 5), Wiesbaden, 1966 (= Sperber)

TARLIER, J., WAUTERS, A., *Géographie et Histoire des Communes Belges, Province de Brabant – Arrondissement de Nivelles*, t. I, 1869, Bruxelles (= Tarlier & Wauters)

TAVERNIER-VEREECKEN, *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253*, Tongeren, 1968 (= Tavernier-Vereecken)

TYTGAT, J.-P., «Le haut et noble serment des arbalétriers de Monsieur Saint-Jean Baptiste à Enghien», in *ACAE*, 21, 1985, 405-494 (= Tytgat)

VAN DESSEL, R., *Toponymie van Sint-Kwintens-Lennik*, onuitgegeven eindverhandeling KUL, 1936 (= Van Dessel)

VAN DURME, L., *Plaatsnamen te Zottegem en Strijpen*, Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde, *Handelingen*, 9, 2, 1999 (= Van Durme 1999)

ID., «Oude taaltoestanden in en om de Nederlanden. Een reconstructie met de inzichten van M. Gysseling als leidraad», in *HCTD*, 75, 2003, 243-381 (= Van Durme 2003)

VAN DURME, L., ROOBAERT, B., «Enkele specifieke betekenissen van de term cultura – couture – kouter», in *AGKEB*, 1, 1999-2000, 101-117 (= Van Durme & Roobaert)

VANHOLLEBEKE, J.-J., «A propos d'un acte inédit d'Engelbert d'Enghien en faveur de l'abbaye de Grimbergen (1224)», in *ACAE*, 35, 2001, 7-23 (= Vanhollebeke)

VAN LOEY, A., *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw. Fonologie*, Tongeren, 1937 (= Van Loey)

VERBESSELT, J., *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, 1-27, Zoutleeuw, Brussel (= PWB)

VERBESSELT, J., «Langs de taalgrens in Brabant», in *ESB*, 70, 1987, 125-149 (= Verbesselt)

VERRIEST, L., «Documents inédits relatifs aux Sainteurs du Chapitre de Soignies», in *ACAS*, 4, 1909, 100 pp. (= Verriest)

WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles*, Bruxelles, 1852 (Bruxelles, 1981) (= Wauters)

YERNAULT, J.-P., *La Toponymie de la Commune de BASSILY*, onuitgegeven licenciaatsverhandeling, ULB, 1974-75 (= Yernault)

Bernard ROOBAERT

Dialectlexicografie in de zuidelijke Nederlanden : een bibliografie van de regionale en plaatselijke woordenboeken

0. Inleiding

In de zuidelijke Nederlanden is er de laatste tijd een zeer drukke dialectlexicografische bedrijvigheid. Niet alleen zijn er de drie grote regionale dialectwoordenboeken (3 GRW) : het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten* (*WVD*, 1979-), het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (*WBD*, 1967-2005) en het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (*WLD*, 1983-), maar ook worden er heel wat lokale woordenboeken gepubliceerd. De *dialectrenaissance* heeft in elk geval ook Nederlandstalig België bereikt.

De 3 GRW zijn eigenlijk als taalatlassen opgezet : ze zijn thematisch georganiseerd en registreren – begrip per begrip – de dialectwoorden in zoveel mogelijk plaatsen voor een groot gebied. Wegens de relatief beperkte microstructuur van de 3 GRW is het kleinschaliger (regionaal, lokaal) en semantisch fijner lexicografisch verzamelwerk in de amateurwoordenboeken zeer welkom. De 3 GRW en de andere dialectwoordenboeken samen documenteren de oraal overgeleverde woordenschat, die tezamen met de woordenschat van de standaardtaal en de historische woordenschat de basis vormt voor het onderzoek van het Nederlandse lexicon.

Het is de bedoeling in de bibliografie die hierna volgt een zo volledig mogelijk overzicht te bieden van de dialectwoordenboeken die voorhanden zijn voor de zuidelijk-Nederlandse dialecten : d.i. het Zeeuws (Zeeland en Goeree-Overflakkee), het Vlaams (Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen), het Brabants (Noord-Brabant, Antwerpen, Vlaams-Brabant) en het Limburgs (Belgisch- en Nederlands-Limburg). De lijst heeft dus de ambitie de oudere bibliografieën te vervangen, nl. de lijst in Jan Goossens' *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie* (1977, blz. 107-110), aangevuld door Jan Berns in *Taal en Tongval* (1996, blz. 163-173). Het was ook onze bedoeling om de bibliografie die op de website van de 3 GRW wordt bijgehouden (de zgn. ReWo-website = http://fuzzy.arts.kuleuven.be/rewo/) in een papieren versie beschikbaar te stellen. Woordenboeken die zich beperken tot dialectische vaktaal of groepstaal werden niet opgenomen.

De omvang en de kwaliteit van de amateurwoordenboeken zijn erg ongelijk. Een aantal plaatselijke woordenboeken wordt ontsierd door pijnlijk foutieve 'klankinleidingen' of allerlei fantastische etymologieën. Sommige auteurs hadden blijkbaar niet door dat een opleiding in fonetica, fonologie en historische taalkunde onontbeerlijk is voor men zich aan etymologie kan wagen. Voor de werkkracht en nauwgezetheid van vele amateurs moet de wetenschap echter de pet afnemen : heel wat woordenboeken zijn de vrucht van tientallen jaren luisteren en noteren door een plaatselijke dialectliefhebber. We hebben ervan afgezien om de woordenboeken te evalueren en zijn ervan uitgegaan dat elk woordenboek een wetenschappelijke waarde heeft doordat woordvormen

en betekenissen voor een bepaalde plaats of regio werden opgetekend.

De lijst bevat enkel werken die gepubliceerd zijn – heel wat amateurwoordenboeken zijn in eigen beheer uitgegeven en zijn daardoor moeilijk op te sporen. We hopen echter volledig te zijn geweest. Door die werkwijze verdwijnen helaas een aantal interessante typoscripten uit het blikveld. Zo worden er aan de Katholieke Universiteit Leuven dialectwoordenboeken bewaard die als licentiaatsverhandeling zijn geschreven, meer bepaald voor de plaatsen Hamont (L 286, Bernaerts 1963), Hombeek (K 329, Peeters 1965), Lommel (K 278, Jansen 1966), Meeswijk (L 424, Janssen 1964), Meeuwen (L 364, Kelchtermans 1964), Niel-bij-Sint-Truiden (P 213, Smets 1966) en Zonhoven (Q 001, Remans 1965). Het manuscript van Geistingen (L 371a, Henckens 1958), is in de loop der jaren helaas zoek geraakt. Met uitzondering van Hombeek (prov. Antwerpen) zijn het alle idiotica van een dialect in Belgisch-Limburg. Ook aan andere universiteiten zijn tientallen lexicografische scripties geschreven waarvoor dialectwoordenschat is verzameld, maar die studies werden doorgaans niet in woordenboekvorm gepresenteerd.

Een recent verschijnsel is het digitale dialectwoordenboek. Het leek ons echter ondoenbaar om een naar volledigheid strevende lijst van digitale woordenboeken of woordenlijsten te presenteren. We verwijzen hiervoor naar de zoekmachines op het internet zelf.

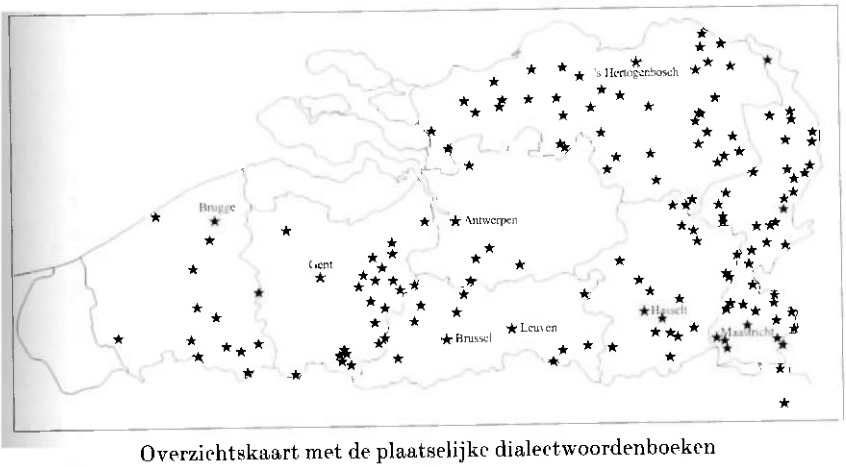
De bibliografie is samengesteld door Jacques Van Keymeulen (voor Vlaanderen), Jos Swanenberg (voor Brabant), Ton van de Wijngaard en Ronny Keulen (voor Limburg); deze laatste bezorgde ook het overzichtskaartje.

1. Indeling van de bibliografie

De bibliografie is ingedeeld in vier delen. Eerst worden de regionale dialectwoordenboeken gepresenteerd – in alfabetische orde naar de naam het betreffende gebied (2.1.). Met regionale woordenboeken bedoelen we woordenboeken die een vrij aanzienlijk geografisch gebied bestrijken, niet de deelgemeenten van een fusiegemeente.

Onder 2.2. worden de plaatselijke dialectwoordenboeken samengebracht, alfabetisch geordend naar de naam van de plaats waarvoor het woordenboek geldt. Na de plaatsnaam volgt tussen haakjes de provincie en het codenummer van het systeem Kloeke-Grootaers. Op die manier kan opgezocht worden voor welke plaatsen een woordenboek(je) voorhanden is; de bibliografie van Goossens en die van Berns waren alfabetisch geordend naar de naam van de auteur.

Bij een aantal woordenboeken wordt in de titel naar een plaatsnaam verwezen (bijv. *Gents Woordenboek*), die tegenwoordig een grote gemeente aanduidt die verschillende deelgemeenten omvat. We hebben ervan afgezien om de namen van de deelgemeenten (met verwijzing) in de bibliografie op te nemen; we verwijzen de gebruiker naar de inleidingen op de woordenboeken om uit te maken welk geografisch bereik een bepaald woordenboek heeft. Er moet dus rekening mee gehouden worden dat een gemeentenaam vroeger een andere (meestal engere) geografische realiteit kan dekken dan nu. Sommige woordenboeken dragen overigens een geografisch wat té ambitieuze titel – zodat enige voorzichtigheid geboden is.

Overzichtskaart met de plaatselijke dialectwoordenboeken

Sub 2.3. volgen dan de etymologische dialectwoordenboeken. Het eerste etymologische dialectwoordenboek is samengesteld in 1996 door em. prof. A. Weijnen. De etymologische woordenboeken komen tegemoet aan een belangrijke wetenschappelijke behoefte. De bibliografie besluit met de referenties van twee handleidingen voor amateurlexicografen (2.4.).

2. Bibliografie

2.1. Regionale dialectwoordenboeken

Antwerpen

Cornelissen, P.J. en J.B. Vervliet (1899-1903), *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*. Gent, Siffer.

Cornelissen, P.J. en J.B. Vervliet (1906), *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen). Aanhangsel*. Gent, Siffer.

Cornelissen, J. (1936-1938), *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen). Bijvoegsel, deel I Turnhout*

1936, deel II-III. Turnhout, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- & Letterkunde.

Zie ook : *Antwerpse Kempen.*

Antwerpse Kempen (prov. Antwerpen)

Goossenaerts, J. (1956-1958). *De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen, een taal-, vak-, geschied-, heem- en volkskundige bijdrage tot de Nederlandse woordenschat.* Gent, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- & Letterkunde. (Kalmthout (K 201) en omgeving.)

Baronie van Breda (prov. Noord-Brabant)

Hoefft, J.H. (1836). *Proeve van Bredaasch taal-eigen of Lijst van eenige in de stad en den lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen, verzameld en toegelicht.* Breda, Sterk.

Belgisch-Limburg

Maasen, M. en J. Goossens (1975), *Limburgs Idioticon. Verzamelingen dialectwoorden («woordenzangen»), van 1855 tot 1902 verschenen in het tijdschrift « 't Daghet in den Oosten».* Tot woordenboek omgewerkt door M. Maasen en J. Goossens. Tongeren, Michiels.

Zie ook : *Haspengouw.*

Brabant (= Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant)

Berns, J.B., H. Brok, P. van Sterkenburg e.a. (1974.), *Brabantse spot- en schertswoorden.* Nijmegen, Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde.

Weijnen, A.A. e.a. (1967-2005), *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel I : Agrarische vakterminologie (inl. en 8 afl.), Deel II : Niet-agrarische vakterminologieën (9 afl.), Deel III : Algemene Woordenschat (inl. en 14 afl.).* Assen/Maastricht, Van Gorcum; Groningen/Utrecht, Gopher.

Zie ook : *Antwerpen, Antwerpse Kempen, Baronie van Breda, Hageland, Kempenland, Noord-Brabant, Meierij* en *Zuidkwartier.*

Frans-Vlaanderen

FAGOO, A., J. SANSEN en P. SIMON (1985), *Dictionnaire Flamand/Français; Français/Flamand.* Dunkerque/Bourbourg, Westhoek-Editions. Les éditions des beffrois/Tegaere Toegaen.

MOEYAERT, C. e.a. (2005), *Woordenboek van het Frans-Vlaams. Dictionnaire du flamand de France.* Davidsfonds, Leuven.

Hageland (prov. Vlaams-Brabant)

TUERLINCKX, J.F. (1886), *Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon.* Gent, Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde. (Streek tussen Diest, Tienen, Leuven en Aarschot.)

CLAES, D. (1904), *Bijvoegsel aan de Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon.* Gent, Siffer.

Haspengouw (prov. Belgisch-Limburg)

RUTTEN, A. (1890), *Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon.* Antwerpen, Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde; Boucherij. (Hoofdzakelijk Borgloon (Q 156) en omgeving.)

RUTTEN, A. (1904), *Bijvoegsel aan de Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon.* Antwerpen. Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde; Boucherij. (Hoofdzakelijk Borgloon (Q 156) en omgeving.)

Kempenland (prov. Noord-Brabant)

DE BONT, A.P. (1958), *Dialekt van Kempenland, meer in het bijzonder d'Oerse taol, dl. II : Vocabularium.* Assen, Van Gorcum. (Zie voor de plaatsen die met 'Kempenland' bedoeld worden : dl. I : Klank- en vormleer.) (Oerle (L 224) en omgeving.)

HOPPENBROUWERS, C. (1996), *De taal van Kempenland, van ààrbätte tot zwiemele.* Eindhoven, Kempen. (Westerhoven (L 280) en omgeving.)

Limburg (= Belgisch-Limburg en Nederlands-Limburg)

WEIJNEN, A.A., J. GOOSSENS e.a. (1983-), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten.* Assen, Van Gorcum; Groningen, Gopher.

Zie ook : *Belgisch-Limburg, Haspengouw* en *Nederlands-Limburg.*

Meierij (prov. Noord-Brabant)

HEEROMA, K. (uitg.) (1968), *Brabants uit de 18de eeuw. De Meierijse woordenlijsten van J.L. Verster.* Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

SWANENBERG, C. en J. SWANENBERG (1996), *Eige grèij, 'n Meijerijs woordenboek*. Enschede, Van de Berg. (Rosmalen (L 144), Nuland (L 145), Berlicum (L 147), Den Dungen (L 148) en omgeving.)

SWANENBERG, C. en J. SWANENBERG (2000), *Vergeete grèij. Aanvullingen op Èige grèij*. Enschede, Van de Berg.

SWANENBERG, C. (2003), *Wie wè bewaort diej he' wè*. Enschede, Van de Berg.

Nederlands-Limburg

PRIKKEN, P. (1994), *De taal van de Maas. Woordenboek Nederlands-Limburgs*. Sittard, C&C Euregio.

Nederlandstalig België

CLAEYS, H. J. (2001), *Vlaams Dialectenwoordenboek*. Antwerpen, Artus.

GEZELLE, G. en J. CRAEYNEST (1907-1909), *Loquela*. Taalkundig maandblad door G. Gezelle uitgegeven van 1881 tot 1895; tot woordenboek omgewerkt door J. Craeynest. Amsterdam, Veen. Derde druk : Tielt/Amsterdam, Lannoo/Veen, z.j. [1946].

Loquela bevat niet alleen woorden uit West- en Oost-Vlaanderen, maar ook uit andere provincies.

SCHUERMANS, L.W. (1865-1870), *Algemeen Vlaamsch Idioticon*. Leuven, Van Linthout. *Bijvoegsel aan het Algemeen Vlaams Idioticon*. Leuven, Fonteyn, 1883. Herdruk met inbegrip van het bijvoegsel : Torhout, Flandria Nostra, 1984.

Noord-Brabant

DANIËLS, W. (2005), *Brabants mooiste woord*. 's-Hertogenbosch, Gianotten, Van Piere en Adr. Heinen.

MANDOS, H. en M. MANDOS-VAN DE POL (1988, 1992[4], 2003[6]), *De Brabantse Spreekwoorden. Uitdrukkingen in Brabant gebruikt en opgetekend*. Waalre, Hein Mandosstichting. Vierde, verbeterde en uitgebreide druk : Waalre, Hein Mandosstichting. Zesde, verbeterde druk : Zaltbommel, Kempen.

Zie ook : *Baronie van Breda, Kempenland, Meierij* en *Zuidkwartier*.

Oost-Vlaanderen : zie Waasland en Zuid-Oost-Vlaanderen

Vlaams-Brabant : zie Hageland

Vlaanderen (= Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen)

DEVOS, M. e.a. (1979-), *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*. Gent/Tongeren, Michiels.

Zie ook : *Frans-Vlaanderen, Nederlandstalig België, Waasland, West-Vlaanderen* en *Zuid-Oost-Vlaanderen*.

Waasland (Oost-Vlaanderen)

JOOS, A. (1900), *Waasch idioticon*. Gent/St.-Niklaas, Siffer/Strijbol. Herdruk : St.-Niklaas, Danthe, 1979.

West-Vlaanderen

DE BO, L. (1873), *Westvlaamsch idioticon*. Brugge, Gailliard. Heruitgave door Joseph Samyn : Gent, Siffer, 1890-1892). Herdruk 1970, 1976, 1984 : Handzame, Familia et Patria.

MEERT, H. (1894), *Westvlaamsch Idioticon*. Gent, Siffer.

Zeeland (prov. Zeeland en Goeree-Overflakkee)

GHIJSEN, H.C.M. (1964), *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Den Haag, Van Goor.

FRAANJE, K. e.a. (2003), *Supplement Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Krabbendijke, Van Velzen.

Zuidkwartier (prov. Noord-Brabant)

Dialecten in het Zuidkwartier (2007). z.p., Heemkunde Het Zuidkwartier. (Woensdrecht (I 102) en omgeving.)

Zuid-Oost-Vlaanderen (prov. Oost-Vlaanderen)

TEIRLINCK, I. (1908-1924), *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon*. Gent, Siffer. Herdruk : Handzame, Familia et Patria, 1986.

2.2. PLAATSELIJKE DIALECTWOORDENBOEKEN

Aalst (prov. Oost-Vlaanderen) (O 061)

LOUIES, J. (1988), *Oilsjtersen Diksjoneir*. Aalst, De Vrije Meningsuiting.

Aarsele (prov. West-Vlaanderen) (O 001)

Neirinck, J. en F. Neirinck (1988), *Het dialect van Aarsele*. z.p. [Aarsele], [eigen uitgave auteur].

Achel (prov. Belgisch-Limburg) (L 282) : zie Hamont

Antwerpen (prov. Antwerpen) (K 244)

De Graef, J. (1999), *Het Antwerps dialect*. Elfde aangevulde en bewerkte druk : Antwerpen, Facet.

Van Putten, C. (1993), *Antwerps zakwoordenboek*. Amsterdam/Antwerpen, Nijgh & Van Ditmar/Dedalus.

Zie ook : *Antwerpen* (bij de regionale dialectwoordenboeken)

Anzegem (prov. West-Vlaanderen) (O 182)

Depraetere, E., J. Devos, F. Dewaele, F. Mullie, M. Mahieu en O. Verleyen (2007), *Aé's ge dat lui'e leest teus hoôrde hoe da' me wilder klapp'n al de kant'n van Anzegêm. Klanken, woorden en zegswijzen uit de streek van Anzegem, Kruishoutem, Oudenaarde, Waregem (Potegem), Wortegem-Petegem, Zingem, Zwevegem (Moen, Heestert, Otegem), en verder tot in ... Deerlijk, Zulte, Aarsele, Ruiselede ...* Anzegem, Davidsfonds.

Arcen (prov. Nederlands-Limburg) (L 250)

Litjens, G. en A. van Soest (z.j. [1989]), *En haffel Ârces/Löms*. Arcen, Stichting Heemkunde Arcen.

Asse (prov. Vlaams-Brabant) (O 162)

Pletinckx, L. (2003), *Woordenboek van het Asses. Bijdrage tot de studie van de West-Brabantse streektaal*. Asse, Koninklijke Heemkring Ascania.

Asten (prov. Noord-Brabant) (L 263)

Snijders, P. (2006), *Aastes van heure zegge*. Asten, Henk Berkers.

Baarle Nassau/Baarle Hertog (prov. Noord-Brabant, Antwerpen) (K 195, K 195a)

Olislaegers, W. (2006), *Groete öt Bòòl. Bòls dialect*. Baarle Nassau-Hertog, Heemkundekring Amalia van Solms.

Baarlo (prov. Nederlands-Limburg) (L 295)

GÖRTZ, H. (2005), «Richtig Baolders». In : *Baarlose Sprokkeling 39*, Baarlo.

Beek (prov. Nederlands-Limburg) (Q 019)

ROEBROEK, J.L.H. (1982), *Dialect van Beek-Elsloo*. Beek, Heemkunde Vereniging Beek. (Derde deel van de serie 'Wat Baek ós bud', facsimile van met de hand geschreven aantekeningen).

Beek (prov. Noord-Brabant) (L 204)

SCHMIDT, K.M. en C. VERSCHUREN (1993), *Beknopte Woordenlijst van het Beek en Donkse dialect*. Beek en Donk, z.n.

Beesel (prov. Nederlands-Limburg) (L 300)

BLOEMEN, P. (2003), *De groeëte zeumer. Beesels-Ruivers woordenboek*. Beesel, Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal.

Belsele (prov. Oost-Vlaanderen) (I 210)

DE BELIE, A. (2006), *Woordenboek van het Belseels dialect*. Belsele, Culturele Kring Baudelo.

Bergen op Zoom (prov. Noord-Brabant) (I 079)

HEESTERMANS, H. (1997, 1998^2, 2003^3), *Bergs woordenboek*. Bergen op Zoom, Quist. Derde, aangevulde druk : Bergen op Zoom, Quist.

VADER, K. (1983), *De dikke van Berrege. 't Eerste Bergse woordenboek*. Halsteren, Stichting d'Uitgeverei.

VAN MEEL, C. (1973), *Klaore taol*. z.p., z.n.

Berlare (prov. Oost-Vlaanderen) (I 257)

DE BRUYNE, C. en F. BAUWENS (1998), *Den Dikken Baens. Diksjonèer van de Bèerlerse Sprouk*. Berlare, Heem- en Oudheidkundige Kring.

Beveren (Waas) (prov. Oost-Vlaanderen) (I 178)

COOLS, H. (2000), *Het Dialect van Beveren en zijn deelgemeenten. Met toelichtingen over afwijkingen in Doel, Haasdonk, Kallo, Kieldrecht, Melsele, Verrebroek en Vrasene door Abdon Van Bogaert*. Beveren, Gemeentebestuur.

Beverlo (prov. Belgisch-Limburg) (K 318)

VANDERMEEREN, L. (1995), *Het Bjêvels*. Beverlo, [eigen uitgave auteur].

VANDERMEEREN, L. (2001), *Het Bjêvels. Supplement*. Beverlo, [eigen uitgave auteur].

Bocholt (prov. Belgisch-Limburg) (L 317)

CUPPENS, C. e.a. (2004), *Zoeë plat as eine bógg'se kook. Bocholter woordenboek*. Bocholt, Cultuurraad en Gemeentebestuur van Bocholt.

Bocholtz (prov. Nederlands-Limburg) (Q 211) : zie Simpelveld

Borgloon (prov. Belgisch-Lumburg) (Q 156) : zie Haspengouw (bij de regionale dialectwoordenboeken)

Breda (prov. Noord-Brabant) (K 160) : zie Baronie van Breda (bij de regionale dialectwoordenboeken)

Bree (prov. Belgisch-Limburg) (L 360)

SCHOOFS, R. (1988, 1996[2]), *Woordenboek van het dialect van Bree en omgeving*. 2e [uitgebreide] druk. Bree, [eigen uitgave auteur].

SCHOOFS, R. (1990), *Kâl wi-j kook. Zegswijzen, volkse verzen, vergelijkingen en zeispreuken alsook aanvullende woordenlijsten bij Het dialect van Bree en omgeving*. Bree, [eigen uitgave auteur].

SCHOOFS, R. (2005), *Vergèèt-maar-neet'sjes. Zegswijzen, volkse verzen, vergelijkingen en zeispreuken alsook aanvullende woordenlijsten bij Het dialect van Bree en omgeving*. Bree, [eigen uitgave auteur].

Brugge (prov. West-Vlaanderen) (H 036)

WERKGROEP BRUGS WOORDENBOEK (2001), *Brugs Woordenboek*. Brugge, Brugs Ommeland.

Brunssum (prov. Nederlands-Limburg) (Q 035)

BOTHMER-HERINX, J. (2006), *'t Woerdebook van Broenssem*. Maastricht, TIC.

Brussel (P 065)

DEKOSTER, J.A. (1991), *Het Brussels Dialect. Kênde gaa ons moojertoe'l*. Brussel, Trema.

De Schrijver, M. (1993), *«Sprekt a mooiertoel». Le dialecte bruxellois, recueul de mots et d'expressions typiques*. Brussel, Norwest.

De Schrijver, M. (2005), *... of uude ni good?* Een bloemlezing van merkwaardige woorden en gezegden. Brussel, De Speegelmanne.

Quiévreux, L. (1985), *Dictionnaire du dialecte bruxellois*. Vijfde druk, Brussel, Libro-Sciences.

Starck, O. en L. Claessens (1988), *Dictionnaire Marollien-Français/Français-Marollien*. Brussel, Lojipe.

Starck, O. en J.P. Claessens (1995), *Dictionnaire Bruxellois-Marollien-Français. Lexique Français/Bruxellois-Marolien*. Brussel, Lojipe.

Budel (prov. Noord-Brabant) (L 285)

Brandts, C. (1997), *Prodde nog Buuls?* Budel, Heemkundekring Budel en Cranendonck.

Buggenhout (prov. Oost-Vlaanderen) (I 273)

Tilley, J. (1997), *Oep sèm Biggenaats. Woordenlijst Buggenhouts dialect*. Buggenhout, Ter Palen.

Dadizele (prov. West-Vlaanderen) (N 080)

Vanden Bulcke, H. (1999), *Woordenboek van het Deizels*. Dadizele, Heemkundige Kring Dadingisila.

Dendermonde (prov. Oost-Vlaanderen) (I 262)

Dierickx, G. (z.j. [1979]), *Dendermonde, Volkstaal, Typen, Bijnamen*. Dendermonde, De Hauwere – Huau.

Deurne (prov. Noord-Brabant) (L 244)

Van Hoek, H. (1996), *Het Deurnes dialect*. Deurne, [eigen uitgave auteur].

Diepenbeek (prov. Belgisch-Limburg) (Q 071)

Castermans, J. e.a. (2000), *Diepenbeeks. Eigenwoordig en eigenzinnig*. Diepenbeck, Heemkundige Kring Diepenbeek.

Diest (prov. Vlaams-Brabant) (P 041)

Bonroy, F. (2005), *Hoe lang nog...* Diest, Diestse Gidsenbond.

Dilsen (prov. Belgisch-Limburg) (L 421)

SCHEEPERS, M. (1996), *Het Dilsers plat*. Dilsen, Geschied- en Heemkundige Kring Dilsen-Stokkem.

Donk (prov. Noord-Brabant) (L 204a) : zie Beek

Duffel (prov. Antwerpen) (K 293)

VAN ENGELAND, D. en G. SLAGMOLEN (2004), *Het Duffelse dialect : een poging tot inventarisatie van de Duffelse volkstaal*. Duffel, Den Grooten Duffelaar.

Echt (prov. Nederlands-Limburg) (L 381)

GEURTS, R. (z.j. [1988]), *Seppig wiej ein smawtpaer. Woorden en uitdrukkingen in het Echter dialekt*. Echt, Valkenburg Offset.

Eeklo (prov. Oost-Vlaanderen) (I 158)

PYNCKELS, K. en J. DE BAETS (1984), *Eekloos Woordenboek*. Eeklo, Taptoe.

Eigenbilzen (prov. Belgisch-Limburg) (Q 086)

JANS, F. (2004), *Dikshenèr van èègebùlze*. z.p. [Eigenbilzen], [eigen uitgave auteur].

Elsloo (prov. Nederlands-Limburg) (Q 017)

COBBEN, J.G.G. (2000), *De platte Aelsenaer. Diksjenaer van 't Aelser plat óét de jaore 1940-1950 ên vruuger*. Elsloo, Stichting Streekmuseum Schippersbeurs.

Etten (prov. Noord-Brabant) (K 176)

VERSCHUREN, F. (2000), *Tètte-leurs woordeboek "Zèège n'en schrijve" meej plotjes*. Etten-Leur, Koevoets.

Eupen (prov. Luik) (Q 284)

TONNAR, A. e.a. (1899, 1970[2]), *Wörterbuch der Eupener Sprache*. Wiesbaden, Sändig Verlag.

Gemert (prov. Noord-Brabant) (L 207)

Vos, W.J. en M.A. van der Wijst (1996), *Gemerts woordenboek, een keuze uit de woordenschat van het dialect van Gemert*. Gemert, Heemkundekring De Kommanderij Gemert.

Gemmenich (prov. Luik) (Q 251)

Aldenhoff, J. e.a. (2003), *Diksjonäär van et Jömelejer Plat*. Eupen, Grenz-Echo Verlag.

Genk (prov. Belgisch-Limburg) (Q 003)

Geraerts, A. e.a. (z.j. [1990]), *Gènker Woerdeleest*. Genk, Gemeentebestuur Genk.

Gennep (prov. Nederlands-Limburg) (L 164)

Kroon, S. e.a. (2005), *Dialectspreekwoordenboek van de gemeente Gennep. Een keuze uit spreekwoorden, uitdrukkingen, versjes en liedjes in het dialect van Gennep, Heijen, Milsbeek, Ottersum en Ven-Zelderheide*. Gennep, Stichting dialectwoordenboek van de gemeente Gennep.

Van Dinter, W. e.a. (1993), *Dialectwoordenboek van de gemeente Gennep. Een keuze uit de woordenschat van het dialect van Gennep, Heijen, Milsbeek, Ottersum en Ven-Zelderheide*. Gennep, Stichting dialectwoordenboek van de gemeente Gennep.

Gent (prov. Oost-Vlaanderen) (I 241)

Cockuyt, E. (1995), *Nieuw Gents Idiotikon. Gentse woorden, uitdrukkingen en zegswijzen*. Gent, Kriss.

Levis, E. (1991), *Kaak, kaak, nen twiedekker. Gensche Woorde en uitdrukkijnge. Bijien geschart en getiekend deur Gill. Van Geert; uitiengelijd en gexpliekeerd deur Eddy Levis*. Gent, August Vermeylenfonds.

Lievevrouw-Coopman, L. (1950-1952), *Gents woordenboek*. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde Reeks VI, nr. 68. Gent, Erasmus. Herdruk : Gent, Broers, 1974.

Geraardsbergen (prov. Oost-Vlaanderen) (O 228)

Rosier, K. (z.j.), *Aldus sprak de Geraardsbergenare. Geraardsbergse spreuken en gezegden*. Geraardsbergen.

Schrever, A. (2004), *Geraardsbergen : zijn taalgebruik en zijn taaleigen*. Geraardsbergen, Cultuurraad.

Geulle (prov. Nederlands-Limburg) (Q 018)

SASSEN, L.H. (1992), *Eine wösj groffiaote. Een boeket anjers*. Geulle, Heemkundevereniging Gääl.

SASSEN, L.H. (1995), *Ő buulke huuve. Een zakje knikkers*. Geulle, Heemkundevereniging Gääl.

Gilze (prov. Noord-Brabant) (K 182)

VAN GESTEL, W. (1996), *Geïllustreerde woordenlijst van de streektaal van Gilze en Rijen en omstreken, «mee de complementen van 'ze pa»*. z.p., Heemkring Molenheide.

VAN GESTEL, W. (2002), *Geïllustreerde spreekwoorden, gezegden en uitdrukkingen in de streektaal van Gilze en Rijen en omstreken*. z.p., Heemkring Molenheide.

Gooik (prov. Vlaams-Brabant) (O 239)

PEETERMANS, F. (1995), *Guuks, dialectstudie van de Gooikse (een Pajottenlandse) omgangstaal*. Gooik, Gooikse Heemkundige Kring.

PEETERMANS, F. (2002), *Guuëks 2. Dialectstudie van een Pajottenlandse omgangstaal*. Gooik, Gooikse Heemkundige Kring.

Grave (prov. Noord-Brabant) (L 110)

JACOB, W.G.J.A. (1937), *Het dialect van Grave*. 's-Hertogenbosch, Teulings.

Groenstraat (prov. Nederlands-Limburg) (Q 117a)

BOSTEN, L. e.a. (z.j. [1981]), *Groenstraats-Bargoens woordenboek*. z.p. [Ubach over Worms], z.n.

Gronsveld (prov. Nederlands-Limburg) (Q 193)

JASPARS, G. (1979), *Groéselder Diksjenér. Woordenboek van het Gronsvelds dialect*. Gronsveld, [eigen uitgave auteur].

JASPARS, G. m.m.v. M. VAN DE WEERT (2000), *Woordenboek van het Gronsvelds dialect*. Gronsveld, Stichting Grueles.

Haaltert (prov. Oost-Vlaanderen) (O 146)

REDANT, G. (1993), *Spraakkunst, Spelling en Idioticon van het Groot-Haaltertse Dialect*. Haaltert, Heemkundige Kring.

Haaren (prov. Noord-Brabant) (K 170)

VERHOEVEN, C.J. (2007), *Haorese woorde, spreuke en gezegdes*. Almere-Enschede, Van de Berg.

Hamont (prov. Belgisch-Limburg) (L 286)

BERNAERTS, J. (1991), *Hamonts-Achels Dialectwoordenboek. Etymologische verkenningen in het dialect van Hamont en Achel*. Hamont, Stad Hamont-Achel.

Hasselt (prov. Belgisch-Limburg) (Q 002)

STAELENS, X. (1982, 1982[2], 1989[3]), *Dieksjenèèr van 't (H)essels*. Eerste en tweede, verbeterde druk : Hasselt, Heideland; derde, verbeterde druk : Hasselt, De Langeman.

Heel (prov. Nederlands-Limburg) (L 328)

JANSSEN, L. (2003), *Woordenboek Heels-Nederlands. Van aanspender tot zwetskammezaol*. Heel, [eigen uitgave auteur].

Heer (prov. Nederlands-Limburg) (Q 105)

NOTERMANS, J. (1990), *Hiersj-Mestreechs-ABN Woordenboek*. Maastricht, [eigen uitgave auteur].

Heerlen (prov. Nederlands-Limburg) (Q 113)

JONGENEEL, J. (1884), *Een Zuid-Limburgsch taaleigen. Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpsspraak van Heerle*. Heerlen, Weyerhorst.

Woadbook Heëlesj-Hollendsj vuur Heële en umsjtrieëke. Woordenboek Heerlens-Nederlands voor Heerlen en omstreken (2000). Heerlen. Veldeke Heële en umsjtrieëke.

Heist-op-den-Berg (prov. Antwerpen) (K 339)

PATTEET, R. (2004), *Het dialect van Heist en zijn omgeving : ons dialect is een hoorn van overvloed*. Heist-op-den-Berg, Koninklijke Heemkring Die Swane.

Helmond (prov. Noord-Brabant) (L 237)

CEELEN, R. e.a. (1991), *Zouwe kenne waai Hellemonders mekaar vurstaon*. Helmond, Heemkundekring Beistervelds Broek.

CEELEN, R. e.a. (1993), *Sprèèkwoorden en gezegdes die waai vur allie in un bukske hebbe gezet*. Helmond, Heemkundekring Beistervelds Broek.

DANIËLS, W. (2006), *Het Helmonds woordenboek*. 's-Hertogenbosch, Adr. Heinen.

Herten (prov. Nederlands-Limburg) (L 330)

BEENEN, P. H. H. (1973), *Dialect en volkskunde van Herten*. Roermond, Poell.

's-Hertogenbosch (prov. Noord-Brabant) (K 150)

REELICK, L. e.a. (1993), *Bosch' woordenboek*. 's-Hertogenbosch, Heinen.

REELICK, L. e.a. (2002), *Bosch' woordenboek II. Aanvullingen*. 's-Hertogenbosch, Heinen.

Hilvarenbeek (prov. Noord-Brabant) (K 197)

NAAIJKENS, J. (1992[2], 1993[3]), *Dè's Biks; een verklarende lijst van een aantal Beekse dialectwoorden, aangevuld met enkele taalverschijnselen en toegelicht met voorbeelden en uitdrukkingen die ontleend zijn aan de Beekse volkstaal en het Beekse volksleven*. Tweede en derde druk : Hilvarenbeek, De Hilverbode.

Hoegaarden (prov. Vlaams-Brabant) (P 152) : zie Tienen

Hoeselt (prov. Belgisch-Limburg) (Q 077)

ACHTEN, P. (1995), *Djonkappërslatijn. Hôessëlsë Diksjenêer*. Hoeselt, [eigen uitgave auteur].

ACHTEN, P. (2005), *Blêf Hôessëlls kallë. Diksjenêer van Hôessëlt*. Hoeselt, [eigen uitgave auteur].

Horst (prov. Nederlands-Limburg) (L 246)

VERHEIJEN, J. e.a. (1989), *è Maes inne taes, Plat Hôrster*. Horst, [eigen uitgave auteur].

VERHEIJEN, J. e.a. (1993), *Zò bót ás en hiëp*. Horst, [eigen uitgave auteur].

Huijbergen (prov. Noord-Brabant) (K 188a)

HOECKX, C.P.J. (2000), *Dialectwoorden van Huijbergen in de twintigste eeuw*. Huijbergen, Heemkundekring De Wilhelmiet.

Huisseling (prov. Noord-Brabant) (L 103)

ELEMANS, J.H.A. (1958), *Woord en wereld van de boer. Een monografie over het dialect van Huisseling*. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum.

Izegem (prov. West-Vlaanderen) (N 045)

BALCAEN, R., J. BOGAERT en W. BOGAERT (1994), *1001 Maal Izegems. Een verzameling van typisch Izegemse woorden, zegswijzen en spreuken*. Izegem, Bogaert. Volledig herwerkte tweede druk in 1996.

Kaatsheuvel (prov. Noord-Brabant) (K 164a)

VAN RIEL, A. (2002), *Oê-toch. Het dialect van Kaatsheuvel*. Liempde, Kempen Uitgevers.

Kalmthout (K 201) : zie Antwerpse Kempen (bij de regionale dialectwoordenboeken)

Kaulille (prov. Belgisch-Limburg) (L 316)

DEWAEL, J. e.a. (2004), *De slupp'ndraa:g'r. Dialectwoordenboek van Kaulille*. Bocholt, Cultuurraad en Gemeentebestuur van Bocholt.

Kerkrade (prov. Nederlands-Limburg) (Q 121)

AMKREUTZ, L. e.a. (1987, 1997[2]), *Kirchröadsjer Dieksiejoneer*. Kerkrade, Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer. (Sterk vermeerderde tweede druk, met register Nederlands-Kerkraads, Kerkrade 1997)

AMKREUTZ, L. e.a. (2001), *Kirchröadsjer Dieksiejoneer. Uitgebreide woordenlijst Nederlands-Kerkraads*. Kerkrade, Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer.

BENDERS, J. e.a. (red.) (2003), *Kirchröadsjer zagenswies*. Kerkrade, Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer.

Kortessem (prov. Belgisch-Limburg) (Q 074)

ORIS, J. (2000), *Diksjenêr van Kotsove*. Kortessem, Gemeentebestuur Kortessem.

Kortrijk (prov. West-Vlaanderen) (N 141)

DEBRABANDERE, F. (1999), *Kortrijks Woordenboek*. Kortrijk/Brugge, De Leiegouw/Van de Wiele.

HUYSENTRUYT, R. (2003), *Kortrijks dialect*. z.p. [Kortrijk], [eigen uitgave auteur].

Lebbeke (prov. Oost-Vlaanderen) (I 264a)

VERMEIREN, A. (1986), *Grat loss'n dee. Het Lebbeeks dialect en nog 't een en 't ander*. Lokeren, Rinda.

Lede (prov. Oost-Vlaanderen) (O 046)

BIJL, P. (2005), *Het Leedse dialect*. Lede, [eigen uitgave auteur].

Leur (prov. Noord-Brabant) (K 157a) : zie Etten

Leuven (prov. Vlaams-Brabant) (P 088)

GOEMANS, L. (1936-1954), *Leuvensch Taaleigen-Woordenboek*. Tongeren, Michiels.

MEULEMANS, A. (1984), *Hoe zei men dat weleer in het Leuvens. Een studie zonder pretentie over het smakelijke dialekt van de Petermannenstad*. Leuven, Meulemans.

POINET, R. (1993), *De sappege leiveneir*. Leuven, Akademie voor het Leuvens Dialect.

WELLEKENS, W. (1995), *Diksjonêr van 't Leives. Woordenlijst van het hedendaagse Leuvens*. Derde druk : Leuven, Academie voor het Leuvens Dialect.

Liempde (prov. Noord-Brabant) (L 199)

VAN LAERE, R. (2002), *Liempd sprak*. Liempde, Stichting Kek Liemt.

Lier (prov. Antwerpen) (K 291)

VAN GELDER, W. (1985-1991), *Kak van Maria, Liers dialektwoordenboek, deel 1 (A -M),1500 Lierse woorden en uitdrukkingen; Zweus, Liers dialektwoordenboek, deel 2 (N-Z), 2000 Lierse woorden en uitdrukkingen; Kadots, Liers dialektwoordenboek, deel 3 (aanvullingen A-Z), 2000 Lierse woorden en uitdrukkingen; Krumfee, [deel 4], Honderden Lierse woorden en uitdrukkingen, onbekende wetenswaardigheden, Liers bijgeloof en oude Lierse gewoonten en gebruiken*. Boechout/Lier, [eigen uitgave auteur].

Lierde (prov. Oost-Vlaanderen) (O 209, O 214, O 215, O 216)

PROJECTGROEP CULTUUR LIERDE (1999), *Bij ons zèze dad azu. Spreuken en Gezegden en andere Eigenheden uit Lierde vroeger*. Lierde, Projectgroep Cultuur Lierde.

Lieshout (prov. Noord-Brabant) (L 203)

WERKGROEP DIALECTEN (1985), *Liessents woordebuukske*. Lieshout, Heemkundekring 't Hof van Liessent.

Liessel (prov. Noord-Brabant) (L 263a)

Het Lijssels Dialect-woordenboek (1989). Liessel, OVG.

Lokeren (prov. Oost-Vlaanderen) (I 208)

PIETERS, M. (1995), *Woordenboek van het Lokers Dialect*. Lokeren, Oelbrandt.

Lomm (prov. Nederlands-Limburg) (L 250z) : zie Arcen

Loppem (prov. West-Vlaanderen) (H 068)

DHONT, A. (2001), *De taaltuin van Loppem en omstreken*. Loppem, Arnou.

Maasbree (prov. Nederlands-Limburg) (L 267)

WIJNEN, F. (2007), *Bree, wie me kalde, sproök en praòt. Woordeboök van Maasbree*. Maasbree, [eigen uitgave auteur].

Maaseik (prov. Belgisch-Limburg) (L 372)

VAN DER DONCK, E. (z.j. [1980]), *Maaseik en zijn Maaslandse taal*. Beek, De Nieuwe Mijnstreek.

Maastricht (prov. Nederlands-Limburg) (Q 095)

AARTS, F. (2005), *Dictionairke vaan 't Mestreechs : mie es doezend Mestreechse wäörd, oetdrökkinge en gezègkdes*. Maastricht, Stichting Onderweg.

BOVENS, T. (z.j. [1986]), *Eus Mojertaol. Kennismaking met Maastricht en 't Mestreechs*. Maastricht, editor publiciteit.

BREULS, C. (1914), *Vademecum handelend over Maastrichts dialect*. Maastricht, Schmitz.

BROUNTS, P. e.a. (red.) (2004), *De Nuie Mestreechsen Dictionair*. Maastricht, Veldeke-krink Mestreech.

ENDEPOLS, H.J.E. (1955, 1985[4]), *Woordenboek of Diksjenaer van 't Mestreechs*. Maastricht, Boosten en Stols.

FRANQUINET, G.D. (z.j. [1851-1852]), *Proeve over het taal-eigen der stad Maastricht*. z.n., z.p.

VELDEKE-KRINK MESTREECH (z.j. [1996]), *Good en geisteg gezag : Mestreechter spreekwäörd en gezègkdes*. Maastricht, Veldeke-krink Mestreech.

Made (prov. Noord-Brabant) (K 127)

KOOIMAN, J. (1990), *Ut May's woordeboek, mèj veul ouwe foto's van De May en zun Mayenèèrs*. Made, z.n.

Mechelen (prov. Antwerpen) (K 330)

DIDDENS, H. (1999), *Woordenboek van het Mechels dialekt, een poging tot inventarizatie van het taalmateriaal en typisch taalgebruik*. Mechelen, Mechelen 2000.

Meerlo (prov. Nederlands-Limburg) (L 217)

VAN DE VOORT, Th. (1973), *Het dialekt van de gemeente Meerlo- Wanssum*. Amsterdam, Rodopi. (De dialecten van Wanssum, Geisteren, Blitterswijk, Meerlo, Tienray, Swolgen).

Melkwezer (prov. Vlaams-Brabant) (P 157)

HONDSHOVEN, R. (2003), *Woordenboek van het Melkwezers. Een Getelands dialect. Met uitgebreid taalkundig supplement*. z.p., z.n.

Merchtem (prov. Vlaams-Brabant) (O 069)

VAN RANSBEECK, R. (1998), *'t Aaten balleken II. Een geellustreerd woordenboek voor Groot Merchtem. Den diksjonêr van 't Mèrchtèms*. Merchtem, [eigen uitgave auteur].

Meijel (prov. Nederlands-Limburg) (L 265)

CROMPVOETS, H. (1991), *Méél Woordeboe:k*. Meijel, Medelo.

Menen (prov. West-Vlaanderen) (N 132)

DETAEVERNIER, M. (2002), *Woordenlijst van het Meens dialect*. Menen, Heemkundige Kring Dr. Rembry-Barth.

Mierlo (prov. Noord-Brabant) (L 241)

VAN DER VLEUTEN, G. (1986), *Mens van Mierle, Boks mi 'n lèèfke*. Mierlo, Gemeente Mierlo.

VAN DER VLEUTEN, G. (2002), *Mierlo's woordenboek*. Mierlo, z.n.

Mill (prov. Noord-Brabant) (L 158)

SCHUURMANS, C. en A. VAN TIENEN (2006), *Wa'k zeggen woj. Land-van-Cuijks Woordenboek, dialect van Mill.* Almere-Enschede, Van de Berg.

Montfort (prov. Nederlands-Limburg) (L 382)

BAKKES, P. (2007), *Mofers Waordebook.* Montfort, Stichting Mofers Waordebook.

Nederweert (prov. Nederlands-Limburg) (L 288) : zie Weert

Netersel (prov. Noord-Brabant) (K 218b)

HENDRIKS, W. (2005), *Nittersels Wóórdenbuukske. Dialect van de Acht Zaligheden.* Almere, Van de Berg.

Ninove (prov. Oost-Vlaanderen) (O 152)

WERKGROEP HET NINOOFS DIALECTWOORDENBOEK (2000), *Algemieën Bekoest Nienofs.* Ninove, Stedelijke Cultuurraad.

Nuth (prov. Nederlands-Limburg) (Q 036)

BEMELMANS, C. (z.j. [2002]), *Nut(h)se kal is geine nötte kal.* Maastricht, TIC.

Oerle (L 224) : zie Kempenland (bij de regionale dialectwoordenboeken)

Okegem (prov. Oost-Vlaanderen) (O 151)

VAN DER SPEETEN, J. en P. PRAET (red.) (2006), *Azoeë gezeid. Een inleiding tot het Okegemse dialect.* Okegem, [eigen uitgave auteur].

Oostende (prov. West-Vlaanderen) (H 016)

DESNERCK, R. (1972, 2007[4]), *Oostends Woordenboek.* Vierde, uitgebreide herdruk, [eigen uitgave auteur].

Ospel (prov. Nederlands-Limburg) (L 288a) : zie Weert

Oud-Gastel (prov. Noord-Brabant) (K 153)

ZANDBERGEN, H.C.J. en F. VAN MERRIENBOER (1994), *Naostebij, het Gastels woordenboek.* Oud-Gastel, Heemkundekring Het Land van Gastel.

Overmere (prov. Oost-Vlaanderen) (I 253)

MAES, L. (1994), *Overmeers Woordenboekje (herzien en uitgebreid)*. Overmere, Heemkundige Kring.

VAN HOECKE, J. (1987), *Overmeers Woordenboekje*. Overmere, Heemkundige Kring.

Poperinge (prov. West-Vlaanderen) (N 067)

TILLIE, W. (1992), *Spreekwoorden en Zegswijzen uit de Westhoek*. Poperinge, Vrienden van het Poperings archief.

VALLAEYS, A. (1997), *Woordenboek van het Poperings*. Poperinge, Stad Poperinge.

Posterholt (prov. Nederlands-Limburg) (L 387)

KARS, H. (2005), *Posters Waordebook. Dialect in Limburgs grensdorp Posterholt*. Posterholt, [eigen uitgave auteur].

Reusel (prov. Noord-Brabant) (K 216)

VAN GOMPEL, W. (2002-2006), *Reusels Woordenboek. Deel I : De mens; Deel II : De wereld; Deel III : Beroepen en andere bezigheden; Deel IV : Inleiding, schets van het dialect, aanvullingen, registers*. Reusel, Heemkunde Werkgroep Reusel.

Reuver (prov. Nederlands-Limburg) (L 299) : zie Beesel

Rijen (prov. Noord-Brabant) (K 161a) : zie Gilze

Roermond (prov. Nederlands-Limburg) (L 329)

KATS, J.C.P. (1985, 2003[2]), *Remunjs Waordebook*. Roermond, Van der Marck; tweede, gewijzigde druk : Roermond, WWB.

Roeselare (prov. West-Vlaanderen) (N 038)

CLINCKEMAILLIE, J. (1996), *«Ool koett'n en ool doen». Het dialect van Midden-West-Vlaanderen*. Aartrijke, Decock.

Romershoven (prov. Belgisch-Limburg) (Q 076)

LIJNEN, J. (1984), *Te hooi en te gras. Bijdrage tot een idioticon van het dialect van Romershoven*. Romershoven, [eigen uitgave auteur].

Ronse (prov. Oost-Vlaanderen) (O 265)

BOUCHEZ, M. (1998), *'t Ronssies. In guiren en kluiren. Proeve van woordenboek van het Ronses Dialect.* Ronse, [eigen uitgave auteur].

Schaijk (prov. Noord-Brabant) (L 150)

BRANDS, W. (z.j. [1984]), *Schaijk in dialect.* Schaijk, z.n.

VAN DEN BERGH, N. (2007), *Um nie te vergeete. Schaijks dialectboekje.* z.p., Stichting Boekenfonds van de Heemkunde Schaijk Reek.

Schellebelle (prov. Oost-Vlaanderen) (I 256)

VAN DER EECKEN, G. (2007), *Woordenboek van het Schellebels Dialect. Met Heemkundige aantekeningen.* Schellebelle, Heemkring Schellebelle.

Schinveld (prov. Nederlands-Limburg) (Q 030)

PEIFFER, F.J. (1995), *Woeërdebook van 't Sjilves Dialek.* Schinveld.

Simpelveld (prov. Nederlands-Limburg) (Q 116)

BISSCHOPS, M. (1994), *Zumpelvelder Wöad. Eerste woordenlijst van het Simpelvelder dialect.* Simpelveld, Heemkundevereniging De Bongard, sectie dialect.

STROLENBERG, W. (2005), *Zumbó diksiejoneer. Uitgebreide woordenlijst in Simpelvelds en Bocholtzer dialect.* Simpelveld, Heemkundevereniging De Bongard, sectie dialect.

Sint-Denijs (prov. West-Vlaanderen) (O 190)

WITDOUCK, R (1998), *Woorden, Gezegden, Wijsjes en Plaatsnamen van Sint-Denijs.* St.-Denijs, Reeks monografieën over Sint-Denijs 1.

Sint-Truiden (prov. Belgisch-Limburg) (P 176)

Sintrùinse Diksjónèèr (1995). Sint-Truiden, 't Nèigemenneke.

Sittard (prov. Nederlands-Limburg) (Q 020)

SCHELBERG, P.J.G. (1979), *Woordenboek van het Sittards dialect met folkloristische aantekeningen.* Amsterdam, Rodopi.

VAN DER HEIJDEN, L. (1927, 1973[2]), *Zittesjen A.B.C.* Sittard, [eigen uitgave auteur]; Herdruk : Sittard, Optocht Comité : VVV Sittard.

WEELEN, P. e.a. (red.) (2005), *Zittesj Woordebouk.* Heruitgave van P.J.G. Schelbergs *Woordenboek van het Sittards dialect.* Maastricht, TIC.

Someren (prov. Noord-Brabant) (L 264)

Zúmmers, nie te beschrieve (2001). Someren, JOEK.

Stokkem (prov. Belgisch Limburg) (L 423)

VENKEN, M. e.a. (1990), *'n Manjel Stokkemer wèurd*. Maaseik, Kunstkring Arnold Sauwen Stokkem.

Stramproy (prov. Nederlands-Limburg) (L 318)

STEIJVERS, L. (1989), *Weem kintj ze nog? Ein verzameling Rojer weurd*. Stramproy, [eigen uitgave auteur].

Susteren (prov. Nederlands-Limburg) (L 432)

Zösterse kal (2000). Susteren, Vereniging van Natuurvrienden.

Swalmen (prov. Nederlands-Limburg) (L 331)

MEUFFELS, H. (2005), *Zjwaams Waordebook*. Swalmen, Milieu- en Heemkundevereniging Swalmen.

Tegelen (prov. Nederlands-Limburg) (L 270)

AMBAUM, T. (2006), *Brónsgreun bukske : editie Tegels dialect*. Steyl, Ambaum Media & Communicatie.

HOUX, J. e.a. (1968), *Tegels Dialek. Uiteenzetting over de klankleer, spraakkunst en woordenschat van het dialekt van Tegelen*. Maastricht, Boosten en Stols.

Tienen (prov. Vlaams-Brabant) (P 145)

JANSSENS, M. (1992), *De Tiense Toal ès saaikerzuujt. Tiens Lexicon*. Tienen, VTB-VAB.

KEMPENEERS, P. (1976), *Reddelen (roddelen) onder de boompjes. Een eerste verzameling lokale en regionale woorden en zegswijzen uit het Tiense met enkele toemaatjes*. Tweede druk, Tienen, z.n.

KEMPENEERS, P. (2004), *Tiens en Hoegaards idioticon*. Tienen, Drukkerij Peeters (Herent).

Tilburg (prov. Noord-Brabant) (K 183)

KLAASSEN, E. e.a. (1985), *Tilburgs Dialect*. Tweede uitgebreide druk, Tilburg, z.n.

SPAPENS, P. e.a. (2004), *Diksjenèèr van de Tilbörgse taol, goedgetòld*. Zaltbommel, Kempen Uitgevers.

VAN RIJEN, H. (1993), *Mèn Tilbörgs Wôordeboek*. Tilburg, Boekhandel Gianotten.

VERBUNT, F. (1993), *Tilburgs vur tunpraoters en aandere saaweleers. Groot woordenboek van de Tilburgse taol*. Tilburg, Stichting Tilburgse Taol.

Tongeren (prov. Belgisch-Limburg) (Q 162)

SEVERIJNS, L. (1985), *Zo zègge zë dat én Tongere. Pumkëskal*. Tongeren.

SEVERIJNS, L. (1989), *Nog Pumkëskal. Spreekwoorden en zegswijzen in het Tongers dialect*. Tongeren.

STEVENS, A. (1986), *Túngërsë Dïksjënêer. Woordenboek van het Tongers*. Tongeren, Loonzetterij Vanormelingen.

Torhout (prov. West-Vlaanderen) (H 116)

HESSEL, R. en M. VERKEYN (2003), *Van buuketetjes en ruggevintjes : het dialect van rond Torhout*. Torhout, Vriendenkring Kunst Houtland.

Tungelroy (prov. Nederlands-Limburg) (L 318b)

KOOIJMAN, G. (1985), *Thematisch Woordenboek van het Tungelroys*. Amsterdam, Rodopi.

Uden (prov. Noord-Brabant) (L 152)

VRENSSEN, A. e.a. (2001), *Ut Újes. Un streektaol mi klank, wèrremte èn gevuul*. Uden, z.n.

ZEGERS, A (1999), *Het dialect van het Land van Ravenstein, in het bijzonder van Uden en Zeeland*. Uden, De Winter.

Udenhout (prov. Noord-Brabant) (K 165)

VERHOEVEN, C. (1978, 1994[2]), *Herinneringen aan mijn moedertaal*. Baarn, Ambo. Tweede druk : Delft, Eburon.

Valkenburg (prov. Nederlands-Limburg) (Q 101)

DORREN, Th. (1917-1918, [1928][2], [1994][3]), *Woordenlijst uit het Valkenburgsch Plat, met etymologische en andere aanteekeningen*. Publications de la Société historique et archéologique du Limbourg 53-54 (1917-1918). Tweede druk [1928] : z.p. [Valkenburg], z.n. Derde druk [1994] : z.p. [Valkenburg], z.n.

Venlo (prov. Nederlands-Limburg) (L 271)

ALSTERS, A. e.a. (1993), *Venloos Woordenboek*. Met een bijdrage van F. Bakker (Blericks Dialect). Venlo, Veldeke-Venlo.

VAN GASSELT, J. (1992), *Venloos Opzeuk Bukske*. Venlo, [eigen uitgave auteur].

Venray (prov. Nederlands-Limburg) (L 210)

SCHOLS, W. en G. LINSSEN (1991, 1991[2], 1998[3]), *Venrays woordenboek. Woordenschat, klankkarakter, systeem, structuur en gebruik van de Venrayse taal*. Venray, Veldeke-Venray.

Vilvoorde (prov. Vlaams-Brabant) (P 010)

STAPPERS, M. (1995), *Diksjonnair van 't Vilvouts. De Toal van Dikke Pie*. Vilvoorde, Heemkring Hertog Hendrik I.

STAPPERS, M. (2005), *De neuven Diksjonèèr van 't Vilvouts. De toal van de pjèèrefretters*. Vilvoorde, Heemkring Hertog Hendrik I.

Waasmunster (prov. Oost-Vlaanderen) (I 212)

MOENS, B. (1988), *Waur is d'n tijd naurtoe? Geïllustreerd Waasmunsters Woordenboek*. Sint-Niklaas, Ten Bos.

Wanssum (prov. Nederlands-Limburg) (L 214) : zie Meerlo

Waspik (prov. Noord-Brabant) (K 131)

BERENDSE, D. e.a. (2007), *Waspikse Praot*. Waspik, z.n.

Weert (prov. Nederlands-Limburg) (L 289)

HERMANS, P. (1994), *Wi-j zegkdje det op ze Wieërs / Hoe zeg je dat in het Weerts? Een samenvatting over de klanken, spraakkunst en woordenschat van het Weerter dialect*. Weert, Drukkerij Maes.

HERMANS, P. e.a. (1998), *De Weertlandse dialecten. Vör te laeze, te schriêve en te kalle*. Weert, Veldeke kring Weert.

VAN DEN BERG, J. e.a. (1983), *Weertlands, kâl wi-j kook. Weertlands Woordenboek*. Weert, Veldeke kring Weert.

Westerhoven (prov. Noord-Brabant) (L 280) : zie Kempenland (bij de regionale dialectwoordenboeken)

Woensdrecht (prov. Noord-Brabant) (I 102) : zie Zuidkwartier (bij de regionale woordenboeken)

Zeeland (prov. Noord-Brabant) (L 157) : zie Uden

Zegge (prov. Noord-Brabant) (K 157b)

Koevoets, A. (2006), *Zegs zogezeed*. Jaarboek 2006 Heemkundekring Den Lande van Zegge. z.p., Heemkundekring Den Lande van Zegge.

Zele (prov. Oost-Vlaanderen) (I 258)

De Beule, R. en K. Van Malderen (1998), *Tusse Keizerz en den Bookammer*. Zele, Aa Lank aa.

De Beule, R. en K. Van Malderen (2004), *De gruete Zilsen dieksjonneier : een verzameling Zeelse woorden en idiomen, een Bargoense woordenlijst*. Zele, Aa lank aa.

Zemst (prov. Vlaams-Brabant) (P 005)

Van Stichelen, K. (1998), *Het Laatste Woord? Een inventaris van de dialectwoordenschat in Groot-Zemst*. Zemst, Heemkring De Semse.

Zevenbergen (prov. Noord-Brabant) (K 155)

De Groot, J. en I. Krielen (1998), *«Op z'n Zeuveberregs gezeed»... Zeuveberregs dialect*. Zevenbergen, z.n.

Zolder (prov. Belgisch-Limburg) (K 361)

Lemmens, M. (2004), *Zó.ldersen Diksjenéér. Woordenboek van het Zolders*. z.p. [Zolder], [eigen uitgave auteur].

Zonhoven (prov. Belgisch-Limburg) (Q 001)

Achten, E. en L. Achten (1996), *'t Zoo.ëneves woo(ë)rdebòk. Het Zonhovens woordenboek*. Zonhoven, Gemeentebestuur Zonhoven.

Zwevegem (prov. West-Vlaanderen) (O 179)

Deloof, G. (2002), *Zwevegemse woordenschat*. Zwevegem, Amantine.

2.3. Etymologische dialectwoordenboeken

Debrabandere, F. (2002), *West-Vlaams etymologisch woordenboek : de herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam, Veen.

Debrabandere, F. (2005), *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek*. Amsterdam, Veen.

DEBRABANDERE, F. (2007), *Zeeuws etymologisch woordenboek : de herkomst van de Zeeuwse woorden*. Amsterdam, Atlas.

THEWISSEN, H. (z.j. [2005]), *Limburgs etymologisch woordenboek ofwel Woa kómme oze wäörd vandan?* z.p., z.n.

WEIJNEN, A.A. (1996, 2003[2]), *Etymologisch dialectwoordenboek*. Assen, Van Gorcum. Tweede, verbeterde en vermeerderde druk : Den Haag, SDU.

2.4. HANDLEIDINGEN

CAJOT, J. (1995), *Hoe maak ik een dialectwoordenboek. Een handleiding voor Limburgers en anderen die dialectwoorden willen spellen, verzamelen en beschrijven*. Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde nr. 78/79. Hasselt, Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde.

VAN KEYMEULEN, J. (2003), *Dialectwoorden verzamelen. Een praktische handleiding*. In : Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 75, blz. 383-506. [Ook als aparte overdruk beschikbaar, Tongeren, Michiels].

Jacques VAN KEYMEULEN
Ronny KEULEN
Jos SWANENBERG
Ton VAN DE WIJNGAARD

Naar een universele theorie van eigennamen

1. Eigennamen theoretisch beschouwd

1.1. Inleiding

Naamtheorie zal wellicht niet meteen iedere naamkundige in dezelfde mate bekoren. Het klinkt per definitie nogal abstract. Concreet materiaal is toch veel leuker, wordt weleens geopperd. Maar ook theoretici moeten zich op feiten baseren. Anderzijds lijkt naamtheorie een ideale bezigheid voor filosofen die willen weten wat verwijzing (referentie) en betekenis inhouden. Bij deze mensen speelt dan inderdaad de concrete vorm, i.c. de morfosyntaxis, nauwelijks een rol. Dat is veeleer iets voor naamkundigen en linguisten. Helaas vinden vele linguisten eigennamen in hun grammatica een marginale categorie. Sommigen vragen zich zelfs af of namen eigenlijk wel woorden of taaltekens zijn. Namen staan evenmin of nauwelijks in een normaal woordenboek. De taaltypoloog Bill Croft klaagt in zijn inleiding tot de taaltypologie dan ook dat afzonderlijke grammatica's van talen weinig of geen informatie bevatten over eigennamen (Croft 1990:268, n. 24). Nochtans mogen we redelijkerwijs aannemen dat de eigennaam een taaluniversele categorie is, allicht een van de weinige. Bij alle volkeren bestaat er immers een naamgevingstraditie voor personen en plaatsen, waarbij soms ingewikkelde naamsystemen fungeren. De studie van namen laat in elk geval merkwaardige paradoxen en contrasten zien. Ter-

wijl o.m. Franse, Duitse en ook enkele Nederlandstalige taalkundigen er zich al decennia op toeleggen om het wezen van de eigennaam te doorgronden (zie o.m. Leys 1965; 1979; Van Osta 1993; Willems 1995; 1996; 2000), was er sinds het werk van John Algeo uit 1973 geen Engelstalig boek over verschenen, tot er begin 2007 twee boeken in het Engels zijn uitgekomen : John M. Anderson (*The Grammar of Names*) en Willy Van Langendonck (*Theory and Typology of Proper Names*). Men kan dus gewagen van een 'revival'. Na 2000 zijn er ook meer theoretische artikelen verschenen.

De naamkundigen zelf zijn traditioneel bezig met historisch-diachrone of taalgeografische aspecten van plaats- en persoonsnamen. De laatste tijd is er ook een 'hype' i.v.m. handels- en merknamen. Deze uiteraard legitieme onomastische traditie heeft geresulteerd in het monumentale werk *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* (Eichler et al. 1995-96). Het leeuwendeel van de artikelen gaat er over historisch-diachrone naamkunde of de historiek daarvan. Classificaties zoals die van plaats- en persoonsnamen zijn in principe diachroon van inspiratie. Er was dus nog ruimte voor theoretische werken waarin vooral de synchronie aan bod komt.

In wat volgt, wordt eerst een bondige uiteenzetting gehouden over de voornaamste ideeën in het werk van Van Langendonck [voortaan : VL] (2007). Vooral de drie eerste hoofdstukken komen hier aan bod. In het eerste kapitel gaat het over betekenis en verwijzing van eigennamen. Daarbij behandelt VL de ideeën van een aantal taalfilosofen en van enkele recente linguisten of onomasten. Daarna komen de eigen opvattingen aan bod in een theorie die de drie pijlers in de grammatica verenigt : de pragmatiek, de semantiek en de morfosyntaxis. VL verwijst ook naar an-

dere disciplines zoals de taalfilosofie, de psycho- en de neurolinguistiek. Taalfilosofen hebben baanbrekend werk verricht, psycho- en neurolinguisten zijn in de laatste decennia nagegaan of deze filosofische gedachten aan een cognitieve werkelijkheid beantwoorden. Er wordt hier dan ook even ingegaan op filosofisch, psycho- en neurolinguistisch werk. Het tweede kapitel levert formele, vooral syntactische argumenten voor de pragmatisch-semantische stellingen in het eerste hoofdstuk. Het derde hoofdstuk bevat een classificatie van namen in termen van prototypiciteit.

Na de samenvatting onderzoekt Mark Van de Velde of bepaalde stellingen in VL (2007) door taaltypologische gegevens hard kunnen worden gemaakt.

1.2. Taalfilosofische en psycholinguistische inzichten

De meest beroemde (taal)filosofen hebben zich over het fenomeen 'eigennaam' gebogen : John Stuart Mill, Gottlob Frege, Bertrand Russell, John Searle, Saul Kripke enz. (zie ook De Pater en Swiggers 2000). Het gaat filosofen in eerste instantie om de waarheid en de werkelijkheid en ook om zingeving en betekenis. Eigennamen zijn dus een godsgeschenk, want ze vormen een categorie die bij uitstek lijkt te verwijzen (oftewel : refereren) naar dingen in de wereld. Welke rol een eventuele betekenis daarin speelt, is een heet hangijzer. Filosofen breken er zich bovendien het hoofd over of de genoemde wel echt bestaat. Namen als *Sneeuwwitje* vormen een crux voor hen : wat te doen met fictie ? Linguisten trekken zich van dit laatste weinig aan. Het volstaat voor de meesten van hen dat er een zgn. mentale referent is die in ons hoofd opgeslagen zit. Wat dan de betekenis betreft : Mill oordeelde al in 1843 dat namen al-

leen maar verwijzen en geen betekenis hebben. Hij liet echter de deur op een kiertje door te stellen dat we ergens toch een 'idee' van een referent hebben, wat dat dan ook moge zijn. Frege (1892) maakte een duidelijke tweedeling tussen 'Sinn und Bedeutung', te vertalen als 'betekenis en verwijzing'. Volgens hem hebben namen naast een referent ook een 'Sinn', zoals in het bekende paar *de Morgenster* en *de Avondster*. Russell (1919) zag een naam als een 'verkorte beschrijving'. Searle (1958; 1969) verfijnt dit tot een 'cluster van beschrijvingen', waarvan hij hoopt dat er tenminste toch één juist zal zijn. Spontaan willen we dan graag weten welke de juiste is, maar op die vraag gaat hij niet in. Kripke (1972) veegt deze descriptietheorieën van tafel en keert na bijna anderhalve eeuw terug naar J.S. Mill. Eigennamen hebben volgens Kripke helemaal geen betekenis. Als dit zo is, hoe ontdek je dan de referent ? Wat is b.v. *Popocatépetl* of *Titicaca* ? De referent vinden kan volgens Kripke door naar iets of iemand te wijzen en b.v. te zeggen : *dit is Jan*. Maar meestal vinden we volgens hem het object terug via een zgn. «causale keten» van verwijzingen. Putnam (1975) spreekt terecht liever van een «historische keten». Op die manier kunnen we b.v. het bestaan van Aristoteles achterhalen en van een unieke verwijzing gewagen. Een eigennaam is dus een 'vaste verwijzer' (*rigid designator*). Kripke is met zekerheid de filosoof die het meest geciteerd is i.v.m. naamtheorie, ook door linguisten en onomasten. De problemen rond zijn theorie vindt men vooral in zijn talrijke voetnoten, die echter door weinigen gelezen worden. Dan blijkt dat niet alleen namen 'rigid designators' zijn, maar dat ook aanwijzende en persoonlijke voornaamwoorden, en zelfs termen voor 'natuurlijke soorten' (zoals chemische elementen, dieren enz.) dat etiket opgeplakt krijgen. Deze combinatie komt de linguist absurd voor, maar die moet dan maar beseffen

dat filosofen geen boodschap hebben aan grammaticale categorieën en evenmin aan taalkundige onderscheidingen als *langue* en *parole*, of in de cognitieve termen van Langacker (1987:59, 62-63) : 'vastgelegde talige conventie' en 'taalgebruik'. Met Kripke komen we er dus niet echt uit. Namen zijn allicht wel vaste verwijzers, maar vaste verwijzers blijken niet steeds namen te zijn. Een definitie van de eigennaam blijft dus uit. Overigens blijft de vraag knagen of eigennamen dan echt geen betekenis of zin hebben.

Bij een aantal filosofen vinden we in dit verband een interessant idee, dat kennelijk teruggaat op Geach (1957, sectie 16), die de gedachte lanceerde dat eigennamen een 'categoriale betekenis' vertonen. Kripke moffelt die voor hem vervelende gedachte weer weg in een voetnoot; ze strookt immers niet met zijn thesis van de betekenisloosheid van namen. VL (2007) spreekt liever van een 'categoriale presuppositie', b.v. we weten dat Antwerpen een stad is, maar Aristoteles een man en geen priemgetal, zoals ook Searle betoogt. Het gezond verstand zegt ons dat zo'n klasse-aanduiding toch wel onontbeerlijk lijkt om een naam terecht te brengen. Zoals Ziff (1960) argumenteert : stel, iemand wijst naar de Nijldelta en zegt : *Dit is de Nijl*; als de hoorder dan onbekend is met het begrip 'rivier', zal het voor hem of haar onmogelijk zijn de essentie te vatten van dat waarnaar verwezen wordt. Het zou dan gewoon kunnen gaan om een grote waterplas. We nemen een moderner voorbeeld. Om te kunnen volgen waarover het gaat als iemand vraagt : *Is Mir gevallen ?*, is het goed om te weten dat het een ruimtestation betreft. Eigennamen lijken dus alvast zo'n categoriale betekenis nodig te hebben als basis voor het vinden van de referent.

Psycholinguisten hebben de notie 'categoriale betekenis' verfijnd. Het gaat voor hen om een 'basic level sense', d.i. een basisniveaubetekenis. Dat soort betekenis vind je b.v. in het midden van een hiërarchische trits zoals *dier* > *hond* > *beagle*. De notie 'hond' is daarbij de basisniveaubetekenis. Perceptueel is ze het duidelijkst en tevens vroeger verworven door kinderen dan 'dier' of 'beagle' : het laatste is te technisch; ook volwassenen kennen deze rashond niet steeds; het begrip 'dier' is te abstract. Je kunt je er immers geen voorstelling van maken; maar dat gaat wel met het concept 'hond'. Het is dan ook interessant te zien dat de psycholinguisten La Palme Reyes et al. (1993:445) de volgende formule gebruiken voor de definitie van een naam als *Freddie* (zie VL 2007, hoofdstuk 2, 3.1.6) :

(1) (Freddie : *dog*) = (*this* : *dog*)

Dit is te lezen als : «Freddie in de soort HOND» is «*dit* in de soort HOND.» M.a.w. een eigennaam bestaat uit een uitdrukking die deixis en basisniveaubetekenis verenigt in één woord.

1.3. 'Propriaal lemma' vs. 'eigennaam' en de classificatie van eigennamen

Bij de notie 'basisniveauterm' rijst een moeilijkheid die VL (2007) probeert op te lossen door het invoeren van het begrip 'propriaal lemma' voorafgaand aan het concept 'eigennaam'. Onder een propriaal lemma verstaat hij gewoon een lemma dat in een namenboek of zelfs een gewoon woordenboek zou kunnen staan, en in de eerste plaats als eigennaam fungeert. Het woordenboek geeft b.v. aan : *'Maria' is een vrouwennaam*. Daarmee wordt dus bedoeld dat het lemma *Maria* prototypisch als eigennaam voor vrouwen gebruikt wordt. In dit stadium is er nog geen

unieke referentie naar een bepaalde vrouw. Zodra het lemma door een taalhandeling (b.v. het doopsel) aan een bepaald meisje wordt toegekend en er dus unieke referentie is, kunnen we spreken van een 'eigennaam'. Die eigennaam verwijst dan *ad hoc* op het vlak van de *langue*, d.i. de 'vastgelegde talige conventie'. Zo'n lemma, althans een voornaamlemma, kan meerdere keren *ad hoc* worden toegekend. *Ad hoc* wil dus zeggen dat de naamtoekenning telkens op één bepaald individu van toepassing is, en tevens dat dit niet gebeurt op grond van een lexicale betekenis. Als je een vreemde dame ziet, weet je niet van tevoren hoe zij zal heten, maar wel meteen dat je de soortnaam 'dame' of 'vrouw' mag toepassen, en dit op grond van een beschrijving, een lexicale betekenis die een eigennaam mist. Maar, zul je zeggen, als je het hebt over een zekere Maria, weet je misschien nog niet over wie het gaat. Dat moet dan wel door situatie of context opgehelderd worden. Maar dat belet niet dat die naam ooit eens uniek werd toegewezen aan die persoon. Deze toestand contrasteert sterk met de functie van persoonlijke voornaamwoorden : *ik, jij, hij, zij* enz. kunnen per definitie verwijzen naar verschillende referenten. Pronomina worden niet uniek aan iets of iemand toegekend op het vlak van de vastgelegde talige conventie. Bij soortnamen is die vaste toewijzing er ook niet. Maar op het vlak van het taalgebruik geldt voor elke categorie dat je pas in een context beseft wie of wat bedoeld wordt. Bij eigennamen komt het anderzijds wel voor dat een lemma ooit slechts aan één referent is toegekend. Gardiner (1940) gaf het voorbeeld van *de Popocatépetl*, wat enkel verwees naar dié ene vulkaan in Mexico, hoewel het gewoon 'rokende berg' betekent, althans in het Nahuatl. Maar zelfs Gardiners voorbeeld is niet meer goed genoeg. In Utrecht wordt een restaurant naar die berg ver-

noemd [1]. Hebben we dan in die gevallen Maria[1], Maria[2] enz. te maken met homonymie of polysemie? We gebruiken deze termen liever niet voor namen. Je zou hier wel kunnen gewagen van 'multidenotatie' van een propriaal lemma.

Hoe dan ook, op het vlak van het 'propriaal lemma' wordt nog geen referent toegekend, en evenmin een basisniveaubetekenis. Dat gebeurt op het niveau van de 'eigennaam'. Wel is het zo dat er prototypische toekenningen zijn. Zoals gezegd, is het woord *Maria* in de eerste plaats een propriaal lemma dat als vrouwennaam fungeert. Daarbij geldt de notie 'vrouw' als basisniveaubetekenis. Het lemma *Maria* kan echter ook dienst doen als naam voor een poes, een boot, enz. In dat geval is er uiteraard een andere basisniveaubetekenis. En wat als ik zeg : er zijn nogal wat *Maria's* in de wereld? Dan gebruik ik het propriaal lemma als soortnaam met de betekenis 'vrouwen met de naam *Maria*'. Want hier zien we geen unieke referentie. Een andere soortgelijke constructie is : *een tweede Napoleon;* dat kun je metaforisch parafraseren als : 'een man zoals Napoleon'.

Dit waren dus redenen om te onderscheiden tussen 'propriaal lemma' en 'eigennaam'. Er zijn er nog wel meer. We noemen er één van. Het propriaal lemma *Holland* kan fungeren in verschillende eigennamen. Het kan dienen als populaire naam voor *Nederland*, maar ook optreden in de namen *Noord-Holland* en *Zuid-Holland*. Daarbij hebben weer andere unieke toekenningen van eigennamen plaatsgehad. De notie 'propriaal lemma' laat dus toe een aantal problemen op te lossen. Willems (1995; 1996; 2000) onderscheidt eveneens tussen een 'eigennaam' en een algemene-

[1] Voor vernoeming zie RENTENAAR (1984).

re categorie, maar interpreteert de laatste slechts als een 'mere form', een louter fonologische vorm. VL gaat een heel eind verder en noemt deze vorm een propriaal lemma.

Door een onderscheid te maken tussen 'eigennaam' en 'propriaal lemma' wordt het doenbaar om van het begrip 'eigennaam' een aanvaardbare definitie te leveren. Bij een eigennaam liggen toekenning en basisniveau vast, vaak door een *ad hoc* toekenning, zoals b.v. in het doopsel. Kripke (1972) spreekt van een 'baptismal act'. We krijgen dus de volgende filiatie :

(2) propriaal lemma : woordenboeklemma met meerdere, o.m. prototypische, *mogelijkheden* van naamtoewijzing aan een bepaald(e) persoon, dier of zaak;

dit kan leiden naar een

→ *ad hoc* toekenning als eigennaam aan één of meer entiteiten in vaste verwijzingen op het niveau van de 'vastgelegde talige conventie' met een bepaald basisniveau;

dit kan leiden tot

→ gebruik van de eigennaam (eigennamen) in het taalgebruik.

Daarbij valt op te merken dat heel wat namen, vooral onofficiële, niet door een zgn. 'declaratieve' taalhandeling tot stand zijn gekomen, maar geleidelijk en haast onmerkbaar van definiete descriptie tot eigennaam geëvolueerd zijn. Daarbij wordt die descriptie secundair of zelfs onbegrijpelijk. Bijnamen zijn een goede illustratie. Suske de Vérver was een huisschilder in het Vlaams-Brabantse dorp Tildonk. Die betekenis blijft doorzichtig. Maar wat een bijnaam als *de Fledder* betekend heeft, is niet meer te achterhalen. In een aantal dialecten wordt de overgang van soortnaam naar eigennaam in een enge appositie door een verspringing van het accent gemarkeerd. Zo zei dezelfde informant soms *Gíllam de hakkelaar*, soms reeds *Gillam de Hákkelaar*. Zodra het epitheton het groepsaccent krijgt, wordt het een bijnaam, dus een eigennaam, en vervolgens

is in principe de vorm onderhevig aan verstening en de betekenis aan verbleking.

Daarbij kan opgemerkt worden : *hakkelaar* is toch geen propriaal lemma. Inderdaad is hier de term 'appellatief lemma' aangewezen. Appellatief of niet-propriaal qua lemma zijn b.v. ook vele namen van boeken, kranten, films e.d., b.v. *het Verdriet van België, de Volkskrant, Gladiator, de Witte*, enz. Het gaat hier dus, meer algemeen, om bestaande woorden of makkelijk te vormen formaties.

En wat doen we met namen van talen, ziektes, merken, kleuren, biologische soorten, enz. ? Sommige Duitse naamkundigen hebben het hier over 'Gattungseigennamen' (= soorteigennamen). Een contradictio in terminis, zou je zeggen. Toch is het geen onzin (zie ook 1.4.2). De tegenspraak vervalt als je het onderscheid maakt tussen eigennaam en lemma. Neem nu het lemma *Latijn*. Dit wordt even makkelijk gebruikt in de functie van eigennaam als in die van soortnaam. Het hangt samen met de constructie waarin men het woord bezigt, vgl.

(3) a. (het) Latijn is een dode taal.

b. Ik heb heel wat Latijn geleerd.

In (3a) fungeert *Latijn* als een eigennaam. Typisch daarbij in het Nederlands is de facultatieve aanwezigheid van het bepaald lidwoord, die moeilijk te verklaren is als het om een soortnaam zou gaan. In (3b) gaat het duidelijk om een gekwantificeerde niet-telbare soortnaam. De eigennaam in (3a) is in feite ook niet-telbaar. We nemen hier dus het bestaan aan van een minderheidsklasse van niettelbare eigennamen. Terwijl we in (3a&b) een verschillende semantisch-syntactische functie hebben, kunnen we toch spreken van hetzelfde lemma, nl. een proprio-appellatief lemma, maar niet van een proprio-appellatieve 'eigennaam' (Gattungseigenname).

Als we kijken naar de onderliggende lemma's, komen we bij een synchrone indeling van eigennamen (VL 2007, hoofdstuk 3) aan een hiërarchie, die uiteraard niet de enig mogelijke hoeft te zijn :

(4) a. Prototypische eigennamen : persoons- en plaatsnamen (met meestal propriale lemma's);

b. Namen op basis van proprio-appellatieve lemma's (*Latijn, Ebola, Mercedes, rood*);

c. Namen op basis van bestaande woorden of makkelijk te vormen formaties (*het Verdriet van België, Gladiator*);

d. Autoniemen (woorden in zelfnoemfunctie, b.v. *'bank' is een ambigu woord*).

Van boven naar onderen neemt de prototypiciteit af. Bij autoniemen is er zo goed als geen beperking op het aantal mogelijke lemma's.

Het zal duidelijk zijn dat elk van die categorieën nog een heel aantal subklassen kan vertonen. Zo vallen b.v. plaatsnamen synchroon uiteen in een viertal soorten :

(5) a. plaatsnamen zonder enige morfosyntactische aanduiding : nederzettingsnamen : *Gent, Zutendale*;

b. plaatsnamen met een suffix : landnamen : *Belg-ië, Bulgar-ije, Duits-land*;

c. plaatsnamen met een lidwoord : velden, streken, rivieren, bergen, woestijnen e.d. : *het Mortelveld, het Meetjesland, de Rijn, de Mont Blanc, de Sahara*;

d. plaatsnamen met een ingebouwde classificator (plus meestal nog een lidwoord) : *de Noord-zee, de Atlantische Oceaan, de Nieuw-straat, de Gobi-woestijn*, enz.

Ook in deze locatieve klas neemt de prototypiciteit van boven naar onderen af en krijgen we steeds meer gemarkeerde subklassen. Dit heeft experiëntieel-semantisch te maken met een afnemende betrokkenheid van mensen op de respectieve plaatsen. Het meest hebben we immers te maken met de woonplaats, stad of dorp, al wat minder met het land, nog minder met plaatsen zonder menselijke

afbakening, organisatie of bewoning. In Germaanse talen is er vooral een breuk tussen enerzijds (5a&b) (zonder lidwoord) en anderzijds (5c&d) (met lidwoord). We spreken nu dan ook van *Kongo, Oekraïne* en *Libanon*, en niet meer over *de Kongo, de Oekraïne* of *de Libanon,* want dat zijn volwaardige staten geworden.

We noteren dat het hier om een sterke tendens gaat, niet om een wet. Het Duits kent meerdere landnamen met lidwoord, zoals *die Schweiz* en *die Türkei*, maar *die Tschechei* is toch moeten wijken voor het lidwoordloze *Tschechien*. Namen van wijken of gehuchten behouden weleens het lidwoord omdat ze jonger zijn en dus in een overgang zitten van veld- naar nederzettingsnaam. In Tildonk heb je b.v. *(de) Hambos*, met facultatief lidwoord.

1.4. Naar een geünificeerde theorie van eigennamen

We kunnen nu een globale karakterisering van eigennamen bieden, met name een geünificeerde theorie die pragmatische zowel als semantische en morfosyntactische kenmerken inhoudt. Samen willen die een definitie zijn van het begrip 'eigennaam'. Alle drie zijn nodig en vullen elkaar aan. Er is thans wel een trend om alles puur 'pragmatisch' te definiëren. Met deze ongelukkig gekozen term wordt dan bedoeld dat alleen het taalgebruik relevant is, m.a.w. dat er geen *langue*, d.i. geen 'vastgelegde talige conventie' bestaat. Geleid door dit idee beweert Coates (2006) dat eigennamen geen nomina zijn en zelfs geen structuur hebben. Coates erkent evenwel slechts één relevante pijler, die hij de pragmatische noemt. Daarbij spreekt hij zichzelf tegen. En dat is nu net te wijten aan het ontbreken van het onderscheid tussen *langue* en *parole*, maar ook dat tussen 'eigennaam' en wat hier 'propriaal lemma' heet. Voor

Coates hebben eigennamen geen lexicale betekenis, maar jammer genoeg onderscheidt deze stelling op zich namen niet van persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden. VLs definitie luidt als volgt :

(6) Een eigennaam is een nomen dat naar een unieke entiteit verwijst op het niveau van de vastgelegde talige conventie om deze psychosociaal saillant te maken binnen een gegeven basisniveaucategorie [pragmatisch]. De eventuele betekenis van de naam bepaalt niet (langer) zijn verwijzing [semantisch]. Een belangrijke formele weerspiegeling van deze pragmatisch-semantische karakterisering van eigennamen is de mogelijkheid ervan om in enge appositionele constructies op te treden zoals *de schrijver Claus, de stad Leuven, de hond Fido, de rivier de Rijn* [syntactisch].

1.4.1. *Eigennamen als nomina*

Eigennamen zijn nomina, maar stel nu toch dat ze dat niet zijn, dan zijn soortnamen dat eigenlijk ook niet. Want men kan een naam (of beter : een propriaal lemma) tot een appellatieve constructie ombuigen. Zelfs namen die er als constructies uitzien, b.v. de filmnaam *Gone with the wind* kun je construeren als soortnaam, zoals in de zin *Er is nog geen tweede 'Gone with the wind' gemaakt*. Als we hier niet met een nomen te maken hebben, dan zijn er helemaal geen nomina, en dat kun je bezwaarlijk volhouden. Om sommige namen te laten functioneren als nominale constituent in een zin, moet wel een lidwoord toegevoegd worden, zoals in *de Rijn, de Elzas* enz. (zie 5c,d). Het lidwoord is hier immers geen woorddeel, laat staan een syllabe, maar nog een min of meer vaste determinator. Je kunt dit lidwoord afscheiden, vervangen of zelfs (poëtisch) weglaten, b.v.

(7) a. *de mooie Rijn; die mooie Rijn; O, Rijn!...*

Dat gaat niet met versteende lidwoorden, zoals in :

b. *het mooie De Panne, die brave (meneer) De Jong*, enz.

1.4.2. *De pragmatiek van eigennamen*

Pragmatisch gaat het bij eigennamen om een unieke entiteit, zolang men maar het onderscheid met 'propriale lemma's' in het oog houdt. Die uniciteit situeert zich dan wel op het vlak van de *langue* (de vastgelegde talige conventie), dit i.t.m. pronomina, die maar refereren op het niveau van de *parole* (het taalgebruik). Eigennamen zijn in principe bedoeld om een persoon, zaak, plaats enz. psychosociaal saillant te maken. Wil je iets betekenen in de samenleving, dan moet je een eigennaam dragen. In sommige landen mogen mensen niet stemmen omdat hun naam niet officieel geregistreerd werd. Omdat ze normaliter iets betekenen, hebben mensen en huisdieren een naam, maar mieren of zelfs olifanten niet, behalve allicht in de zoo. Maar toch, als b.v. een dier om een of andere reden de media haalt, dan krijgt het een naam, zoals het eerste gekloonde dier, het schaap *Dolly*. Het gaat dus om belangrijkheid. Dat leiden we ook af uit een heel ander fenomeen : namen van ziektes. Terwijl een woord als *griep(je)* fungeert als soortnaam, is dat anders met *Aids* en *Ebola*, die in een enge appositie kunnen optreden, vgl.

(8) a. De ziekte Aids blijft voorlopig ongeneeslijk.

b. *De ziekte griep kan zich snel verspreiden.

c. Ze heeft (de) griep gehad / een griepje overwonnen.

Nieuwe, doorgaans ernstige ziektes, worden in de regel geconstrueerd als eigennaam; bij bekende, normaal minder erge ziektes zoals griep, is dat niet het geval.

Iets dergelijks geldt ook voor namen van biologische soorten (mensen, dieren, planten). Doordeweekse namen gedragen zich normaliter als soortnamen. Bij wetenschappelijke benamingen lijkt een enge appositie mogelijk en daarbuiten het lidwoord facultatief. Dat leidt vooral tot

propriale constructies; uiteraard sluit dat een constructie als soortnaam niet uit, vgl.

(9) a. De species Homo Erectus had zich al tot in Azië verspreid.
b. (De) Homo Erectus had zich al tot in Azië verspreid.
c. Er was wel nooit een Homo Erectus in Australië.

(10) a. De bloem Mimosa Pudica / ?De bloem kruidje-roer-me-niet
b. (De) Mimosa Pudica is een kruidje-roer-me-niet.
c. Dit is een Mimosa Pudica / een kruidje-roer-me-niet.

1.4.3. *De semantiek van eigennamen*

De eventuele betekenis van de naam bepaalt niet (of niet langer) zijn verwijzing. De betekenissen die eigennamen vertonen, zijn dan ook van presuppositionele aard. Zij zijn m.a.w. vooronderstelt. Dit maakt een belangrijk verschil uit met soortnamen. Terwijl bij soortnamen de lexicale betekenis de verwijzing determineert, is dat bij eigennamen niet zo. Bij namen heeft het geen zin vragen te stellen als :

(11) a. Wat versta je onder (het woord) 'Londen' ?
b. Wat betekent (het woord) 'Londen' ?

We noteren dat het niet gaat om de etymologische zin van de naam, zoals in de historische naamkunde, maar om de synchrone betekenis. Het gaat evenmin om de desambiguering tussen b.v. de agglomeratie en de historische stad Londen, maar om een eventuele woordbetekenis. Soortnamen hebben wel zo'n woordbetekenis :

(12) a. Wat versta je onder '(een) stad' / het woord 'stad' ?
b. Wat betekent 'stad' / het woord 'stad' ?

Van het woord *stad* vind je een definitie in het woordenboek, van de naam *Londen* niet, als hij er al in staat. Het ontbreken van een woordbetekenis onderscheidt eigennamen echter niet van definiete pronomina. Ook die hebben geen lexicale betekenis, vgl. de onzinnige vragen in :

(13) a. Wat versta je onder 'zij' ?

b. Wat betekent 'die' ?

We hebben gezien dat Kripke niet eens een poging doet om beide woordsoorten uit elkaar te houden. Namen en voornaamwoorden zijn allebei 'rigid designators', 'indexicals' genoemd door andere filosofen. De pragmatische criteria van uniciteit en basisniveau, evenals de daarmee samenhangende psychosociale saillantheid, zijn dus broodnodig voor een onderscheid.

Maar wat bedoelen sommigen (b.v. Jespersen 1924:66) als ze stellen dat eigennamen eigenlijk de woordsoort zijn met de meeste betekenis? Deze stelling duikt impliciet weer op in de cognitieve linguistiek. Namen kunnen, naast een basisniveaubetekenis, wel twee soorten connotaties of associaties vertonen. Het gaat hier echter *niet* om een definiërende en dus dwingende woordbetekenis. Er vallen twee soorten connotaties te onderscheiden : sommige komen binnen via de naamdrager, andere via de naamsvorm. De naamdrager Napoleon kunnen we verbinden met associaties als 'de keizer van Frankrijk in 1811', 'de verliezer van Waterlo', enz. Ze zijn subjectief of intersubjectief, eventueel toch historisch juist, maar vormen geen woordbetekenis. Dat geldt ook voor connotaties die af te leiden zijn uit de naamsvorm. In een minder geïnstitutionaliseerde of minder technische naamgeving, en vooral in een holistische, waarin naam en persoon vereenzelvigd worden, maakt men van zulke connotaties vaak een systeem. De Oude Germanen legden een 'wenskarakter' in hun namen, b.v. *Ever-hard* moest zo sterk als een ever worden, enz. Dat zulke associaties niet essentieel zijn voor de referentie, blijkt uit het feit dat die reeds sinds het jaar 1000 niet goed meer begrepen werden. Eigennamen kunnen dus massa's van die bijbetekenissen krijgen, maar geen woordbetekenis.

We mogen ten slotte niet onvermeld laten dat namen ongeveer dezelfde grammaticale betekenissen kunnen vertonen als persoonlijke voornaamwoorden. Namen en pronomina zijn beide definiet, kunnen ofwel in het enkelvoud (*Londen/het*) ofwel in een collectief meervoud staan (*de Alpen/zij*) [niet **de vele Alpen*], naar iets telbaars verwijzen (*Jan / hij*) of iets niet-telbaars (*Latijn/het*), verschillende genera hebben (*Jan/hij; Maria/zij; Londen/het*) of zelfs generisch (= recursief, habitueel) geconstrueerd worden. In dit laatste geval gaat het om fenomenen die steeds kunnen terugkomen, d.i. op uiteenlopende plaatsen en tijdstippen voor kunnen komen. We citeren Jespersen (1924:66) :

(14) Every great man nowadays has his disciples, and it is always Judas who writes the biography.

Je zou kunnen toevoegen : *yes, it's always him.* Een ander voorbeeld met een generisch pronomen gecombineerd met een naam is :

(15) Wij Europeanen hebben door de eeuwen heen nogal wat veroveringstochten ondernomen.

Vooral maandnamen kunnen duidelijk recursief zijn : *Juni is ieder jaar warm.* Dit is noch voor VL (2007:55, 69, 147, 168) noch voor Anderson (2007:125) een reden om deze categorie het statuut van eigennaam te ontzeggen (tegen Willems 1996:231-233; 2000:107). Recursiviteit onderstelt geen definiërende betekenis (evenmin als bij persoonlijke voornaamwoorden) en syntactisch gezien is een enge appositie courant : *de maand juni.* Namen van weekdagen hebben wel een basisniveaubetekenis, nl. het morfeem *dag*, wat al in de naam vervat zit. Toch gedragen ze zich minder duidelijk als eigennamen. In subjectspositie lijkt het lidwoord in bepaalde constructies vereist, in andere niet of nauwelijks (16a vs. b). In Brabantse dialecten hebben deze benamingen in subjectspositie altijd een lidwoord (16c). Uiteraard is de afwezigheid van het lidwoord

niet relevant indien dagnamen als bijwoord geconstrueerd worden (16d), vgl.

(16) a. De zondag is voor velen heilig.

b. (??de) Zondag is nog steeds een vrije dag.

c. De maandag is vaak een moeilijke dag. [Brab. dial.]

d. Ik kom zeker maandag.

Het criterium van de appositie kan moeilijk worden toegepast. Allicht is die al vanwege een vervelende herhaling van het morfeem *dag* uitgesloten, behalve misschien bij nevenschikking van twee dagnamen :

(17) a. *De *dag* (de) maan*dag* is de eerste van de week.

b. ?De dagen maandag en dinsdag zijn de eerste van de week.

Een andere aanwijzing voor het meer appellatieve karakter van dagnamen is de evidente mogelijkheid van appellatief gebruik door voorvoeging van *volgende*. Bij maandnamen is dit hoogst ongebruikelijk, vgl.

(18) a. Volgende zondag ga ik fietsen.

b. ?*Volgende juni ga ik fietsen.

Uiteraard zijn niet-telbare namen (b.v. taalnamen) en generische namen zoals sommige tijdnamen geen prototypische naamcategorieën (voor tijdnamen, zie Van Langendonck 1985).

1.4.4. *De syntaxis van eigennamen*

Syntactisch focussen we hier op een criterium dat goed aansluit bij de thesis dat elke eigennaam een basisniveaubetekenis vertoont. Een belangwekkende link met de grammatica is dat men in een enge appositie (bijstelling) in de regel de basisniveauterm *hond* gebruikt : we zeggen *de hond Fido*, en niet *het dier Fido* of *de beagle Fido*. Het bestaan van deze enge apposities doet ons meteen een cri-

terium aan de hand voor een syntactische definitie van eigennamen (zie VL 2007, hoofdstuk 2, p.125).

(19) In de Nederlandse constructie [(bepaald lidwoord +) nomen + nomen] is het tweede nomen de eigennaam; het eerste is een soortnaam die in feite het meer specifieke element, de naam dus, karakteriseert of categoriseert. Vandaar plausibele uitingen zoals *Fido is een hond*, en niet *de hond is een Fido*.

Er zijn variaties in de constructie. De volgorde van soortnaam en eigennaam kan b.v. omgekeerd zijn, zoals in 't Engels : *Fido the dog*. Het lidwoord is soms facultatief; het is nu zelfs een mode om het weg te laten, vooral in krantentaal, b.v. *diplomaat Van Dyck* (naar het model *President Bush*) i.p.v. *de diplomaat Van Dyck*. Er kunnen in die appositie ook twee namen in 't spel zijn, b.v. voor- en achternaam, zoals in *Maria Peeters*. (Het gaat hier inderdaad om twee woorden, want je kunt zeggen : *Maria is geweest/Peeters is geweest*, met verwijzing naar dezelfde persoon). Al deze constructies zijn variaties die niets afdoen aan VLs stelling dat, als er in zo'n enge appositie een specifiek verwijzend element is, dit een eigennaam is, terwijl een minder specifiek en karakteriserend element een soortnaam is.

Niet alleen persoons- en plaatsnamen kunnen aldus als eigennamen gezien worden, maar ook b.v. namen van weleens betwiste categorieën zoals talen, maanden en woorden in zelfnoemfunctie :

(20) a. De taal Kalkatungu wordt in Australië gesproken.

b. De maand juni is gewoonlijk warm.

c. Het woord 'bank' is ambigu.

We vermelden hier één ander criterium, nl. de manier van terugwijzen naar predicaatsnomina (VL 2007, hoofdstuk 2). Predicaatsnomina of predicerende nominale constituenten geven enkel een eigenschap aan, b.v.

(21) Smith is leraar; Piet is een sukkelaar.

Dergelijke constituenten verwijzen dus niet, maar prediceren, bevatten dus enkel een betekenis. Dat blijkt formeel uit het feit dat het relatieve pronomen *wat* kan refereren naar een niet-referentieel predicaatsnomen, b.v.

(22) a. Clinton is (de) president, *wat* Perot allicht nooit zal zijn.

Het relatieve *wat* kan ook als *dat* optreden in een nevengeschikte zin :

b. Clinton is (de) president, maar Perot zal *dat* allicht nooit zijn.

Aangezien het nu voor eigennamen, zowel als voor persoonlijke voornaamwoorden, essentieel is om te verwijzen, kunnen geen van beide in deze patronen optreden :

(23) *De president is Clinton/ hij, *wat* Perot nooit zal zijn // maar Perot zal *dat* nooit zijn.

Een gelijksoortige redenering is van toepassing op andere eigennamen, b.v. namen van maanden. We kunnen makkelijk zeggen :

(24) Juni is *de zesde maand van het jaar*, maar juli is *dat* niet.

Subject en predicaatsnomen omwisselen leidt echter tot een even bizar resultaat als in het geval van persoonsnamen :

(25) *De zesde maand van het jaar is *juni*, maar de zevende is *dat* niet.

Dit toont eens te meer aan dat eigennamen niet bedoeld zijn om eigenschappen aan te duiden en dus geen definiërende lexicale betekenis vertonen. Alleen presupposities en connotaties zijn mogelijk.

1.4.5. *Eigennamen als prototypische nomina*

We kunnen eigennamen nu beschouwen als de nomina 'par excellence', d.i. de prototypische nomina. Dit vloeit voort uit de analyse van eigennamen zoals hier voorgesteld. De primaire functie van eigennamen is te refereren.

Welnu, nomina zijn in de eerste plaats bedoeld om te verwijzen naar personen of objecten. Verba daarentegen prediceren veeleer. Soortnamen zijn dus minder prototypische nomina aangezien ze een predicatie (definiërende beschrijving) bevatten, wat in eerste instantie een verbaal kenmerk is. Bovendien zijn de betekenissen die eigennamen vertonen van presuppositionele aard, wat ze makkelijker te verwerken maakt. Dat geldt eveneens voor de basisniveaubetekenis die eigennamen inhouden. Psycholinguistisch worden presuppositie (Osgood 1971) en basisniveaubetekenis (Rosch 1977) gezien als eenvoudige, semantisch ongemarkeerde concepten. Voorts zijn eigennamen typischerwijze enkelvoudig, telbaar, niet-generisch en concreet (zie VL 2007, hoofdstuk 2, 5.1). Bovenal hebben eigennamen het ongemarkeerde nominale kenmerk 'definietheid'. Definietheid wordt doorgaans geanalyseerd als een presuppositie van bestaan en uniciteit in het universum van interpretatie. Als eigennamen al deze zeer 'simpele' concepten in zich verenigen, kan men verwachten dat hun vorm als nominale constituent eveneens vrij eenvoudig zal zijn. In Westerse talen is het inderdaad zo dat de meest prototypische namen, zoals (officiële) persoons- en nederzettingsnamen, in de regel helemaal geen lidwoord of suffixen vertonen (zie boven).

1.5. Neurolinguistische argumenten voor de aparte status van de eigennaam

We kijken nu naar neurolinguistische bewijzen voor de aparte status van de eigennaam. Italiaanse onderzoekers, zoals Semenza en Zettin (1988), en Duits onderzoek, zoals gerapporteerd in Bayer (1991), hebben met experimenten aangetoond dat eigennamen in onze hersenen wel degelijk een aparte categorie vormen, en wel een woordsoort zon-

der lexicale betekenis. Dat zou dus de thesis van filosofen als Mill en Kripke bevestigen. Maar met Kripke kwamen we niet ver genoeg. Neurolinguisten hebben het al evenmin over persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden, die toch ook geen lexicale betekenis hebben. Hoe het met die zgn. 'Gattungseigennamen' zit, b.v. taalnamen, blijft eveneens onduidelijk. Wat neurolinguisten i.v.m. namen in feite aantonen, is het bestaan van propriale lemma's, d.i. woorden die in de regel niet als soortnaam voorkomen, zoals plaats- en persoonsnamen, en dus geen lexicale betekenis vertonen. De Duitse afasiepatiënte van Bayer, die aan diepe dyslexie lijdt, kan met name wel woorden met een betekenis lezen, maar geen propriale lemma's of nonsenswoorden. Deze vrouw kan dus geen letters spellen of lezen, maar ze heeft wel een holistisch semantisch beeld van soortnamen, werkwoorden enz. Ook daar slaat ze soms de bal mis, maar komt wel in de buurt, en zegt dan b.v.

(26) *Hammer* (hamer) i.p.v. *Beil* (bijl), *Boden* (bodem) voor *Grund* (grond), *Stahl* (staal) voor *Eisen* (ijzer). Bij eigennamen vindt ze niet zulke paralexieën (bijna-synoniemen) uit. Wel kan ze namen lezen die homograaf zijn met soortnamen, b.v. Helmut *Kohl* (kool), Franz-Josef *Strauss* (struisvogel of ruiker), Romy *Schneider* (kleermaker).

Wat daarmee aangetoond wordt, is dus niet in eerste instantie of iets als eigennaam fungeert, maar alleen of iets een propriaal lemma is. Zegt het onderzoek dan niets over de eigennaam zoals hier gedefinieerd? Indirect wel: een propriaal lemma fungeert per definitie in de eerste plaats als eigennaam. In elk geval kunnen plaats- en persoonsnamen – evenmin als nonsenswoorden – door de patiënte niet al spellend gelezen worden, en dat correleert met het feit dat die woorden geen lexicale betekenis vertonen. Dat deze afatica anderzijds namen niet als nonsenswoorden

beschouwt, blijkt uit het volgende. De vrouw verbindt blijkbaar met een naam een referent, want ze zegt of het woord verwijst naar een man, vrouw, stad of land. Meteen zien we ook dat ze de basisniveaubetekenis van een naam kan achterhalen. Bayer (1991) gebruikt hier de term 'minimale lexicale categorie'. Bovendien maakt die patiënte bij een aantal namen subjectieve of algemeen bekende associaties zonder de namen zelf te kunnen uitspreken, b.v.

(27) a. *Josef* : «so heisst mein Vater»

b. *Poeck* : «Professor» (Poeck is de behandelende professor)

c. *Tirol* : «da warn wir schon mal auf Urlaub»

d. *Vietnam* : «ich glaube viel Krieg»

e. *Australien* : «weit weg... Känguruhs»

Definities zijn dat evident niet, maar wel wordt er het bestaan door bevestigd van associaties via de naamdrager. Ook de connotaties via de naamsvorm worden gehonoreerd doordat homografe namen als *Kohl*, *Strauss* en *Schneider* gelezen kunnen worden en dus voor de patiënt iets betekenen. Bayer stelt dat associaties via de naamdrager tot het zgn. episodisch geheugen behoren, maar categoriale presupposities zoals *man, vrouw, stad, land* tot het semantisch geheugen. Een interessant onderscheid, dat anderzijds niet altijd scherp te handhaven zal zijn.

Bayer en Semenza geven uiteindelijk Kripke gelijk en Searle ongelijk. In feite zijn zij het die in dit opzicht dwalen. Van Searle onthoudt men enkel dat hij een 'cluster van descripties' aanneemt, maar hij stelt anderzijds dat namen geen definiërende betekenis hebben en ook dat een algemene term (d.i. een categoriale presuppositie) analytisch verbonden is met elke eigennaam : *de Everest is een berg, de Mississippi is een rivier*, enz. Kripke drukt zijn twijfel daarover uit in een voetnoot. Searle heeft echter gelijk. Men kan ten slotte zelfs zijn cluster van beschrijvin-

gen duiden als een bundel van associaties waarvan er wel een aantal waar zullen zijn. Welke dat zijn, is niet eens relevant binnen de thesis van de lexicale betekenisloosheid van namen.

2. Van Langendoncks eigennaamtheorie taaltypologisch getest

2.1. Inleiding

Hoewel de hierboven geschetste naamtheorie gebaseerd is op gegevens uit slechts een handvol Europese talen, maakt ze aanspraak op universele geldigheid. Het lijdt immers geen twijfel dat elke natuurlijke menselijke taal eigennamen heeft voor personen en plaatsen en het lijkt ook evident dat die eigennamen in alle talen dezelfde semantisch-pragmatische eigenschappen vertonen. Volgens de theorie ontlenen eigennamen hun morfosyntactische kenmerken aan hun pragmatisch-semantische eigenschappen en vertonen prototypische eigennamen nooit minder van deze morfosyntactische kenmerken dan niet-prototypische eigennamen (zie ook Anderson 2007). De enige methode om de universele geldigheid van deze beweringen te testen, is o.i. de taaltypologische, waarbij genetisch en areaal niet-verwante talen op grote schaal met elkaar vergeleken worden. Daarbij zijn twee grote onderzoeksvragen relevant, namelijk :

(28) a. Zijn de concrete hypothesen over de vorm en het grammaticale gedrag van eigennamen universeel geldig ?

b. Kunnen grammaticale bijzonderheden van eigennamen die niet voorkomen in Westeuropese talen, maar wel elders in de wereld, evengoed verklaard worden met behulp van de theorie ?

Geen van beide vragen kan op dit moment op een bevredigende manier beantwoord worden, omdat eigennamen

ook in de taaltypologie een verwaarloosde grammaticale categorie zijn. In deze sectie zullen we kort enkele praktische problemen schetsen van taaltypologisch onderzoek naar eigennamen (2.2). Daarna presenteren we een gevalsstudie die op onze beide onderzoeksvragen een voorlopig (positief) antwoord geeft (2.3), om af te sluiten met een heel kort overzicht van een aantal nominale categorieën waarop de taaltypologische studie van eigennamen een nieuw licht kan werpen (2.4).

2.2. Enige praktische problemen verbonden aan de typologische methode

Aan de typologische methode zijn een aantal praktische problemen verbonden. Ten eerste is een typoloog (uiteraard) geen specialist in alle talen die hij gebruikt voor zijn studie. Hij moet zich dus baseren op secundaire bronnen, vooral descriptieve grammatica's, die zelden ergens diep op ingaan. Ook hier geldt, overigens, dat eigennamen stiefmoederlijk behandeld worden. In veel grammatica's wordt niets expliciets over eigennamen gezegd. Een tweede praktisch probleem betreft de vergelijkbaarheid van talen. De definitie van grammaticale categorieën maakt vaak gebruik van taalspecifieke eigenschappen. Zo definieren we in het Nederlands het subject bijvoorbeeld als de grammaticale relatie die de eerste zinsplaats bekleedt (behalve in welbepaalde constructies zoals vraagzinnen) en die de congruentie met het werkwoord bepaalt in persoon en getal. Maar deze criteria verliezen hun waarde in talen met een vrije woordvolgorde en zonder werkwoordflectie.

Deze twee problemen worden meteen duidelijk als we eigennamen willen herkennen in een 'exotische' taal op basis van VLs definitie. De mogelijkheid om voor te komen in enge appositionele constructies van de types *de stad Antwer-*

pen, (de) diplomaat Van Dyck of *de rivier de Maas* is hier definiërend (zie boven). Er zijn echter al in het Nederlands een aantal constructies die op zulke enge appositionele constructies lijken, maar die het niet zijn (b.v. *de zak kolen*), of die niet van het juiste type zijn, zoals *mijn broer de bioloog*, waar geen eigennamen inzitten. Dus zelfs voor iemand die goed vertrouwd is met het Nederlands, is het een beetje uitkijken met de toepassing van dit criterium. Wie dit criterium wil toepassen op de talen van, zeg maar, Papoea-Nieuw-Guinea, zal merken dat over enge appositionele constructies in descriptieve grammatica's meestal geen gegevens beschikbaar zijn, en als ze beschikbaar zijn, is de kans groot dat geen enkel voorbeeld van het juiste type gegeven wordt. Bovendien is het goed mogelijk dat de talen van Papoea-Nieuw-Guinea helemaal geen enge appositionele constructies hebben. De oplossing die typologen hiervoor gebruiken is om aanvankelijk geen formele criteria te gebruiken, en zich te laten leiden door semantische en functionele criteria, en dat lukt zonder enig probleem voor eigennamen. Niemand zal moeite hebben om de meest prototypische eigennamen, nl. persoonsnamen, te herkennen in een vreemde taal. Op basis van de formele kenmerken van de meest prototypische eigennamen in een bepaalde taal is het dan mogelijk ook minder prototypische eigennamen te herkennen. We kunnen dit illustreren met voorbeelden uit de Kameroense Bantoetaal Eton (Van de Velde 2006a).

Persoonsnamen hebben in het Eton meestal een eindklinker |a| [1] (29). Propriale lemma's kunnen van appella-

[1] De notatie tussen verticale streepjes is morfofonologisch. De fonologische representatie van |-a| wordt bepaald door het timbre van de voorgaande stamklinker. Het Eton is een toontaal, de accenten op de klinkers markeren de volgende tonen : á hoge toon, à lage toon, â dalende toon, ǎ stijgende toon en ˈá (fonologisch) verlaagde hoge toon. Voor een uitgebreider bespreking van eigennamen in het Eton, zie Van de Velde (2003).

tieve lemma's afgeleid worden door middel van deze |-a|, die in deze gevallen als suffix geanalyseerd moet worden (30b, 31b).[1]

(29) |tɔ̀má| → twàmɔ́ 'Tomo' («familienaam», etymologie onbekend)

(30) a. |è-nɔ̌n| → è-nwǎn 'vogels'

b. |ènɔ̀n-á|ènwànɔ́ 'Enono' («voornaam»)

(31) a. |ù-bàm| → ùbàm 'sperwer'

b. |ùbàm-à| → ùbàmà 'Obama' («voornaam»)

Een ander kenmerk van persoonsnamen is dat ze een zogenaamd associatief meervoud hebben, wat gemarkeerd wordt door middel van het meervoudswoord *bɔ́*. De meeste appellatieven vormen hun (normale) meervoud door een ander genus/getal-prefix te nemen dan in het enkelvoud (vergelijk (32a) met (31a)). Deze optie is niet beschikbaar voor propriale lemma's afgeleid van appellatieven, zie de vorm in (32b), die niet geïnterpreteerd kan worden als een (associatief) meervoud. Het genus/getal-prefix van het appellatief wordt geïntegreerd in de stam van het afgeleide propriale lemma.

(32) a. |è-bàm| → èbàm 'sperwers'

b. *|èbàmà| → èbàmà 'Obama & co.'

c. |bɔ́ ùbàm-à| → bɔ́ ùbàmà 'Obama & co.'

Ten slotte hebben alle persoons- en plaatsnamen met elkaar gemeen dat ze steeds hetzelfde congruentiepatroon hebben, nl. congruentiepatroon 1 (van tien mogelijke patronen). Dit is opvallend, omdat het congruentiepatroon normaal gezien uitsluitend afhangt van het genus/getal-prefix van het nomen, zonder duidelijke semantische ba-

[1] Dit is enigszins in tegenspraak met VLs theoretische veralgemening dat eigennamen ongemarkeerde nomina zijn, maar daar is een duidelijke historische verklaring voor. De eindklinker is immers historisch een deel van de stam, dat in appellatieve lemma's geërodeerd is, maar behouden werd in de (meer conservatieve) propriale lemma's. Later is deze eindklinker geheriterpreteerd als eigennaammorfeem.

sis. We komen hier straks op terug. Vergelijk de subjectscongruentie met het werkwoord van het appellativum in (33) met die van het nomen proprium in (34).

(33) ùbàm ú↓té ↓dí

|ù-bàm ú-Ltɛ́ L-dí| [1]

3-sperwer III-presens INFINITIEF-eet

'De sperwer is aan het eten.'

(34) ùbàmà àté ↓dí

|ùbàmà à-Ltɛ́ L-dí|

Ubama I-PRESENS INFINITIEF-eet

'Obama is aan het eten.'

Aan de hand van deze drie formele kenmerken van persoonsnamen – finale *-a*, meervoud met *bɔ̀* en congruentiepatroon I – kunnen we nu minder typische eigennamen herkennen, zoals de namen van plantensoorten in (35-36), die allemaal gevormd zijn op basis van een complexe constituent. De voorbeelden in (35) tonen het propriale suffix, het voorbeeld in (36) toont het meervoud met *bɔ̀*. Merk op dat alle termen in (35) vrij laag op de biologische taxonomie staan en/of een vrij gespecialiseerde kennis van de flora vereisen.

(35) a. àlɔ́ mbwâ

|à-lɔ́ H = mbú-à|

3-oor III.CON = [9]hond-«SUFFIX»

'plantje (letterlijk : hondsoor)'

b. ɛ̀sàŋ mwágɔ̀

|ɛ̀-sàŋ mɔ́g-à|

[1] In de voorbeelden worden de volgende afkortingen gebruikt : 1,2,3,... nummer van een genus (vergelijkbaar met «mannelijk», «vrouwelijk», «neutraal» in het Nederlands) ofwel resp. 1ste, 2de & 3de persoon; I, II, III,... (affix dat congruentie in genus markeert met nomina van resp. genus 1,2,3,...); ACC accusatief; CON connectief (vgl. met genitief) morfeem; DEF definiet; DEM demonstratief; ENK enkelvoud; FOC focus; IMP imperatief; LIDW lidwoord; M mannelijk genus; MV meervoud; REAL realis (modus); V vrouwelijk genus; VERL verleden tijd.

5-tros één-«SUFFIX»

'Horn plantain (sp.), soort bakbanaan (letterlijk: één (per) tros)'

c. wú ú'swánɔ

|wú-H ù-sɔ́n-à|

sterf-IMP 3-schaamte-«SUFFIX»

'kruidje-roer-me-niet, Mimosa Pudica (letterlijk: sterf van schaamte)'

(36) bɔ̀ mɛ̀sàŋ mwágɔ̀

|bɔ̀ mə̀-sàŋ mɔ́g-à|

MV 6-tros één-«SUFFIX»

'bakbananen (sp.)'

2.3. GEVALSSTUDIE : DE KEUZE TUSSEN DE NIET-SELECTIEVE VRAAGPRONOMINA 'WIE' EN 'WAT'

In deze sectie bespreken we een test die in sommige talen kan helpen om eigennamen van soortnamen te onderscheiden, namelijk de keuze tussen de niet-selectieve vragende pronomina 'wie' en 'wat'. Een veel beperktere gelijksoortige test komt aan bod in VL (2007, hoofdstuk 2), en betreft alleen het gebruik van het relativum *wat* (zie boven). De resultaten ervan in een aantal niet-Europese talen bevestigen VLs theorie en typologie van eigennamen op overtuigende manier. Alle voorbeelden en analyses in deze sectie komen uit het proefschrift van Dmitry Idiatov (Idiatov 2007).

De taakverdeling tussen de vraagwoorden 'wie' en 'wat' is minder triviaal dan misschien op het eerste gezicht lijkt. Het is niet gewoon zo dat 'wie' gebruikt wordt om naar mensen te vragen en 'wat' voor dingen (cf. bv. ***Wat** is het, een jongen of een meisje?* of ***Wat** is hij van beroep?*, maar in het Russisch gebruik je hier *kto* 'wie'). Wat ook een rol

speelt, is of je als antwoord een identificatie verwacht of een karakterisering, en indirect dus ook een eigennaam of een soortnaam. Bijvoorbeeld, je hoort of ziet iets, maar weet niet wat het is. Als je een antwoord verwacht als 'een kat', 'een hond' of 'een huilende baby', dan vraag je *Wat was dat?* Maar als je met je poes naar de dierenarts gaat en hij vraagt ... *en wie is dit?* dan verwacht die dierenarts niet als antwoord *een kat*, maar wel iets als *Frits*. Door 'wie' te selecteren als vraagwoord vraagt hij dus expliciet naar een eigennaam. In het Nederlands is dit marginaal, maar in andere talen helpt het om eigennamen van soortnamen te onderscheiden, of ten minste om typische eigennamen van minder typische te onderscheiden. Voor plaatsnamen kunnen we dit illustreren met voorbeelden uit het Tuvaluaans (37) en het Ngombe (38), waar hetzelfde vraagwoord gebruikt wordt in een vraag naar een plaatsnaam (37a, 38a) als in een vraag naar de identificatie van een persoon (37b, 38b).

(37) Tuvaluaans (Austronesisch, Remote Oceanic, Nuclear Polynesian; Tuvalu) (Besnier 2000)

a. ko-**oi** tou fenua?
FOC-**wie** 2ENK.POSS eiland
'Wat is jouw thuiseiland?' of 'Wat is jouw geboortegrond?' (lett.: 'Wie (is) jouw eiland?')

b. ko-**oi** t-tino naa?
FOC-**wie** DEF.ENK-persoon die
'[tegen iemand in het donker:] Wie is daar? (lett.: 'Wie (is) die persoon?')'

(38) Ngombe (Niger-Congo, Bantoe C50; Democratische Republiek Congo) (Rood 1958)

a. ngando íyě **nda**?
9.dorp IX.dit **wie**
'Wat is de naam van dit dorp? (lett.: 'Wie is dit dorp?')

b. moto íyŏ **nda**?
l.man l.deze **wie**
'Wie is deze man?

In het Tuvaluaans, maar waarschijnlijk niet in het Ngombe, kan hetzelfde interrogatief gebruikt worden om te vragen naar de naam van een maand. Merk op dat VL (2007 :226) op basis van andere criteria tot de conclusie komt dat namen van maanden normaal als eigennamen fungeren in West-Europese talen (zie ook boven).

(39) Tuvaluaans

ko-**oi** te maasina e fano ei koe?
FOC-**wie** def.enk maand NIET<VERL>ga anaforisch 2ENK
'Welke maand vertrek je?' (lett.: 'Wie is de maand waarin je vertrekt?')

Een andere categorie minder typische eigennamen die in VL (2007) onderscheiden worden, zijn autoniemen, d.i. woorden in zelfnoemfunctie. In een aantal Koesjitische talen blijken ook autoniemen bevraagd te worden door middel van het interrogatief 'wie'.

(40) Hadendowa Bedawi/Beja (Afro-Aziatisch, Noord-Koesjitisch; Soedan) (Martine Vanhove & Mohamed-Tahir Hamid Ahmed, p.c.)

oo-tam aab eedna t-'arabyeet-iib?
LIDW.M.ENK.ACC-gierstbal **wie**.ACC zeg.IMPF.3MV LIDW.V.ENK-Arabisch-in
'Wat is *gierstbal* in het Arabisch? (lett.: 'Wie noemen ze *gierstbal* in het Arabisch?')'

(41) Libido (Afro-Aziatisch, Highland Oost-Koesjitisch; Ethiopië; Joachim Crass, p.c.)

libitt'isan «sheep»-a 'aye yaka'o?
Libidotaal.in «schaap»-ACC wie 3MV.zeggen
'Wat is *schaap* in het Libido? (lett.: 'Wie noemen ze *schaap* in het Libido?')'

Ten slotte worden onze observaties in verband met de eigennaamstatus van bepaalde woorden voor biologische soorten in het Eton in andere talen bevestigd door de vraagwoordtest.

(42) Jaru (Pama-Nyunga; WJa2; Australië; Tsunoda 1995)

[A :] ŋana ɲila?
wie dat

[B :] ŋiji. ŋana ɲila
tiens wie dat

'[Een man (A) die nog nooit een buffel gezien had, komt er één tegen en vraagt z'n vriend (B) :] Wat is (de naam van) dat (dier)? [B :] Tiens, (ik vraag me af) wat dat is'

(43) Yabem (Austronesisch, Westelijk Oceanisch, Huon Golf; Papua New Guinea; Dempwolff 1939)

a. [A :] ka tonaŋ **asa**? [B :] nip
boom DEM wie kokospalm

'[A :] Hoe heet deze boom? (lett. : 'Wie is deze boom?') [B :] Een kokospalm'

b. [A :] asa ka kê-kô tonaŋ? [B :] papaja kê-kô
wie boom 3ENK-REAL.staat DEM papaya 3ENK-REAL.staat

'[A :] Wat is de boom daar? (lett. : 'Wie, (het is) een boom, staat daar?') [B :] Het is een papaya.'

Het gebruik van 'wie' om te vragen naar eigennamen in een aantal niet-Europese talen biedt een bescheiden antwoord op onze twee vragen in (28). Op de eerste vraag (28a) of de conclusies die VL (2007) bereikt op basis van Europese talen ook elders geldig zijn, kunnen we voorlopig positief antwoorden door erop te wijzen dat het gebruik van een totaal verschillend criterium dezelfde types eigennaam herkent. Van alle temporele categorieën kunnen namen van jaren en maanden volgens VL (2007) het meest waarschijnlijk als eigennaam fungeren, omdat ze namen voor pure tijdindicaties zijn die geen te lange en ook geen

te korte tijdruimtes benoemen. Dit wordt ook in het Tuvaluaans met betrekking tot de keuze van een vraagwoord bevestigd, waar enkel maanden met 'wie' bevraagd kunnen worden. Nog een ander criterium bevestigt de typiciteit van maandnamen als temporele eigennamen in een andere Austronesische taal, het Rapa Nui, gesproken op het Paaseiland. Alle eigennamen worden hier gemarkeerd met een morfeem *a*, dat in de beschrijving van het Rapa Nui (wellicht niet helemaal adequaat) «persoonsmarkeerder» (personal marker) genoemd wordt. De voorbeelden in (44) tonen aan dat maandnamen gemarkeerd worden als eigennamen, maar andere tijdindicaties niet.

(44) Rapa Nui (Austronesian, Nuclear Polynesian, East ; Chile ; Du Feu 1996)

a. i a hora iti 'in augustus' (lett. : 'in PERSOONLIJK augustus')

b. i te mahana piti 'op dinsdag' (lett. : 'op SPECIFIEK dinsdag')

c. i te Noere 'met kerstmis' (lit. : 'met SPECIFIEK kerstmis')

Dmitry Idiatov (2007) geeft twee implicationele hiërarchieën die VLs typologie van typische versus minder typische eigennamen weerspiegelen (zoals al gezegd is, op basis van onafhankelijke criteria!). De eerste gaat over het gebruik van 'wie' in vragen als Nl. *Wat is de naam van deze plaats?* (45), de tweede over het gebruik van 'wie' in vragen als Nl. *Wat is dit?* (46). De hiërarchieën moeten als volgt gelezen worden : als het vraagwoord 'wie' in een bepaalde taal gebruikt kan worden om te vragen naar een bepaalde entiteit op de hiërarchie, dan kan het ook gebruikt worden om te vragen naar alle entiteiten hoger (i.e. meer naar links) op de hiërarchie.

(45) een hierarchie van 'wie ?' dominantie in constructies van het type [VRAAGWOORD is de naam van X ?] en [VRAAGWOORD wordt X genoemd ?] :

persoonsnamen < (eigennamen van huisdieren) < toponiemen < (temporele namen) < namen van biologische soorten (<) namen voor inanimate dingen < autoniemen

(46) een hierarchie van 'wie?' dominantie in constructies van het type [VRAAGWOORD is X ? (bij naam)] (voor niet-personen) :

eigennamen van huisdieren) < toponiemen < (temporele namen) < namen van biologische soorten (<) namen voor inanimate dingen

Ten slotte biedt de eigennaamtheorie van VL (2007) ook een verklaring voor de mogelijke keuze voor 'wie' in vragen naar eigennamen (zie onze onderzoeksvraag in (28b)). De keuze tussen de niet-selectieve vraagwoorden 'wie' en 'wat' wordt bepaald door twee parameters : het type entiteit (personen ('wie') versus niet-personen ('wat')) en het type informatie dat verwacht wordt (identificatie ('wie') versus categorisering ('wat')). Eigennamen identificeren per definitie zonder te categoriseren volgens VL (2007), want hun eventuele betekenis is niet definitioneel, zodat de eigennaamtheorie de mogelijke keuze voor 'wie' voorspelt (tenminste op basis van de tweede parameter).

2.4. Relevantie van VLs eigennaamtheorie voor de studie van de grammaticale categorieën Genus en Casus

Eigennamen blijken zich vaak anders te gedragen dan appellatieven met betrekking tot o.a. de nominale categorieën Genus en Casus. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen in hoeverre dit klopt en hoe dit verklaard kan worden. Op deze manier kan de naamtheorie van VL (2007) een belangrijke bijdrage leveren tot een beter inzicht in de oorsprong en functies van Genus en Casus. In het Eton, bijvoorbeeld, vormen eigennamen de kern van een groep nomina die geen genusspecificatie hebben (Van de Velde 2006b). De afwezigheid van niet-geclassificeerde nomina

wordt nochtans algemeen als criterium gebruikt voor de definitie van genus in de typologie van systemen van nominale classificatie (cf. bv. Greenberg 1978:52; Grinevald & Seifart 2004:246). Uit de analyse in Van de Velde (2006b) blijkt dat het congruentiepatroon van eigennamen in het Eton niet geselecteerd wordt op basis van een genusspecificatie, maar op basis van de pragmatische eigenschap van eigennamen dat ze geen referentiële desambiguering nodig hebben. Ook in de Sepik-Ramu taal Yimas, «proper names contrast with common nouns in that they are assigned to no noun class» (Foley 1991:170).

Wat de afwijkende naamvalsmarkering van eigennamen betreft, kunnen we het voorbeeld van de Filippijnse taal Ifugao aanhalen. In het Ifugao heeft het oblique case morfeem een aparte vorm voor eigennamen en soortnamen. Een ander verschil tussen eigennamen en soortnamen vinden we in een aantal zogenaamde 'split-ergative' talen, waar eigennamen een nominatief-accusatieve naamvalsmarkering hebben, terwijl soortnamen absolutief-ergatief gemarkeerd worden (Dixon 1994:83). Dit laatste wordt soms beschreven d.m.v. een nominale hiërarchie (ook de *animacy hierarchy* of *Silverstein's hierarchy* genoemd, Silverstein 1976), weergegeven in (47), waar *1* staat voor pronomina van de 1ste persoon en *SN* voor soortnamen. Hoe verder naar links op de hiërarchie, hoe groter de kans dat de naamvalsmarkering nominatief-accusatief is i.p.v. absolutief-ergatief.

(47) 1 < 2 < 3/demonstratieven < eigennamen < SN menselijk < SN animaat < SN inanimaat

De geldigheid van deze hiërarchie wordt algemeen aangenomen, maar er is nog steeds veel discussie over details van de volgorde (vooral aan de «linkerkant» van de hiërarchie) en over de criteria die de doorslag geven in de rang-

schikking van de types nominale constituenten (Filimonova 2005). Hoewel eigennamen als spil tussen nomina en pronomina een opvallende plaats innemen in deze hiërarchie, komen ze nauwelijks aan bod in de literatuur. Wanneer ze toch ter sprake komen, wordt impliciet aangenomen (maar nooit aangetoond) dat het alleen om persoonsnamen gaat en dat Animaatheid de positie van eigennamen verklaart (eventueel in combinatie met Definietheid). Hiermee is echter niet verklaard waarom eigennamen lager staan dan pronomina van de derde persoon en hoger dan soortnamen met menselijke referentie. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of alle types eigennamen zich hetzelfde gedragen.

Referenties

Algeo, John (1973). *On Defining the Proper Name* (University of Florida Humanities Monograph 41). Gainesville/FL.

Anderson, John M. (2007). *The Grammar of Names*. Oxford : Oxford University Press.

Bayer, Joseph (1991). «Representatie van algemene namen en eigennamen in het mentale lexicon : neurolinguistische evidentie». *Tabu* 21/2 : 53-66.

Coates, Richard (2006). «Properhood». *Language* 82 : 356-382.

Croft, William (1990). *Typology and Universals*. Cambridge : Cambridge University Press. New ed. 2003.

De Pater, Wim A., en Pierre Swiggers (2000) *Taal en Teken. Een Historisch-Systematische Inleiding in de Taalfilosofie* (Wijsgerige Verkenningen 21). Leuven University Press / Assen : Van Gorcum.

Eichler, Ernst, Gerold Hilty, Heinrich Löffler, Hugo Steger, en Ladislav Zgusta (eds.) (1995-96). *Name Studies. An International Handbook of Onomastics* (Handbook of Linguistics and Communication Science 11). Berlin : Mouton de Gruyter, vol. I-II.

Filimonova, Elena (2005). «The noun phrase hierarchy and relational marking». In *Linguistic Typology* 9-1 :77-113.

FOLEY, William A. (1991). *The Yimas Language of New Guinea*. Stanford. Stanford University Press.

FREGE, Gottlob (1892). «Über Sinn und Bedeutung». *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* NF 100.25 ff.

GARDINER, Allan H. (1940). *The Theory of Proper Names. A Controversial Essay*. Oxford/London. New ed. 1954, 1957.

GEACH, Peter (1957) *Mental Acts*. London : Routledge and K. Paul.

GREENBERG, Joseph H. (1978). «How does a language acquire gender markers?» In Joseph H. GREENBERG, Charles A. FERGUSON & Edith A. MORAVCSIK (eds.) *Universals of Human Language*, III : *Word Structure*, 47-82. Stanford : Stanford University Press.

GRINEVALD, Colette & Frank SEIFART (2004). «Noun classes in African and Amazonian languages : Towards a comparison». *Linguistic Typology*. 8/2 : 243-285.

IDIATOV, Dmitry (2007). *A typology of non-selective interrogative pronominals*. Proefschrift. Universiteit Antwerpen.

JESPERSEN, Otto (1924). *The Philosophy of Grammar. With a New Introduction and Index by James D. McCawley*. Chicago/London : The University of Chicago Press.

KRIPKE, Saul (1972). «Naming and necessity». In DAVIDSON, Donald, en Gilbert HARMAN (eds.). *Semantics of Natural Language*, 2nd ed. Dordrecht/Boston, p. 253-355.

LANGACKER, Ronald W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. vol. I : *Theoretical Prerequisites*. Stanford : Stanford University Press.

LA PALME REYES, Marie, John MACNAMARA, G.E. REYES, en H. ZOLFAGHARI (1993). «Proper names and how they are learned». *Memory* 1/4 : 433-455.

LEYS, Odo (1965). «De eigennaam als linguïstisch teken». *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 41 : 1-81.

LEYS, Odo (1979). «Was ist ein Eigenname? Ein pragmatisch orientierter Standpunkt». *Leuvense Bijdragen* 68 : 61-86.

MILL, John Stuart (1843). *A System of Logic*. London : Longmans. New ed. 1872.

OSGOOD, Charles E. (1971). «Where do sentences come from?» In STEINBERG, Danny, en Leon A. JAKOBOVITS (eds.). *Semantics. An*

Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology. Cambridge : Cambridge University Press, p. 497-529.

PUTNAM, Hilary (1975). *Philosophical Papers*. Vol. I : *Mathematics, Matter and Method*. Vol. II : *Mind, Language and Reality*. Cambridge : Cambridge University Press.

RENTENAAR, Rob (1984). *Vernoemingsnamen : een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie*. Amsterdam : Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 5.

ROSCH, Eleanor (1977). «Human categorization». In N. WARREN (ed.), *Studies in cross-cultural psychology*. London : Academic.

RUSSELL, Bertrand (1919). «Descriptions». In *Introduction to Mathematical Philosophy*, chapter 16 : 167-180. London.

SEARLE, John (1958). «Proper names». *Mind* 67 : 166-173.

SEARLE, John (1969). *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge : Cambridge University Press.

SEMENZA, Carlo, en Marina ZETTIN (1988). «Generating proper names : a case of selective inability». *Cognitive Neuropsychology* 5 : 711-721.

SILVERSTEIN, Michael (1976). «Hierarchy of Features and Ergativity». *Grammatical Categories in Australian Languages* : 112-171.

VAN DE VELDE, Mark (2003). «Proper Names and the so-called class 1a in Eton». In *Leuvense Bijdragen* 92 (in druk).

VAN DE VELDE, Mark (2006a). *A description of Eton. Phonology, morphology, basic syntax and lexicon*. Proefschrift. K.U.Leuven.

VAN DE VELDE, Mark (2006b). «Multifunctional agreement patterns in Bantu and the possibility of genderless nouns». In *LinguisticTypology* 10/2 : 183-221.

VAN LANGENDONCK, Willy (1985). «Over het eigennaamskarakter van tijdnamen». In Feestbundel voor M. Gysseling II = *Naamkunde* 17 : 376-388.

VAN LANGENDONCK, Willy (2007). *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin/New York : Mouton de Gruyter. [afgekort als VL (2007)]

VAN OSTA, Ward (1993). «Aristoteles heet ARISTOTELES. Over wezen en betekenis van de eigennaam». *Naamkunde* 25 : 1-60.

WILLEMS, Klaas (1995). «Eigennaam en reflectie». *Naamkunde* 27 : 151-177.

WILLEMS, Klaas (1996). *Eigenname und Bedeutung. Ein Beitrag zur Theorie des 'Nomen Proprium'* (Beiträge zur Namenforschung, Beiheft 47). Heidelberg : Winter.

WILLEMS, Klaas (2000). «Form, meaning, and reference in natural language : a phenomenological account of proper names». *Onoma* 35 : 85-119.

ZIFF, Paul (1960). *Semantic Analysis*. New York/Ithaca : Cornell University Press.

Willy VAN LANGENDONCK
en Mark VAN DE VELDE

De plaatsnaam *Turnhout* en andere namen met *-hout*

Zoals bekend, is het woord *hout* (Mnl. *hout*, Ohd. *holz*, Oe. *holt* etc.) thans nog alleen een stofnaam (bijv. brandhout, timmerhout), terwijl het in de vroege middeleeuwen de gewone benaming was voor '(hoogstammig) bos'.[1] De oude betekenis van het woord *hout* 'bos' bleef echter bewaard in zeer veel toponiemen. Daarin verschijnt het meestal als grondwoord (bijv. in *Hulshout*) en soms als voorbepaling (bijv. in *Houtvenne*). Het woord gaat terug op Germaans **hulta-* en als grondwoord in composita kan het in attestaties van plaatsnamen, afhankelijk van tijd en plaats, de vorm aannemen van *-holt(e)*, *-hout(e)*, *-holz*, *-out* etc. Dergelijke composita zijn doorgaans onmiddellijk herkenbaar als *-hout*-namen, maar de betekenis van het bepalende eerste lid is soms minder duidelijk. Zo is het bijvoorbeeld zonneklaar dat *Elshout* en *Eekhout* respectievelijk de boomnaam *els* en *eik* bevatten. De aard van het eerste lid is echter een stuk minder voor de hand liggend bij namen zoals *Udenhout*, *Kalmthout*, *Okkerhout* of *Turnhout*. In de verklaring van (het eerste lid van) deze laatste naam wil ik mij verder even verdiepen. Daarvoor kan het leerzaam zijn om vooraf na te gaan welke taalconstructies er zoal optreden als eerste lid van *-hout*-namen.

[1] Gysseling 1956. Het woord *bos* betekende zelf oorspronkelijk 'struikgewas', maar kwam sinds de 13e eeuw in de plaats van *hout*, dat op zijn beurt in latere samenstellingen wel eens de betekenis van 'struikgewas' aannam (kreupelhout).

1. Het eerste lid van namen op *-hout*

Het hierna volgende overzicht is een vrij representatief staal van *-hout*-namen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk, westelijk Duitsland en Groot-Brittannië. Daarvoor werden in de eerste plaats enkele werken geëxcerpeerd van de volgende auteurs : Gysseling (TW), De Vries (DV), Van Berkel en Samplonius (VB), Ekwall (Ek), Smith (Sm) en Gelling (Ge).[1] Daarnaast werd nog wat extra vergelijkend materiaal verzameld uit diverse toponymische monografieën.[2]

Bij het hierna volgende lijstje valt nog op te merken dat de verklaring van sommige namen onzeker is en dat sommige van die «onzekere» wellicht ook in een van de andere categorieën thuishoren.[3]

1.1. Het eerste lid is een naam van boom *of* plant *: ongeveer 70 namen, waarvan*

1x *ahorn* : **Loenhout**, 1277 *Loenhout*, waarin misschien Germaans **hluni* of **hlôni* 'ahorn' (M, DV), maar veeleer meervoud van *lo* 'poel' (VO2001) ?

3x *berk* : «1208 **Burgholz**» (TW), **Berkhout**, ca.1312 *Berchout* (DV, VB), **Bircholt**, 1219 *Bircheholt* (Ek, Ge)

[1] Voor alle afgekorte bronverwijzingen, zie literatuurlijst.

[2] Aangeduid met de naam van de desbetreffende gemeente. Volledige gegevens in de literatuurlijst.

[3] Afgezien van het vergelijkende materiaal, betreft het overzicht in principe nederzettingsnamen. Van enkele vroeg geattesteerde namen is echter niet bekend of ze ten tijde van de attestaties bossen of nederzettingen benoemden en evenmin op welke locaties zij precies slaan. Zij staan in het overzicht tussen dubbele aanhalingstekens.

22x *beuk* : **Bochholz**, ca.1135 *Bocholt* (TW); **Bocholt** (x3) (TW, DV); **Bocholz**, 1215 *Bugholte* (TW, VB); **Bochout** (TW); **Bockholt** (x2), 12e eeuw *Bukholte* (TW); **Boechout** (x2), 974 *Buocholt*, 1201 *Bocholt* (TW); **Boechoute** (x3), 1128 *Bucholt*, 1185 *Buchoute* (TW, DV); **Boekhout**, 1096 *Buocholz* (TW); 1217 «**Bokehout**» (TW); **Bouquehault**, 1164 *Bocolt* (TW); **Buchholz** (x3), 1224 *Bucholze*, 1163 *Bucolz*, 1117 *Bucult* (TW); **Buggenhout**, 1145 *Bukenholt* (TW, DV); **Buckholt** (x2), 1086 *Bocolt*, 1123 *Bocholte* (Ek, Sm, Ge)

1x *brem* : **Brumholt** (VB)

4x *den, pijnboom* : **Fornholte**, waarin *Föhre* 'pijnboom, grove den' (TW); **Voorhout**, 1064 kop. *Voreholte*, 1101 *Furholt*, Germ. **furhjōn-* 'pijnboom' (TW, DV; echter VB : 'voor, vooraan'); **Voorhoute**, 1117 *Forolta*, Germ. **furhō-* 'pijnboom' (TW, DV); **Kinholt**, waarin *kin, kien* 'grove den, pijnboom' (DV, VB)

16x *eik* : «Amelins **eichout**» (TW); **Avroult**(?), 1139 *Auerhout* (TW); **Écout**, 1193 *Ekhout* (TW); **Eekhout** (x4) (TW, DV); **Eekhoute** (x2) (TW); **Eichholt** (TW); ***Acol***, 1270 *Acholt* (Ek, Ge); **Knockholt**, 1197 *Ocholte* (Ek, Sm, Ge); **Knockhall**, 1260 *Okolte* (Ek, Ge); **Occold**, 1050 *Acholt* (Ek, Sm, Ge); **Nackholt** (Sm); **Oakhall** (Sm)

5x *els* : «**Elisholz**» (TW); **Elshout** (x3) (DV, VB); **Alderholt** Oe. *alor* 'els' (Sm, Ge)

3x *es* : **Aisholt**, 854 *Æscholt* (Ek, Sm, Ge); **Esholt**, 1190 *Esseholt* (Ek, Sm, Ge); **Asholt** (Sm)

1x *esp* : **Esphout**, 1195 *Esphot* (TW, DV)

1x *hagebeuk* : **Herenthout**, '*hirnitja-*, collectief bij *hirn* 'hagebeuk' (TW, DV)

1x *hulst* : **Hulshout** (DV)

1x *iep, taxus?* : «**Ehout**», 831 kop. *Eghod*, 844 *Euholt* (TW)

1x *kastanje* : **Kastenholz** (Nieder- & Oberkastenholz, Keulen), ca. 1190 *Castinholz* (TW)

1x *kruizemunt* : **Kalmthout**, 1146 *Calmetholt* (Van Loon 1976; minder waarschijnlijk TW, DV : misschien bij *calamus* 'riet')

3x *linde* : **Lenthout** (TW, DV); **Linthout**, 1221 *Lenthout* (TW, DV); **Lineholt** (Sm)

1x *noot* : **Okkerhout** (DV)

1x *olm, bergiep* : **Wiggenholt**, 1195 *Wikeolte*, 1212 *Wikeholt*, Oe. *wice* (Ek, Sm, Ge)

1x *riet* : **Kalmthout**? (collectief bij Rom. *calamus* 'riet'? (TW, DV; echter veeleer Van Loon : *calament* 'kruizemunt')

1x *steeneik* : **Ferooz**, ca.1070 *Ferolt*, Germ. **ferhō-* 'steeneik' (TW)

1x *wilde look* : **Ramsholt**, 1086 *Ramesholt*, Oe. *hramsa* 'wilde look' (Ek)

1x *wilg* : **Ulvenhout** 'Zuid-Nederlandse boomnaam *wulv(en)boom* 'wilg'? (VB; echter DV : persoonsnaam of dier)

Bovendien zijn ook nog veel andere, zogenaamde 'minor names' van dit type (Ge 196). Zo treft men bijvoorbeeld in een steekproef van toponymische monografieën aan :

1x **Berkhout** : Waanrode

4x **Beukhout** : Brasschaat, Lebbeke, Velzeke, Waanrode

10x **Eikhout** : Asse, Deinze, Herne, Hofstade, Impe, Lebbeke, Opwijk, Overijse, St.-Gillis, Wervik

3x **Elshout** : Brasschaat, Hoogstraten, Velzeke

1x **Essenhout** : Ekeren

1x **Hulshout** : Brasschaat

1x **Struikhout** : Waanrode

2x **Wilghout** : Deinze, Velzeke

1.2. Het eerste lid is een bosproduct *: 8 namen*

Heusdenhout, Mnl. *hose* 'steel, stang' (bos waar men hout haalde om stelen van te maken) (VB); **Spekholz** (TW, DV, VB : Mnl. *spechout* 'zacht hout, spint'); **Sparsholt** (x2) 963 *Spereshol*te, 901 *Speoresholt* 'waar (schachten voor) speren werden gehaald' (Ek, Ge); **Sparcell's Fm** (Ge); **Throckenholt**, 656 *Þrokonholt*, 1240 *Trokenholt*, 'waar ploeghout gehaald werd' (Ek, Ge); **Stockholt** 'stronk etc.' (Sm); **Tanholt** 'teen' (Sm)

1.3. Het eerste lid is een kenmerk van het bos *: 9 namen*

«877 kop. 961 **Junchold**» 'jong' (TW); **Langenholte** 'lang' (VB); **Mekkelholt**, 1330 *Mekelholt* 'groot' (VB); **Minderhout**, 1238 *Minrehout*, Mnl. *minre* 'kleiner' (DV); **Le Rault**, 1152 *Roholt*, Germ. **rūha* 'ruw, ruig' (TW); **Ruhout** (x2), 1056 *Ruholt*, 1114 *Ruhout*, Germ. **rūha* 'ruw, ruig' (TW); **Rijckholt** 'machtig, groot' (DV); **Schamelhout**, 12e eeuw *Scameholt*, 1222 *Schamelhout*, 'schamel, deerniswaardig, nietswaardig' (TW, DV)

1.4. Het eerste lid is een naam van een wild dier *: 7 namen*

Eversholt, 1086 *Eureshot*, 1185 *Euresholt*, 'everzwijn' (Ek, Ge); **Wormwood Scrubs**, 1200 *Werme-*

holte, Oe. *wyrme* 'slang, worm' (Ek); in «minor names» **Crowholt** 'kraai', **Gledholt** 'kite' (havik), **Ramsholt** 'rammen of wilde look'(Ge); **Ulvenhout** diernaam of persoonsnaam Wolf (DV; echter VB : 'wilg' ?); **Wormhout** 'worm, slang' (TW)

1.5. Het eerste lid is een topografisch kenmerk *: 12 namen*

Berghold East & West, 1086 *Bercolt*, 1273 *Bercholt*, 'bij een heuvel' (Ek, Ge); **Kampenhout** (x2), ca.1050 *Campenholt*, 'kamp' (afzonderlijk stuk land) (DV, vgl. TW); **Hooghout** 'hoog gelegen' (VB); **Linkhout**, 1136 *Lencholt*, 1139 *Lincholt*, Germ. **hlanku-* 'krom' (TW); **Loenhout?** (mv. lo 'poel'); **Meerhout** (x2), 1160 *Merholt*, 'meer, plas' (TW, DV); **Steenhout**, 1215 *Stenhot*, 'steen' (TW); **Conholt**, 1242 *Coueholt*, 1251 *Covenholt*, Oe. *cofa* 'inham, grot' (Ek); **Linkenholt**, 1086 *Linchehou*, 1145 *Lynkeholte*, Oe. *hlinca* 'heuvel' (Ek, Ge)

1.6. Het eerste lid verwijst naar de geografische ligging *: 13 namen*

Benoordenhout (ten N van Haagse Bos = Hout), **Bezuidenhout** (VB), **Eindhout** 'einde' (TW), **Oesterholz** 'oostelijk' (TW), **Oosterholt** (VB), **Oosterhout** (x2) (TW, DV, VB), **Oosthout** (x2) (TW, DV), **Vernhout** 'ver, afgelegen' (DV, VB), **Westenholte** 'westelijk' (DV, VB), **Westerholt** (TW), **Southolt** 'zuidelijk' (Ek, Ge)

1.7. Het eerste lid is een naam van een persoon of groep *: 22 namen*

a. persoonsnaam (13x) :

Arquingout, 12e eeuw *Erkingehot, Herchingehout*, 'van de lieden van *Erkan*' (TW); **Essinkholt**, 12e eeuw *Eselinkholte*, 'van de lieden van *Asilo*' (TW); «**Husholz**», (922) *Huchesholz*, 'van *Hugo*' (TW); **Ottmarsbocholt**, 10e eeuw *Atmarasbokholte*, 12e eeuw *Otmarsbukholte* 'van *Audamār*' (TW); **Petrihout**, 1109 *Petresholte*, 'van *Peter* < Petrus' (TW); **Udenhout** 'woest' of misschien persoonsnaam *Odo* (DV); **Ulvenhout** diernaam of persoonsnaam *Wolf* (DV, VB : boom); **Vinderhoute**, 'misschien *Windhari*' (DV); **Wahlholz**, 1212 *Walholz*, 'van de Walen, Romanen' (TW); 1144 «**Waltresholz**», 'van *Waldahari*' (TW); **Wernhout** *Warno* (DV; echter VB : 'gevrijwaard bos van de heer'); 10e eeuw «**Wibodasholta**», 'van *Wihabod*' (TW); **Poulshot** en minor names (Ge)

b. 'vorst, heer etc.' (4x) :

Kensal Green, 'van de koning, Engels *king*' (Ge); **Banholt** 'aan een gemeenschap behorend' (DV), 'bos waar alleen de koning recht tot jagen had' (VB); **Vroenhout** 'domeinbos' (DV; VB : *vroon* 'heer, vorst' of weinig waarschijnlijk Mnl. *vruotic* 'overvloedig gedijen'); **Koningshooikt** 'koningsbos'; **Wernhout** 'gevrijwaard bos van de heer' (VB; echter DV : persoonsnaam)

c. 'kloostergemeenschap' (2x) :

Hainault (Forest), 'monastic community's holt' (Ge), **Kloosterholt** 'van een klooster' (DV)

d. diverse personen (3x) :

1136 «**Bruderholt**», 'broeder' (TW); **Mariahout** 'Maria' (DV, VB); **Wechterholt** *wechter, wachter* 'bewaker' ? (DV)

1.8. Het eerste lid is de naam van een nabijgelegen nederzetting *: 10 namen*

Asserhout, *Asse*, Brabant (TW); **Beverhout**, *Bevere*n, West-Vlaanderen (TW); **Douvergenhout**, *Douve*, Nederlands Limburg (VB); **Kaldauerholz**, *Kaldauen*, Nordrhein-Westfalen (TW); **Kampenhout** (ws. naar plaats *Kampen*) (TW); **Lohmarholz**, *Lohmar*, Nordrhein-Westfalen (TW); **Dalmsholte**, *Dalfsen*, Overijssel (VB); **Noordwijkerhout**, *Noordwijk*, Zuid-Holland (VB); **Udenhout**, *Uden*, Noord-Brabant (VB; echter DV : 'woest' of persoonsnaam ?'); **Chittlehamholt**, *Chittlehampton*, Engeland (Ek, Ge)

1.9. Het eerste lid is een riviernaam *: 2 namen*

Rijsenhout 'waternaam De Reizen' (VB); **Scheldehout** 'Schelde' (TW)

1.10. Het eerste lid is diverse *: 4 namen*

Aardenhout 'ander' (DV); **Borgerhout** 'van de borg/burcht' (Roelandts 1946); **Schellinkhout**, Fri. *skilenge* 'scheiding', dus 'grensbos' (DV; echter VB : *schelling(e)* 'ruzie, twist'); **Strihoux**, 1211 *Strihouth*, 'strijd, twist, ruzie' (TW)

Bovendien kan men hierbij als andere toponiemen («minor names») vermelden :

Vlassenhout : (vlaas) St.-Gillis

Vrijthout : (gevrijd) Asse

Heggehout : Lebbeke

Schamelhout : Bossuit
Lebbekerhout : Lebbeke
Hendriks Hout : Overpelt
Broekhout : Velzeke
Blankhout : Waarloos
Bonthout : Waarloos
Brandhout : Waarloos
Zwarthout : Waarloos

1.11. Het eerste lid verklaring onzeker *: 15 namen*

Dorshout, 1848 *Dorshout*, 1865 *Dorsthout*, 'dorsen, doorn?' (VB); **Haarst**, 1133 *Harsolthe* (TW); 10e eeuw «**Hurniholta**» (TW); **Clarholz**, 1184 Claholte (TW); **Lieshout**, 1199 *Lishot* (TW; VB : waarschijnlijk 'liesgras'); 1146 «**Litholz**» (TW); **Morscholz**, 1098 *Morsholz* (TW); **Paffenholz**, 1191 *Paffenholz* (TW); **Posterholt**, 1147 *Posterholt* (TW; DV & VB : 'kraakbes'?; misschien *post* 'plank'?); **Rinkhout**, 12e eeuw *Rumecholt* (TW; DV : persoonsnaam; vgl. *Ringwood* 'grenswoud', Ek!); 9e eeuw «**Scranaholt**» (TW); **Stiphout**, 1155 *Stilpot*, 13e eeuw *Stypot* (TW, VB; DV : misschien Mnl. *stip(p)en* 'ondersteunen' en *stiper* 'schoor, stut'); **Torhout**, ca. 820 *Turholtensis*, ca. 870 *Turholt*, 12e eeuw *Torhout* (TW; Van Loon 1976, 1988 : 'toren'); **Tréhout**, 1076 *Torhulz*, 1218 *Thorolt* (TW cf. Torhout); **Turnhout**, 1186 *Turnolt* (TW, DV : misschien 'doorn', of Germ. **turwa* 'den'; cf. infra)

Een eerste constatering bij dit overzicht van 200 namen is dat het grondwoord *-hout* vooral (haast 50 %) gecombineerd wordt met namen van bomen of planten, waarbij de *beuk* koploper is. In werkelijkheid zal het minstens 50 % zijn omdat sommige van de 15 'onzekere' vrijwel zeker een boom- of

plantnaam zullen bevatten. Het verband met bos wordt nog versterkt indien men daaraan de namen toevoegt die samengesteld zijn met een term voor 'bosproducten' (zowat 5 %) en 'wilde dieren' (4 %). Andere combinaties (1.3., 1.5., 1.6., 1.7., 1.8., 1.9., 1.10.) zijn niet specifiek voor het grondwoord *-hout* : zowat alle grondwoorden (aard, lo, donk, dries, veld etc.) kunnen bepaald worden door een element dat de ligging aanduidt, betrekking heeft op een topografisch kenmerk, een persoonsnaam etc. Als men die «niet-specifieke» namen en de 15 'onzekere' buiten beschouwing laat, dan blijken zowat alle namen typisch verband te houden met 'bos, plant, boom'. In ieder geval zijn we nu voldoende gewapend om de naam *Turnhout* onder de loep te nemen.

2. De plaatsnaam *Turnhout*

Van de naam *Turnhout* zijn de volgende relevante oude attestaties bekend :

> 1186 *Turnolt* (OT1 59, TW 981), 1187 *Turneholt* (TW 981), 1212 *Turnhout* (TW 981), 1227 *Turnout* (ONB 213), 1234 kop. *Turnolt* (OT1 59), 1245 kop. *Thurnhaut* (OSM 121), 1249 *Turnhaut* (OT1 194), 1251 kop. *Turnout* (OSM 141), 1280 kop. *Thurenhoudervoert* (OSM 257), 1281 kop. *Turnehout* (ONB 473), 1298, 1316, 1319 etc. *Turnout* (OT2 38,42,349 OT3 20 etc.), 1312 *Turnhout* (ONB 1078).

De naam is één van die toponiemen waarvoor in de loop van de tijd verschillende tentatieve verklaringen zijn voorgesteld.[1] Daarbij bestaat over de betekenis van het grondwoord *-hout* 'bos' geen enkele twijfel,

[1] Zie voor overzicht van een aantal oude verklaringen : JANSEN 1905 I 26-28, VAN LOON 1976 :63, VAN DEN EECKHAUT 1983 :49-50.

maar het bepalende lid *Turn-* blijft een crux. Op uiterst onvaste of bedenkelijke gronden heeft men van oudsher gegist dat het om een persoonsnaam zou gaan, hetzij *Thorold*, *Thuro*, *Turnus* of *Turnich*.[1] Anderen gisten op even wankele gronden dat *Turn-* zoveel betekende als kleine heuvel (grafheuvel) of hoogte.[2] Nog anderen dachten aan het woord *toren*[3], aan een benaming voor

[1] Persoonsnaam *Thorold* volgens GRAMAYE (1708 :40; ook LE ROY 1727 :162, ref. in JANSEN 1905 :26), zich steunend op 'Silva Thoroldi' (een bezitting van de Gentse St. Baafsabdij), waarmee echter *Torhout* bedoeld is, zoals anderen (o.m. Sanderus, Molanus, Ghesquierus) hebben gesteld (VAN GORKOM 1790 :3). Alleen al het ontbreken van *-n-* sluit deze zogenaamde persoonsnaam overigens uit als mogelijk bestanddeel van *Turnhout*, zoals JANSEN (1905 :26) reeds opmerkte. Geïnspireerd door het verkeerdelijk met *Turnhout* geïdentificeerde *Turnichalt* uit de Salische wet (WENDELINUS 1649 :12) opteerde JANSEN (1905 :28) zelf voor een persoonsnaam *Turnus* of *Turnich*, daarbij verwijzend naar KURTH (1896 :516) en CHOTIN (1880 :481, zonder verwijzing aangehaald in BERNAERTS 1881 :309 en zelf verwijzend naar ZEUSS 1853, II :772), die een aantal binnen- en buitenlandse namen (o.m. *Tournai*, *Doornik*, *Tournay*, *Toernich*, *Thornich*, *Turnich*, maar niet *Turnhout*) herleiden tot *Turnacum*, waarin dan een persoonsnaam *Turnus* zou steken. VINCENT (1927 :110) giste persoonsnaam *Thuro*. Terloops merk ik hierbij op dat de vaak bedenkelijke betrouwbaarheid van oudere literatuur o.m. wordt geïllustreerd door de manier waarop diverse auteurs verwijzen naar dezelfde bron, in dit geval GRAMAYE : het *Silva Thoroldi* van die auteur las VAN GORKOM (1790 :3) als *Sylva Turoldi*, bij KREGLINGER (1847 :16) luidt het *silva Thoraldi*, bij JANSEN (1905 :26) *Silva Toroldi*.

[2] Het woord *Turnichalt* komt voor in de zogenaamde Malbergse glossen bij de Salische wet en wel in artikels die gaan over de straffen die moeten worden toebedeeld aan grafschenders die de sieraden van lijken willen stelen. WENDELINUS (1649 :117) interpreteerde het woord ten onrechte als een plaatsnaam (VAN ZINNICQ BERGMANN 1877 :142) en meende dat het wel om *Turnhout* zou gaan, omdat in de streek verschillende begraafplaatsen werden gevonden. Daardoor geïnspireerd (en eveneens verwijzend naar de grafheuvels die werden ontdekt in o.a. Olen, Geel, Ravels, Retie), etymologiseerde VAN EVEN (1847 :63) de vermeende naam als *halt* 'bos' en *Turn-*, wat dan zoveel moest hebben betekend als 'kleine heuvel', namelijk «een ronde aerdhoop, gelyk de begraefplaetsen onzer heidensche voorvaderen waren». KREGLINGER (1847 :16) aarzelde tussen 'torenbos' en 'bois du monticule'. TORFS (1870 :425-426) vond de verklaring *turn* 'hoogte, heuvel' en *Turnhout* dus 'bos op de hoogte' de eenvoudigste en meest natuurlijke verklaring, ondanks het bezwaar dat er ter plaatse geen heuvels of hoogten te bespeuren zijn. Want, zo oppert hij, die waren er misschien ooit wel en zijn dan wellicht afgesleten. Waarbij JANSEN (1905 :27) opmerkte : «Is dit ernstig?».

[3] KREGLINGER (1847 :16) verwijst naar GRIMM (1837 :430), die Mhd. *turn*, Nhd. *thurm* vermeldt bij de bespreking van Lat. *turris* > *turra* etc.; FÖRSTEMANN (1916 :1013) vermeldt *Turnhout* bij *turn* 'toren'.

de spar[1], aan het woord *doorn*[2], of aan een eventueel onbekend Keltisch element.[3] Voor de meeste «recente» auteurs blijft het eerste lid echter duister en elke voorgestelde verklaring hypothetisch.[4]

1. Twee visies

In 1976 brak VAN LOON een lans voor de verklaring uit 'toren'. Zoals anderen vóór hem, beschouwde hij *Turnhout* als de Kempense tegenhanger van *Torhout*. Deze laatste naam zou Mnl. *torre* 'toren' bevatten, terwijl dan in *Turnhout* de voorloper van de Mnl. variant *torn* optreedt, meer bepaald in de meervoudsvorm met umlaut (Onl. **turn*, mv. **turni* > *torn*, mv. **turne* [met ü]).[5] De nederzettingsnamen *Torhout* en *Turnhout* zouden dus respectievelijk 'torenbos' en 'torensbos' betekenen. Latere auteurs werden echter blijkbaar door deze visie niet overtuigd.[6]

[1] Germ. **turwa-*, Oudijsl. *tyrr* 'pijnboom' (CARNOY 1948 :674,683; DE VRIES 1962 :169).

[2] DE VRIES 1962 :169.

[3] MANSION 1935 :158.

[4] GYSSELING TW 981, DE VRIES 1961 :252, VAN DEN EECKHAUT 1983 :49-50, MARYNISSEN 1985 :XXV, CLAES 1996 :1864.

[5] De gewone Mnl. vorm *torre, tor*, overeenkomend met Owfri. *thoer*, Ohd. *turi, tura*, Oe. *torr* (laat Oe. *tūr*, 1300 als *tour* geschreven), werd via Ofra. *tor, tur* ontleend uit Lat. *turris*. De Mnl. n-vorm (*torn*) komt volgens FVW703 misschien uit een Ofra. dialectvorm (ook vervat in *tournelle*), volgens EWB uit Lat. acc. *turrem*. Vroegmiddelnederlands vindt men zowel *thorn, toren, torn, torren* als *turn*, de laatste vorm echter in Neder-Rijnse documenten (VMNW 4816). Ohd. *turi* is een vr. i stam, die voorheen de consonantische flexie volgde (dat.mv. *turun, duron* bij Tatian en Otfrid) en zeer laat overging in de *ō*-verbuiging (*tura*), BRAUNE §220 A.1.

[6] Bij gebrek aan andere attestaties vinden VAN DEN EECKHAUT 1983 en MARYNISSEN 1985 elke verklaring van *Turnhout* hypothetisch. Een mogelijk archeologisch bewijs voor 'toren' in *Torhout* werd volgens VAN LOON (1988) later geleverd. Voor *Turnhout* is dat er niet, evenmin als een taalkundig bewijs voor een Onl. mv. **turni*. Indien de Mnl. n-vorm (*torne*) aan het Ofra. *torn* ontleend werd, lijkt een Onl. mv. **turni* niet erg waarschijnlijk. Overigens deelt de auteur mee dat hij thans wegens het meervoud niet erg meer in zijn vroegere hypothese gelooft. CLAES 1996 plaatst bij het eerste lid van *Turnhout* een vraagteken en vermoedt dat

Een nieuw element werd aangebracht door MARYNISSEN (1993), die zich al eerder (1985) sceptisch had getoond tegenover de 'toren'-visie.[1] Op grond van enkele oude grafieën (1386 *Tuernhout*, 1280 *Thurenhoud*, *Thurenhoudervoert*) en de huidige herkomstnaam *Vanthurenhout* stelt zij dat het eerste lid van *Turnhout* oorspronkelijk een lang vocalisme moet hebben gehad. Een Onl. *ū* werd daarbij in het Mnl. spontaan gepalataliseerd tot *ȳ* (vgl. Onl. *hūs* > Mnl. *hȳs*) en in het Ndl. (vóór *r*) niet verder gediftongeerd tot *ui*, maar (vóór de consonantcluster *-rnh-*) verkort tot *ü*[2]. Hiermee is elk verband met het woord voor 'toren' uitgesloten, maar wat het eerste lid van de naam *Turnhout* dan wél betekent, kan de auteur niet uitmaken.

Dat kan haar bezwaarlijk kwalijk genomen worden, want bij gebrek aan oudere attestaties zal niemand ooit met zekerheid kunnen uitmaken wat het eerste lid van *Turnhout* precies voorstelt. Men zal alleen «circumstantial evidence» kunnen aanvoeren voor de ene of andere visie. Op gevaar af de verwarring nog te vergroten, wil ik daaraan mijn steentje bijdragen en pleiten voor een andere mogelijke interpretatie, die (begrijpelijkerwijs) bij etymologen nooit veel sympathie heeft genoten.

Torhout misschien *tor* 'groot' bevat; VMNW 4817 acht voor *Torhout* de verklaring van CARNOY mogelijk (Germ. **turva-* 'den' en **hulta-* 'bos') en noemt de etymologie van *Turnhout* onbekend (VMNW 4857).

[1] Om semantische redenen (zij vraagt zich af wat een toren in een bos komt doen) en bij gebrek aan archeologisch bewijs.

[2] De lange *-u-* kan echter ook later door rekking ontstaan zijn doordat tussen *-r-* en *-n-* een overgangsklank was opgekomen, waardoor de *-u-* in open lettergreep kwam te staan.

2. Een derde visie

Ik ben van mening dat het eerste lid van *Turnhout* niet *toren* of een onbekend element **tuurn* is, maar dat het veeleer verband houdt met Germ. **þurnu-* m. 'doorn'. Een dergelijke bewering zal voor ingewijden natuurlijk gelijkstaan met heiligschennis want zij stuit op twee hemelhoge bezwaren : de *-u-* van Germ. **þurnu-* ontwikkelde in het Ndl. immers tot *-o-* en later (door rekking vóór -r + consonant) tot -ō-, terwijl de anlautende *þ-* in het Ndl. ontwikkelde tot *d-*, zodat de nederzettingsnaam thans **Doornhout* zou moeten luiden.[1] Dat is volkomen juist, maar toch kan men de volgende bedenkingen in overweging nemen :

2.1. Statistisch gezien, is de kans dat *Turnhout* als eerste lid een boom- of plantnaam bevat, veeleer dan bijv. 'toren', vrij groot, zoals een overzicht van nederzettingsnamen met het grondwoord *-hout* al vlug duidelijk maakt.[2] Indien *Turnhout* 'doorn' bevat, dan blijven echter te verklaren : het ü-vocalisme en de T-anlaut.

2.2. Het ü-vocalisme van *Turnhout* kan worden verklaard vanuit het van Germ. **þurnu-* afgeleide adjectief

[1] Onl. *thurn, thorn*, Mnl. *dorn, dōren*, Onfr. Osa. *thorn*, Oe. *ðorn*, Ne. *thorn*, Ohd. Nhd. *dorn*, Ono. *þorn*, Got. *þaurnus* (EWB 114, EWN 611); Mnl. rekking van -o- tot -ō- in de 12e eeuw (Schönfeld §57; Van Loon 1986 :86-93). Voor *þ* > *d* voor 1100, zie Schönfeld §50. Vgl. de klankwettige ontwikkeling van Germ. *þ* > *Th* > *D* in Dahrenstedt (12e eeuw *Thornstede*), Dasbeek (10e eeuw *Thahsbeki*, Germ. **þahsu-* 'das'), Deilinghoven (1036 *Thiadninghouon* < Germ. **þeudaninga hofum*), Deurne (721 kop. 1191 *Durninum* < **þurninum*), Dikkebus (1089 *Thicabusca*), Doren (1015-1025 kop. 12e *Thurnithi*), Doorn (1126 kop. 12e *Thornen*), Doornenburg (9e eeuw kop. ca.1170 *Doronburc*), Doornspijk (796 kop. 10e *Thornspiic*), Doorzele (966 *Thornesele*, 1195 *Dorensele*); alle voorbeelden uit TW.

[2] Zie hierboven s. 1. Het eerste lid van namen op *-hout*. Uit het overzicht is gebleken dat de overgrote meerderheid van de *-hout*-namen waarvoor een sluitende verklaring kan worden gegeven als specifiek eerste lid een boomnaam, plantnaam of naam van een 'bosproduct' bevatten. In het licht van het overzicht is de kans dat in *Turnhout* het woord *toren* steekt wel erg klein.

**þurnīn-* 'doornig', Oe. *ðyrnen, þyrnen*, Ohd. *durnîn*, Mhd. *durnîn, dornîn*, Got. *þaurneins*, Onl. **thurnīn* > **durnin*. Dit moet door umlaut klankwettig vroeg-Mnl. **durnen* hebben opgeleverd, een vorm die echter, zoals ook bij de Duitse en Engelse adjectieven gebeurde, verdween door gelijkmaking («ausgleich») met het substantief (*doorn-*durnen* > *doorn-doornen*, Mnl. *doornijn, doernijn*, Me. *pornen*, Dt. *dornen*).[1] In het Oe. bestond naast *þorn* bovendien een bijvorm *þyrne* 'doornstruik', die men o.m. aantreft in *Thurnham*.[2] In het Nederlands kon de combinatie Germ. **þurnīn-* + *hulta-* in ieder geval **durnenhout* opleveren en, met -n-uitval, **durnehout*.[3]

2.3. De T-anlaut van *Turnhout* valt eveneens misschien te verklaren, weliswaar slechts langs omwegen maar daarom niet zonder plausibiliteit.

2.3.1. Het is bekend dat de Germaanse stemloze fricatief *þ* via Onl. *th/ð* in de 10e-11e eeuw in de anlaut geleniseerd werd tot Mnl. *d*, die echter nog tot in de 12e eeuw gespeld werd als *th* (in het Frans *t*).[4] Namen die beginnen met een element dat teruggaat op een Germaans woord met anlautende *þ* zullen dus normaliter, thans of in oude attestaties,

[1] OED s. thorned; Braune §249; EWN 611 Onl. bn. *thurnīn*. Men kan eventueel ook denken aan Germ. **þurnja-* n., collectief bij **þurnu-*, zoals in de naam *Duren*, 1193 *Durne* (TW293). Ook adjectivisch gebruikte boomnamen komen soms voor als eerste lid van namen op *-hout*, bijv. *Buggenhout* (1145 *Bukenholt*), Germ. **bōkīna-* 'beuken, van beuk' + **hulta-* 'hout' (TW202). Men vergete overigens niet dat de boomnamen *den, es*, en *esp* door umlaut ontstonden uit de adjectieven *tannin, aspin, askin* (Schönfeld §39) en dat samenstellingen van adjectief + substantief al in het Gotisch (*midjun-gards*) voorkwamen (Schönfeld §151).

[2] Gelling 1984:221, Ekwall 472. Thurnham = *þyrnum*, dat. pl. van *þyrne* 'doornstruik'.

[3] Voor -n-uitval vergelijke men bijv. Mnl. *dornine crone* > *dornecrone, doernecrone*.

[4] Van Loon 1986:139, bijv. 1089 *Thicabusca* (Dikkebus), 1096 *Thenremunde* (Dendermonde). Voor Franse grafieen met T- zie bijv. Thorembais-les-Béguines (1177 *Torenbas*, 1184 kop.14e *Thorenbais*, 1221 *Torenbais*), Thorembais-Saint-Trond (1034 *Torenbais*) en diverse andere in TW. In het Fries werd anlautende *þ* tot *t-*, vgl. *terp* = *dorp* (Schönfeld §50).

met *Th-*/*D-* gespeld worden, zowel in het Nederlands als in het Duits; in het Engels hebben dergelijke namen thans gewoonlijk *Th-*, bijv. *Thornhill*, waarin Oe. *þorn* 'doorn(struik)'.

Het woord «normaliter» is in deze belangrijk, want niet alleen vindt men bij dergelijke namen soms oude attestaties met T-, soms heeft zelfs de moderne naam een T-anlaut.[1]

Voorbeelden (uit TW) van moderne namen met *T*-anlaut die teruggaan op een element met oorspronkelijke *þ*-anlaut :

Teutoburgerwoud < Germ. **þeudaburgja-*, waarin **þeudō-* 'volk' (vgl. *Duits* en Ndl. *diet*)

Teutonen < Germ. **þeudanez*, bij **þeudō-* 'volk'

Tintrup (Münster) < 10e eeuw *Tidingthorpe*, 12e eeuw *Thidinkthorpe*, Germ. **Theudinga þorpa-*, waarin **þeudō-* 'volk'

Torenwerd < 11e eeuw *Thornuurd* < Germ. **þurnu-* 'doorn' + **wurþi-* 'waard, riviereiland'.[2]

[1] Bij Franse namen is T-anlaut normaal (cf.supra), bij Germaanse namen met onetymologische T-anlaut gaat het meestal om grafieen uit «Romaanse» scriptoria (hoewel TW266 ook bij *Torninis*, grafie voor het Antwerpse Deurne in een akte van de Antwerpse St. Michielsabdij bewaard in Averbode, opmerkt dat de grafie Romaans is). Het verschijnsel bestaat ook in het Engels (bijv. de huidige namen *Turnastone*, *Turnworth*, Ekwall 482-483), maar het kan er worden verklaard : de *þ* was bij de «Normans» onbekend en de Franse uitspraak *T* is gebleven in sommige namen (Gelling 1978 :25). Ook veel Engelse namen die thans met Th- worden gespeld, zijn vaak met T- geattesteerd, zoals de talrijk voorkomende naam *Thornton* (1086 *Torentune*, *Torentun*, *Torentone*, *Tornetun*, *Tornentun* etc.), te verklaren als «tūn where thorn bushes grew» (Ekwall 468). Voor het Duits vergelijk ook «Merovingisches *t* fur *th* in Namen» (Braune §166 A.3, met verwijzing naar Baesecke, Fruhgesch. 38). Afwisseling T-/Th- vindt men bijvoorbeeld ook in attestaties van Torhout (10e eeuw *Turholt*, 12e eeuw *Thurhold*, *Torohout*, *Thorohout*), Tournehem (12e eeuw *Tornehem*, *Thornehem*), het met Torhout vergelijkbare Tréhout (1076 *Torhulz*, 1218 *Thorolt*, 1219 *Torholt*) e.a. (TW).

[2] Bij De Vries Toornwerd, 893 *Thornvurd*, waarschijnlijk 'doorn' + *werd* of *terp*; Van Berkel echter : Toornwerd, 10e-11e *Thornuurd*, 1386 *Tornwerd*, 1397 *Dornewert*, 1399 *Thorwert*, 'doorn' + *wurthi* 'wierde'.

Deze laatste naam is etymologisch identiek met het Engelse *Turnworth* (1086 *Torneworde*, 1204 *Turneworda*, 1234 *Turnewurth*, 1316 *Thorneworthe*) en valt verder te vergelijken met het Gelderse *Doorwerth* (1280 *Dorenweerd*).[1] Dat ook *Turnhout* een dergelijke onetymologische T- zou bevatten, is dus niet helemaal onmogelijk. Zij kan bijvoorbeeld ontstaan zijn door assimilatie van de naam met het lokaliserende voorzetsel (*te Thurneholt*) of al tijdens het proces van toponymisering, zoals verder mag blijken.

2.3.2. Bij topografische termen is agglutinatie zeer frequent. Uit de aard van de zaak worden terreinaanduidingen (toponiemen of toponiemen in spe) namelijk vaak gebruikt in voorzetselbepalingen van het type *te* + toponiem (bijv. *te Overpelt*), of *in*, *aan*, *op*, etc. + lidwoord + topografische term (bijv. *in het goor*, *aan het berkenbos*, *op het heiland*) en daarbij kan bijv. het lidwoord gemakkelijk versmelten met het naamwoord. In het verleden werd die versmelting ook in de geschreven taal weergegeven en zo is in archiefteksten proclisis van het lidwoord schering en inslag (bijv. *dackere*, *dbempdestraetken*, *dblancgoer*, *dbloc*, *dbruelken*, *deycke*, *delse*, *donderbloc*, *doosteynde*, *dougracht*, *dweechsken*, *tbeemptstraetken*, *tbeirenbosch*, *tblancgoer*, *tbosch*, *tbruelken*, *tcappellant*, *tgoer*, *thaechstucke*, *theylant*, *tpeertbosch*, *tvenneke* etc.).[2]

Soms is het proclitische element (lidwoord of het voorzetsel *te*) een vast onderdeel van de naam geworden, bijv. in de Brasschaatse toponiemen Donderheide (< *de onderheide*), Dullingen (< 1568 *de hoelingen*), Taailand (< *het heylant*) en de Nederlandse nederzettingsnamen Oost en

[1] Ekwall 483, Van Berkel 106,446, TW 971. De T-anlaut kan men uiteraard wegredeneren, de Engelse als 'invloed van Franse («Norman») uitspraak', de Nederlandse als een Frisisme (zie voetnoten bij 2.3.1.).

[2] Een kleine selectie uit Van Osta 1995.

West Tanthof (1280 *Tanthoeft* < *'t Anthooft*), Tinallinge (10e eeuw *Ingaldinghem*, met T- uit voorzetsel *to* 'te'), Tolbert (1481 *Oldebert*, < *in 't oldebert*), Tubbergen (< *te Ubbergen*) en Tuitjenhorn (< *te utinghorne*).[1]

Definitieve agglutinatie (van proclisis naar prothesis) gebeurde bijvoorbeeld ook met het doublet *Lille/Rijsel*, respectievelijk ontstaan uit *l'île*, *l'isle* 'het eiland' en uit *ter* (< *te der*) *Isele* (d.i. het Oudfranse *Isle*).[2] Engelse voorbeelden zijn Knockholt (1197 *Ocholt*, 1285 *Okholte*, 1353 *Nocholt*), Knockhall (1260 *Okolte*) en Noke (1086 *Ac(h)am*, 1209 *Ake*) uit Oe. āc 'eik', met de [N]-anlaut van het bepaald lidwoord (Oe. *þām* > *þen*) : *æt þām ācholte* '(at) the oak wood' en *æt þām ācum* '(at) the oaks' (Ekw282-343) en Nash (1291 *Nasse*, 1308 *Asshe*) uit Oe. *æt þām æsce/æscum* > Me. *atten ashe* en (door verkeerde scheiding) > *atte Nashe* (Ekw336).[3]

Ook elders heeft proclisis in «minor names» vaak geleid tot definitieve prothesis, zoals bijvoorbeeld in de namen **Duiversputten** en **Torensveld** in Hofstade, de **Nechel-**

[1] Voorbeelden uit Van Osta 1995 en Van Berkel 2006. Voor *Tubbergen*, vgl. Ubbergen (N-G) 1312 *Tubbergen*, 15e eeuw *Ubbergen* (De Vries, Van Berkel), voor *Tuitinghorn* : 1281 *Tutinghehorne*, 1343 *Oytetshorne* en het nabijgelegen *Utinghewalle* (Van Berkel). Vgl. verder ook Tenderlo, misschien uit *te ender lo* (De Vries 1962) en Dessel, waarschijnlijk *de* + *es* + *lo* (Van Osta 2001 :57-58), Taarlo, Tynaarlo < *te/ten arlo*, 1577 *In Aerle*, 1599 *thoe Tinaerlo* (ibid.26), Thillo < *te Hillo* (ibid.90), Tremelo < *Ter Emelo* (ibid.154), Tregelaar (het regenlaar = 'grenslaar' ?), 1312 kop.17e eeuw *Tregelaersvoert*, Twisselt < het wislo (Van Berkel), Dechelpoel (Ganshoren) 1190 *Decchelpule*, 1190 *Dekelpole*, 13e eeuw *Degchelepol* 'poel' + ? (TW), 'de echelpoel' (De Vries).

[2] Debrabandere 2004 :169-170, die vermeldt dat een identieke klankevolutie optrad bij de plaatsnaam *Lyzel/Lijzel*, een eilandje in Sint-Omaars (866 *Insula*, 1315 *Insule*, 1326 en *Lisele*, 1338 *L'Ille*, 1375 *Lizel* etc.).

[3] Zie ook Smith 259, Gelling 1984 :196. Het omgekeerde proces komt ook wel voor. Zo bevat de toponymie van Impe (De Brouwer 1958 :126) een lemma *inhout*, maar het toponiem moet veeleer als *dunhout* (Mnl. dunne, dinne, dun, din) genoteerd worden : 1571 *in dinnehout*, 1649 *d inhaut*, 1650 *up het Tunhaut*, 1654 *op het inhaudt*, 1668 *op het duijnhaut*, 1692 *op het dun hout*, 1712 *op tenhaut* (de auteur gist dat «in» hier staat voor «einde», maar het toponiem is niet gesitueerd nabij de grens van de gemeente).

put in Herne en **Dolenbos** in Bossuit, zoals de attestaties duidelijk illustreren : 1463 *ieghen de[n] eversputte*, 1502 *anden duve(r)putte*, 1548 *op Deversputte*, 1649 *de Duversputten*, 1647 *op deversputten*, 1654 *het Eversputten*, 1686 *op de heyversputten*, 1693 *op duyversputten*, 1756 *op d'uijversputten*, 1779 *op d'Euversputten*, 1829 *Duyvers Putten* ; Kad. *Duiversputten* ; voor **Torensveld** : (Mnl. *horic, horec* 'hoek, kromming') 1450 *aen Dooricxvelt*, 1455 *op oericxvelt*, 1571 *up tdooricxvelt*, 1593 *upt Doricxvelt*, 1596 *thoorixvelt*, 1640 *op thorickxvelt*, 1647 *het dorixvelt, op torickscvelt, het Toricxvelt*, 1649 *horicxveldt, opt horixvelt, Toricxvelt*, 1739 *optorickxvelt, op Doorensveldt*, 1741 *op t'orensvelt*, 1751 *aenthorensvelt*, 1809 *Torensveld* etc. ; in Herne : Kad. 1834 **Nechelput** ('echelput'), Bossuit etc. : **Dolenbos**, 1388 *op den holen bosch, in dolenbosch*.

Het al dan niet optreden van die vaste versmelting is niet voorspelbaar en kan door diverse factoren bepaald zijn. Vrijwel zeker, zo lijkt mij, zal ze zich niet voordoen bij nog doorzichtige namen, maar anderzijds wel bij namen die voor de naamgebruiker ondoorzichtig geworden zijn. Zo is te Brasschaat het toponiem *Els* ongewijzigd gebleven, hoewel het in de 16e en 17e eeuw geregeld als «stuck lants geheeten *dels(s)e*» is geattesteerd. Een andere naam is tot vandaag *Elshout* gebleven, hoewel hij geregeld met proclisis is geattesteerd (al 1366 : in *delshout*) ; hij verschijnt zelfs een paar keer als *nelshout* (1410 *inden nelshout*, 1519 *ten nelshout*).[1]

Een oppervlakkige steekproef brengt al vlug een aantal andere voorbeelden aan het licht van toponiemen (of toponiemen in spe) die met proclisis geattesteerd zijn zonder

[1] Van Osta 1995 455-456 en p. 457-458 gelijkaardigs voor *Elshoutsebeek* (*delshoutse beke* etc.) en *Elshoutse beemden* (*delshoutse beempden*).

dat het proclitische element als vast onderdeel van de naam ging fungeren. Zo bijv.

Asse : *Eekhout* (1536 *d'eechout*)

Deinze : *Eikhout* (1427 int *theeckaut*, 1449 geheeten *theecaut*, 1462 *teechout*)

Herne : *Eekhout* (1466 *deeckout*)

Hoogstraten : *Elsbroek* (1429 *delsbroeck*)

Kontich : *Eikbos* (1416 *deycbosch*), *Eikhof* (1421 *teyckhof*), *Elsbos* (1664 *delsbosch*), *Elst* (1573 *delst*), *Elzen* (1524 elssen bosch geheten *delsen*), *Esstuk* (1490 *desstuck*), *Berkbos* (1429 *dberck bosch*)

Lebbeke : *Eekhout* (1667 *d'Eeckhaut*)

Heggehout (1571-77 *tdeghehaut, aen tegghehaut*)

Noorderwijk : *Ekelen* (1451 *deekele*), *Elsbos* (1678 *delsbos*), *Elsbroek* (1394 opt *delsbroec*), *Elst* (1394 op *delst*), *Berkenblok* (1394 op *dberken bloc*), *Berkstuk* (1467 *dbercht stucke*)

Overpelt : *Eiken* (1680 *deijcken*), *Eikske* (1677 *teijcksken*)

St.-Gillis : *Eekhout* (1765 *d'eechaute*)

Eik (1674 *achter deecke*)

Velzeke : *Beukenborreke* (1591 *dbueken borreken*), *Eik* (1565 up deeckvelt ghenaemt *deecke*), *Eikske* (1565 *deecxken*), *Eikveld* (1523 *teecke velt*, 1565 up *deecvelt*), *Elshaag* (1787 *dhelshaege*), *Elshout* (1384 *telshout*, 1404 *delshout*)

Waarloos : *Eikenbos* (1557 *deijcken bosch*), *Elsbos* (1461 *delstbosch*), *Elst* (1468 *delst*)

Wervik : *Eekhout* (1668 *d'Eeckhoutte*)

Wilrijk : *Eik* (1593 *deycke*), *Elsblok* (1586 *delsblock*), *Elsdonk* (1463 *delsdonc*).[1]

In geen van deze namen (evenmin als in duizenden andere, maar ik heb me hier beperkt tot enkele toponiemen die een boomnaam bevatten) is het proclitische element een onderdeel van de naam geworden (bijv. **Teikhof*, **Telshout*, **Delshaag*). De reden daarvoor is duidelijk : de boomnaam is overal duidelijk (als boomnaam + proclitisch lidwoord) herkenbaar gebleven.

2.3.3. In enclitische positie (sandhi) werd voor Germ. *þ* in het Mnl. vaak *t* geschreven in plaats van *th*/*đ* (bijv. Mnl. *opte, uten, metter, nochtan, comstu*); in een aantal gevallen is deze *t* een vast onderdeel van woorden geworden (bijv. *mettertijd, uitermate, nochtans*) en zelfs in anlautpositie verdrong de sandhi-vorm soms de andere, zoals in *toen*.[2] Iets gelijkaardigs kon zich ook bij namen voordoen.

Tijdens het ontstaansproces van namen met D-anlaut leidt proclisis van het onzijdige lidwoord *het*/*'t* door progressieve assimilatie (in de dialectuitspraak) tot een T-anlaut.[3] Vergelijk bijv. de steekproef uit enkele toponymi-

[1] Lindemans (Asse) 1952 :108; Vanhaesebroeck (Deinze) 1982 :58; Billiet (Herne) 1955 :72; Hermans (Hoogstraten) 1967 :46; Van Passen (Kontich) 1962 :202-203-206 208 210-120; Bovyn (Lebbeke) 1957 :43,48; Helsen (Noorderwijk) 1944 :80-82-57; Molemans (Overpelt) 1976 :112 113; Bovyn (St.-Gillis) 1949 :41; Van Durme (Velzeke Ruddershove) 1991 :59 145 146 150; Van Passen (Waarloos) 1997 :85 87; Gallant (Wervik) 1963 :53; Van Passen & Roelandts (Wilrijk) 1967 :75-76.

[2] Van Loon 1986 :140, Schönfeld §47. Mnl. *toen* ontstond in de context van de zin uit ouder *doen*, een verlenging van *doe*; vgl. ook Mnl. *toch* uit ouder Mnl. *doch* (EWB 385, Schönfeld §47).

[3] Het is bekend dat in het gesproken AN bij *b* en *d* regressieve assimilatie van stemtoon optreedt, d.w.z. dat *b* of *d* een voorafgaande stemloze consonant stemhebbend maken (bijv. *opdragen, opbergen, dit doosje* > *obdragen, obbergen; diddoosje*). Diverse dialecten (o.a. Antwerpen en Antwerpse Kempen) vertonen daarentegen progressieve assimilatie bij het samenstoten van *-t* en *d-*. Vgl. bijv. *het dak, dat deken* > AN *hed'dak, dad'deken*, dial. *et'tak, dat'teken*.

sche monografieën (exhaustief voor alle toponiemen met D-anlaut en onzijdig lidwoord)[1]:

Asse :	105	Dorpveld	1650 *tdorpvelt*, 1697 *het teurp velt* (ws. niet dorp)
Herne :	66	Daalveld	1575 le *taeleveldeken*
	67	Deelken	1570 *teelken*
Hoogstraten :	41	Donker	1335 int *doncker*, 1452 *tdoncker*
Kontich :	174	Dorp	1730 *tdorp*
	176	Dorsblok	1526 *tdorschblock*
	178	Dravikstuk	1441 *tdrauenstuck*, 1460 *tdrauicstucke*
	184	Drieselken	1661 *tdrieselken*
	191	Duivenbeemdeken	1532 *tduyuen beemdeken*
Noorderwijk :	71	Dal	1440 *tdal*,
	71	Dalbos	1635 *talbosch*
Oudenburg :	121	Darinkland	1551 *tdaryne landt*
	125	Drinkpitstik	1555 *tdrynckpitstik*
	125	Droge stik	1473 *tdroghe stic*
	126	Duivekotstik	1626 *tduuecodt stick*
Velzeke :	123	Dikkerot	1653 *tdicke roet*
	125	Doorn(ke)	1565 an *tdooreken*, aent *tdooreken*
Wilrijk :	66	Dorpsblok	1463 *tdorpsblock*

Bij geen van deze namen is de T-anlaut bestendigd. De voornaamste reden lijkt weer de doorzichtigheid. Zo ontstond bijv. wél te Brasschaat het (niet meer begrepen) toponiem *Tabbegat* omdat de oorsprong (uit *'t Dabbegat*) niet

[1] In principe wordt hier per naam maar één (soms de enige) attestatie met t-anlaut vermeld.

meer herkend werd. Te Kontich was proclisis verantwoordelijk voor de verschillende anlaut van de toponiemen *Dongerbeemd* en *Tongerblok*, beide met als eerste lid *Donk*, maar met respectievelijk een mannelijk en onzijdig grondwoord. ***Het** *dongerblok* leidde tot het *Tongerbloc* (later niet meer begrepen en vervormd tot *Donderblok*), in tegenstelling tot ***de** Dongerbeemd*. Het verschil wordt mooi geïllustreerd door de attestatie (Latijnse akte 1283) *dongerbempt et tongerbloc*.[1]

3. Besluit

In het licht van de bovenstaande overwegingen zal duidelijk zijn hoe de naam *Turnhout* eventueel kan ontstaan zijn uit **þurninhulta* 'het doornige bos' of uit **þurnja-hulta* 'het bos met doornstruiken'.[2] Terwijl het woord Germ. **þurnu-* ontwikkelde tot Mnl. *doorn*, evolueerde het compositum tot **durne(n)holt*. Dit laatste werd als appellatief vaak gebruikt in voorzetselbepalingen (*aan/in/door het *durne(n)holt* etc.) wat, met proclisis van het lidwoord, leidde tot **tdurne(n)holt/turne(n)holt* en zo tot de naam *Turneholt*. De fixering van de naam tot *Turn-* (en niet **Doorn-*) kon gebeuren omdat het eerste lid van **turne(n)holt* voor de naamgebruiker niet meer doorzichtig was nadat buiten de eigennaam het adjectief (*doornen*) zich fonetisch had

[1] Voorbeelden uit Van Osta 1995 :991 en Van Passen 1962 :171. Vgl. Schönfeld (1949 :24) : «In de sandhi kon de d van het lidwoord verscherpt worden : Dorenveld werd tot Torenveld» (NB : bedoeld is : de d van de anlaut). Men vergelijke ook Mnl. *dore ende dore, deure ende deure*, waarin de «samenstooting van de *d* van *ende* en die van *dore*» leidde tot Mnl. *dorentore, duerenture, durenture, doorentoor, doerenture* etc., net zoals *hare ende dare* 'her en der, hier en daar' leidde tot Mnl. *harentare, harentaer, harentaer, harendare, harentaren, harenthare, herentare* (MW II :330-331, III :155). In Wilrijk werd misschien een T-anlaut bestendigd : p.205 *Torenblok* (1641 *Tornblock*) ontstond volgens de auteur waarschijnlijk uit *'t dorenblok*.

[2] Collectief bij Germaans **þurnu-* + **hulta*. Zie noot onder 2.2.

aangesloten bij het substantief. Het verband met 'doornen' was m.a.w. bij de eigennaam verdwenen.

Natuurlijk is het bovenstaande niet meer dan een hypothese en het valt te betwijfelen of ze ooit door feiten (lees : tot op heden onbekende attestaties) zal worden gesteund. Ze heeft in ieder geval het voordeel dat ze een m.i. plausibele verklaring biedt voor het ontstaan van de naam *Turnhout*. Enerzijds is ondanks het ü-vocalisme verband met 'doorn' aannemelijk, anderzijds is ook een onetymologische T-anlaut verklaarbaar. Die kan bijvoorbeeld ontstaan zijn tijdens het proces van toponymisering, zoals hierboven werd beschreven, of nadat een naam met klankwettige Th-anlaut assimileerde met het voorzetsel (*te Thurneholt* > *Turneholt*).

Aangehaalde literatuur en afkortingen

Bernaerts G. (1881), Études Étymologiques & Linguistiques sur les noms de Lieux Romans et Bas-Allemands de la Belgique, in : *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, XXXVII (1881), p. 5-338.

Billiet R. (1955), *Toponymie van Herne*, Gent, 1955.

Bovyn M. (1949), *Toponymie van Sint-Gillis-bij-Dendermonde*, Dendermonde, 1949.

Bovyn M. (1957), *Toponymie van Lebbeke*, Dendermonde, 1957 (= Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde, R3, VII, 1957-58).

Braune W. (1959), *Althochdeutsche Grammatik*, Tübingen, 1959[9].

Cameron K. (1961), *English Place-Names*, London, 1977[3].

Carnoy A. (1948), *Origines des noms des communes de Belgique*, Louvain, 1948-49 (2 vols.).

Chotin A.-G. (1880), *Études étymologiques et archéologiques sur les noms (...) de la province du Hainaut*, Paris-Leipzig-Tournai, z.j. (ca.1840), 2 vol.

CLAES F. (1996), *Verschueren Groot encyclopedisch Woordenboek*, Antwerpen-Den Haag, 1996.

DAUZAT A. (1979), *Nouveau Dictionnaire Étymologique*, Paris, 1979[4].

DEBRABANDERE F. (2004), «De doubletten Lille/Rijsel en Roubaix/Robeke», in : *De Leiegouw* 46 2 (2004), p. 169-174.

DE BROUWER J. (1950), *Toponymie van Hofstade*, Merchtem, 1950.

DE BROUWER J. (1958), *Geschiedenis en Toponymie van Impe*, Aalst, 1958.

DE LAET A.F.J. (1905), *Turnhout. De hoofdstad der Kempen*, Turnhout, 1905.

DE VRIES J. (1961), *Etymologisch woordenboek*, Utrecht-Antwerpen, aula, 1961.

DE VRIES J. (1962), *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*, Antwerpen-Utrecht, 1962.

DV = DE VRIES J. (1962).

Ek = EKWALL = EKWALL E., *The concise Oxford Dictionary of English Place-Names*, Oxford, 1960[4], repr. 1990.

EWB = DE VRIES J. & DE TOLLENAERE F., *Etymologisch Woordenboek*, Utrecht, 1997.

EWN = PHILIPPA M., DEBRABANDERE F., QUAK A. (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, deel 1 (A-E), Amsterdam, 2003.

FÖRSTEMANN E. (1916), *Altdeutsches Namenbuch*, II. Orts- und sonstige geografische namen, Bonn, 1911-1916.

FVW = VAN WIJK N., *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal*, 's-Gravenhage, 1912; Supplement door Van Haeringen, 1936.

GALLANT P. (1963), *Toponimie (sic) van Wervik*, Wervik, 1963.

GELLING M. (1978), *Signposts to the Past*, London-Melbourne-Toronto, 1978.

GELLING M. (1984), *Place-Names in the Landscape*, London-Melbourne, 1984.

GRAMAYE J.B. (1708), *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae ... Antverpiae Antiquitates ..., Lovanii-Bruxellis*, (1610) 1708.

GRIMM J., *Deutsche Grammatik*, Göttingen, I(1826)-IV(1837).

GYSSELING : zie TW.

GYSSELING M. (1950), *Toponymie van Oudenburg*, Tongeren, 1950.

HELSEN J. (1944), *Toponymie van Noorderwijk*, Brussel, 1944.

HERMANS L. (1967), *Toponymie van Hoogstraten*, Hoogstraten, 1967.

JANSEN J.E. (1905), *Turnhout in het Verleden en het Heden*, Turnhout, 1905.

KEMPENEERS P. (1998), *Toponymie van Waanrode*, Herent, 1998

KREGLINGER A. (1847), *Mémoire historique et étymologique sur les noms des communes de la province d'Anvers*, Bruxelles, 1847.

KURTH G. (1896), *La Frontière Linguistique en Belgique et dans le Nord de la France*, Bruxelles, 1896, I.

LINDEMANS J. (1930), *Toponymie van Opwijk*, Brussel, 1930.

LINDEMANS J. (1952), *Toponymie van Asse*, Brussel, 1952.

LE ROY J. (1727), *Kerkelijk Tooneel van Brabant*, 's-Gravenhage, 1727.

LUYSSAERT J. (1968), *Toponymie van Bossuit, Moen en Outrijve tot 1650*, Oudenaarde, 1968

MANSION J. (1935), *De voornaamste bestanddeelen der Vlaamsche plaatsnamen*, Brussel, 1935.

MARYNISSEN A. (1985), *Bijdrage tot de toponymie van Turnhout en Oud-Turnhout*, onuitg. lic. verh., Leuven, 1985.

MARYNISSEN A. (1993), «Turnhout, Torhout en aanverwante familienamen», in : *In Verscheidenheid*, liber amicorum Prof.dr. em. R. Van Passen, Aartrijke, 1993, p. 183-193.

MOLEMANS J. (1976), *Toponymie van Overpelt*, Gent, 1976.

MW = VERWIJS E. & VERDAM J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1885-1929.

OED = *The Oxford English Dictionary* (CD-Rom edition 2002).

ONB = CAMPS H.P.H. (bew.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I. De Meierij van 's-Hertogenbosch, 's-Gravenhage, 1979.

OSM = GOETSCHALCKX P.J., *Oorkondenboek der Witheerenabdij van St.-Michiels te Antwerpen*, Ekeren-Donk, 1909.

OT1 = ERENS M.A., *De Oorkonden der abdij Tongerloo*, Tongerloo, I, 1948.

OT2 = *id.*, II, 1950.

OT3 = *id.*, III, 1952.

PEETERS R. (1961), *750 jaar Turnhout Stad en Vrijheid*, uitg. stadsbestuur v. Turnhout, 1961.

SCHÖNFELD = VAN LOEY A., *Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands*, Zutphen, 1970[8].

SCHÖNFELD M. (1949), *Veldnamen in Nederland*, Amsterdam, 1949.

SMITH A.H. (1956), *English Place-Name Elements*, Cambridge, 1956, 1.

TORFS M.L. (1870), «Quelques villes secondaires de la province d'Anvers», in : *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, XXVI (1870), p.400-462.

TW = GYSSELING M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland* (vóór 1226), 1960, 2 dln.

VAN BERKEL (2006) = VAN BERKEL G. & SAMPLONIUS K., *Nederlandse plaatsnamen herkomst en historie*, Utrecht, 2006.

VAN DEN EECKHAUT R. (1983), «Toponymische Bijdrage», p. 49-68 in : DE KOK H. & VAN AUTENBOER E. (red.), *Turnhout. Groei van een stad*, uitg. Culturele Raad Turnhout, 1983.

VANDE PUTTE G. (1968), *Toponymie van Overijse*, onuitg. lic.verh., Leuven, 1968.

VAN DURME L. (1986), *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*, Gent, 1986.

VAN EVEN E. (1847), *Geschiedenis der stad Diest*, Diest, 1847.

VAN GORKOM M.L. (1790), *Beschryvinge der stad en vryheyd van Turnhout*, Mechelen, 1790.

VAN GORP J. (1934), «Plaatsnamen te Turnhout», *Vla. Top. Ver., Bijlagen*, 5, Leuven, 1934 (ook in *Bijdr. Gesch.* XXV, 1934, p.77-93)

VANHAESEBROECK M. (1982), *Toponymie van Deinze 1100-1600*, Zulte, 1982. (uitgave van lic. verh.)

VAN LOON J. (1976), «Turnhout, Torhout en aanverwante toponiemen», in : *Naamkunde* 8 (1976), pp.63-67.

VAN LOON J. (1988), «Archeologie en naamkunde : het geval Torhout», in : *Naamkunde* 20 (1988), p.42.

VAN OSTA W. (1995), *Toponymie van Brasschaat*, Gent, 1995.

VAN OSTA W. (2001), *Overzicht van Noord- en Zuid-Nederlandse lo-namen*, Tongeren, 2001.

VAN PASSEN R. (1962), *Toponymie van Kontich en Lint*, Gent, 1962.

VAN PASSEN R. & ROELANDTS K. (1967), *Toponymie van Wilrijk*, Wilrijk, 1967.

Van Passen R. (1997), *Toponymie van Waarloos*, Tongeren, 1997.

Van Zinnicq Bergmann F.J.E. (1877), *De Salische Wet*, 's-Hertogenbosch, 1877.

VB = Van Berkel 2006.

VMNW = Pijnenburg W.J.J. e.a. (ed.), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, Leiden, 2001.

Vincent A. (1927), *Les noms de lieux de la Belgique*, Bruxelles, 1927.

Wendelinus G. (1649), *Leges salicae illustratae*, Antverpiae, 1649.

Zeuss J.C. (1853), *Grammatica Celtica*, Lipsiae, 1853 (2 vol.).

Ward Van Osta